УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ЕТНОГРАФІЧНА КОМІСІЯ

ЕТНОГРАФІЧНИЙ ВІСНИК

кн. 7

За головним редагуванням
акад. АНДРІЯ ЛОБОДИ та ВІКТОРА ПЕТРОВА

У Київі — 1928

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ЕТНОГРАФІЧНА КОМІСІЯ

ЕТНОГРАФІЧНИЙ ВІСНИК

кн. 7

За головним редагуванням
акад. АНДРІЯ ЛОБОДИ та ВІКТОРА ПЕТРОВА

У КИЇВІ
З друкарні Української Академії Наук
1928

Бібліографічний опис та шифри для бібліо
течних каталогів на цю книгу вміщено в „Л
топису Українського Друку“ та „Картковом
репертуарі“ Української Книжкової Палати.

Дозволяється випустити в світ.
Неодмінний Секретар Академії Наук, *Аг. Кримський.*

Київський Окрліт № 232. 1928.
Зам. № 1010 1200 прим.

М. М. Грінченкова.

МАРІЯ МИКОЛАЇВНА ГРІНЧЕНКОВА.

(1863—1928).

І цю книжку „Етнографічного Вісника" нам судилося почати сумними рядками. 15-го липня ц. р. в Київі за любою їй працею упокоїлася Марія Миколаївна Грінченкова (М. Загірня, М. Чайченко, М. Доленко; М. З.) — дружина відомого українського громадського діяча, письменника, лексикографа та етнографа Бориса Дмитровича Грінченка.

Ім'я покійної Марії Миколаївни добре відоме українському суспільству. Поруч з Борисом Грінченком, своїм чоловіком, вона виявила себе в багатьох галузях українського культурного життя за часів політичного пригноблення нашої нації. Своєї праці покійниця не кидала по смерті свого чоловіка (1910), а після революції до останнього дня життя свого брала найближчу участь у науковому житті, редагуючи словник живої української мови, що його видає наша Академія Наук.

Марія Миколаївна народилася у Богодухові на Харківщині р. 1863. Закінчивши середню школу, з р. 1881-го до 1884 вчителювала по сільських школах Богодухівського повіту. Р. 1884-го вона одружилася з Б. Грінченком; з того часу й починається спільна праця цього знаменного в історії українського відродження подружжя. Рр. 1887—1894 вона вчителює разом з своїм чоловіком на кол. Катеринославщині (с. Олексіївка Слов'яносербського п.). Потім з родиною переїздить до Чернігова. Тут працює, допомагаючи свойому чоловікові у видавничій та науковій його діяльності аж до половини р. 1902-го. З цього часу, переїхавши з Б. Грінченком до Київа, бере видатну участь у „Словарі української мови", що його саме тоді з доручення „Старої Громади" почав редагувати її чоловік. По смерті Б. Грінченка провадила його видавництво. З перших-же часів існування Української Академії Наук Марія Миколаївна відограє важливу ролю в Комісії Словника живої української мови (з р. 1919-го по день смерти).

Працюючи разом з своїм чоловіком на ниві української культури, покійниця була не тільки письменницею та педагогом. Вона була й етнографом. Інтерес до етнографії вона відчула ще за перших років свого вчителювання. Пізніше, підо впливом Б. Грінченка, інтерес той поглибився; Марія Миколаївна не обмежилася на самому збиранні

матеріялів, а, як посвідчив Б. Грінченко, виконувала значну долю редакційної та бібліографічної праці у всіх його етнографічних виданнях [1]). Матеріяли, які зібрала Марія Миколаївна, публікувалися в „Этнографическихъ Матеріалахъ, собранныхъ въ Черниговской и сосѣднихъ съ ней губерніяхъ" [2]) та збірникові „Изъ устъ народа" [3]). Брала Марія Миколаївна видатну участь і в відомому виданні „Литература украинскаго фольклора" [4]), що й до сьогодні є підручна книжка всякого етнографа. В першому випускові „Этнографическихъ Матеріаловъ" ми маємо записи Марії Миколаївни на сс. 13 (№ 22); 15 (№ 25_{II}); 16 (№ 29_{II}); 17 (№№ 34, 35); 125 (№ 140, 141); 125—126 (№ 142); 231—247 (у прислів'ях). Випуск другий (1897) містить їх значно більше: сс. 1 (№ 1); 2 (№ 3); 6 (№ 6); 7—8 (№ 11); 8 (№ 12); 9 (№ 13); 17 (№ 19, 20_8); 18 (№ 21_{2-5}); 20 (VII_{1-2}); 22 (IX_{1-2}); 23 (№ 23_{1-13}); 24 (№ 2—14); 25 (№ 25); 27 (№ 27); 31 (№ 28_{1-3}); 34 (№ 32); 44—45 (№ 52); 45—46 (№ 53); 46 (№ 54); 48 (№ 57); 92 (№ 76); 95—96 (№ 79); 96—97 (№ 80); 149 (№ 100); 175 (№ 122); 192 (№ 132); 217—218 (№ 161); 233 (№ 174); 298 (№ 198); 302—310 (у прислів'ях). В передмові до в. III-го [5]) позначено, що з наведеного пісенного матеріялу десять пісень належать Марії Миколаївні (напр. сс. 231 (№ 475); 256 (№ 510); 268 (№ 528); 269 (№ 530); 551 (№ 1357); 569 (№ 1394) й т. д.). В збірці „Изъ устъ народа" (Ч. 1901) — Марія Миколаївна на другому місці кількістю поданого матеріялу — „болѣе сорока разсказовъ, кромѣ прочаго", а саме: сс. 7—8 (№ 12_{II}, 13); 17 (24); 20 (№ 27_7); 24 (№ 31); 25 (№ 33_8); 27—28 (II—IV); 30—31 (№ 36 та примітка); 33 (№ 37_6); 35—36 (№ 40_6 та $_{12}$); 38 (№ $43_{8,\ 17}$); 40 (№ 45); 41 (№ 47); 42 (№ 49_7, 50); 50 (№ 61); 51 (№ 63); 58 (№№ 74, 75); 59 (№ 77_2); 60—61 (№ 79_3); 64 (№ 89_I); 65—66 (№ 89, $_{VIII}$); 66 (№ 91_I); 67 (№ 94_I); 68 (№ 95_{I-III}); 74 (№ 101_I); 76 (№ 104_I); 99 (№ 127); 127—128 (№ 164); 130—131 (№ 166); 132 (№ 168); 134—135 (№ 171), 136—137 (№ 172); 137—138 (№ 174); 150—151 (№ 179_{IV}); 153—155 (№ 181); 159—160 (№ 189_{II}); 161—162 (№ 193); 194 (№ 219); 195—196 (№ 223); 218 (№№ 243, 244); 255—256 (№ 263); 266 (№ 276); 266—277 (№ 277); 305 (№ 304); 306 (№ 305); 350 (№ 329); 359 (№ 337_{21}); 360 (№ 337_{26}); 362 (№ 337_{76}); 363 (№ 337_{79}); 366 (№ 337_{140}); 368 (№ 337_{180}); 369 (№ $337_{192-193}$); 370 (№ $337_{205,\ 218}$); 370—371 (№ 337_{220}); 371 (№ 337_{221}); 372 (№ 337_{244}); 377 (№ 339); 377—379 (№№ 341, 342); 381 (№ 347); 382 (№№ 349, 350_6); 383 (№ 353); 384 (№ 357); 384—387 (№ 358); 395—398 (№ 365); 398—399 (№ 367).

Віддано і невтомно працюючи на різноманітних ділянках культурного життя, небіжчиця, як бачимо з попереднього тільки-но переліку її

---

[1]) Этнографическіе мат., собр. въ Черниг. и сосѣд. съ ней губ. Б. Гринченка, Ч., 1899, т. III, стор. XI.

[2]) Op. cit., в. I, с. I; в. II, с. I; в. III, сс. I, VIII.

[3]) Op. cit., с. V.

[4]) Op. cit., с. 1.

[5]) Op. cit, с. VIII.

матеріялів, знаходила час і для збиральницької праці. Етнографічна Комісія тим болючіше відчуває всю невіджалуваність цієї втрати, що Марія Миколаївна була одним з найстаріших членів Комісії, була живою традицією, безпосереднім звязком між сучасним і минулим української етнографії.

Редакція.

ГОЛОВНІША ЛІТЕРАТУРА ПРО М. М. ГРІНЧЕНКОВУ.

Передмови до „Этнографическихъ Матеріаловъ...“ Б. Грінченка (I—III).
Його-ж, Литература украинскаго фольклора (Ч. 1901), стор. I.
Його-ж, „Изъ устъ народа“ (Ч. 1901), стор. V.
О. Коваленко, „Українська Муза“ (К., 1909), стор. 817.
С. Єфремов, Історія українського письменства, 1918 - III, стор. 422.
Записки Історично-Філологічного Відділу У.А.Н., т. II—III, 1923, сс. 93, 109.
Ibidem, Бібліографія друкованих праць, сс. 109—115.
О. Тулуб, Енциклопедичний словник „Просвѣщеніе“, т. VII.
Його-ж, Словник псевдонімів укр. письмен., К. 1928, сс. 11, 12.

Проф. ЄВГЕН КАГАРОВ.

ЗАВДАННЯ ТА МЕТОДИ ЕТНОГРАФІЇ.

ВСТУП.

Важко назвати науку, що-б викликала стільки завзятих суперечок та протилежних поглядів, як етнографія. Инші науки переважно більш-менш виразно усвідомлювали свої завдання та границі, а в історії етнографії не тільки зміст, межі, функції, ба й саме місце її в історії людського знання різко відмінялися за різних діб її існування. Одні зводили її до рівня допомічної дисципліни, що збирає матеріял для инших наук, напр., історії культури, соціології, або вважали її за частину антропології, як науки про людину взагалі. Инші обстоювали самостійний характер етнографії, як науки про культуру народів та закони її еволюції. Одні застосовують етнографію до природничих наук, а инші приділяють їй місце серед соціяльних чи гуманітарних.

I. МІСЦЕ ЕТНОГРАФІЇ СЕРЕД ИНШИХ НАУК ПРО ЛЮДИНУ.

У питанні про місце етнографії серед инших наук про людину або культуру дослідники виразно поділяються на два протилежних табори: унітаріїв та дуалістів. Перші звужують значіння етнографії до підлеглої ролі одної з частин антропології (Ed. Tylor, D. G. Brinton, Topinard та инш.), другі визнають етнографію за самостійну науку, відмінну від антропології чи якої иншої царини знання (A. Bastian, Fr. Ratzel, J. Deniker, F. Finzi, O. Stoll, Н. Харузин, Л. Штернберг та ин.). Коротенько обізнаймося з тими, що єсть у спеціяльній літературі, поглядами різних учених на місце й становище етнографії серед суміжних з нею наук. Щоб заощадити місце й виклад зробити наочним, подамо погляди дослідників на це питання в формі цілої низки схем. Почнімо з **у н і т а р і ї в**.

§ 1. Унітарії.

Славнозвізний E. B. Tylor у своїй програмі лекцій з антропології в Оксфордськім Університеті [1]) уявляє собі, що науку про людину складається так:

---

[1]) Man, 1906, p. 55—56.

Антропологія

Фізична антропологія			Культурна (cultural) антропологія			
Зоологічна	Палеонтологічна	Етнологічна	Археологічна	Етнологічна	Соціологічна	Технологічна
Місце людини в світі тварин, зокрема антропоїдних.	Копалинні останки людини.	Наука про раси, антропометрія, то-що.	Останки культур у землі.	Порівн. та класифік. народів на підставі їх матер. побуту, мови, релігії, соц. інст., то-що.	Вивчення суспільних форм: соціяльн. організ., моралі, магії та релігії, мови та письма.	Походжен. та розвит. виробн. техніки, індустрії.

Tylor'ова „Антропологія“ всіма сторонами охоплює фізичне та розумове життя людини від палеоліту до XIX в. [1]).

Погляди американського вченого Daniel G. Brinton'а [2]) на поділ антропологічної науки можна подати за допомогою оцієї схеми:

Антропологія

I. Соматологія	II. Етнологія	III. Етнографія	IV. Археологія
1. Внутр. соматол. 2. Зовн. „ 3. Порівн. та еволюц. 4. Ембріологія 5. Психологія	1. Соціологія 2. Технологія 3. Релігія 4. Мовознавство 5. Фольклор	1. Загальна } етнографія 2. Часткова } етнографія	1. Загальна археологія (передісторія) 2. Часткова археологія (східня, класична, середньовіч., америк.)
= фіз. та експерим. антропологія	= істор. та аналіт. антропологія	= географ. та описова антропологія	= реконструктивна антропологія

Як гадає французький вчений Paul Topinard [3]), антропологія розпадається на дві галузі (en deux branches), що перша з них трактує про рід людський та його відміни або раси з погляду суто-зоологічного (анатомія та фізіологія), а друга вважає на народи. Разом з тим обидві ці галузі антропології взаємно доповнюють одна одну й не можуть існувати одна без одної:

Антропологія

антропологія у властивому розумінні слова або зоологічна антропологія		етнографія	
Загальна (про рід людський)	Спеціяльна (про людські раси)	Загальна (про всі народи)	Спеціяльна (частковий опис окрем. народів)

[1]) Anthropology, an Introduction to the Study of Man and Civilisation, London, 1881 (рос. переклад СПБ, 1882).

[2]) Globus LXIII, p. 359.

[3]) Eléments d'anthropologie générale, p. 215.

Emil Schmidt[1]) змальовує систему антропологічних дисциплін так. Антропологія в широкому розумінні слова розпадається на дві галузі: 1) властиву антропологію, с.-то науку про тілесну природу роду людського, та 2) етнологію, с.-то науку про вияви духовної природи (Geistnatur) людини в народів нижчої культури:

Антропологія

- Природничо-історична
  - I. Фізична або соматична
    - а) Зоологічна антропологія
    - б) Наука про раси: філографія (опис рас), філологія (встанов. закономірности в житті рас).
  - II. Етнічна
    - а) Етнографія (опис народів)
    - б) Етнологія (встановл. закономірности в духовному житті народів).
- Історична антропологія або передісторія.

Австрійський дослідник M. Winternitz, що присвятив спеціяльну розвідку питанню про взаємини між етнологією (Völkerkunde), етнографією (Volkskunde) та філологією[2]), пропонує так поділяти науку про людину:

Загальна антропологія
або антропологія в широкому розумінні слова (наука про людину)

- Соматологія або фізична антропологія
- Передісторія (іст. первісної культури)
- Етнологія
  1. Мова та письмо
  2. Техніка
  3. Релігія та моральність
  4. Мистецтво
  5. Наука
  6. Громадські установи

  За допомічні науки для етнології (Völkerkunde) правлять:
  1. Етнографія
  2. Етнографія окремих культурних народів (Volkskunde)
  3. Філологія

Погляду унітаріїв додержується й швайцарський учений R. Martin[3]). Його погляди на склад антропології та на те, як стосується вона до історії первісної культури (Prähistorik), можна подати ось у цій схемі:

Антропологія

- Фізична антропологія або морфологія (соматологія) людських рас
  - Фізичні останки первісної людини
- Психічна антропологія або етнологія, народознавство (Völkerkunde)
  - Культурні останки первісної людини

Передісторія

[1]) Centralblatt f. Anthropol., Ethnolog. und Urgeschichte. 1897, p. 97 sqq.

[2]) Globus LXXXVIII, p. 371 f. (1900, № 22/23).

[3]) Anthropologie als Wissenschaft u. Lehrfach, Jena 1901, p. 7; Lehrbuch d. Anthropologie, Jena 1914, p. 2.

Ціла низка инших учених долучається до цього „моністичного“ напряму, почавши з Th. Waitz'a та P. Broca і скінчивши найновішими роботами Hauschild'a, Schwalbe та ин. Монументальна Waitz'ева праця „Антропологія народів“ являє собою спробу охопити всю картину фізичного та психічного розвитку людства, поєднавши біологічні та соціяльні дані. Етнографія для нього то лиш частина антропології [1]). Славнозвісний фізіолог Paul Broca пише: „Все, що кидає якесь світло на людство та його розподіл (divisions) на земній кулі, ввіходить у царину антропології. Дикі племена й цивілізовані народи, минуле й теперішнє, анатомія, географія, фізичне життя людини аж до хороб її, її пристрасті, почуття та художня творчість, — усе цікавить антропологію“ [2]). Отже, для Broca народознавство — частина всеосяжної науки про людство, що розпадається на три головні галузі, з яких одна вивчає рід людський (genre humain) у цілому, друга — людські раси (races humaines) та третя — поодинокі народи (les peuples):

Антропологія

Загальна антропологія	Етнологія	Етнографія
(людина, як зоолог. вид)	(раси)	(народи)

В Англії J. Hunt [3]) теж розумів антропологію дуже широко, як науку про людину взагалі, як комплекс низки наук, включаючи анатомію, фізіологію, психологію, етнологію, археологію, історію, мовознавство, то-що; так само й згодом Macalister [4]), Duckworth [5]) та баг. ин., у Франції — Pruner-Bey [6]), Chantre [7]), в Німеччині — B. Hagen та ин. Проф. соціяльної антропології в Ліверпулі J. G. Frazer визначає цю науку, як науку про походження та перші фази розвитку людського суспільства [8]).

A. L. Kroeber одрізняє фізичний (органічний) та соціяльний (культурний) боки в антропології, причому культурна антропологія поділяється, як він гадає, на археологію та етнологію. Відповідно до цього в його „Антропології“, що вийшла в світ року 1923, знаходимо не тільки соматологію, але й історію розвитку мови, абетки, релігії, то-що [9]).

Німецький вчений Hauschild два роки тому твердив, що побіч з фізичною антропологією існує й психічна антропологія або етнологія,

[1]) Theod. Waitz, Anthropol. d. Naturvölker I, Lpz. 1859, p. 7—8.
[2]) P. Broca, Bull. de la Sociéte d'Anthropol., XI, 2, 304—305, пор. 216 і дд.
[3]) J. Hunt, Journal of the Anthropol. Society, II, 1864, p. LXXXIV.
[4]) Macalister, Rep. Brit. Assoc. for the Adveanc. of Scienc., 1892, p. 886.
[5]) Duckworth, Morphology and Anthropology, Cambridge, 1915.
[6]) Bull. Sociéte d'Anthropol. VI, 2 Série, 1865, p. 3.
[7]) Chantre, Anthropologie, Leçon d'ouverture, Lyon, 1881, p. 8.
[8]) J. G. Frazer, The Scope of Social Anthropology, London 1908, p. 4 sqq.
[9]) A. L. Kroeber, Anthropology, London etc., 1923.

„що її вилучають тепер в самостійну науку“ [1]). Такого самого примиренного погляду додержувавсь і А. Н. Keane, що вважав, неначе-б етнологія, являючи собою частину загальної антропології (general anthropology), разом з тим ставить собі спеціяльні завдання: досліджувати взаємини між окремими групами людства, їх розумові особливості (mental qualities) та психологічні характери (psychological characters) [2]). Так само еспанський вчений L. de Hoyos Sainz [3]), визнаючи етнографію за одну з антропологічних наук, основну відміну між ними вбачає в тому, що за об'єкт соматичної антропології є раса, за об'єкт етнографії — народність, а соціології — нація.

Чимала колективна праця, що її видав р. 1923 Тойбнер за редакцією G. Schwalbe та E. Fischer'a в серії „Kultur d. Gegenwart“, має назву Антропології, дарма що включає в себе відділи антропологічний, етнографічний та археологічний.

З російських та українських учених до числа унітаріїв можна віднести В. Передольського, що відрізняє антропологію індивідуального організму та антропологію соціяльного організму [4]), К. Тахтарьова, який уважає, що під назвою антропології криється декілька царин знання: фізична антропологія, палеоетнологія, історія культури [5]), Ф. К. Вовка, що розумів антропологію етнографічну або порівняльну етнографію, як науку про форми побуту та його розвиток, а антропологію етнологічну або етнологію — як науку про народи, їх етнічний склад та походження й їх побут матеріяльний та духовний [6]). За частину антропології визнавали етнографію й петербурзькі професори Д. А. Коропчевський та Е. Ю. Петрі [7]).

Особливу групу унітаріїв становлять ті вчені, які, обстоюючи єдину систему науки про людство, звуть її не антропологією, а иншими іменами. Так ось R. F. Kaindl [8]) висуває як всеосяжну науку про людство „Völkerwissenschaft“ (що відповідає етнології в розумінні инших учених), розчленовуючи її на три частини: Völkerkunde (= фізична антропологія й почасти етногеографія), Volkskunde (дослідження однієї народности) та Völkerbeschreibung (опис народів, що відповідає етнографії в тлумаченні деяких авторів). Отже, Kaindl установлює чотири науки й чотири терміни, взаємини між якими видно з оцієї схеми:

---

[1]) Hausshild, Grundr. der Anthropologie, Berlin, 1926, p. 1.

[2]) A. H. Keane, Ethnology (Cambridge Geographical Series) 1896, p 1—3.

[3]) L. de Hoyos Sainz y T. de Aranzadi, Etnografia, Madrid, 1917, p. 137.

[4]) В. В. Передольскій, Антропологія, СПБ 1903, ст. 3.

[5]) К. М. Тахтарев, Сравнит. история развития человеческого общества и обществен. форм. I. 1924, 27.

[6]) Ф. К. Волковъ, Антропологія и ея университетское преподаваніе. Ежегодн. Русск. Антроп. Сбщ., V, 1915, 99—107. Але порівн. Ф. Волковъ, Этнографическія особенности украинскаго народа (Укр. нар. въ его прошломъ и настоящемъ), II. СПБ. 1916, ст. 455 і дд.

[7]) Э. Петри, Антропологія I, СПБ 890.

[8]) Raim. Friedr. Kaindl, Die Volkskunde, Leipzig, 1903.

Наука про народи. Völkerwissenschaft (= етнологія)

Völkerkunde (= антропологія)	Völkskunde (= фольклор)	Völkerbeschreibung (= етнографія)
(спорідненість та взаємини народів, расові ознаки, поширення племін, то-що).	(сировий матеріял та наука про одну лиш народність).	(опис фізичного та психічного боків народів).

§ 2. Сепаратисти або дуалісти.

Коли унітарії надають етнографії другорядну, підлеглу ролю частини або галузи єдиної науки про людину, то супротивники їх вилучають етнографію, як цілком самостійну царину знання. Ще A. Bastian уважав, що необхідно встановити межі між антропологією та народознавством (Völkerkunde). Антропологія, мовляв австрійський лінгвіст Friedr. Müller [1]), вивчає людину, як представника зоологічного виду homo, з його фізичними та психічними особливостями, а етнографія розглядає людину, як члена певного суспільства, об'єднаного походженням, звичаями та мовою. Такого самого погляду додержувалися Fr. Ratzel [2]), а згодом H. Schurtz [3]), F. Gräbner [4]) — в Німеччині, J. Deniker [5]), L. de Rosny [6]) — у Франції, Felice Finzi [7]) — в Італії, O. Stoll [8]), O. Schlaginhaufen [9]) — в Швайцарії, Ripley [10]) та F. Boas [11]) — в Америці, K. Stolyhwo [12]) — в Польщі, дослідники В. та Н. Харузини [13]), Л. Штернберг [14]), М. М. Могилянський [15]) та инші — в нас.

Так, Finzi вважає, що досліди над морфологією розвитку людського роду та над відношенням його до зоологічних форм, вивчення всіх анатомічних, фізіологічних та патологічних фактів, поєднаних з людською думкою, моральними ідеями, процесами в царині почувань, волі та розуму — становить завдання антропології. А вивчення людей у їхній одності та різноманітності (nella loro unità e nello loro varietà), встанов-

---

[1]) Friedr. Müller, Allgemeine Ethnographie, Wien, 1879², p. 1 sqq.

[2]) Friedr. Ratzel, Völkerkunde, Leipzig—Wien 1894², 1 p. 3 і д., 15.

[3]) Heinr. Schurtz, Katechismus d. Völkerkunde, Leipz. 1893, p. 1—2.

[4]) F. Gräbner, Methode der Ethnologie, Heidelberg, 1911.

[5]) J. Deniker, Les races et les peuples de la terre, Paris, 1900, p. 11.

[6]) Léon de Rosny, La science de la civilisation, Paris, 1900.

[7]) F. Finzi, Archivio per l'antropologia e l'etnologia 1, 1.

[8]) Otto Stoll, Die Entwicklung d. Völkerkunde von ihren Anfängen bis in die Neuzeit. Mitt. d. Geogr. — Ethnograph. Gesellsch., Zürich, XVIII p. 3 (1918).

[9]) Otto Schlaginhaufen, Die Anthropologie in ihren Beziehungen zur Ethnol. u. Prähistorik, Jena, 1913.

[10]) W. Z. Ripley, A Selected Bibliographie of the Anthropology and Ethnology, Boston, 1899 (відрізняє фізичну антропологію, етнологію та передісторичну археологію).

[11]) Franz Boas, The Methods of Ethnology, American Anthropologist, XX, 1920, 311 sqq.

[12]) K. Stolyhwo, Anthropologie und ihre Einteilung, Korresp. — Bl. Anthrop. Gesellschaft XLVIII, № 7—9.

[13]) Див. далі. [14]) Див. далі. [15]) Див. далі.

лення одмін між племенами та расами й сполучення їх у споріднені групи, порівняльна аналіза мов, обрядів, звичаїв, мітів та культів є об'єкт етнології [1]).

Léon de Rosny на II Міжнароднім Конгресі Етнографічних Товариств у Парижі р. 1889 категорично обстоював самостійність обох наук: етнографія, мовляв він, є вивчення розумової еволюції людських суспільств (l'étude de l'évolution intellectuelle des sociétés humaines), а антропологія, що її звуть инколи природничою історією людини, має за об'єкт свого вивчення людські особні (l'homme individuel) та раси з погляду зоологічного (au point de vue zoologique).

На погляд Rosny пристає ще один французький учений Verrier. Коли в Америці та Англії антропологію таки нерідко вважають за науку про людську природу та культуру, то в Німеччині за наших днів антропологія вже остаточно відокремилася від етнографії та й ставить собі тільки морфолого-соматичні завдання (E. Fischer, Walter Scheidt та ин. [2]).

У нас спостерегається намагання відокремити етнографію від антропології. Н. Н. Харузин [3]) писав р. 1901, що етнографія, мавши певний об'єкт вивчення, певні методи та висновки, є цілком самостійна наукова система. Антропологія вивчає фізичний світ людини, етнографія — вияви духовного її світу [4]). Одміна між антропологією та етнографією полягає найбільше в тому, що перша є наука переважно природнича, а етнографія являє собою науку переважно суспільну [5]). На цей погляд цілком пристає й сестра названого вченого, Віра Харузина [6]). Инший московський дослідник М. М. Могилянський, що присвятив питанню про місце етнографії в системі наук декілька статтів, додержується примиренного погляду. Етнографія, мовляв він, залишаючися самостійною наукою, входить до системи антропологічних знань [7]). „Етнографія, завважує він далі, — тривко складена, спеціяльна наукова дисципліна“ [8]). Викладання антропології та етнографії повинно знайти собі місце на природничому факультеті університетів [9]). Иншою стороною, він вбачає основне завдання етнографії в вивченні розвитку інтелектуальних та духовних сил людського роду, оскільки воно знаходить собі вияв у життьовому ладу поодиноких груп народів [10]), що, звичайно, вже не стосується до царини природознавства. Ця невиразність позиції, неозначеність у формулуванні свого часу спричинилися до зауважень з боку В. І. Йохельсона та Л. Я. Штернберга. Вони вказали доповідачеві на те, що й що-до змісту

---

[1]) Див. вище.
[2]) Див. Anthropolog. Anzeiger IV. 1927, 194 sqq.
[3]) Н. Харузинъ, Этнографія, I, СПБ, 1901, 37.
[4]) Там-таки, 38. [5]) Там-таки.
[6]) В. Харузина, Этнографія, I, М., 1909, 30, 35.
[7]) Н. М. Могилянскій, Предметъ и задачи этнографіи. Жив. Стар. XXV, 1916, 13.
[8]) Там-таки, 19. [9]) Там-таки, 21. [10]) Там-таки, 17.

й що-до методи антропологія та етнографія зовсім різні наукові царини [1]. В иншому місці Л. Я. Штернберг категорично обстоює самостійність етнографії як науки [2].

Як мені здається, вся ця контроверса порожня й зайва. Не можна-ж бо через те, що антропологія етимологічно означає науку про людину, утворювати якусь всеосяжну царину знання, підкоривши їй етнографію та низку инших дисциплін. В історії науки процес диференціяції, поступінного вилучення наукових дисциплін з первісно загальнішої царини знання становить звичайне явище. В XIX в. з фізики вилучається фізична географія, метеорологія та кліматологія, відокремлюються ембріологія, гістологія; утворюються особливі перехресні чи контамінаційні дисципліни, як от астрофізика, геоботаніка, фізична хімія, то-що. Так і етнографія являє собою тепер цілком самостійну та цілокупну науку, що має свою царину вивчення та особливі дослідчі методи.

Чи являє собою етнографія що-до об'єкту та дослідчих метод науку природничу (природознавчу), як ще недавно запевняли М. М. Могилянський, Max Schmidt та ин., чи соціяльну (гуманітарну), як доводять F. Gräbner, В. Харузина, Foy та ин.?

Етнографія наука емпірична та індуктивна. На цій підставі багато хто ладен віднести її до категорії природничих наук (наук про природу) [3]. Тимчасом легко бачити, що такий погляд уґрунтовано на непорозумінні: індуктивної методи застосовується не тільки в природознавстві, а й у низці гуманітарних наук, напр., мовознавстві, соціології, демографії, то-що. Цілком справедливо W. Wundt дає місце етнографії в III томі своєї „Логіки", присвяченому методології суспільних наук (Gesellschaftswissenschaften). Етнографію, мовляв Л. Я. Штернберг, як науку, що вивчає культуру, треба зарахувати не до природничих наук, а до гуманітарних [4]. Правда, етнографові нерідко доводиться вдаватися по допомогу до антропології, географії, то-що [5]. Але це не дає ще нам права віднести етнографію до системи наук про природу; мовознавство в тій своїй частині, що має назву експериментальної фонетики, є комплекс з даних фізики, анатомії, фізіології, психології, а тимчасом нікому не спаде на думку причисляти мовознавство до розряду природничих наук. До питання про стосунок етнографії до суміжних наукових царин ми повернемо в § 6.

---

[1] Журналъ Засѣд. Отдѣла Этнографіи ИРГО. 4/III–1916. (Жив. Стар. XXV. 1916 Изв. ИРГО, 1916), стор. 5—10. Таку двоїстість у поглядах М. М. Могилянського відзначає й А. В. Вєтухов у статті „Віхи на шляху від старої статичної етнографії до сучасної динамічної етнології" (Наук. Збірн. Етн. Секції ХНДКІУК 1927), 10.

[2] Л. Штернбергъ, Этнографія, Энцикл. Словарь Брокгауза-Ефрона, XLI, СПБ, 1904, 180–181, 186 б.

[3] Max Schmidt, Grundr. d. Ethnolog. Volkswirtschaftslehre I, Stuttgart, 1920; його-таки, Völkerkunde, Berlin, 1924.

[4] Журналъ Засѣд. Отд. Этногр. ИРГО, стор. 10.

[5] G. Thilenius, Museumkunde, Beiheft zu Band XII, Berlin, 1916, p. 18, 22 зве етнографію „пограничною наукою" (Grenzwissenschaft).

§ 3. Етнографія та етнологія.

Друге суперечне питання — про одміну між етнографією та етнологією. Ми бачили вже, що ціла низка вчених (D. G. Brinton, Em. Schmidt та ин.) бачать основну рису відмінности етнографії супроти етнології в тому, що перша обмежується на описі народів, а друга намагається встановити загальні закони господарчого життя людства. Англійський учений Кін (Keane) твердить, що етнографія — швидше література, аніж наука. Вона, мовляв він, описує побут та звичаї окремих народностів, що їх узято одне від одного, а етнологія вивчає ті самі людські групи у їхніх взаєминах, розглядаючи їх як галузі однієї й більше первісних родин [1]. Німецький дослідник Heinr. Schurtz так само вважає етнографію за описове, а етнологію — за порівняльне народознавство [2]. Такий самий погляд обстоюють французький етнограф A. Hovelacque [3], швайцарський етнограф O. Stoll [4] та ин.

O. Stoll, напр., пише таке: термін „етнографія" означає насамперед „опис народів" і тому знаходить собі найдоцільніше застосування в тих випадках етнографічних дослідів, коли мова мовиться про монографічний опис окремого народу. Слово „етнологія" — дослівно „народознавство" — застосовується, навпаки, щоб одзначати такі досліди, де центр ваги падає на порівняння декількох певних груп явищ матеріяльної або духовної культури в рамцях чималого числа етнічних країв [5]. S. R. Steinmetz [6]) встановлює таку одміну між етнографією та етнологією. Етнологія ставить за завдання собі порівнювати всі соціяльні форми та явища в житті неісторичних народів, щоб установити закони розвитку цих форм та пояснити їх. Матеріял собі бере вона з етнографії, яка вивчає окремі народи in situ, монографічно або синтетично. Етнологія — наука порівняльна, абстрактна, звернена до загальних законів розвитку культури; етнографія — наука конкретна та індивідуальна. Завдання етнології — тлумачити явища з первісного життя народів та встановлювати закони виникнення й розвитку цих явищ [7].

Еспанський учений T. de Aranzadi (професор у Барселоні) завважує, що етнологія стосується до етнографії так само, як зоологія до зоографії, як загальна або порівняльна частина до спеціяльної або описової в багатьох инших науках [8]. Етнографія є наука описова (una ciencia descriptiva), пише инший еспанський учений L. de Hoyos, яка збирає,

---

[1]) Keane, Ethnology, Cambridge 1896, 1 і дд.

[2]) H. Schurtz, Краткое народовѣдѣніе, СПБ 1895; Völkerkunde. Lpz. 1903, 1 sqq.

[3]) A. Hovelacque, Ethnologie et ethnographie. Bull. Societé d'Anthropol. de Paris, 2 série, t. XI, 1876, p. 298; пор. A. Hovelacque et G. Hervé, Précis d'Anthropol., Paris 1887.

[4]) Назв. твір, ст. 4.

[5]) Там-таки, ст. 4 та 10.

[6]) S. R. Steinmetz, Ethnolog. Stud. z. ersten Entwickl. d. Strafe usw., Leiden 1894, p. XI sq.

[7]) Там-таки, ст. XXII.

[8]) L. de Hoyos y T. de Aranzadi, Etnografía. Madrid 1917, p. 17.

класифікує й описує речі й дії, а етнологія є загальна наука, збудована на підставі монографій у царині відповідних описових наук, одна з яких і найтиповіша є етнографія (una ciencia general construida con las monografias de las respectivas ciencias descriptivas, una de las cuales es, y muy tipicamente, la Etnografia). За об'єкт етнології є раса (raza), етнографії — народ (pueblo), соціології — нація [1]). Karl Weule, ляйпцізький етнограф, що недавно помер, твердив, що етнографія вивчає матеріяльну культуру, а етнологія — духовну [2]). Инший ляйпцізький етнограф Fritz Krause відрізняє три наукових дисципліни: 1) загальне народознавство, 2) часткове народознавство або етнографію, що вивчає культури окремих народів та культурних провінцій та 3) генетичне народознавство або етнологію, що досліджує культурний розвиток людства від початкових ступенів до вищих [3]).

На Україні проф. А. В. Вєтухов так само додержується того погляду, що етнографія — наука описова та статична, а етнологія — дослідча та динамічна [4]).

Наведу ще погляд молодого українського вченого А. Ковалівського: етнографія, себ-то опис народу, мовляв він, є „допомога до етнології, с.-то науки про нарід", так само як і, напр., палеографія, архівна справа, нумізматика — допомічні науки для історії. Перші збирають матеріял, друга опрацьовує та висвітлює його, досліджуючи на підставі його минуле [5]).

Один з найпалкіших супротивників розмежовувати етнографію та етнологію був у Росії покійний ленінградський учений Л. Я. Штернберг. „Всяка наука, пише він, вивчає ті чи ті описи; опис є констатування фактів, що їх спостерегається, без якого неможлива жадна наука. Вагу має тільки те, щоб спостережене констатувалося критично-науково. В етнографії, як і в усякій иншій науці, можливі „описи" ненаукові; діло вчених — відкидати одні й використовувати инші описи. Вилучати факти етнографії в особливу науку, окрему від вивчення їх, так само нерозумно, як вилучати закони хімії в особливу науку, полишаючи хімії тільки констатувати окремі випадки хімічних реакцій. Отже, немає потреби утворювати поруч з етнографією і етнологію" [6]).

Того самого погляду додержувалися Н. і В. Харузини [7]), Могилянський [8]) та В. Йохельсон [9]), причому останній висловлювавсь за термін „етнологія".

---

[1]) Там-таки, p. 136 і дд., 139.

[2]) K. Weule, Völkerkunde u. Urgeschichte in XX Jahrh., 1902, p. 6.

[3]) F. Krause, Die Völkerkunde als Wissenschaft, Petermanns Mitteilg. LXVII, 1921, 11 sqq.

[4]) А. Вєтухов, цит. твір, а надто ст. 22.

[5]) А. Ковалівський, Етнографія та Етнологія, Червоний Шлях 1925, кн. X, ст. 127—131.

[6]) Л. Штернбергъ, Этнографія, Энц. Слов. Брокгауза-Ефрона X 1, 1904, 181; пор. Жив. Стар. XXV, Изв. Журналъ засѣданій Отд. Этнографіи ИРГО, ст. 8.

[7]) Н. Харузинъ, Этнографія I, СПБ 1901, 4 і дд. В. Харузина, Этнографія I, М. 1909, 28 і дд.

[8]) Н. Могилянскій, Жив. Стар. XXV, 1916, 9.

[9]) Жив. Стар. XXV, 1916. Журн. Засѣд. Отд. Этногр., 6.

За наших днів у цьому питанні — якась доба розброду. На заході низка товариств, наукових часописів та окремих праць мають епітет етнологічних, хоч побіч з ними трапляється й назва етнографія, етнографічний. Німці відрізняють Völkerkunde, с.-то порівняльне вивчення народів та Volkskunde, с.-то вивчення однієї певної народности (про що див. далі). В Росії виходить журнал „Этнография", що аніяк не обмежує свої завдання на описовому моменті, а першу книжку цього журналу відкриває стаття Л. Я. Штернберга під заголовком „Сучасна етнологія" [1]).

Наведу лиш декілька прикладів цього різнобою на заході: Антропологічне Товариство в Відні розробляє питання не тільки „соматичної антропології", але й етнографії та передісторичної археології. Те саме треба сказати про Американську Антропологічну Асоціяцію, Антропол. Інститут у Лондоні та багато инших установ. Берлінський часопис Zeitschr. f. Ethnologie, ляйденський Internationales Archiv für Ethnographie, польський Archivum Nauk Antropologicznych та ин. вміщують на своїх сторінках статті з антропології, етнографії, археології та суміжних наук.

У Москві успішно функціонує одне з найдавніших наукових товариств Европи, Товариство Аматорів Природознавства, Антропології та Етнографії, при Московській Секції Державної Академії Історії Матеріяльної Культури є Комісія для Етнології. Так само РАНИОН (Росс. Ассоц. Научно-Исследов. Институтов Обществ. Наук) має в своєму складі Етнологічну Секцію (при Інституті Історії). Новий музей, що повстав р. 1924 у тій самій Москві із злиття етнографічного відділу Рум'янцівського Музею, колекцій Всесоюзної Сільсько-Господ. Виставки р. 1923 та збірок пореволюційної доби, дістав назву Державного Центрального Музею Народознавства.

В Ленінграді поруч з Музеєм Антропології та Етнографії Ак. Наук СРСР, Етнографічним Відділом Державного Російського Музею та Відділом Етнографії Російського Географічного Товариства є Розряд Етнології Державн. Акад. Історії Матеріяльної Культури. Разом з тим нерідко вживається навіть вислів „етнологічна експедиція" та „етнологічне обслідування" тієї чи тієї місцевости або народности (отже, опис, а не порівняльно-етнографічна робота).

На Україні до складу Харківської Науково-Дослідчої Катедри Історії Українського Письменства включено Етнологічно-Краєзнавчу Секцію, в Київі при Кабінеті імени Ф. Вовка Укр. Акад. Наук є Відділ Етнології, але часопис, що його видає та-ж-таки Академія, має назву „Етнографічний Вісник", хоч у ньому, подібно до „Этнографии", що її видається за ред. ак. С. Ф. Ольденбурга та проф. Б. М. Соколова, вміщується не тільки сировий матеріял та описи, але й статті порівняльно-етнографічного характеру. Отже, зрозуміло, що й на заході й у СРСР термінів „етнографія" та „етнологія" вживається promiscue, і якоїсь системи або постійности, закономірности ми тут не знаходимо.

---

[1]) Этнография 1926, № 1—2, р. 15—43.

Не можна, як здається мені, не пристати на погляд тих, що, як Л. Я. Штернберг, уважають описове та порівняльне вивчення народів за об'єкт єдиної науки — етнографії. Облік, опис та класифікація явищ ввіходить до складу цілої низки наук, але аніяк не вилучається їх у самостійні галузі знання: флористика, що має за завдання точно встановлювати рослинні види — складники флори та встановлювати в числах пайку участи окремих родин у флорі різних країв, систематика (таксономія, фітографія), що угруповує рослинні форми за спорідненими взаєминами між ними, органографія та инші відділи ботаніки, що їх характеризує перевага описового моменту, набувають справжнього сенсу та значіння лиш у звязку з історією розвитку рослин, із знанням умов існування їх та вивченням цілої суми життьових процесів у них. Не являючи собою самостійних наук, вони входять, як необхідні складники, до спільного будинку єдиної ботанічної науки. Те саме треба сказати й про описову етнографію, що так само тісно поєднана з загальною або порівняльною етнографією, як, напр., описова географія рослин з екологічною та еволюційною фітогеографією та з ботанічною наукою взагалі.

II. ОБ'ЄКТ ТА ЗАВДАННЯ ЕТНОГРАФІЇ.

§ 4. Огляд визначень етнографії.

Запропоновані в науці визначення етнографії можна розподілити, передусім, на дві великі категорії: одні виходять із завдань загальної (порівняльної) етнографії, инші мають на оці племінну (національну) етнографію, с.-то вивчення одної лиш народности. В першій категорії ми знаходимо такі групи (типи) визначень.

1. Етнографія — наука про культуру людства в цілому та закони духового розвитку його.

Німецький дослідник P. Ehrenreich та французький учений L. de Rosny утотожнюють етнографію з історією культури[1]). В. Йохельсон уважає, що етнографія є історія первісної культури[2]); за В. Т. Богоразом, етнографія є наука про те, як повстала та як розвивалася людська культура[3]). Л. Я. Штернберг дає таке визначення етнографії: етнографія — наука, що вивчає культуру народів, які не перебувають у віданні історії та передісторичної археології, с.-то найбільше народів первісних та тих шарів культурних народів, котрі найбільше зберегли риси первісного ладу[4]).

---

[1]) P. Ehrenreich, Zeitschr. für Ethnologie 1910, 363; Allgemeine Mythologie, Berlin, 1910, p. III, 26, 28. Ehrenreich ладен визнати історію культури за частину етнології; навпаки, W. Foy (у Gräbner'a, Methode d. Ethnologie, 1911, IX, A. 2) уважає етнологію за частину загальної історії культури. Про Rosny див. вище.

[2]) Журналъ Засѣд. О. Э. ИРГО, р. 6.

[3]) В. Г. Богораз. Основы Этногеографии, Л. 1928, 43, 54, 58.

[4]) Л. Я. Штернбергъ, Этнографія, Энциклопед. Словарь Брокгауза-Ефрона, XLI, 1904, стор. 180-6.

Швайцарський учений Otto Stoll уважає, що завдання етнології полягає в порівняльному розгляданні окремих категорій культурних явищ у межах великого числа етнічних груп [1]). Згідно з Em. Schmidt'овим визначенням, етнологія ставить собі за завдання відшукувати закономірність у духовому житті людства [2]). Схоже на це твердження висловлює й Wilh. Schmidt; як він каже, етнологія має справу з загальними утвореннями духового життя людства [3]). Від визначень наведених вище подекуди відрізняється Steinmetz'ева та M. Schmidt'ова концепція; вони виключають з компетенції або відання етнографії індоевропейські (або азійсько-европейські) народи. Перший пише: етнографія ставить собі за завдання порівнювати всі соціяльні життьові явища неарійських народів, щоб тлумачити їх та встановлювати загальні закони розвитку людської культури [4]). Другий завважує, що етнологія є наука про довільні форми життя людства, що стоїть по-за азійсько-европейським культурним циклом [5]). Того самого погляду додержується Richter, W. Foy та ин. Порівн. до цього G. Thilenius, Museumskunde, Beiheft zu Bd. XII, 1916, p. 25 і д.

2. Етнографія — наука про обопільні стосунки між окремими людськими групами та їх культурами.

Цього погляду додержується англійський дослідник A. H. Keane [6]). Для нього етнологія — наука про взаємини між відмінами людського роду, що їх розглядається, як членів однієї чи більше первісних родин (див. угорі). Так само K. Weule висуває на перший план порівняння етнічних особливостей усіх народів земної кулі, що допоможе нам установити колишні взаємини та звязки між народами, з'ясувати питання про самостійне повстання або запозичення культурних елементів (причому в останнім разі перед нами повстає завдання пояснити спільність їх географічним шляхом). Так утворюється картина мандрівок та переселеннів, спорідненості, колишнього угрупування та походження народів [7]). Еспанський учений T. de Aranzadi пише, що етнографія вивчає не раси (як антропологія), а народи (los pueblos), с.-то людські громади (agrupaciones humanas), які об'єднує спільність мови, мистецтва, вірувань, звичаїв та обрядів та инші властивості, що не передаються через фізичну спадковість, а розвиваються наслідком виховання та традицій, що оточують людину.

Цікаво занотувати ще погляд покійного ляйпцізького психолога Wilh. Wundt'a: етнографія, каже він, має дві мети: встановити споріднені

---

[1]) O. Stoll, Mitt. d. Geograph. — Ethnographisch. Gesellsch. Zürich XVIII, 1917/18, p. 4.

[2]) Emil Schmidt, Centralblatt f. Anthropol., Ethnol. u. Urgesch. 1897, 97 sqq., 102.

[3]) Wilhelm Schmidt, Moderne Ethnologie, Anthropos, I, 1906, 972.

[4]) S. R. Steinmetz, Ethnolog. Stud. z. erst. Entwickl. d. Strafe, p. XI sq.

[5]) Max Schmidt, Grundr. d. ethnolog. Volkswirtschaftslehre, I, Stuttgart, 1920, p. 6; його-таки Völkerkunde, 1924, p. 16.

[6]) A. H. Keane, Ethnology (Cambr. Geograph. Series), 1896, p. 1—3.

[7]) K. Weule, Völkerkunde u. Urgesch. im XX Jahrh., 1902, p. 6.

взаємини народів та простежити зміни етнічного характеру їх залежно від різних чинників [1]).

З російських учених М. М. Могилянський завсіди різко повставав проти утотожнення етнографії з історією культури та доводив, що остання має справу з людством у його цілому, а перша має діло з расами та народами. Для етнографа на першому плані повинно стояти поняття про ἔθνος [2]). Завдання етнографії вивчати розвиток інтелектуальних та духових (тавтологія! *Є. К.*) сил людського роду, який підо впливом расових особливостей, географічного середовища та історичних умов своєрідно відбувавсь у різних групах, що репрезентують народи земної кулі, і знайшов собі вияв в особливостях матеріяльного та духовного ладу їхнього життя [3]).

Контамінаційне визначення знаходимо в Н. Н. Харузина, який уважає, що етнографія, вивчаючи побут окремих народів, установлює закони розвитку людської культури [4]). За F. Krause етнографія є наука про культурне життя людських громад, найбільше народів та їх груп. Завдання її сходять А) на дослідження культур в їх просторовочасовому поширенні, с.-то 1) всередині однорідної соціяльної організації (народ), 2) в межах спорідненої культури (культурна провінція), 3) в рамцях різних культурних країв земної кулі та 4) в маштабі культури вселюдської або світової; Б) на вивчення культур з погляду височини їхнього розвитку, щоб установити закони для ходу розвитку людської культури [5]).

Другу категорію визначень репрезентують такі типи.

1. Етнографія — наука про всі життьові форми того чи того народу.

Таке розуміння зустрічаємо в А. Strack'а, що визначає суть етнографії так: „дослідження, зображення та пояснення всіх життьових форм і духовних виявів, що випливають з природньої поєднаности народу та від неї спричинені“ [6]). Ще K. Weinhold бачив завдання етнографії у вивченні народу, як певної, історично та географічно відмежованої, людської громади, в усіх формах фізичного та духового життя її [7]). Fr. Lüers дає таке визначення етнографії: вивчення народнього життя в усіх виявах його, щоб пізнати народність (Volkstum) у цілому [8]). За О. Lauffer'ом, етнографія єсть дзеркало народнього життя. Поняття „народу“ охоплює,

---

1) W. Wundt, Logik, III, 486.

2) Н. М. Могилянскій, Этнографія и ея задачи. Ежегодникъ Русскаго Антропологическаго Общества, III, 1908, 102—105.

3) Н. М. Могилянскій, Предметъ и задачи Этнографіи, Живая Старина XXV, 1916, 17.

4) Н. Н. Харузинъ, Этнографія, I, СПБ 1901, 37.

5) Fritz Krause, Die Völkerkunde als Wissenschaft, Petermanns Mitteilungen LXVII, 1921, 8 sqq.

6) Adolf Strack, Hessische Blätter f. Volkskunde, I, 1902, 149 sqq.

7) Karl Weinhold, Was soll die Volkskunde leisten? Zeitschr. f. Völkerpsychologie u. Sprachwiss. XX, 1890, 1 sqq; Zeitschr. d. Ver. f. Volksk., I, 3 sqq.

8) Friedr. Lüers, Volkstumskunde im Unterricht, Frankf. M., 1924, p. 3.

каже він, усі групи людности: вбогих і заможних, освічених і неосвічених, чоловіків і жінок, юнаків і старих, якщо їх об'єднує спільність звичаїв та характеру, яких зумовлюють однакові племінні особливості, спільна історична доля та одні й ті географічні умови [1]).

2. Етнографія є наука про душу народу (Volksseele).

Науку про душу народу (Volksseele) утворив Herder (1744—1803), що вживав цього терміну мало не в тому самому розумінні, як і „дух народів" (Volksgeist), „ідея народів" (Völkergedanke), „національний дух" (Nationalgeist), то-що. Hegel, учень його W. H. Riehl та ин. цілком засвоїли цю концепцію. Родоначальники колективної психології H. Steinthal та M. Lazarus, що видавали з р. 1860 по 1890 журнал Zeitschr. f. Völkerpsychologie u. Sprachwissensch., вперше спробували перенести науку про народню душу на науковий ґрунт, хоч і воліли говорити слідом за Herbart'ом про „механіку уявлінь". Тимчасом, було-б несправедливо вважати науку про „душу народу" за виключно німецьке поняття, як це робить, наприклад, Victor Geramb [2]). Його інтенсивно розроблювано і в романських країнах. Так A. Fouillée доводив, що життя народу є не що инше, як поєднання психічних сил (forces psychiques) [3]), Gustave Le-Bon писав про l'âme d'un peuple, l'âme d'une race, під якими він розумів колективне означення психічних основ, спільних усім індивідам даної громади, народу або раси. За установами, мистецтвом, віруваннями, політичними переворотами кожного народу стоїть певний моральний характер, від якого залежить усенька еволюція народу. Ця справжня величина і є душа народу [4]). Італійський учений Pasquale Rossi просто заявляє, що душа натовпу (l'anima della folla) існує, як щось реальне й збудована цілком так само, як і індивідуальна душа (così come una psiche individuale) [5]).

Не зупиняючися на дальшім розвитку цієї науки про „душу народу" (Wundt та його школа) [6]), я вкажу тільки, що ціла низка німецьких, австрійських та швайцарських дослідників уважає за основне завдання етнографії — вивчати „душу народу". На цій позиції стоять Adolf Hauffen, Eugen Mogk, Jul. Sahr, Otto Waser, K. Reuschel, Georg Koch, Viktor Geramb та ин. Так, Adolf Hauffen (1896) уважає за кінцеву мету етнографії відшукати наукову формулу на поняття „народньої душі" [7]). Karl Reuschel (1920) уважає терміни: „народня, масова, колективна душа" за цілком наукові поняття й твердить, що етнографія студіює душевні вияви народу (seelische Aeusserungen des Volkes) [8]). V. Geramb (1924),

[1]) O. Lauffer, Reden geh. z. Feier d. Rectoratswechsel am 14. XI. 1922, Hamburg 1923, p. 33; його-таки Niederdeutsche Volkskunde, Leipz. 1923, p. 1 sqq.

[2]) Der Begriff der Volksseele ist ein deutscher Begriff, пише він (V. Geramb, Die Volkskunde als Wissenschaft, Zeitschr. f. Deutschkunde XXXVIII, 1924, 331).

[3]) Sganzini, Fortschritte d. Völkerpsychologie etc., Bern 1913, p. 229 і д.

[4]) Див. Sganzini, назв. твір, ст. 184, пор. 215.

[5]) Див. Sganzini, назв. твір, ст. 218.

[6]) Див. Sganzini назв. твір, 118 sqq., 232 sqq.

[7]) Adolf Hauffen, Einführung in die deutsch-böhm. Volksk, Prag 1896, p. 94.

[8]) K. Reuschel, Deutsche Volkskunde, Leipzig, I, 1920, p. 12—14.

цілком пристаючи на цей погляд, так само визнає за кінцеву мету етнографії досліджувати душу народу та психічні закони її (die Erforschung der Volkseele u. ihrer psychischen Gesetze) [1]). У Росії зовсім недавно (1927) Густав Шпет обстоював науковість терміну „душа, дух народу" в розумінні збірки або цілокупности характерних рис „поведінки" народу; вкупі з постійністю „диспозиції", це є його характер, що спізнається в сумі реакцій народу на зовнішні чинники [2]).

3. Етнографія — наука про життя певних, соціяльних клас народу.

Ще р. 1885 еспанський фольклорист Antonio Machado y Alvares поставив питання про те, які класи людности являють собою об'єкт етнографічного досліду [3]).

Італійський фольклорист Rafaele Corso розвязує це питання в тім розумінні, що етнографія має справу з „нижчими класами" (infime classi) [4]), себ-то широкими верствами селянства, що лишається через історичні умови на первіснішім ступені культурного розвитку. Соціяльні класи, економічно бідні, багаті на перекази та забобони, що пустили своє коріння в тіні халуп, що викохалися в спідніх верствах людности, утворили характерну отрутну флору, „флору злиднів" (Le classi soziali economicamente povere sono le classi ricche di leggende e usanze superstiziose, le quali allignano nell'ombra dei tuguri, germogliano nei bassi strati nazionali, costituendo una velenosa flora caratteristica, la flora della miseria) [5]). І далі Corso завважує, що фольклор — це етнографія селянської класи [6]). Того самого погляду додержується W. Boette [7]), що підкреслює вагу селянства (Bauerntum) в етнографії; його Landvolk — те саме, що classi rustiche в Corso. Один з найвидатніших етнографів сучасної Швайцарії проф. Hoffmann-Krayer виставив р. 1902 тезу, що спричинилася на Заході до жвавої дискусії, а саме, що за об'єкт етнографії є „vulgus in populo". Обряди, звичаї, забобонні уявління, поезія, образотворче мистецтво, музика, танки, народня мова й т. ин., на нижчих ступенях розвитку їх, що охоплюють широкі верстви людности, — ось що становить справжню царину етнографії за Hoffmann-Krayer'ом [8]). Різкі заперечення проти формули „vulgus in populo" були від Ad. Strack'a; він зазначав, що відміна між „vulgus" та „populus" є наслідок пізнішого культурного

---

[1]) V. Geramb, Назв. твір, Zeitschr. f. Deutschkunde, XXXVIII, 1924, 333.

[2]) Г. Шпет, Введение в этническую психологию, М., 1927, стр. 91. Вивчати душу народу визнають за завдання етнографії ще Eug. Mogk, Mitt. d. Verb. dt. Ver. f. Volksk., № 6, 1907, 5—6; Archiv f. Kulturgesch., XII, 1916, 239, 242 sq.; Jul. Sahr, Zeitschr. f. deutsch. Unterricht, XXV, 1911, 229; Otto Waser, Was ist Volkskunde, Die Schweiz, XXII, 1918, № 6, 365 sq.; Georg Koch, Hess. Blätter f. Volkskunde, XXI, 1922, 22.

[3]) Folk-Lore Journal III, 1885, p. 104 sqq. Див. про цього еспанського етнографа A. Guichot y Sierra, Not. Histór. del folklore, Sevilla 1922, 184 і д.

[4]) Raf. Corso, Folklore. Storia, obbietto, metodo etc. Roma 1923, 17.

[5]) Там-таки, стор. 17—18. [6]) Там-таки, стор. 20.

[7]) Werner Boette в John Meier'a Deutsche Volkskunde, 1926, p. 1—14.

[8]) Ed. Hoffmann-Krayer, Die Volkskunde als Wissenschaft, Zürich 1902.

розвитку, та що забобонні уявління й традиційні форми властиві й вищим колам суспільства [1]). Цей самий автор завважує, що хоч селянство, через більший консерватизм, є цінне джерело для етнографа, але й міські мешканці, робітники, ремісники, крамарі, становлять об'єкт етнографії [2]). Відомий історик релігій Albr. Dieterich теж висловивсь проти твердження, що його виставив швайцарський фольклорист [3]). Починається жвава полеміка. E. Hoffmann-Krayer, відповідаючи своїм опонентам, заявляє, що термін „vulgus" він бере в розумінні спідного шару (Unterschicht) або підґрунтя культури (Unterwelt der Kultur). Разом з тим він виставляє инше твердження, що спричинилося до не меншого числа сперечань та заперечень, а саме: das Volk produziert nicht, es reproduziert (народ нічого не продукує, він тільки відтворює) [4]). Проти останнього твердження знову виступив Ad. Strack [5]).

Тут до речи буде згадати ще про теорію, що її недавно розвинув талановитий німецький етнограф-германіст проф. H. Naumann. Він одрізняє в етнографічнім матеріялі дві категорії: 1) первісний колективний набуток (Gemeinschaftsgut) та 2) цінності, що спустилися вниз (gesunkenes Kulturgut). Між цими двома шарами відбувається постійна дифузія й завдання етнографії сходить на те, щоб простежити генезу та шляхи цієї вічної виміни, встановити закони розподілу культурних явищ. Матеріяльні та духовні цінності, що їх утворено в горішнім середовищі суспільства, згодом спускаються з верховин культурного шару вниз, в „народні маси", тут відповідно переробляються та відміняються й у цій новій формі передаються нащадкам. Так само переміщуються елементи масової культури догори в шар „розумової аристократії". Naumann показує в своїм „Нарисі побуту німецького народу", що так зване народнє вбрання являє собою не що инше, як ті культурні форми, котрі зникли з ужитку вищих клас, але пройшли в народню масу. Тимчасом, навпаки, начиння, посуд, а надто житло цупко та вперто зберегають риси первісної доби. Народня драма та пісня повні елементів індивідуалістичної культури горішньої верстви суспільства, а хліборобські обряди та звичаї доходять своїм корінням давньої давнини, примітивної общинної культури [6]).

Ці Naumann'ові погляди на завдання та методи етнографічного досліду знаходять собі в багатьох німецьких робітників з даної царини якнайживіше спочуття [7]).

---

[1]) Adolf Strack, Hessische Blätter für Volkskunde, I, 1902, 160 і дд.

[2]) Там-таки, 149 sqq.

[3]) Albrecht Dieterich, Ueber Wesen u. Ziele d. Volksk., Hess. Bl. f. Volksk. I, 169—194.

[4]) Ed. Hoffmann-Krayer, Naturgesetz im Volksleben, Hess. Bl., II, 1903, 57—64.

[5]) Там-таки, стор. 64—76.

[6]) Hans Naumann, Primitive Gemeinschaftskultur, Jena 1921; його-таки Grundzüge der deutschen Volkskunde, Leipz. 1922.

[7]) Karl Reuschel, Deutsche Volkskunde II, 1924, 6 sqq.; Mart. Freytag, Die Möglichkeit der Verwertung der Volkskunde im Unterricht, Langensalza 1925, 9 sqq.; Viktor Geramb, Zeitschr. f. Deutschkunde XXXVIII, 1924, 338 sqq. та ин.

За одміну допіру розгляненої групи можна вважати тих учених, які гадають, що **етнографія — наука про розумову культуру ґрунтових шарів народу.**

A. Dieterich уважав, що основну стихію етнографії становить розумова культура (вірування, звичаї, мистецтво) ґрунтових шарів народу (Unterschicht der Kulturnation, Mutterboden des Volkes). Решту: одежу, житло, начиння та ин. повинно притягати остільки, оскільки вони висвітлюють простонародню думку, віру, звичаї та мистецтво [1]). На цю концепцію в першій її половині цілком пристає V. Geramb, який просто заявляє, що за об'єкт етнографії є ґрунтовий шар народу (Gegenstand d. Volkskunde ist... der Mutterboden selbst) [2]). Які особливості характеризують думання цієї частини народу в розумінні деяких учених, зараз побачимо.

4. **Етнографія — наука про життя груп, що їх характеризує перевага асоціятивно-емоціональної форми думання.**

E. Mogk один з перших указав, що відзначна риса всього народнього побуту та життьового ладу є асоціятивно-емоціональна форма думання, що переважає в людей близьких, через працю їх, до природи (мисливці, рибалки, хлібороби, пастухи та ин.), а так само в дітей та почасти жінок з инших клас суспільства. На цій відзнаці й повинно бути збудоване, за Mogk'ом, визначення етнографічної науки [3]). До нього чималою мірою приєднуються K. Reuschel [4]), A. Knabenhans [5]) та ин., що занотовують, як особливості асоціятивної форми думання, надавання частині властивостей цілого (закон причетности, loi de participation французького соціолога Lévy-Bruhl'я), нахил усе в зовнішнім світі поєднувати з своїм „я", сплітання суб'єктивного та об'єктивного, потяг до гіперболи, до емфатичного виявлення внутрішніх станів, емоціональну забарвленість думальних процесів, то-що. Перед нами те передлогічне світовідчування, що його Lévy-Bruhl характеризує, як représentations collectives, K. Th. Preuss означує терміном komplexe Vorstellungen, K. Reuschel прирівнює до розпромінювання світла (Ueberstrahlen), а В. К. Никольський зводить до формули: „кругобіг перетворів речей-сил" [6]).

---

[1]) A. Dieterich, Hess. Blätt. f. Volksk. I, 1902, 186.

[2]) V. Geramb, назв. твір, 337.

[3]) Eugen Mogk, Wesen u. Aufgaben d. Volkskunde. Mitt. d. Verb. deutsch. Ver. f. Volksk., 1907, № 6.

[4]) Karl Reuschel, Deutsche Volkskunde, I, 1920, 11 sqq.

[5]) A. Knabenhans, Schweiz. Archiv f. Volksk., XXIII, 1921, 121—156.

[6]) Lévy-Bruhl, Les fonctions mentales dans les sociétés infér., 1910; його-таки, Mentalité primitive, Par. 1925[4]; K. Th. Preuss, Die geistige Kultur d. Naturvölker, Leipz. 1923, 9 sqq.; K. Reuschel, Deutsche Volksk., II, 1924, 6; В. К. Никольскій, Очерк первобытной культуры. М. 1924, 90. Пор. про логіку первісної людини Fr. Boas, The Mind of Primitive Man, New-York 1911 (єсть рос. пер.).

K. Reuschel дає таке визначення: „етнографія має справу з усіма виявами народнього життя, де виявляється асоціятивне, не логічне думання“ [1]).

§ 5. Критика теперішніх визначень етнографії. Мета та завдання етнографічної науки.

Критично оглядаючи наведені вгорі визначення етнографії, ми, здається мені, легко можемо пересвідчитися в тому, що здебільша вони не доходять своєї мети, бо, або надають цій науці надто широкого (або вузького) змісту, або не мають у собі вказівок на найістотніші ознаки цікавого для нас поняття. Справді, тлумачення етнографії, як науки про розвиток культури в цілому, призводить до утотожнення етнографії з історією культури. Визначення етнографії, як науки про взаємини окремих людських народів, надто обмежує границі її. Розуміння етнографії, як науки про життя та побут усього народу, про його „душу“, навряд чи можна визнати за слушне через надзвичайну розпливчастість та невиразність самого поняття „народ“, а надто коли мова мовиться про розвинені та складні культурні суспільства. Европейські народи ані-як не можна виключати з відання етнографії. Але культурні народи являють собою складні класові організації, причому кожну суспільну верству характеризує особлива культура, особлива ідеологія. І за предмет вивчення для етнографа стають, з соціологічного погляду, найрізноманітніші суспільні класи та угрупування, не тільки селяни та багато категорій робітників, а й ремісники, салдати, моряки, не тільки доросла людність, але й діти, не тільки повноцінні громадяни держави, а й декласовані елементи, злочинці, безпритульні, жебраки. Пригадаймо численні роботи, що з'являються останнього часу, про побут, вірування та творчість рибалок, дроворубів, ковалів, шахтярів, мірошників, ремісників, салдатів, моряків, злочинців, статті про дитячий фольклор, то-що. Див., напр., P. Sartori, Sitte u. Brauch. Leipz. 1911; И. Троцкий, Рел. греч. пастуха (Рел. и Общ. 1926, Ленінгр. 126 і д.); А. Болдырев, Рел. греч. мореходов (там-таки, 144 і дд.); В. Петров, З фольклору правопорушників (Етногр. Вісн., № 2).

Всі ці людські громади та групи об'єднує, не вважаючи на глибоку відміну в матеріяльній та розумовій культурі їх, одна спільна ознака — панування в свідомості їх безумовних рефлексів та рефлексів умовних перших (нижчих) ступенів. Заслуга Lévy-Bruhl'я, E. Mogk'а та ин. полягає в тому, що вони перші звернули увагу на емоціонально-асоціятивну природу первісного думання, як характерну рису поведінки та ідеології тих соціяльних формацій, що мають бути за об'єкт студій етнографа. Передаючи думку цих учених мовою сучасної рефлексології, я визначаю етнографію, як **науку про морфологію та динаміку культури людських громад, що їх характеризує перевага рефлек-**

---

[1]) K. Reuschel, Deutsche Volksk., I, 1920, p. 12.

торно-асоціятивних процесів думання, ірадіяції та генералізації.

Такі громади являють собою первісні народи та певні шари культурних народів, що зберегли свою близькість до примітивного думання. В останнім разі за чинника-визначника стає не належність до певної соціяльної класи або професійної групи, а структура думання, світогляд, що об'єднують в одну групу й неписьменного селянина, й напівписьменного купця, й забобонного інтелігента [1]).

Завдання етнографії сходять ось на що.

1. Вивчати культури в поперечному розрізі, себ-то в їх просторовому поширенні, всередині однорідних соціяльних груп, та у взаємодії їх. Уся людність земної кулі розпадається на низку „етнографічних формацій" (термін мій), себ-то людських громад, які, пристосовуючись до даного життьового оточення або „екології", утворюють особливі типові органічні єдності, де фізичний habitus, психологічна структура та матеріяльні, соціяльні й розумові елементи культури становлять одне ціле. За такі етнографічні єдності, що збігаються життьовими формами та екологією, можуть бути групи народів, які утворюють цикли культури, а всередині культурних народів — соціяльні угрупування, що мають характерну культурно-психологічну фізіономію, яка випливає з подібности життьового оточення та яка звичайно буває одмітна своєю близькістю до примітиву.

Окремі конкретні людські громади, що являють собою однорідне ціле що-до походження, мови, культури та життьових умов і утворюють більш-менш тривкі сполуки, теж можуть бути за об'єкт етнографічного вивчення, але в них природньо переважає описовий момент. Такі описи окремих громад — тільки матеріял для науки, але ще не наука. Досліджувати етнографічні формації та те, як розподіляються вони по землі, вивчати культури їх, їх економічні та психічні компоненти й обопільні стосунки між культурними ареалами — становить перше завдання етнографії. Друге завдання її —

2. Вивчати культури в повздовжнім розрізі, себ-то в їх часовій послідовності та розвитку, почавши з найдавніших стадій та закінчуючи сучасними рудиментами їх. Перед етнографією повстають питання про звязок сучасного розподілу етнографічних формацій і їх підрозділів з колишнім розподілом людства на землі, про історію розвитку окремих культурних явищ, про культурну стратиграфію (нашарування), старі реліктові форми й нові вкраплїння й т. ин. Кінцева мета етнографії — вивчати морфологію й динаміку первісної культури людства.

---

[1]) Характеристику примітивного думання дала К. М. Грушевська в книзі „З примітивної культури", Київ 1924, 75 і дд. Пор. R. Lenoir, L'âme primitive. Revue de Synthèse Historique, XLIV, 1927 décembre.

§ 6. Стосунок етнографії до суміжних наукових дисциплін.

Етнографія перебуває в тісному звязку перш за все з антропологією, як наукою про фізичну природу людини; склад цієї науки можна наочно подати в вигляді отакої схеми (R. Martin та Stolyhwo).

Антропологія

Загальна — Спеціяльна — Антропографія

Соматологія, Морфологія — Фізіологія, Психологія й Патологія (расові)

морфологічна — функціональна

Із складників антропології для етнографа найбільшу вагу має антропографія (за R. Martin'овою термінологією), що вивчає ознаки окремих людських рас [1]).

Географія змальовує нам картину екологічних (природніх) властивостей місцезалюднення народностей (спеціяльно під антропогеографією Fr. Ratzel розумів науку про вплив природніх, життьових умов на структуру й характер народности [2]), а під етногеографією проф. В. Г. Богораз розуміє вивчення розподілу людства та його культури на земній поверхні [3]). Археологія, що розкопами добуває речові джерела передісторичної (безписьмової) культури та вивчає їх, допомагає етнографії відновити картину первісної культури людства. Инколи науку про копалинну людину та останки її в земній корі вилучається в особливу дисципліну — палетнологію (у французів — ethnographie préhistorique).

Важче встановити межі між етнографією та історією культури. Th. Waitz, H. Steinthal, Steinmetz, Achelis, Gollier, Max Schmidt та ин. твердили, що перша вивчає сучасні неісторичні племена, а друга спирається не тільки на етнографічний, але й на археологічний та історичний матеріял. Навпаки в таких авторів, як Fr. Ratzel, Paul Ehrenreich, а також O. Peschel, E. B. Tylor, John Lubbock, Fr. Müller, Keane, Deniker, H. Schurtz, Brinton, Н. Харузін та ин., ми знаходимо злиття етнографії з історією первісної культури, проти чого свого часу так різко протестував Н. М. Могилянський (див. угорі). Справді, етнографія в тій своїй частині, що розглядає основні лінії розвитку людської культури не в локальній багатообразності її або племінних втіленнях, а в її типології та динаміці, матеріяльно, що-до змісту свого сходиться з історією пер-

---

[1]) Б. Н. Вишневскій, Антропологія, как наука, и ее унив. прел., Каз. 1922, особ. стор. 10 дл.

[2]) О. Мальчевскій, Основанія науки антропоэтнологіи или законы отношенія между человѣкомъ и природой. Москва 1868.

[3]) В. Г. Богораз, Распространение культуры на земле. Основы этногеографии, Лгр. 1928, ст. 41 і д., 65.

вісної культури. Тимчасом етнографія відрізняється від останньої тим, що намагається встановлювати етнографічні формації, а історія первісної культури вивчає людство взяте в цілому. Відміна етнографії проти генетичної соціології полягає в тому, що перша вивчає процес розвитку суспільного життя в конкретних утворах його, за допомогою комплексової методи, а генетична соціологія ставить собі за завдання типологічно будувати історію суспільства та встановлювати загальні закони розвитку його, від первісних ступенів і аж до вищих та складних суспільних організмів.

Матеріяльно етнографія до певної міри сходиться з демографією, бо й та й та вивчає людські колективи. Але демографія досліджує склад та рух людности з погляду стати, віку, родинного стану, економічного становища, то-що, та залежно від нарожденности, шлюбів, смертности, зовсім ігноруючи національний момент. Тимчасом етнографія має справу з племінними або національними групами. Нарешті від народньої або масової психології (Völkerpsychologie) етнографія відрізняється тим, що перша вивчає процеси колективної свідомости, а друга — продукти людської культури [1]) та переважно в аспекті етнографічних формацій.

Особливу частину етнографії становить фольклор.

Термін „фольклор“ уперше запропонував відомий англійський історик Вільям Томс (W. J. Thoms) р. 1846, що вмістив у лондонській газеті „The Athaeneum“ з 22 серпня р. 1846 під псевдонімом Амвросій Мертон статтю з закликом збирати та опубліковувати матеріяли що-до старовинної поезії, обрядів та вірувань. Тимчасом треба завважити, що саме поняття про фольклор, як суму виявів народньої творчости, відоме було в літературі під иншими назвами задовго перед Thoms'овим виступом. Так, ще за доби німецької романтики повстає низка нових слів: Volkstum, Volkheit, Volkskunde, Volksforschung та ин. З них „Volkheit“ уживає Goethe в своїх Maximen und Reflexionen, Volkstumskunde трапляється в F. L. Jahn'овій книзі Deutsches Volkstum, що вийшла в Любеку р. 1810, а слово Volkskunde, що дослівно відповідає англійському термінові Folk-Lore, вперше утворив J. F. Knaffl р. 1813 [2]). Тепер, щоб означати одно й те саме поняття, різні народи вживають різних термінів, як показує ось ця таблиця.

№№	Назва країни	Терміни, що означають фольклор
1	Німеччина	Volkskunde, Volkstumskunde, Volkslehre, Folklore

---

[1]) Сукупність творчих та виробничих процесів людства (знаряддя, житло, техніка) дехто об'єднує під ім'ям „ергології“ (Sarasin, O. Stoll, R. Martin, F. Krause, R. Lasch та инш.).

[2]) V. Geramb, Zeitschr. d. Ver. f. Volksk. XXXII, 71 ff.; Zeitschr. f. Deutschkunde XXXVIII, 1924, 325 ff.

№№	Назва країни	Терміни, що означають фольклор
2	Франція	Traditions populaires, folklore, démologie, démopsychologie.
3	Італія	Tradizioni populari, il folklore (Corso), demopsicologia (Pitré, Imbriani), demologia (Stanisl. Prato), scienza demica (Emilio Teza), etnografia (L. Loria).
4	Еспанія	Tradiciones populares, el folklore (Guichot), saber popular, demologia, demosofia, demotecnografia.
5	Португалія	Demotica (Teof. Braga), folklore (C. Pedroso, L. de Vasconcellos).
6	Греччина	Laografia

Погляди вчених на суть та межі фольклористики різко розходяться між собою. Р. 1884 та дальших на сторінках лондонського журналу Folk-Lore розгорнулася жвава полеміка в питанні про зміст, завдання та методи науки про фольклор. E. Sidney Hartland[1]) визначає фольклористику, як антропологію (= етнографію, *Є. К.*) в застосуванні до психічного життя малокультурної людини, причому фольклористика, на його погляд, не обмежується на вивченні перебутків та архаїчних форм, але досліджує й новотвори. Це заперечує G. L. Gomme[2]), що назначає чотири таких основних стадії в науковому розробленні фольклору: 1) фольклор сучасних цивілізованих народів, як вихідний пункт; 2) порівняння до схожих явищ у житті инших европейських народів; 3) аналогії та паралелі з індійського фольклору; 4) порівнювання зібраного матеріялу до звичаїв та уявлінь сучасних дикунів, щоб установити природу та еволюцію факту, що цікавить нас. В иншій своїй роботі G. L. Gomme доводить, що відміна фольклору від антропології (= етнографії. *Є. К.*) полягає в тому, що остання вивчає вірування та звичаї некультурних народів з усякого погляду, а фольклористика цікавиться найбільше психологічним боком, оскільки він дає змогу пояснити історично ті останки первісної доби, що збереглися в пізніших нашаруваннях культури[3]). Своєрідне тлумачення терміну „фольклор“ запропонувала на сторінках згаданого журналу Шарлота Burne[4]). Вона вважає, що фольклор є не „наука про народ, а наука народу, себ-то власний світогляд його“, „народня мудрість“. Тому вона обстоює те, що „фольклор“ може означати лиш матеріял на науку, а не саму науку; стосунок між

---

[1]) The Folk-Lore Journal, II, 1884, 340 ff. III, 1885, 115 ff.

[2]) Там-таки, II, 347 ff., III, 1—16.

[3]) G. L. Gomme, Handbook of Folk-Lore, London 1890.

[4]) The Folk-Lore Journal, III, 1885, 97 ff. 267 ff.

ними такий самий, як, наприклад, між мовою й лінгвістикою, людиною й антропологією. Що-до цього з її поглядами сходиться погляд російського вченого проф. Ю. М. Соколова, що пропонує вживати, щоб означати матеріял науки, термін „фольклор", а для дисципліни — термін „фольклористика" [1]). Погоджуючись з Hartland'ом, Burne уважає, що сучасні фольклорні новотвори цілком увіходять у царину науки про фольклор. Погляду Burne додержувавсь у розумінні терміну „фольклор" Вл. Лесевич (Памяти В. Г. Бѣлинскаго, М. 1889, 343 і д.). Фольклор — пише він — це ціла сукупність народнього знання, вся маса різноманітних відомостів та висловлювань народу про своє життя, що ґрунтуються на усній традиції та стоять по-за культурними впливами. Проти Charlotte Burne виступає Stuart Glennie [2]), який додержується тієї позиції, що фольклор є наука про народ, але, очевидячки підо впливом відповіди названої дослідниці [3]), згодом одмовивсь од цього погляду й став розуміти під фольклором the lore of the folk about their own folk-life, себ-то народню мудрість, ідеологію [4]). Aug. Gittée теж уважав фольклор не за науку, а за матеріял на неї [5]).

Питання про межі фольклористики й на дальші роки лишається суперечне та невиразне. Th. Jos. Puymaigre розумів під нею вивчення всього, що стосується до народу, його минулого, його життя його поглядів [6]). Andrew Lang ладен був утотожнити фольклористику з антропологією, як наукою про людське життя взагалі [7]). Gius. Pitré вважав, що фольклорист вивчає духовне та матеріяльне життя культурних і некультурних народів [8]). В наші дні еспанський учений Aranzadi, відрізняючи факти історичні, передісторичні, аністоричні (фортеці та сховища непевної, але не передісторичної доби) та інфраісторичні, вважає, що останні й повинні бути за об'єкт фольклористики [9]). Arn. van Gennep пише: „Фольклор не є звичайна збірка розрізнених дрібних фактів, більш-менш цікавих чи розважних; це — синтетична наука, що вивчає спеціяльно селян та сільське життя, а також відгуки його в оточенні індустріяльному й міському". В царину фольклору він включає не тільки казки та легенди, пісні, вірування й прикмети, магічні обряди, але й розваги, танки, народнє шанування святих, житло, оселю, начиння, всякого роду знаряддя, мистецтво, звичаєве право, нарешті — характер почувань та способи вислову [10]). Kaarle Krohn у своїй недавно випущеній методологічній роботі встановлює три ознаки, що визначають об'єкт фольклористики:

---

[1]) Ю. М. Соколов, Художеств. фольклор, I, 1926, 6, прим.
[2]) The Folk-Lore Journal, IV, 1886, 75 ff.
[3]) Там-таки, IV, 158 ff. [4]) Там-таки, IV, 213 ff., 363 f.
[5]) Revue Belg., LIV, 1886, 225 і д., 369 і д.
[6]) Puymaigre, Folklore, Par. 1885, p. 1.
[7]) A. Lang, The Internat. Folk-Lore Congress, 1892 (London), p. 3.
[8]) Giuseppe Pitré, Per l'inaugurazione del corso di demopsicologia, Palermo 1911, p. 4.
[9]) Aranzadi y de Hoyos-Sainz, назв. тв., 11.
[10]) Arnold van Gennep, Le folklore, Paris 1924, 29—31.

1) усна традиція, 2) обробка фантазією та 3) справжня народність [1]). Надзвичайно вузькі межі фольклористики назначає Lewis Spence у свойому „Вступі до мітології". Як він каже, фольклор охоплює уламки або переживання старовинних вірувань або обрядів, що існують серед неосвічених та напівосвічених шарів культурних країн (fragments or survivals of old belief or custom found uneducated or semi-educated people in civilized countries). Тому, додає він, можна говорити про фольклор Англії, Німеччини або Італії, але говорити про фольклор дикунів в Африці, Австралії або Америці, який і в наші дні є щось живе, надзвичайно неправильно (is highly incorrect) [2]). Навпаки, R. R. Marett у своїй цікавій та змістовній книзі про психологію й фольклор розумів фольклор не як інертну масу копалинних культурних перебутків (an inert mass of cultural fossils), але як рух або процес (movement or process) тісно поєднані з примітивним світосприйняттям [3]).

Навсправжки фольклористику треба вважати за особливий „сегмент етнографії" [4]), що охоплює вивчення усної поетичної творчости та побуту примітиву, але через особливості обслідуваного матеріялу, він тісно поєднаний з літературознавством. Цілком справедливо італійський фольклорист Rafaele Corso пише: „Етнографія зупиняє свій погляд на некультурних людських групах або громадах, набуваючи специфічної назви фольклору, коли вона вивчає найтемніші та найглибші шари цивілізованих народів (strati più oscuri e profondi delle nazioni civili), пласти, де відкладаються, як на дні, пускаючи часом свіжі паростки, такі форми діяльности, такі явища, що, здавалося, зникли назавсіди" [5]).

III. МЕТОДОЛОГІЯ ЕТНОГРАФІЇ.

§ 7. Збирання, угрупування та зберегання етнографічних матеріялів.

Є два способи збирати етнографічні матеріяли: 1) лабораторний, коли матеріяльні або літературні джерела підбирається в спеціяльних сховищах: музеях, бібліотеках, то-що, та 2) польовий, коли матеріяли збирається на місцях, серед виучуваного народу або соціяльної групи. Польовий спосіб теж становить дві різностаті: а) стаціонарну, коли перебувають з науковою метою в тій чи тій місцевості довго, принаймні „етнографічний рік", себ-то зиму й два літа та b) короткотермінову, що триває декілька місяців. Самий матеріял розпадається на дві категорії: 1) безпосередні джерела, себ-то речі побуту та творчости та 2) посередні джерела: сучасні етнографічні записи, щоденники, то-що, а так само

---

[1]) Kaarle K r o h n, Die folkloristische Arbeitsmethode, Oslo 1926, 25.

[2]) Lewis S p e n c e, An Introduction to the Mythology, London 1921, p. 12.

[3]) R. R. M a r e t t, Psychology and Folk-Lore, London 1920, p. 3 ff., 73 ff., 100 ff., 121 ff.

[4]) Мовляв проф. Ю. М. С о к о л о в, Худож. фолькл., I, 1926, стор. 7.

[5]) Rafaele C o r s o, Folklore, Roma 1923, p. 20.

стародруки та старовинні рукописні твори, мандрівки, літописи й хроніки, судові акти, то-що.

В питанні про техніку збирання матеріялів підчас польової роботи є два протилежних погляди. Одні вважають, що необхідно вживати точно вироблених форм: анкет, бланків, програм, карток. Инші висловлюються проти будь-якої регламентації та навмисности; програми хибують на обширність та дрібність поділу, невиразність питань, упередженість; вони нав'язують та підказують відповіді (F. Krauss, Wossidlo, почасти Steinmetz та Bugiel). R. Wossidlo покликується на знайому капелюшницю, що робила записи, підчас праці, на паперових котушках од шовкових стьожок; сам він мав звичку записувати свої спостереження на целулоїдних манжетах непомітно для присутніх [1]). Не зупиняючись далі на техніці збирання матеріялів, що її більш-менш добре розроблено в нашій літературі, одзначу лиш один спосіб, що його рекомендує Wossidlo, а саме — круговий зошит: листки з питаннями надсилається в одну місцевість, потім із здобутими відповідями в иншу й т. д.; таке розсилання запитань має вагу, щоб діставати „негативні реакції".

Досить поширена форма для фіксування спостережень є записування в грубому „загальному" зошиті. До того-ж спостереження та власні міркування записується в зошит без певного порядку, сказати-б, підряд. За велику хибу цієї системи треба визнати те, що такий загальний зошит являє собою щось подібне до овідіївської rudis undigestaque moles, купу матеріялів без ніякого порядку та системи. Справді, якщо нам треба знайти даний запис, то доводиться гортати ввесь зошит, на що недоцільно витрачається й час і енергію. Зрозуміло, що записувати треба так, щоб завсіди легко можна було знайти потрібний запис, і щоб ми за́всіди знали, який матеріял що-до даного питання є в нас під рукою. На цю мету може почасти здатися абетковий зошит з літерним покажчиком з правого краю. В нього матеріял записується за абетковою системою. Наприклад, коли в нас є низка заміток про російські народні звичаї, то ми можемо розмістити їх так: записи про весілля під заголовком „весілля" — на сторінках, призначених на літеру „в", записки про похоронні обряди — під літерою „п", хліборобські обряди — під літерою „х"; ввесь матеріял про святковий ритуал — під заголовком „свята" й т. д. Але й ця система, не вважаючи на деякі переваги її проти попередньої, має чималі вади. По-перше, в межах однієї й тієї літери може зібратися такий рясний матеріял, що, щоб знайти потрібну нам замітку, піде чимало часу, а суворо додержати абеткового порядку і всередині кожної літери зовсім неможливо, бо не можна заздалегідь визначити, скільки сторінок доведеться призначити на сполуки „ба", „бе", „би", „бо", „бу" і т. д. Отже, однорідні замітки можуть розрізнитися. Окрім того, обидві допіру розглянені системи мають основну хибу — нерухо-

[1]) R. Wossidlo, Ueber die Technik des Sammelns volkstüml. Ueberlieferungen. Zeitschr. d. Vereins f. Volksk. XVI, 1906, 9.

місць заміток: раз зроблений у зошиті запис назавсіди прикріплений до даного місця, і ці замітки неможливо розподілити инакше, з'єднати, якщо треба, з иншими, систематизувати.

Тому за єдину цілком доцільну систему записування треба визнати карткову систему або систему „фішок" (од французького fiche). Виписки та замітки робиться на окремих аркушах паперу або картках певного формату. Під кожним записом неодмінно треба точно зазначати назву місцевости, де зроблено спостереження, вказуючи ім'я та прізвище, вік та рід праці особи, що за словами її зроблено запис, а так само точну дату.

Щоб полегшити дальше користування записами, бажано відразу-ж означати вгорі на картці як-найкоротше та як-найточніше назви речей, що про них мова в виписці (німецьке Stichwort). Можна так само, як радить В. Чарнолуський, підкреслювати в тексті картки те слово, що має в собі назву даного питання або тему запису. Але перший спосіб доцільніший, бо при однаковому форматі карток та певному місці для означення їх змісту (горішній правий кут) згодом легко буде знайти потрібну нам виписку. Правда, дехто заперечує проти цього способу на тій підставі, що в ході дальшої роботи нерідко доводиться дробити рубрики або перейменовувати їх, але навряд, щоб заперечення це було слушне.

Нарешті, можна радити ставити на картках послідовні числа в порядку виготування їх. Тут можливі два принципи: суцільна послідовна нумерація для всіх карток або особлива нумерація для кожної окремої країни [1]).

Отже, готова картка повинна мати в собі такі 5 елементів: 1) біжуче число, 2) означення змісту картки, 3) дату запису, 4) опис спостереженого факту, 5) вказівка на джерело запису або спостереження.

ТЕМА. №..................

Запис..

....

....

Джерело спостереження. Місце та час запису.

Фр. Кунце радить, складаючи записи, заповняти тільки один бік аркушу. „Часто трапляється — каже він, — що в момент, коли пишеться картку, неможливо передбачити потрібні вставки, перестановлення, то-що, які згодом зроблять усю виконану роботу негодящою до вжитку" [2]). Такого самого погляду додержуються Кавфман і Кравзе [3]). Пораду цю не можна не визнати за доцільну.

Коли спостереження наше таке велике, що не вміщується на одній картці, то записується його на декількох, причому додаткові картки,

[1]) K. Krohn, Назв. тв., ст. 49.

[2]) Фр. Кунце, Техника умственного труда, 57.

[3]) Kaufmann und Krause, Der Kopfarbeiter, 1922, 56 ff.

звичайно, вже не мають на собі жадних відомостів або даних. Ці картки потім зліплюється, зшивається або з'єднується зчіпними голочками[1]).

Перейдімо тепер до питання про систематизацію та зберегання карток[2]).

Є декілька головних систем розподіляти та зберегати картки: 1) абеткова, 2) речова, 3) комбінаційна або мішана та ин.

Перша система полягає в тому, що картки розміщують в абетковому порядку, за місцевостями, де зроблено записи, або за питаннями, що про них трактується в картці; останній спосіб можна назвати словниковим розміщенням матеріялу. Система ця незручна тим, що розподіл записів за місцевостями має суто-випадковий характер, а словникове розміщення спричинюється до дуже дрібного поділу.

Друга система — речова — полягає в тому, що картки систематизується за окремими великими проблемами або цілими царинами знання. Перевага цієї системи полягає в тому, що під руками завсіди перебуває ввесь зібраний матеріял що-до даного питання. А ту незручність, що дуже багато карток стосується разом до двох чи декількох питань, легко усунути так званими „покликувальними“ картками: дану картку (з записом) ставиться тільки в один відділ, а в решту приміщується картки з покликуванням: див. рубрику таку-то, № картки такий-то. Так само роблять, коли одну й ту саму рубрику можна означити різними назвами: наприклад, Весілля, див. Шлюб; Амулети, див. Обереги і т. д.

Комбінаційна або мішана система розподіляти картки може набувати різних форм: 1) частину записів, що безперечно стосуються до того чи того питання, вилучають та розписують по рубриках; решту карток переховують у загальному запасі без ніякої систематизації; 2) картки розподіляють за рубриками, але самі рубрики розставляють вже не в порядку логічної класифікації або етнографічної системи, а в абетковому порядку.

Коли зважити на наведені вгорі міркування, то найдоцільніша для розумової роботи буде та система розміщати картки, котру поєднано не з певною класифікацією, а з розбиванням даного матеріялу за речами або питаннями. Таку систему розміщати картки можна назвати тематичною: всі вирізки, записи, спостереження, що торкаються одного питання, приєднується до відповідної рубрики, розподіляючи за темами та підтемами.

§ 8. Критика етнографічних джерел[3]).

Необхідна передумова всякої наукової роботи — відповідно перевірений матеріял на дослідження. Якщо в царині природознавства цей матеріял дає сама природа, то в царині соціяльно-історичних наук справа

[1]) K. Krohn, назв. тв., 56. [2]) K. Krohn, назв. тв., 47 і дд.

[3]) Компонуючи цей параграф і дальші, я користувавсь найбільше Graebner'овою працею: Methode der Ethnologie, Heidelb. 1911.

стоїть инакше: вони потрібують суворої попередньої критики та добору матеріялу.

Джерела народознавства розпадаються на дві великих групи: безпосередні речі людської культури, живої чи вимерлої, та свідоцтва. Звичайно цьому формальному розчленуванню джерел відповідає до певної міри відміна в змісті. Безпосередні пам'ятки культури належать здебільша до царини матеріяльної культури, а наші відомості про духовну культуру спираються на писані та усні свідоцтва. Перша категорія джерел одмітна своєю об'єктивністю, а свідоцтва мають у собі ті чи ті дані, що пройшли крізь призму оповідача, а тому треба дослідити та оцінити цей суб'єктивний бік їх.

Всяке безпосереднє етнографічне джерело порушує передусім основне питання про справжність: чи може даний об'єкт справді правити для нас за джерело, чи він являє собою фальсифікацію. Притому можна відрізнити три випадки: 1) навмисна фальсифікація, щоб обдурити публіку на певну собі користь, 2) наслідування, що не претендують на справжність і намагаються завдовольнити зацікавленість публіки раритетами та екзотичними речами, 3) місцеві та тубільні вироби, виготувані на те, щоб завдовольнити европейські ринки. Перші дві групи з погляду методологічного являють собою одно ціле, бо, бувши типовими підробками, не можуть претендувати на ролю етнографічного джерела. До другої групи можна віднести також вироби европейських фабрикантів для тубільців у дусі їхньої культури. Що-до речей третьої групи, то вони можуть мати самостійну вагу для етнографічної аналізи лиш тоді, коли вони виявляють такі подробиці та деталі, які, давши щось нове та невідоме, тимчасом мають цілком тубільний характер. За приклад фальсифікації першої категорії може бути Сайтафернова тіяра, другої — ново-зеландські вироби з нефриту, що їх так удало виготовлюють в Ідарі — місті Біркенфельдської округи в Ольденбурзі, а так само зброя, що її довозять до Африки з Англії. Для третьої групи за приклад можуть стати Бенінські старовинності в Африці, багато з яких, виявляється, — підроблені.

В багатьох випадках фальсифікацію легко дається визначити на підставі матеріялу. Річ у тому, що добувати тубільний матеріял инколи дуже важко та дорого коштує, а робота на твердому матеріялі до того-ж надзвичайно забарна й тому дорога. Оцінюючи підробки, з цього погляду не досить установити, чи трапляється даний матеріял у місцевості, де неначе-б виготувано річ, але треба ще обслідувати, чи вживається справді цього матеріялу на певну мету. Отже, мало поставити питання, чи трапляється певна гірська порода або сорт глини в Мехіці, але треба ще з'ясувати, чи вживали коли мехіканці даного матеріялу на скульптурні вироби, а даного сорту глини — на виготування посуду. Леман-Ніцше згадує серед етнографічних підробок з Південної Америки, які виявив він, про сокири з кістяними лезами, які не могли бути справжні вже через те, що індійці в цій місцевості, роблячи сокири, не вживали на це кістки.

Другу групу критеріїв що-до справжности етнографічних об'єктів дає техніка роботи. Так, коли ново-зеландські нефритові вироби мають у собі рівну циліндричну відтулину, провірчену в держалні, то це, очевидячки, не тубільна робота, бо маорі звичайно прокручують з обох боків по двоє конічних заглибин, які кінець-кінцем сходяться посередині. Взагалі, кожна місцевість має свої певні технічні особливості аж до способів шліхтувати та полірувати, й ці технічні моменти можуть бути для нас за провідні в розвязанні питання про справжність тієї чи тієї речи.

Перейдімо до критики етнографічних свідоцтв.

а) *Зовнішня критика.*

Критика безпосередніх джерел у вигляді визначення об'єктів для етнографів — найзвичайніша річ, а от критика літературних свідоцтв чималою мірою ближча й приступніша історикові, ніж етнографові. Під етнографічними свідоцтвами розуміємо всі писані, рідше — усні, дані про етнографічні факти, себ-то: 1) описи мандрівок та звідомлення наукових експедицій, 2) описи та пояснїння, що їх додається до колекцій або окремих об'єктів, та 3) писані або усні повідомлення самих тубільців.

В критиці цієї групи джерел питання про справжність одходить, звичайно, на задній план. Так само мало важить для етнографії питання про час та місце походження даного свідоцтва та про його авторство. Ці проблеми розроблюється на багато більше в історії та історії письменства.

Значно більше важить питання про взаємини між окремими свідченнями. Від розвязання його залежить не тільки наша оцінка вірогідности того чи того свідоцтва, але — що важить найбільше — наше міркування про справжність переказуваного факту. За инших рівних даних свідоцтво тим певніше, що безпосередніше підходить воно до оповідача свого спостереження. Далі, цілком зрозуміло, що те чи те повідомлення здається правдоподібніше, коли його передає багато осіб, аніж коли воно єсть в одній тільки пам'ятці, припускаючи, звичайно, що ці повідомлення незалежні одне від одного.

Та обставина, що якесь явище засвідчено для певного місця на земній кулі в зовсім різні епохи, може мати величезну культурно-історичну вагу, знову-таки припускаючи, що пізніші свідоцтва спираються на безпосереднє знайомство з предметом, а не на давніші свідчення, як, наприклад, дані Птолемея та арабських географів, що пройшли в середовічні, ба навіть пізніші твори західньо-европейського письменства.

Серед тубільних джерел що-до історії Америки поважне місце посідають мехіканські рукописи з малюнками, причому німецький учений E. Seler показав, що кодекси Борджія, Ватиканський Б, Болонський, кодекс Фейєрварі, Віденський та кодекси збірки Бодлей, перші таблиці Ватиканського кодексу А та ин. творять одну замкнену групу, членів якої не тільки об'єднує схожий зміст, а й характеризує одна послідовність виображення та однорідність концепції. Ватиканський кодекс А є копія кодексу Телеріяно-Ремензіс. Такого-ж роду генеалогію старовинних рукописів та свідоцтв установлює наука для инших країн та епох.

Критерії що-до встановлення залежности та спорідненостп окремих етнографічних свідоцтв належать швидше до царини історичної критики. Тут треба лиш підкреслити, що подібність змісту сама по собі ще не єсть незаперечний довід на запозичення, коли тільки в змісті не виявляється таких характерних подробиць або, навпаки, прогалин, що їх можна пояснити, лиш припускаючи безпосередній літературний вплив. Ще більш переконують подібність у плануванні матеріялу, дослівні сходження, помилки та хиби, що повторюються (якщо тільки вони не випливають із спільности культури, оточення та авторового світогляду).

Менш цікавить етнографію техніка встановлення первісної редакції тексту того чи того твору та техніка видання його — царина, що цілком перебуває в руках філологів.

б) *Внутрішня критика.*

Внутрішня критика намагається встановити не тільки те, чи черпав даний автор свої матеріяли з власних спостережень чи з чужих джерел, але й як він спостерегав, як передавав наслідки своїх спостережень або плоди своєї обізнаности з літературою. Саме в цій царині помічається серед етнографів або цілковитий брак критичного почуття, через що джерела безперечно вірогідні й джерела зовсім не варті довіри використовується як рівноцінні, або-ж критика надзвичайно тенденційна та суб'єктивна. Як на приклад, Graebner покликується на відому книгу патера Wilh. Schmidt'а про становище пігмейських племін в історії розвитку людини, де мало не кожне повідомлення, що перечить проти його теорії, береться під підозру, нерідко без ніякої підстави. Наприклад, певні заяви двох найважливіших його джерел про те, що на Андаманських Островах немає служби Божої, дискредитує Schmidt непереконливим покликуванням на можливість неточних відомостей у данім випадку. Той самий патер Schmidt у низці статтів силувавсь заплямувати Howitt'ові повідомлення, як не варті довіри.

Неточність в оповіданні або описі самовидця може походити від умисного чи ненавмисного бажання нав'язати читачеві певну думку, ту чи ту ідеологію. Місіонер підходить до вірувань первісних народів з погляду своєї християнської релігії. Правник приписує відсталим народам невідомі їм абстрактні поняття з аналогії до европейських уявлінь. Дослідник нерідко буває підо впливом певної теорії, висвітлюючи з свого погляду факти, що їх він описує. Якщо, наприклад, етнограф переконаний, що в основі всякого орнаменту лежить яка-небудь фігура, малюнок або виображення, то в дев'ятьох випадках з десятьох він силкуватиметься знайти таке первісне значіння в багатьох узорах, що такому тлумаченню аніяк не піддаються. Stephan у своїй праці про мистецтво Тихого Океану инколи очевидячки просто-таки наводив тубільців на такі тлумачення орнаменту, хоч-би звичайним питанням: „Що це таке?“ Система анкет становить ту саму небезпеку, бо підказує тубільцям відповіді на питання, які їм пропонують.

Багато важить в етнографії, коли встановлюється правдоподібність того чи того свідоцтва, просторовий та часовий стосунок спостережника до явища, яке він вивчає. Годі й говорити, що автопсія, себ-то безпосереднє спостереження на місці, має свої переваги над записом із слів инших. Spencer та Gillen мали цілковиту змогу вивчити релігійні обряди австралійських тубільців шляхом автопсії, але їм бракувало знання мови, якою володів Strehlow, що багато років був у цій країні.

Цікаве походження легенди про отруйні стріли з Санта-Крус та Нових Гебрид. Не вважаючи на те, що оповідання про це подає нам багато мандрівників, воно не стає через це правдиве, і походження його пояснюється спостереженням над швидким діянням ран, що їх спричинюють ці стріли, діянням, яке ґрунтується не на хімічному отруюванні організму, а на механічному ушкодженні внутрішніх органів пораненого, через те, що в рані залишаються уламки від вістря стріли.

За останній критерій точности подаваних фактів стає погодження їх з загальною системою наших знаннів.

Усна традиція тубільних племін, перекази їх та епічні пісні теж являють собою важливі етнографічні джерела, оскільки вони мають у собі зернята історичної істини [1]).

Особливу групу джерел становлять фотографічні знімки та фонографічні записи, визначні дуже об'єктивною передачею, хоч і тут можливі помилки та неточності, через технічну недосконалість (дефекти фотографічної платівки, неправильність в експозиції або виявленні платівки, невдалий вибір скорости, з якою крутиться валець фонографу, й т. д.).

§ 9. Інтерпретація.

Інтерпретація безпосередніх джерел, оскільки справжність їх лежить по-за всяким сумнівом, стосується найбільше до значіння місця, де вони повстали, та часу, коли це сталося, причому для етнографії найбільшу вагу мають перших двоє питаннів. Критерії для визначення місця, звідки походить етнографічний об'єкт, можуть бути поєднані з самим об'єктом або-ж з усними та писаними даними про походження й долю предмету. Тимчасом ця група належить уже до царини посередніх свідоцтв.

Матеріял і тут повинен бути нам за провідника. Нерідко етнографові доводиться притягати для свого досліду методи й дані природознавства. Останнє дає нам змогу обмежити походження об'єкту, що цікавить нас, однією певною цариною, всередині якої ми провадимо дальшу локалізацію за допомогою инших критеріїв. Так ось, намисто з зубів кенгуру, звичайно, може походити лиш з Австралії або цілком певних місцевостей Меланезії. Навпаки, матеріял инколи стає за поворотний

---

[1]) Про відміну між зовнішньою та внутрішньою критикою див. Bernheim, Lehrbuch d. histor. Methode. Leipz. 1908[5], 391 ff., 411 ff., 447 ff., 464 ff., 521 ff. і т. д.; Langlois et Seignobos, Introd aux études historiques, P., 4 éd., 89; В. И. Веретенниковъ, Нѣск. словъ объ историч. критикѣ, Харьковъ 1913; W. Wundt, Logik III, 1908, 376 f.

момент у тому, щоб точніше визначати місце походження якогось об'єкту, коли за допомогою инших критеріїв назначено більш-менш простору країну. Якщо, наприклад, дана річ, судячи з формальних ознак, може походити тільки з Нової Британії або Нової Ірландії, то казуарове пір'я вказує на Нову Британію, бо в Новій Ірландії казуар не водиться.

Студії над технікою здебільша дають точніші наслідки, ніж розгляд матеріялу. Наприклад, особливу техніку плетіння досі засвідчено лиш у країні Укаялі в Південній Америці, певний спосіб виковувати вістря списів, щоб мати терасувату форму (уступи від середньої лінії до правого краю), трапляється тільки в Південнім Камеруні (Африка), пиляють, роблячи черепашкові персні, на Соломонових Островах, то-що.

За ще важливіший критерій треба визнати форму речи; в багатьох випадках вона являє собою абсолютно незаперечне мірило на те, щоб виявляти, звідки з'явилася виучувана річ. Японську зброю, сокиру басонгів, стегновий пояс із Сумби, щит з Нової Гвінеї, гавайський шолом з пір'яним султаном, кастаньєти з півн.-зах. Америки, чотиригранний кий з Гвіяни та безліч инших речей можна визначити з першого погляду й, найбільше, на підставі їх форми.

Властиво-формальні ознаки розпадаються на дві групі: 1) особливості зовнішньої форми та 2) орнаментовні мотиви, що тимчасом трапляються, звичайно, не на всякому об'єкті.

Кожна етнографічна пам'ятка, походження якої з погляду часу та простору точно встановлено, потрібує потім дальшої інтерпретації, себ-то треба точно визначити мету та призначення речи, що вже завдання багато важче. Правильність останнього твердження можна ілюструвати хоч-би тим фактом, що по всіх етнографічних музеях переховуються речі, яких названо більш-менш загально й туманно „фетиші". Нерідко збирач цим тільки визнає, що він не міг спізнати справжню природу та сенс даної речи.

Правда, фаховець може з'ясувати, навіщо призначено ту чи ту річ, порівнюючи її з визначеними вже аналогічними типами, але й тут можливі помилки та непорозуміння. Багато речей так мало диференційовані, що можуть бути, і справді бувають, призначені на різну мету: палицю з ланцетуватим поширенням на одному кінці, що її звичайно вважається за кия або весло, патагонські жінки використовують на те, щоб збивати овочі з дерев, копати землю, то-що.

Важливий та істотний елемент у процесі визначення (ідентифікації) етнографічної речи є тубільна її назва. Навіть у царині матеріяльної культури великоруської людности не можна на виставці або в описі задовольнятися таким загальним означенням, як „охотничья сеть", треба точно вказати, розуміється під цим „вентерь", „обмет", „перевес", „путо", „тенета" чи „шатер". Так само, виставляючи сіткове знаряддя ловити рибу, треба точно зазначити, якого роду знаряддя маємо: ставкову сітку, плавну або невід, але й цього здебільша буває не досить, і доводиться відзначати різностать цього сіткового знаряддя, наприклад, види неводу:

„волокушка“, відмінна від неводу покроєм; „бредень“ — невід у мініятюрі без особливого сіткового мішка (матня), де збирається наловлена риба; „кошельковый невод“; „тралл“ або донний невід; „ярыги“, що їх уживається на Уралі; в Богемії „штайнгарни“; на Волзі — „поездухи“ (форми мішка з „сетяной дели“) і т. д.

Перше питання, що його етнографія ставить тепер, вивчаючи який-небудь предмет культури, є питання про просторове поширення даного явища, причому звичайно в таких випадках складають так звану картограму. На мапі позначається географічні межі поширення того чи того явища або-ж пункти, в яких дане явище засвідчено, з'єднується їх між собою кривими, подібними до відповідних кривих у метеорології. Таким способом робиться зручні для огляду карти, які показують, що певне число культурних елементів охоплює район, де поширено низку сучасних племін, і далі, що один і той самий культурний елемент трапляється в більших або менших межах розселення людства.

З другого боку треба завважити, що спосіб картографувати в етнографії не зáвсіди доходить своєї мети. Справді, як-би ми поспиталися назначити на мапі місця, де поширено похорон трупів у скорченому становищі, то різні й сами по собі рівноцінні пояснення цього звичаю підказують думку, що складена отак мапа ілюструє не те, як поширено цей звичай, а як поширено могили даного типу. Мапа для поширення типів луку набуде зовсім инакшого вигляду, якщо зважати на самі лиш прості та складні луки, аніж на луки військові, мисливські та цяцькові. Такого роду прикладів можна навести безліч.

Особливо важко виобразити хронологічні шари в історії культури, а тимчасом на цей момент треба вважати. Мапа для поширення луку повинна виразно показувати, вважається на теперішні дані чи попередніх поколінь, коли европеїзація ще не встигла витіснити тубільну зброю. Тому необхідно складати мапи для поширення того чи того чинника на різні хронологічні моменти, хоч-би вони були порівнюючи й небагато віддалені, бо культурні зсуви можуть одбуватися в межах одного покоління [1]).

Ми бачили, що по тому, коли критика встановила справжність даного джерела, вступає в свої права дальше завдання наукової аналізи джерела — його **інтерпретація**, себ-то визначення мети, сенсу та значіння явища, що цікавить нас. Правда, в багатьох випадках питання про первісне значіння того чи того факту взагалі можна розвязати тільки наприкінці всієї методологічної роботи, так що інтерпретація тут по-

---

[1]) З рясної літератури в даному питанні назву тільки: А. П. Ковалівський, Картографічний метод в етнології, Збірник Харківської Науково-Дослідчої Катедри Історії Укр. Культури, VII, Етнологічно-Краєзнавча Секція, вип. 1, 1927, 53—62; А. И. Никифоров, К вопросу о картографировании сказки. Обзор работ Сказочной Комиссии ГРГО в 1926 г., Лен-гр. 1927, 60—70; K. Wagner, Geographisch-historische Volkskunde, Hess. Bl. f. Volksk. XXI, 1922, 1 ff.; E. v. Künssberg, Rechtsgeographie, Heidelb. 1926; W. Pessler, Jahrb. f. histor. Volksk. II, 1926, 44 ff.

винна йти слідом за порівняльним вивченням матеріялу та етнографічної реконструкції. Цього роду інтерпретацію Gräbner зве інтерпретацією другого порядку відмінно од безпосередньої інтерпретації.

Значіння або природа багатьох об'єктів, а надто об'єктів матеріяльної культури, виразно випливає з форми та зовнішніх ознак речи: сокиру, спис, кошик звичайно впізнається з першого погляду. Так само жалібну церемонію в Новій Британії легко можна витлумачити, як вигнання небіжчикового духу, якийсь міт — як виображення сонячного руху або місячних кватир.

Тимчасом уже з речами матеріяльної культури справа инколи стоїть не так легко, як здається на перший погляд. Не за́всіди сокиру можливо відрізнити від мотиги, спис, що його вживається в релігійних церемоніях, — од військового або мисливського спису. З деяких форм бразилійського або індонезійського сагайдака зовсім не видно, що їх уживають на видувні стріли. В багатьох випадках навіть важко вирішити, маємо ми перед собою спис чи стрілу: так непомітно переходять форми їх одна в одну (пригадаймо маленькі списи північних австралійців). Виделки, що їх уживається в західній частині Нової Гвінеї, до останнього часу вважалося, звичайно, за гребінці. Призначення кешенькуватого футляру на чоловічий статевий член у Північнім Того (Африка), не знавши відповідного матеріялу, так само важко встановити, як і сенс ниткового хреста або стріли в деяких індійських племін. Міт про те, що дракон глитає світило, сам по собі можна витлумачити, як образ сузір'я, що заходить, або-ж затьмарення, нарешті, те, що якусь там тварину тубільці не споживають на їжу, може бути наслідок тотемізму, що панує в даної людности, культу тварин, поділу на статево-літні класи, то-що.

Там, де форма та властивість даного явища недостатні, щоб установити сенс його, вступає в свої права порівняння, як основний методологічний спосіб [1]). До того треба відрізняти однобічну та обопільну інтерпретацію. До першої категорії належать такі випадки, коли одне з порівнюваних явищ, відоме своєю природою та значінням, а друге явище набуває сенсу через утотожнення його з першим. Сюди стосуються всі ті випадки, в яких з двох або декількох однорідних фактів один висвітлено в літературі, а другий ні, або-ж коли один факт, що є в нашому розпорядженні в неповному та уривчастому вигляді, витлумачується за допомогою иншого, змальованого або збереженого порівнюючи повно. Так ось, шматочок різьблення, коли порівняти до цілого човника, інтерпретується як частину орнаменту човника (див. мал. 1).

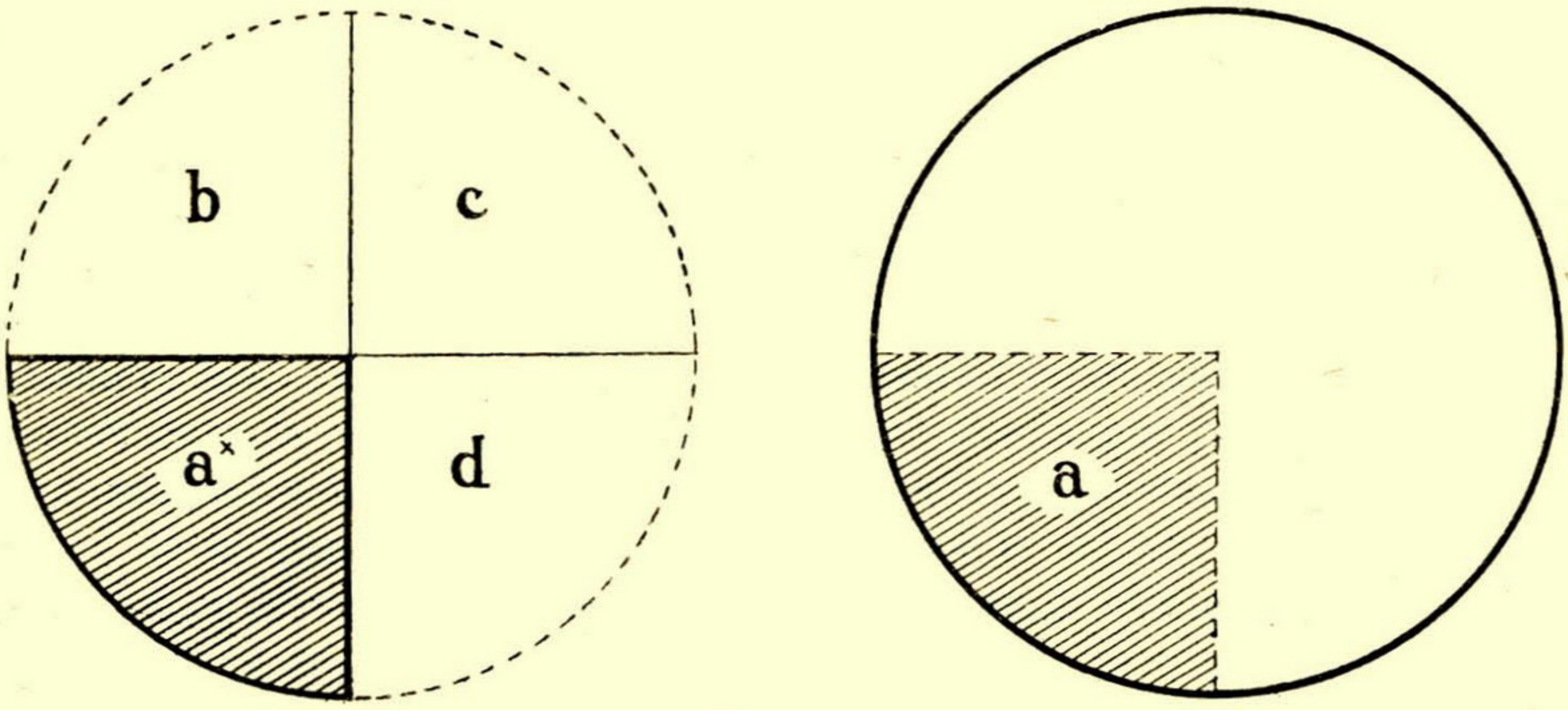
Другий тип порівняльної інтерпретації (обопільна інтерпретація) характерний тим, що жаден з порівнюваних елементів, сам по собі не піддається більш-менш точному поясніниню, й останнє можливе тільки за

---

[1]) Пор. спосіб „зближати поняття" в методології історії (В. И. Веретенников, Этюды по вопросам исторического конструирования, Зап. Харк. Наук.-Дослідчої Катедри Історії Европ. Культури, I, 1927, 153 і д.).

допомогою зіставлення особливостей усіх порівнюваних компонентів. Справді, заборони їсти (m) не за́всіди допускають сами по собі якесь одно пояснїння, але коли ці заборони перехрещуються з заборонами шлюбних зносин (n — які сами по собі знову-таки допускають різні тлумачення), що їх засвідчило инше джерело, то, зіставляючи ці дані, робимо висновок, що перед нами типовий груповий тотемізм (див. мал. 2).

Досі ми мали діло найбільше з порівнянням тих елементів, що належать до одного культурного кола або-ж споріднених кіл. Але нерідко, щоб витлумачити явище, що цікавить нас, доводиться вдаватися до зіставлення елементів дуже віддалених у просторі та часі. Всю порівняльну

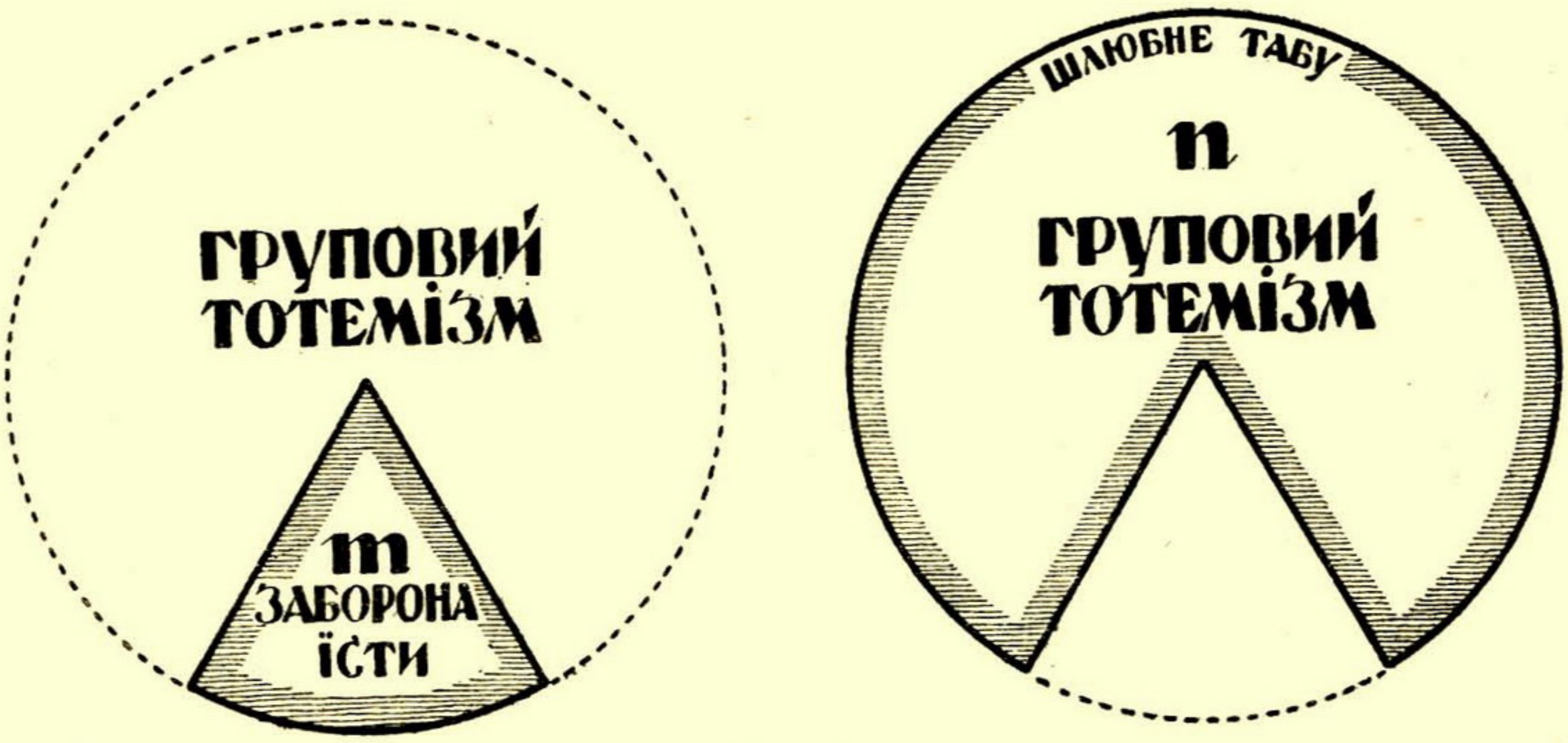
Мал. 1.

історію релігії, права, мистецтва уґрунтовано на широкому застосуванні такої інтерпретації явищ, що знаходяться на великій віддалі одне від одного. А надто характерна вона для Frazer'a. Необхідність застосовувати цього вигляду інтерпретацію випливає з фрагментарности нашого етнографічного матеріялу та з наявности культурно-історичних процесів дегенерації й розпаду, переходу в инші царини культури, то-що. Міт розпадається на казки, легенди та саги; установи, колись повні реального сенсу, перетворюються на порожні формальності й т. д. Сенс того чи того явища можна з'ясувати лиш порівнюючи його до аналогічних явищ в инших культурних колах. Тут перед нами повстає питання про критерії що-до правдивости порівняння. Сама тільки схожість ще не може бути за гарантію, бо через процес конвергенції різні генетичні явища можуть у результаті розвитку набути однакових форм. Але вдаймося до самої порівняльної методи.

Основна метода досліджувати в етнографії є, як ми вже були бачили, порівняння. Це порівняння, що виявляється в притягненні етнографічних аналогій та паралелів, повинно відбуватися концентричними колами, поступінно поширюючись. За перший концентр стає обмежена територія одного або кількох країв, що являють собою вихідну точку для фольклориста: це — поле обслідування (l'area d'investigazione за R. Corso).

Дальший концентр — територія всієї народности або кількох національностей поєднаних між собою; це — поле інтранаціонального та інтернаціонального порівняння. Останню стадію являє собою зіставлення в межах усіх часів та народів — поле універсального етнографічного порівняння.

У першім випадку дослідник установлює царину поширення зареєстрованого явища, у другому він вивчає культурну взаємодію народів, у третьому намагається з'ясувати саме повстання факту, що його цікавить. У першому й другому випадках матеріял класифікується за темою, типом та місцевими ухилами, а в третьому — за психологічним характером та ступенями еволюції.

Мал. 2.

У широких розмірах користується порівняльною методою та способом „інтерпретації на віддалі“ J. G. Frazer. Першу частину його монументальної дванадцятитомової праці The Golden Bough присвячено поясніню інституту вмертвіння царів, поширеного в багатьох некультурних народів. Розіклавши цікаве йому явище на конститутивні елементи (царі + умертвіння), Frazer підшукує серед необхідного етнографічного матеріялу всіх часів та народів типові паралелі, за допомогою яких він установлює, що 1) царів уявляється в свідомості первісної людини інкарнаціями (втіленнями) рослинного духу, демона плодючости, 2) звичай ритуального вбивства має за мету дати духові вбитого змогу втілитися знову з усією силою й енергією юности. Звідси Frazer робить висновок, що царів вбивають на те, щоб дух плодючости не вичерпавсь, а, переселившися в свіжу та юну оболонку, почав нове життя. Всі аналогії, що їх наводить Frazer, стосуються до різних географічних циклів та культурно-історичних поверхів: міти й культи стародавніх єгиптян, греків та римлян порівнюється до фольклору сучасних германців і слов'ян та до звичаїв африканських племін, індійців й австралійців.

А надто часто знаходить собі вжиток порівняльна метода в царині дослідження творів усної або народньої поезії, найбільше казок. Цю форму порівняльної методи, характерної для фінської фольклористики,

можна назвати географічно-статистичною. Вперше застосував її р. 1884 Jul. Krohn до аналізи народньо-поетичних джерел Калевали. Син його Kaarle Krohn ужив цієї методи, вивчаючи народні казки. Суть її полягає ось у чому. Всі зібрані та критично перевірені варіянти тої чи тої казки розподіляється за місцевостями, де їх було записано. Порівнюючи всі варіянти один до одного та відзначаючи окремі елементи оповідання, другорядні подробиці, ми встановлюємо первісну форму даної казки й шляхи її поширення. Візьмім такий приклад. Перед нами кістяк казки: герой іде на бій з лихою істотою, що оселилася в неприступному місці, і звільняє за допомогою тварини викрадену жінку. Припустімо, що нам відомі сто варіянтів цієї казки. В одних версіях у ролі героя виступає царевич, в инших — селянин, у третіх — мірошник і т. д.,; ворог героя в одній групі казок — дракон, в иншій — розбишака, в одних казках він живе в замку (в башті), в инших — у печері, в третіх — у лісі; допомагає героєві то вовк, то ведмідь, то лисиця, то ще які-небудь істоти; звільняє герой царівну або принцесу, просто дівчину або свою наречену (дружину) і т. д. Найпередше ми аналізуємо другорядні змінні величини в усіх варіянтах і робимо статистичний підрахунок, на такий зразок (для перших десятьох випадків):

№№	Герой	Супротивник	Оселя супротивникова	Героїв помічник	Звільнена жінка	Народність
1	a	f	l	p	x	німці
2	b	g	l	q	y	поляки
3	c	f	m	r	x	росіяни
4	a	f	l	p	x	українці
5	b	h	m	r	x	фіни
6	a	f	l	p	z	німці
7	a	h	m	p	x	греки
8	a	i	l	p	x	грузини
9	a	f	l	q	x	вірмени
10	a	f	l	p	x	латиші

Латинські літери в таблиці означають окремі елементи казки, напр.: *a* — царевич або принц, *b* — мірошник, *c* — салдат, *f* — дракон, *g* — чорт, *h* — розбишака, *i* — велетень, *l* — печера, *m* — ліс, *n* — замок, *p* — вовк, *q* — ведмідь, *r* — лисиця, *x* — принцеса або царівна, *y* — героєва наречена (дружина), *z* — молода дівчина. Отже перший німецький варіянт каже, що царевич перемігши дракона, що живе в печері, одзволює за допомогою вовка викрадену царівну, а в фінській версії (5) мірошник виходить на герць з розбишакою, що живе в лісі, і за допомогою лисиці звільняє царівну з неволі і т. д. Хай вийде, що царевич у ролі героя з'являється 80 разів,

мірошник 4 рази, салдат — 2, сільський парубок — 7, різні инші особи — 7; що за героєвого супротивника стає в 78 випадках дракон, у 2 випадках — чорт, в 10 — розбишака, в 10 — инші особи; що за оселю супротивникові стає в 85 версіях печера, в 5 — ліс, у 7 — замок, у 3 — инші місця; що допомогу героєві подає в 70 випадках вовк, у 10 — лисиця, в 2 — ведмідь, у решті 18 версій героєві допомагають инші тварини або-ж він перебувається без сторонньої допомоги; що, нарешті, в 90 варіянтах одзволено полонянку — царівну (принцесу), в 4 — власну наречену або дружину, в 6 цю подробицю не з'ясовано. З усього цього можна припустити, що первісна форма цієї казки складалася з таких елементів: $\omega = a + f + l + p + x$, себ-то царевич звільняє царівну з печери, перемігши дракона за допомогою вовка. Якщо далі з цих ста варіянтів близько 80 записано в німців, 10 — у поляків (у Познані та Шлезьку), 2 — у латишів, — 4 у мадярів, 3 — в чехів, 1 — в італійців, то можна більш-менш правдоподібно припустити, що за центр поширення даної казки була Німеччина, звідки вона пройшла до сусідніх народів (див. докладніше в А. Андерсона, Романъ Апулея и народная сказка, Казань 1914, стор. 75 і дд.). Метода фінських учених[1]) трохи небезпечна через свою механічність, а надто в тій формі, яку знаходимо у В. Андерсона або Волкова (з ухилом у бік формальної аналізи). Неодмінно треба мати на увазі, що поширення казок, як і решти елементів фольклору, відбувається нерівномірно в усіх напрямах, але лініями найменшого опору, проростаючи в зовнішнє оточення безліччю паростків, утворюючи тут нові, другорядні центри (назвімо цей процес диссемінацією), захоплюючи чим-раз новіші обшари. Нерідко казковий матеріял захоплюється могутнім колонізаційним рухом і, відділившися від спільної маси, він доходить далеких країн, даючи тут початок новим центрам (назвімо такий спосіб перенесення казкових сюжетів метастазом). Тому, хоч фінська метода й знаходить собі співчуття в багатьох видатних фольклористів, треба визнати цю „гонитву за варіянтами" (Variantensucht), мовляв Fr. Krauss, у багатьох випадках за безплідну.

Не менш небезпечне захоплення математичною методою в J. Czekanowskiego. Намагаючись установити „об'єктивні критерії в етнології" Czekanowsky, слідом за Tylor'ом, що запропонував свою method of adhesion (методу статистичного зіставлення), вдається до математичних формул, щоб визначати „коефіцієнт поєднаности" етнографічних явищ між собою.

Припустімо, пише він, що ми хочемо з'ясувати взаємини між одежею та татуюванням. Якщо число спостережених випадків татуювання у племін, що знають одежу, $= a$; у тих, що не знають, $= c$; число спостережених випадків, коли в племін знайомих з одежею татуювання

---

[1]) Див. подібну методу компонувати ідеальний формуляр юридичного акту, розкладаючи його на окремі клявзулі та зіставляючи як-найбільше число випадків (В. И. Веретенниковъ, Къ вопросу о методахъ изученія древне-русскихъ частно-правовыхъ актовъ, СПБ, 1916).

немає, $= b$; незнайомих з нею $= d$, — то число всіх спостережень буде $(a + b + c + d) = N$.

Племена, що носять одежу, становлять $\left(\frac{a+b}{a+b+c+d}\right)$-ту частину N, а тії племена, котрі практикують татуювання, становлять $\left(\frac{a+c}{a+b+c+d}\right)$-ту частину N. Тоді племена, що серед них трапляється й одежа й татуювання (a), повинні становити $\left(\frac{(a+b)}{(a+b+c+d)} \cdot \frac{(a+c)}{(a+b+c+d)}\right)$-ту частину N, себ-то

$$a = \frac{(a+b)\ (a+c)\ (a+b+c+d)}{(a+b+c+d)\ (a+b+c+d)}$$

або

$$a = \frac{(a+b)\ (a+c)}{a+b+c+d}.$$

Тоді між обома цікавими для нас явищами немає ніякого звязку. Якщо-ж a більше за це число, то можна говорити, що є залежність між цими явищами. Навпаки, якщо $a < \frac{(a+b)\ (a+c)}{a+b+c+d}$, то маємо явища, що взаємно скасовують одне одного. Справді, якщо $a = \frac{(a+b)\ (a+c)}{a+b+c+d}$, то, звільняючись од знаменика, дістаємо

$$a^2 + ab + ac + ad = a^2 + ab + ac + bc,$$

що сходить до

$$ad = bc$$

або

$$ad - bc = 0.$$

Коефіцієнт поєднаности (Q) за Jule[1])

$$= \frac{ad - bc}{ad + bc}.$$

Підставляючи у формулу Jule знайдене значіння $(ad - bc)$, дістаємо

$$Q = 0.$$

Умовившись означати через $+1$ безперечну поєднаність обох явищ, через 0 брак будь-якого звязку, а через -1 — взаємовиключальність явищ, дістанемо безконечно-великий ряд правильних дробів, що розміщуються між 0 й 1 та являють собою математичні вирази для різних ступенів поєднаности або споріднености (Affinität) двох явищ. На підставі B. Ankermann'ових даних Чекановський компонує таблицю, що по-

---

[1]) Jule, Introd. to the Theory of Statistic, London, 1912. Пор. статтю Rob. Routil'я в Mitt. d. Anthrop. Gesellsch. in Wien, LVII, 1927, 171—185.

казує в числах (величини коефіцієнтів), як часто трапляється дане явище разом з низкою инших культурних явищ, що з ними воно може трапитися вкупі. Наприклад:

	Дерев. щит	Тканина з кори	Метал. меч	Обрізання	Гарфа	Кругла халупа	Кий
Дерев. щит	+ 1,0	+ 1,0	— 0,8	— 0,3	— 0,1	— 0,8	— 0,2
Тканина з кори	+ 1,0	+ 1,0	+ 0,5	+ 0,4	+ 0,5	— 0,4	— 0,8
Металіч. меч	— 0,8	+ 0,5	+ 1,0	+ 0,8	+ 0,9	— 0,3	— 1,0
Обрізання	— 0,3	+ 0,4	+ 0,8	+ 1,0	+ 0,2	— 0,2	— 1,0
Гарфа	— 0,1	+ 0,5	+ 0,9	+ 0,2	+ 1,0	+ 0,4	— 0,7
Кругла халупа	— 0,8	— 0,4	— 0,3	— 0,2	+ 3,4	+ 1,0	+ 0,9
Кий	— 0,2	— 0,8	— 0,1	— 0,1	— 0,2	+ 0,9	+ 1,0
Шкуратяний щит	— 0,9	— 0,9	+ 0,1	+ 0,4	— 0,2	+ 0,8	+ 0,8

Для представників теорії культурних циклів в етнографії такі комплекси, звичайно, мають велику вагу.

В загальних курсах етнографії нерідко може трапитися згадка про психологічну, лінгвістичну, географічну та ин. методи. Але це безперечно непорозуміння: психологія, мовознавство, географія, соціологія, антропологія являють собою допомічні науки для етнографії (як математика, механіка, фізика — субсидіярні науки для астрономії й т. ин.), але про якусь особливу психологічну чи філологічну методу в етнографії, здається мені, не може бути й мови [1]).

---

[1]) Компонуючи цей відділ, я користувавсь найбільше книгою Gräbner'a Methode d. Ethnologie, Heidelberg 1911. Пор. також: Günther, Ziele, Richtpunkte und Methoden der Völkerkunde, 1904; Achelis, Methode und Aufgabe d. Ethnologie, Zeitschr. d. Ges. f. Erdkunde, 1885; R. F. Kaindl, Die Volkskunde, ihre Bedeutung, ihre Ziele und ihre Methode, 1903; F. Krauss, Allgemeine Methodik d. Volkskunde, Jahresber. über die Fortschritte d. Roman. Philol. IV, Erlangen 1898—1900, 21—133; Bastian, Ueber Methoden in der Ethnologie, Petermanns Mitteilungen, 1864; Kaarle Krohn, Die folkloristische Arbeitsmethode, Oslo 1926; Janina Klawe, Metody i kierunki w etnologji ze stanowiska socjologji, Warszawa 1922; W. Schmidt-Hesterman, Völker u. Kulturen, Der Mensch aller Zeiten, Teil I, Abschn. 2: Die Methode d. Völkerkunde, pp. 31—130; H. Lentz, Methodologische Grundprinzipien d. Volkskunde (Das heil. Feuer XII, 1924/25, 67 ff.); низка статтів St. Poniatowskiego та ин. в Archiwum Nauk Antropologicznych за 1921 та дд. роки. Російською мовою: В. К. Никольский, Комплексный метод в доистории (Вестн. Соц. Акад. 1923, № 4). Б. и Ю. Соколовы, Поэзия деревни, М. 1926. Про культурно-історичну школу в етнографії див. мій „Нарис" стор. 40—41.

Dr. *EUGEN KAGAROW*
Professor an der Universität Leningrad.

AUFGABEN UND METHODEN DER ETHNOGRAPHIE.

Der Aufsatz zerfällt in drei Kapitel: I. Stellung der Ethnographie zu den anderen Wissensgebieten, II. Gegenstand und Aufgaben der Ethnographie und III. Methoden der Ethnographie. Nachdem der Verf. im ersten Kapitel die Ansichten der Unitarier und der Separatisten (d. h. derjenigen Forscher, die die Völkerkunde der Anthropologie unterordnen oder die beiden Wissenschaften von einander trennen) betrachtet hat, gibt er eine Uebersicht der Definitionen der Völker- und Volkskunde, die von verschiedenen Gelehrten vorgeschlagen wurden, wobei der Verf. im Ganzen sechs verschiedene Gruppen von Definitionen unterscheidet. Der Verf. bezeichnet die Ethnographie als Wissenschaft von der Morphologie und Dynamik der Kultur menschlicher Gemeinschaften, die sich durch das Vorherrschen des reflektorisch-assoziativen Denkens auszeichnen. Das Schlusskapitel behandelt im Anschluss an die Werke von Kaindl, Graebner, Kaarle Krohn, Czekanowski u. s. w. die Methoden der Völkerkunde.

Акад. *АНДРІЙ ЛОБОДА.*

ВІД ЧАСТУШКИ ДО ПІСНІ „ДОВГОЇ“.

„Ми знаємо поки що дуже мало за частушку“ (східньо-слов'янську), зазначає один з найкращих сучасних її дослідників — професор Д. Зеленін: „навіть таке важливе питання, як питання про час, коли вона з'явилася, чи є з неї нова форма народньої поезії чи давня, лишається до цього часу нерозвязане“ [1]). Початок частушкової форми проф. Д. Зеленін відсуває аж до XVI—XVII вв.; з XVIII—XIX вв. він наводить вже певні українські її зразки, але до останньої світової війни ця форма коли й була відома у нас [2]), то будь-що-будь не була ще дуже поширена. Навпаки, серед великорусів частушка набула чималої популярности вже перед війною [3]). Наступні події страшенно збільшили цю популярність і по Великоросії і на Україні. „Після жовтневої революції найбільш поширеним видом народньої творчости, що на ньому відбилися події того чи иншого менту соціяльної борні, являються частушки“, писав Ів. Капустянський, і Морев, наприклад, так пояснював це: „В противоположность долгой песне она (частушка) текуча, изменчива и живо откликается на события, волнующие деревню. Новые люди, новые идеи, умонастроения, находят в ней яркое отражение. Она не обходит политики и в то же время не брезгует осмеять какого-нибудь деревенского шалопая“ [4]).

В надзвичайному поширенню на Україні „коротеньких“ пісень недавніх часів чималу вагу безумовно мав великоруський вплив: мова таких пісень і в нас здебільша українсько-російська, як не зовсім російська; їх засвоювала, співала й утворювала переважно молодь і школярі або військові чи взагалі особи бувалі, які багато чого бачили, чули, більш-менш призвичаїлися до російської мови. „Але, засвоївши частушку, молодь України швидко утворювала свій власний варіянт, з місцевим кольоритом, пристосовуючи до свого життя, творила й поширювала свою оригінальну пісню“ [5]). У Київі, додають наші члени та кореспонденти,

---

[1]) В I томі „Zeitschrift für slavische Philologie“ під назвою „Das heutige russische Schnaderhüpfl (častuška)“, ст. 343; цитату взято з „Етнографічного Вісника“, кн. 2, ст. 148.

[2]) Див. ст. 25—26 кн. 1 „Етнографічного Вісника“: „Коротенькі пісні („частушки“) років 1917—1925“.

[3]) Пор. „Сборникъ великорусскихъ частушекъ подъ ред. Е. Н. Елеонской“, 1914.

[4]) Див. примітку 1-у до ст. 22 „Етнограф. Вісника“, кн. 1: „Коротенькі пісні“...

[5]) Ст. 23 тої-ж книги.

що були у нас до 1925-го року: „утворені в міщанському середовищі, на околицях міста, ‚лимони‘ (відділ частушок) складено мало не виключно російською мовою“ [1]). Безпритульні діти навіть і пізніш уперто користуються мало не цілком мовою російською, навіть примушують один одного користуватися нею. Отже й виходить, що російська мова тої чи иншої „коротенької“ пісні може свідчити про російське її походження, але разом з тим доводиться брати під увагу й те, що особливо по великих містах у частушках і взагалі в піснях частушкового походження частенько вживають російської мови й незалежно від того, де саме, з-поміж росіян чи українців, утворилася зокрема кожна така пісня.

Заспокоювалося життя, складна загостреність його помалу зникала, по багатьох осередках на зібраннях люду та підчас концертів, спектаклів залунали знов співи з народніми „довгими“ піснями й потроху почала зменшуватися популярність частушок: иноді на Україні навіть там, де ще недавнечко було їх дуже багато, вони де-далі попросту почали зникати; иноді помічається й инше — „коротенькі“ пісні („частушки“) почали звязуватися з піснями „довгими“ або взагалі так чи инакше перероблюватися в них. Саме це я й хочу зазначити тут на підставі численних матеріялів нашої Етнографічної Комісії.

У Київі протягом 1923—27 років уважно збирав частушки у „несовершеннолетних“ „детей улицы, прошедших через коллектор“ педагог-виховник з колектора для неповнолітніх правопорушників В. Т. Борейко; отож він і передав нам 1927 р. 103 свої записи. Подано їх російським правописом, дарма що не раз можна було вживати й українського; пор. [2]) напр.:

№ 50. Попереду грузовик,
А позаду тачка.
Мой муж бильшовик,
А я гайдамачка.

№ 93. Я на бочке сижу,
А под бочкой слизко.
Утикайте вы поляки,
Бо Буденний близко!

Російську мову серед безпритульних правопорушників В. Т. Борейко так пояснює: у нас „основная масса беспризорного детства — это великороссы, а с другой стороны необходимо подчеркнуть несколько брезгливое отношение правонарушителей-рецидивистов к украинскому, ‚жлобскому‘, языку. Постоянно приходится в стенах коллектора наблюдать такое явление: приводят новичка, только откроет рот и заговорит пришедший селянский хлопчик на родном украинском языке, его сразу и окрестят именем: ‚жлоб‘ (мужик в худшем смысле этого слова)! Может быть, этим и можно пояснить, что почти все частушки на местные украинские темы распевают на русском языке. Употребление украинского языка — в блатном мире считается своего рода признаком нехорошего тона“.

---

[1]) Стор. 34 тої-ж книги, примітка № 1.

[2]) Додержуюсь правопису В. Т. Борейка.

Стою я перед вами,
Пою я вам стихами.
Вы думаете: парень я блатарь [1])!
Но если знать хотите,
То слушайте, молчите:
Спою вам, как заправский пролетар!

1. Жила-была Россия,
Великая держава,
Ее все продавали
Налево и направо.

2. Когда мы воевали
С германцами на славу,
Нас и тогда штурляли [2])
Налево и направо.

3. Война всем надоела,
Рабочему народу,
И все мы заорали:
„Даешь скорей свободу!“

4. Вот дали нам свободу
С семнадцатого года
И стали мы ругаться
И в господа, и в бога.

5. Рассердился бог на нас,
Сплитував [3]) на небо,
Приказал нам выдавать
По осьмушке хлеба.

Перед нами віршована передмова [4]) й п'ять перших частушок, але кожна з них має вже безпосередній унутрішній звязок з наведеними иншими, і всі вкупі вони утворюють щось подібне до довгої пісні. З-поміж 103-х частушок знайдеться багато отаких нумерів, що їх легко можна звязати, і як-раз у тому чи иншому взаємному звязку їх часто і співають у Київі. Це чув я, В. П. Петров та инші члени нашої Комісії, а добре відомий мені С. Жигачов 1919—20 років хлопцем сам не раз придивлявся й прислухався, як приблизно такого-ж змісту й складу пісень поряд з звичайними довгими піснями співали гуртом, хором тодішні військові в Катеринославі, теперішньому Дніпропетровському.

Отак використовувано окремі „коротенькі“ пісні частенько й по-за Київом, до порівнюючи дрібних центрів включно. Візьмімо на увагу й те, що тоді, коли ці пісні ще були поширювалися, дуже часто співано їх на зборах, гулянках, вечірках, концертах. Отож не раз на таких зборищах після того, як хтось проспіває якусь частушку, траплялося, що инший частушкою-ж заперечував або підтримував, розвивав далі думку першого, і т. д.; кінець-кінцем через цей звичай могли утворюватися навіть цілі низки більш-менш близьких змістом частушок, готових вже об'єднатися в „довгі пісні“.

Иноді з окремих „коротеньких“ пісень (частушок) не тільки утворюються пісні „довгі“, але й додаються до них відповідні приспіви, може не без певного впливу частушкових приспівів, як от ті, прим., що ми бачили на стор. 35 першої книжки „Етнограф. Вісника“. Пор.:

Я страдала в мясоед,
Я страдала в осень,
Не думала, не ґадала,
Что миленок бросит!

Эх досада, ты доса-са-да
Раздосадина моя!
Я страдала, страдать буду,
Тебя, милый, не забуду,

---

[1]) Злочинець. [2]) Шпурляли. [3]) Втік.

[4]) Вступні передмови до „коротеньких“ пісень трапляються часом і по инших місцях; див. наприклад зап. Кл. Пастухової з Нижньо-Бараниківки:

Эй, народ, чеши макушки:
Розскажу я вам частушки!

Обрати внимание
На мое страдание! [1])
Приспів.
Дайте с горки мне спуститься,
Дайте речку переплыть,
Чтобы с миленьким сойтиться
И в далекший путь итить!
Приспів.
Ах, на что мне дом кирпичный
И парадное крыльцо,
Был бы милка симпатичный
Да красивый на лицо! [2])
Приспів.
Не брани меня, мамаша,
За помаду, за духи,
Выйду замуж за монаха
Он замолит все грехи! [3])
Приспів.
Вышивала я платочек,
Редко буквы ставила;
Лет семнадцати мальчишку
Я страдать заставила! [4])
Приспів.
Вышивала я платочек,
Слезы капали на грудь,
А теперь моим платочком
Сапоги, калоши труть! [5])
Приспів.
(Зап. В. Фролова).

Тісний звязок з частушками мають і такі пісні, як „Новая Бавария“, що її записав у Полтаві 1927 р. студент полтавського І. Н. О. В. Власенко від учня місцевої трудової школи; учень той додав, що цю пісню співають хлопці на вулиці, її начеб-то принесено в Полтаву з Донбасу.

Я не думал, не гадал;
Потерпев аварию,
Вместо дома я попал
В „Новую Баварию“ [6]).

„Новая, новая
Новая Бавария!“
Вывеска-то новая,
А закваска старая! (повторюється після кожних чотирьох рядків).

---

[1]) Зовсім близької більш-менш „коротенької“ пісні в нашій Комісії немає; подаю пісню, де окремі вирази иноді схожі:

Я страдала, страдать буду,
Пока в свете буду жить,
Пока милого забуду,
Буду плакать и тужить.
Я страдала, страданула,
Була-б річка, потонула,
Буб-би ножик, зарізалась.
(Зап. Г. Семенова).

[2]) Пор. „триндикалку“, що записала слухачка Старобільського педтехнікума Чефранова Л.:

Мне ненужен дом кирпишный
И парадное крыльцо,
Лыш бы мылый симпатишный
И красивый на лицо!

[3]) Пор. частушку, що її одержали ми від В. Ланшиної:

Не ругай меня, мамаша,
За помаду, за духи;
Когда выросту большая,
Будут сватать женихи!

пор. 14-ту частушку з збірничка Захарова-Менського „Прибаутки деревенской улицы“:

Хороша эта гармошка,
На ней синие мехи;
Выйду замуж за монаха,
Отмолю свои грехи!

[4]) Пор. частушку з Шульгинки (15 верстов від Старобільська):

Вышивала я платочек,
Редко буквы ставляла;
Лет семнадцати мальчишку
Я страдать заставила!

[5]) Пор. запис „триндикалки“ у Л. Чефранової:

Вышивала я платочек,
Слезы капалы на грудь,
А тепер моим платочком
Сапоги й калоши труть!

[6]) Пор. окрему „коротеньку“ пісню:

Ах, с миленочком моим
Какая авария!
Вместо дома он попал
В „Новую Баварию“.
(Дніпоопетр., Чечелівка, зап. 1927 П. Ковар).

Там пива так сказать
Потерял я численность,
Ведь хотел я поддержать
Советскую промышленность.

Раньше были здесь купцы,
А теперь „непманчики“.
Обдирают молодцы
По прежнему карманчики [1]).

С толстым брюхом обдирать
По прежнему стараются,
Грабят бедный весь народ,
Сами ж улыбаются.

Йду по улице, друзья,
Немножко я шатаюся,
На знакомые дома
С улыбкой озираюся [2]).

Нынче всюду мне твердят:
Понапрасно критика!
Ничего в ней не понять —
Эконом-политика!

Эх, ты доля злая!
Отвести чтоб душеньку,
Дай отсюда побреду
Прямо я в пивнушеньку!

На моє запитання В. Щепотьєв (живе в Полтаві й добре її знає) пояснив, що пивниці під назвою „Новая Бавария“ в Полтаві є, і досить їх; назва їхня пояснюється тим, що в них продають пиво Харківської броварні так званої „Новая Бавария“. Влітку (каже В. Щепотьєв далі) в одній пивній стояв диктовий щит, на ньому було намальовано здорового череваня з кухлем пива і написано більше-менше таке: „Какая б с вами ни случилась авария, пейте пиво ‚Новая Бавария‘“. Напис цей В. Щепотьєв записав собі (в січні 1928 р.) з пам'яти, бо щита того вже давно немає; для певности шановний вчений перепитав іще декого, хто того написа бачив [3]). Звязок між піснею та малюнком є дуже можливий, а самий малюнок та підпис під ним більш-менш вже нагадують щось звичайне для частушок. Спочатку пиво або пивниця викликали, може, тільки простісіньку окрему частушку; до неї помалу додавалася низка инших відповідних куплетів того-ж-таки частушкового характеру і наостанку утворилася довга пісня.

Цікаву пісню 1927 року надіслав до нашої Етнографічної Комісії Ю. Цегельник з Глухова, він записав її „з слів старого діда-учасника в турецькій війні“ 1877—78 р.; до тексту самої пісні в примітці додається, що її „складено за турецької війни, тепер не співається“.

---

[1]) Пор. „коротенькі“ пісні:

а) Торгували тут купцы,
Набивали карманы,
Типер теже молодцы,
Тольки звуть — „непманы“.

Амур — Нижньодніпровське, зап. 1925, П. Фесенко.

б) Обдирал народ купец,
Чистил нам карманы;
Как настал купцу конец —
Завелись непманы!

Запоріжжя, зап. О. Савченко 1926.

[2]) Идеть милый по улице
Немного шатаиця,
А милая на крыльце
С него усмихаиця!

вар.: Єму посміхаіця.
вар.: С него надсміхаіця.

Переяслав, зап. В. Білий, 1924.

[3]) Високоповажаному В. Щепотьєву висловлюю найщирішу подяку за пояснення.

Пісня, справді, стара, тільки не вся в цілому. Четвертий й дальші куплети у ній такі:

4.

Ой по лужку, по лужку
В зеленій диброві
Не в знакомом табуні
Гуляв конь по волі [1]).

5.

Як захватив я коня
Правою рукою,
Зануздаю я коня
Шовковою(й) уздою.

6.

Положив на спину
Сідло золотое,
Схвачу стремено
Лівою ногою.

7.

Трону шпором під бока,
Пішов конь стрілою.
Біжи, біжи ти, мой конь,
Тай не торопися;
Возле милої двора
Стань-остановися!

8.

Як добіжиш до двора,
Стукни копитами,
Чи не вийде дівчинонька
З чорними бровами?

9.

А не вийшла дівчинонька,
Вийшла стара мати:
„Прошу тебе, рідний зять,
До себе у хату!“

10.

„Уже-ж мені, стара мати,
Ў хаті не бувати:
Двинулись війська ў поход,
Треба їх доганяти (догнати)!

11.

Треба їх догнати
І порадок дати,
Вигрузивсь(я) турок з моря —
Будем воювати!

Можливо, що й тут куплети четвертий, п'ятий, шостий є пізніший сторонній додаток, бо дальший, сьомий куплет нагадує ніби якесь з'єднання: він має шість рядків замість звичайних чотирьох. Що-ж до куплетів першого, другого, третього, то вони вже безумовно утворилися підо впливом частушок:

Зажурився-засмутився
Молодий приказчик,
Ручки, ножки ізложив
На хозяйський ящик.

Він рощоту не дае,
Скільки кому нада,
Він дівчонку полюбив —
То йому одрада.

Хоч одрада, не одрада,
Но так делать нада.
Наняв тройку лошадей,
Дівка тому рада!

Порів. „коротенькі“ пісні:

Зажурився-засмутився
Молодий прикащик;
Ручки-ножки ізложив
На денежний ящик!

Кічкас, зап. 1927 Г. Мартенс.

---

[1]) Пор. „коротеньку“ пісню:

Эй, по лугу, по лужку
По густой дуброви,
В незнакомом табуну
Играл конь по воле.

вар.: Конь скакал по воле.

Кічкас, зап. 1927 р. В. Білий.

Не дайот ращот хазяїн,
Скольки слідув кому,
Полюбив красу-дівицу,
Не гаворить нікому.

Гупалівка, Новомосковщ., зап. 1926 р. В. Білий.

Не дав ращот прикащик,
Скільки кому нада,
Он дівчонку полюбив:
То йому одрада!

Зап. 1924. Брянська колонія Дніпропетр. П. Добкін.

Закінчу піснями, що їх записав 1926 р. на ярмарку у м. Броварах, біля Києва, вчитель Г. Равчук од сліпого співця Бориса Олихванова. Живе цей співець, як каже Г. Равчук, „у м. Баришполі, але більше буває в околичних селах і по ярмарках. Водить його жінка. Співає Борис частушки під акомпаньямент балабайки. Люди різного віку, старі і молоді, люблять слухати Бориса. Найпопулярніші його частушки, що їх співає Борис, це — про зміну влад, ‚продразверстку‘, Махна. Бориса добре знають найбільш молоді хлопці і прохають, щоб співав.

От підходить на ярмарку молодий хлопець.

— А ну, Борисе, заспівай!

— Яку вам?

— Та хорошую... такую політичеську!

— Ага, про Махна...

— Ну, про Махна, про Махна!

І кладе хлопець 10 коп. Починає Борис. Натовп коло Бориса все більшає“.

Подаю далі деякі зразки, відповідно тільки їх вкорочуючи. Візьму спочатку „партизанську пісню“, що склад її з окремих, навіть не зовсім пристосованих одна до одної „коротеньких“ пісеньок-частушок найлегше впадає в вічі.

Колись було получав
Метелики-марки;
А в Совітськой власті
Тепер так зробили,
Що червінці й серебро
По миру пустили.
Як була в мене прислуга
Звать її Ликера,
А тепер на фронті
— Сестра милосердя [1]).
Колись був я змазчик —
Змазував вагони,
При Денику я носив
В одличку пагони [2]).
Колись був я біднячок,
Кожного боявся;
А тепер я комісар —
Чого достарався! [3])
Колись був я поварський,
Готовив котлети,
А тепер я надумавсь
Та пишу декрети [4]).
Колись був я кондуктором
Їв у смятку яйця.
Тоді були спекулянти
Скрізь безплатні зайці [5]).
А котрий новачок —
Не приноровився,

---

[1]) Пор. „Етнограф. Вісник“, кн. 1, стор. 25.

[2]) Пор. ibid, ст. 35, № 3.

[3]) Пор. ibid., ст. 26.

[4]) Ibid., ст. 35, № 4 + ст. 26.

[5]) Про спекулянтів та про умови переїзду за перших років революції залізницею по продукти є сила-силенна всяких „коротеньких“ пісень.

То зимою було слизько:
Впав із криші, вбився.
А баби, дівчата
На буфер сідають;
Їх було прикладом
Частенько лякають.
Як попаде мимо,
То тій слава Богу;
А попала як під бундер
То руку аб(о) ногу...
Як попала під вагони,
То більше немає.
А тепер інструкцію таку
Наложили,
Щоб малії й старії
Білети платили.
Спекулянт, спекулянт,
Чого задаєся?
Раз, два, спекулянт,
В третій попадеся!
Колись був я біднячок,
Чистив я паркети;
А в Советской власті
Спробував котлети.
Ой, чого я лисий,
Без волос остався?
За совітські гроші
Із бабами драв.

Краще скомпоновано, більш взагалі оброблено инші пісні того-ж-таки Олихванова, але й їх утворено з різних окремих частин частушкового характеру. Пор. [1]):

Ох, Україна, ти Украйна!
Ой чого ж у тебе да три хазяйна?
Нехай-би Деникін і гетман Петлюра,
А то десь сюди узявсь і Махно Мотюга.
Прийшла сюди Германія порядки вставляти,
В амбарах і в крестьян порядки вставляти.
Німці порядки в Україні вставляли,
В імбарах і в крестьян весь хліб забрали.
Україно багатая, мов заїли воші,
Німцям була хліб дала,
Петлюра взяв гроші.
Тоді було спекулянти спотикаються,
Борошенце з клумочків розлітається.
Як прийшов сюди Петлюра,
Всіх давай дурити:
Йому давай Миколаєвські
Всі сюди носити.
А Петлюра поскорей гривні ізбуває,
А де золото й срібло,
Він в карман змітає.
А Муравйов роздививсь
Й собі дрочиться.
Усі банки обібрав,
Назад не воротиться.
А в Росії, на Вкраїні
Міль бумашки точить,
А буржуї за границю
Золото волочать.
А Росія та Вкраїна
Бумашки считає;
А Петлюра ром-коньяк
Собі попиває.
А Польша й собі роздивилася,
А потім от України отділилася.
А Петлюра в скорім часі
Сюди нагодився,
З гетьманом тут й немного посварився.
Начав гетьмана гостить
Він ігрушками —
Кулеметами, вінтовками і пушками.
Як розсердився Петлюра
Да привів прахвостів:
Біля Києва сорвали
Вони усі мости.
Всі Петлюру поминали,
Стали проклинати.
Йому дали каніфолі
Намазувать п'яти.
А саме дощ ізийшов,
А із гори слизько;
Утікайте петлюровці:
Товариші близько!

Зміст, склад пісень — зрозумілі, здається; їхній звязок з частушками є безсумнівний і разом з тим вони вже дуже довгі, їх співає „сліпець", що вештається по селах та ярмарках; його водить инша людина;

[1]) Для перевірки див. хоч-би ст. 30—35 кн. 1 „Етногр. Вісника".

сліпець співає й доповнює співи акомпаньяментом на струменті, що трохи нагадує кобзу: так недавні „коротенькі“ пісні підносяться почасти аж до кобзарських пісень.

Побажаймо, щоб відомості за подібні зміни різних сучасних пісень збільшувалися в нашій Комісії і відповідні висновки з приводу цього можна-б було складати на підставі найчисленніших, широких й глибоко перевірених фактів! [1]).

---

[1]) Особам, що записували наведені пісні та надсилали їх до нашої Комісії, а так само В. В. Білому моя особлива подяка!

ІВАН ГАЛЮН.

НОВІ КОБЗАРСЬКІ ПІСНІ.

Підчас етнографічної мандрівки по Роменщині влітку 1927-го року мені довелося записати в с. Лютеньці Гадяцького району скількись кобзарських пісень нового змісту. Ці пісні досить чуло відбивають окремі моменти громадянської боротьби і новий побут села, маючи успіх серед простих слухачів. Це свідчить за те, що кобзарська творчість не завмерла, ба навіть втяглася в великий процес перетворення життя. Тепер у бандури є на селі дужий конкурент — гармонька, що одвоювала вже собі вулицю, досвітки, весілля, подаючи „під голос“ різноманітний репертуар, переважно легкого змісту; а втім бандура шукає нових шляхів і нового репертуару. За традицією вона все ще йде на ярмарок; та несе вона туди вже не пісні про козаччину і старий побут, — а пісні нового соціяльного значіння.

Один із таких творців нової кобзарської пісні це лютенський кобзар Петро Йванович Гузь. Це видатна творча особа. Йому тепер 33 роки. Народивсь він у бідняцькій сім'ї, в Лютеньці, де живе й тепер, маючи невеличку хату та 1½ десятини землі, дарма що сам, бувши сліпим, її не обробляє, а здає з половини. Сліпий став Петро Йванович ще змалечку, через золотуху. До школи не ходив і лишивсь неписьменний. Бачучи каліцтво сина, батько віддав його в кобзарську науку до відомого сорочинського кобзаря М. С. Кравченка. П. І. Гузь вибув у науці два роки, перейнявши і репертуар, і багату техніку свого навчителя. „Вчили тоді — каже П. І. Гузь — більше думи, псальми та приказочки веселенькі, як от ‚Киселик‘, ‚Чечітка‘ та инші“. Закінчивши науку в Кравченка, П. І. Гузь почав виступати по ярмарках. Мандрував він на Київщині, Харківщині, Кубані; проте більш мандрує на Полтавщині і зокрема — на Роменщині. Має він вже й свою школу, беручи до себе хлопчаків у науку. За характерну рису П. І. Гузя, як кобзаря, треба визнати його творчий хист, що ним він користується, не знаючи віршової метрики, в складанні власних пісень з нового побуту. Він не тільки любить свій кобзарський фах, а й шукає нових шляхів для кобзарської пісні, відгукуючись гострим та влучним словом на живу сучасність. Варт уваги також самий процес, як складає він свої пісні. Він їх складає вслух, диктуючи під звуки бандури новий текст, а його письменний товариш записує цей текст, щоб не забути; потім вони вдвох підбирають остаточно мелодію і завчають слова. Отак-о складено вже чимало пісень.

Мені довелося записати від П. І. Гузя в його хатинці п'ять нових пісень, що відбивають революційний побут і що складені зазначеним способом. Пісні це такі: 1) „Пісня про Лютеньку та Христового“, 2) „Прѝказ про дев'ятьох ледачих“, 3) „Прѝказ про лопàтників“ (грабіжників), 4) „Пісня про незаможника, куркуля та попа“, 5) „Пісня про трахтор“.

Перша з цих пісень відбиває певний момент з епохи громадянської війни і висвітлює місцеві лютеньські події. Річ у тім, що село Лютенька стало року 1920-го за центр повстанського руху на Гадяччині. На чолі цього руху був лютенський хлопець Левко Христовий, що потім звязавсь з Махном, об'єднавши декілька повстанських загонів. Боротьба з цими загонами і, переважно з Христовим, тяглася близько двох років. Село Лютенька переходило з рук у руки. В серпні 1920-го року підчас цих переходів Лютеньки з рук у руки у селі згоріло тоді до 500 дворів, увесь центр цього великого села. Цей епізод з історії Лютеньки і відбивсь у пісні П. І. Гузя. Пісню його перейнято гострим болем за „рідну Лютеньку“ та настроєм тодішнього середняцтва, що не розуміло політичних обставин і хтіло зберегти свою „незалежність“, себ-то не підлягати продрозкладці, не платити податків і взагалі не вважати на державно-громадські потреби. В пісні П. І. Гузя соціяльні стосунки не виявлено. Змальовано тільки саму подію, — ясно, що в наївному освітленні нетямущого автора-самоука.

Подаю текст пісні в скороченому вигляді.

„ПІСНЯ ПРО ЛЮТЕНЬКУ ТА ХРИСТОВОГО“.

У вівторок рано-вранці
Скрізь гомонять люди,
Що на нашую Лютéньку
Щось недобре буде.

Із города із Зінькова
Військо виступає,
Та на нашую Лютеньку
Дуже налягає

Із города із Гадяча
Виступає друге.
Та на те село Лютеньку
Налягає дуже.

Як почали на Лютеньку
Із гармат гримàти,
То деякі стали люди
З Лютеньки тікати.

Старі стогнуть, діти плачуть,
Усі схвилювались.
Страшно, страшно усі люди
Тремтіли, боялись.

Обступили ту Лютеньку
Трьома сторонами;
З четвертої сам Христовий
Ішов з козаками.

Сам Христовий командував
— А, нуте, хлоп'ята!
І стріляйте, і рубайте!
Це сила завзята!

Кулі свистять, шаблі дзвенять,
Гармати грохочуть;
Кулемети, як ті пташки,
Цокотять, щебечуть.

Мало війська в Христового,
Не сила встояти.
Треба було Христовому
До гаю тікати.

Як почав той Христовий
У гай відступати, —
Стали кидать тоді люди
Свої двори й хати.

Через вигін у темний гай
Лежить там дорога.
Бігли люди без перерви
У гай, яко мога.

В темнім гаї під сарами
Всі жителі скрились,
Тільки старі та каліки
В Лютеньці зостались.

Загорілася Лютенька;
Скрізь тріщить, палає,
А жителів у Лютеньці
Нікого немає.

Ой, Боже наш милосердий,
Що там-же творили!
Одні других на вогнищі
Живими палили!

Пограбили, зруйнували,
Все чисто забрали;
А жителі з-за дерева
Тільки виглядали.

Ой, Боже наш милосердий!
Що тут наробили!
Ограбили, зруйнували,
Та ще й попалили!

Де стояли хати й лавки —
Стало попелище.
Прийшли тужить туди люди,
Мов на гробовище.

Отакую та Лютенька
Претерпіла кару!
Вісімсот [1]) дворів згоріло,
Пішов дим за хмару.

Не треба вже тій Лютенці
І страшного суду!
Там багацько й так пропало
Невинного люду...

Як бачимо, пісня що-до змісту — місцевого значіння; проте вона висвітлює настрій села за громадянської війни. В другій своїй пісні „Про всіх“ або „Про дев'ятьох ледачих“ П. І. Гузь вже не зачіпає сумних малюнків боротьби. Він подає тут сатиричний огляд різних змін влади, що сталися на Вкраїні з початку революції, і досить влучно характеризує кожну з цих влад. Добра від них не було робітникам та селянам України й сама Україна була „як нещасна вдова“. Подаю цю пісню цілком. Автор-кобзар зве свою пісню „веселеньким прѝказом“. Пісня має успіх по ярмарках, де П. І. Гузь зáвсіди її грає. Складено її за певним, хоч і не рівним розміром, з чотирирядковим строфічним поділом.

ПРИКАЗ ПРО ВСІХ АБО ПРО ДЕВ'ЯТЬОХ ЛЕДАЧИХ.

Мошенники, шалапути
На Вкраїні булѝ;
Хліб та золото забрали,
Та й далеко утікли.

Цар Романов у нас був,
Дуже добре керував:
Із паперу гроші робив,
Золото собі забрав!

А Керенський проводар —
Та він теж не зівав:
Україну відділив,
Царські гроші собі взяв!

А Центральна Рада була
Та й зробила добре нам:
Паперів нам наробила,
Золото — німцям, панам!

Гетьман добре керував,
Керував неначе цар:
Папіряні гроші робив,
Україну він продав!

А Петлюра добрий був,
Каже: я вам батько!
Золото, срібло забрав —
По Вкраїні гладко!

Махно-батько скрізь вертівсь
Як собачий хвіст.
Ми-ж на його роздивились, —
Коли-ж він — анархіст!

А Деникин як прийшов,
Хотів панувати;
Свої гроші розпустив,
Щоб царські забрати!

---

[1]) Прибільшення.

Врангель добрий у словах,
Що вправляв в Криму;
Як хто грошей не давав,
Того садив у тюрму!

А поляки теж були
З Петлюрою вкупі,
Хоч недовго пробули,
Та теж душогуби!

Дев'ять ледачих було,
Хотіли засісти,
Робітників та селян
Бралися заїсти.

Стала бідна Україна,
Як нещасна вдова:
Хто не прийде її сватать,
То добра їй не дба!

Третя пісня „Про лопатників“ малює грабіжництво на селі за тих часів, коли було безвладдя і коли „хлопці“ витрушували гроші у куркулів. Як пояснює сам кобзар, „тоді ходила що-ночи братва: підійде бувало до дядька під вікно, розіб'є скло та й суне лопату; ото клади гроші хоч не хоч! А потім було ці гроші пропивають на самогонку, та ще й вихваляються, що тепер революція! Такі-то були часи!“ Пісню складено теж за певним розміром і перейнято побутовим гумором. Ось вона:

„ПРИКАЗ ПРО ЛОПАТНИКІВ“

Панська влада як ізникла,
А Радянська не прийшла. —
І лопата по багатих
Куркулях гулять пішла.

Темна ніч. Страйкує місяць.
В небі зорі не горять.
В таку добу вирушає
Чоловік по три, по п'ять.

В їх лопати за плечима.
Йдуть на хутір щедрувать.
Ось підходять до господи.
Куркулі притихли, сплять.

— Ех ви, бісові псувіри!
Добрий вечір! Уставай!
Іш заснули як, ледачі!
Не розбудиш! Хоч стріляй!

— „Він так, хлопці, не відчине!
Хоч проси його, хоч ні!
А неси сюди ось лома!
Давай в руки мені!“ —

— „Річ розумна!“ — другий каже
— „А ну, хлопці! Добре дбай!
Бери скоріш в руки лома
Та віконицю ламай!“ —

Зараз скло забрязкотіло,
Ряма зламана летить,
І братва один за другим
Стали в хаті в одну мить!

— „Ну, куркулю! Давай гроші!
Миколайські викладай!
Бо роботи нам багато!
Ти сезону нам не гай!“

— „Ось п'ять тисяч!“ — куркуль каже
І тремтить увесь, як пес.
— „Брешеш, гаде кривоногий!
Це твій скарб іще не ввесь!“

— „У божниці за Варварою
Отам лежить ще п'ятьсот!
За Миколою чудотворцем
Золотими вісімсот!

— „Але й це ще не все!
Ти пшеницю продавав,
І волами прасулував!
— „Отам іще і в повітці
Десять тисяч заховав!

Пісня ця теж свого часу мала великий поспіх у слухачів; тепер вона вже не стосується з сучасністю, хоч теж увіходить до ярмаркового репертуару П. І. Гузя.

Дві останні пісні, що я їх записав, змальовують вже певні соціяльні звязки і новий побут, сучасні взаємини окремих соціяльних груп на селі, змальовуючи це з погляду незалежного селянства, бо його інтереси пе-

реважно й виявляє автор-кобзар. Перша з цих пісень зветься — „Пісня про багача, бідняка та попа“. Ось вона:

Багач бідного купив,
По потилиці лупив.
— „Ти дорого не бери!
Працюй мені, хоч умри.
Бідний плаче та горює.
Ніхто його не рятує.
— „Ой, боже мій, чого спиш?
Чом багатим ти не мстиш?“
Багач робе, то все й має,
І бог його не займає.
Він помолиться гарненько,
Та одягнеться чистенько:
До церкви йде та молиться,
Часто ходить, як водиться.
То сяк, то так він живе,
Попам гостинці несе.
А бідному й не туда,
Що в церкві все господа
Поспівають, помоляться;
Йдуть додому та спорються.
Один каже: — „бог простив,
Що за тиждень нагрішив!“ —
Другий каже: — „не прощає,
Бо його зовсім немає!“ —
Отак бога споминають:
Перші молять, другі лають!
А бідному все дарма,
Чи є бог, чи й нема!
Скільки бідний не молиться,
То золото не водиться.
За всю працю бере мідь.
Забрав плату — к бісу їдь!
...Багач бідному сказав:
— „Чого плачеш? Мало дав?
Хіба може невигодно?
Ти-ж раніш трохи забрав! —
...Піп бідного вговоряв,
Щоб побагато не брав!
На цім світі так живи:
Працюй, молись, поки вмри!
Всім багатим помагай
І попів поважай!
А як прийде тобі край —
На тім світі буде рай!
Бідняк думав — так і треба:
Може дійду я до неба?
Всім багатим помагав,
А в себе й хати не мав! —

Пісня ця хоч і не звязана з певним часом, проте відбиває той процес розшарування на селі, що відбуваючись протягом останніх років, відокремив бідняка від инших шарів, протиставив його ідеологію — ідеології куркуля та попа, подав йому ту ідею, що в злидаря немає спільників, окрім самого бідняцтва, і одібрав йому віру в церковний рай. Цей процес зростання незаможницької класи на селі та зростання її свідомости, хоч і розпочався ще перед революцією, проте найяскравіш та найбільш ідеологічно-оформлено з'ясувався за революції і навіть тепер продовжується. Тому я ставлю цю пісню в звязок з сучасними соціяльними стосунками на селі. Остання пісня з записаного циклу — подає свіжу тему про трактор. Ця пісня теж висвітлює настрої бідняцтва, що мріє поліпшити свою господарську справу. Ось ця пісня:

ПРО ТРАХТОР.

— Ой, селяни незаможні!
Чого й досі бідні?
Мабуть мало ви їсте,
Що на лицях блідні!
Аж і землю вам дали,
Щоб сами пахали,
До багача щоб не йшли,
Та за сніп не брали!
— Землю нам хоч і дали, —
Земля для нас туга!
Бо немає у нас коней,
Ні рала, ні плуга!
...Думав-думав біднячок:
Що його робити?
Мабуть треба з-половини
Земельку віддати!
Так бідняки свою землю
'Ддають з-половини,
Через теє, що не мають
У себе скотини.

— „Не вигідно“ — бідняк каже —
„Землю оддавати!
Треба мабуть на другий рік
Самому пахати!
Запахав бідняк земельку
То тим, то сим боком;
Він посіяв собі жито —
Та все й наволоком!
Як діждав він — уродила
П'ять кіп десятина...
Не минула бідняка
Недобра година!
Як пожав-же він той хлібець, —
Нічим ізвозити;
По полтиннику за копу
Треба заплатити!
Є в бідняка одна свита, —
Треба продавати!
Бо вже й тому хлібові
Там не зимувати!..
Продав бідняк свою свиту
За п'ять рублів грошей;
Тоді звозив йому хлібець
Кум його хороший.
Умолотив бідняк зерна,
Бо нічого їсти;
Ще й дорого за помел!
Чує такі вісті:
Шість хунт беруть з пуда;
Два на розпил, кажуть;
Та на два може одурятъ,
Отоді як важуть, —
От і візьмуть за помел
Десять хунт із пуда!
Уже беруть, так беруть!
Нехай їм полуда!..
Скрутно, скрутно біднякові
Із землею жити,
Через тее, що немає
Чим хліба робити!
Ой, як тяжко працювати,
Як немає сили!
А ще тяжче хліб робить,
Як нема скотини!
Треба таких хліборобів
Усіх згуртувати,
Купить гуртом трахтор —
Буде чим орати!
Наша влада з-за кордону
Трахторів купила!
Що по нашій Україні
Скрізь трахтори загули!
Бодай наші комісари
Та здорові були!
Ось слухайте, хлібороби:
Щось маю казати!
Скоро будем не волами, —
Трахтором орати!
Трахтор, кажуть, добре діло,
Можна все робити:
Можна орать, волочить,
Можна й молотити!
Оцей трахтор запольняє
Багато роботи:
Він пооре, поволоче,
Ще й можна молоти!..
...Що по нашій Україні
Та скрізь трахтори гудуть!
Скоро коней нам не треба,
Будем орать як-небудь!

Пісня, як бачимо, виявляє вже сталу свідомість кобзаря-незаможника, що силкується з'ясувати бідакам-хліборобам необхідність єднання, спільної праці, бо це дасть змогу придбати краще знаряддя і насамперед — всемогутній трактор, а так само звільнить злидаря-хлібороба від визиску куркулів та всяких власників. Це міцно звязує пісню з сучасністю.

З наведеного циклу пісень кобзаря П. І. Гузя ми бачимо, що кобзарська пісня вийшла з зачарованого кола старовини з додатком веселеньких приказів, і певним кроком іде в сучасність, щоб відбити її пекучі питання та соціяльні суперечності. Гадаю, що творчість П. І. Гузя не є тепер якесь виключне явище; напевне такі новотвори є скрізь на Україні, але вони не виявлені. Виявити нову продукцію кобзарів, що мають єднання з масою, є, на мою думку, одно з чергових завдань етнографічної праці.

ЮРІЙ ВИНОГРАДСЬКИЙ.

СПІВАК АНТІН МАТЮЩЕНКО ТА ЙОГО РЕПЕРТУАР.

Серед співаків та співачок сосницьких заслуговує на увагу Антін Михайлович Матющенко. З гущавини народньої він походить, у ній життя своє прожив, в ній і тепер зостається. Важко-б було йому й відірватися від стихії народньої, бо народивсь він у незаможній сім'ї, серед селян, у старій, темній хаті в м. Сосниці і через 6 тижнів після народження вже перестав бачити світло [1]). Він — невидющий і ходить „по хліб до людей", він — старець, але-ж з-поміж старців визначається. Відрізняється він од инших тим, що багато знає пісень. Окрім церковних співів, він переховує в голові силу-силенну пісень „світських", старовинних, що вже забулися у нас, або забуваються, до того-ж пісень суто-народніх. Матющенко музичних струментів не вживає, але-ж пісні полюбляє, вміє їх співати, чутний на слух, співає тенором. Коли співає, то чуєш, що він переживає зміст пісні, а коли закінчить, то він не може утриматись, щоб своїми словами не підкреслити головного моменту з того, про що співав. Інтерес його зосереджується на психологічних моментах, або на тяжких умовах життя. Про себе він каже: „Я таки́ був зма́лку, з семи́ літ, шо, було́, почу́ю яку́ пиі́сьню, то все, було́, шепчу́, ці́лу нуич бу́ду шепта́ть її да виу́чувать".

Навчився пісень сліпий Антін найперше від своєї неньки — Стехваниди Матющенкової, — що рано повдовіла та від сусідки, старої баби — Маври Купрієнкової, — що жила в однім дворі з Матющенками. Обидві вони знали багато пісень. В тім самім дворі жив ще й Опанас Купрієнко — одноліток нашого Антона. Опанас теж був співучий хлопець. Я пам'ятаю його за той час, коли йому було років 12—15, і часто згадував його, як незрівняного поміж хлопців знавця багатьох пісень. Опанас співав так званих „бабських" пісень, і гуляючи й за роботою, і в хаті й на городі, скрізь не вгаваючи. Таке було музичне оточення, що в ньому перебував Антін Матющенко на початку свого життя.

Коли Антін підріс та „вийшов на вулицю", то не довелося йому гуляти з хлопцями в їхні „играшки": „нав-цу́рки", „нав-бро́вара", „нав-кльо́ка", не довелося бачити, як стоять „пацьки́" на кону, на зеленій Дорошовій вулиці, не довелося ходити в ліс по гриби за Десну або за П'їсню [2])

---

[1]) Йому тепер 48 років.

[2]) Озеро П'їсня — кол. рукав р. Убеди.

та ловити риби удкою в Убеді, в Сейму та в Десні. Про такі розваги дитячі чув Антін тільки з вуст однолітків. А вулиця в Сосниці „на Покро́ві", „на Горі́", „на Зарі́ччі"[1]) та й в инших „кутках" в 80—90 рр. XIX ст. (за молодих років Антонового життя) давала дуже багато тому, хто любив пісню. Не кажучи вже про колядки, щедрівки, пісні весільні, косарські, гребовицькі, — не в кожному містечку або в селі можна було почути стільки пісень загально-побутових, стільки співів хорових, соло, дуетів і т. и., як за тих часів у Сосниці в тихий літній вечір, надто в неділю чи в свято, або напередодні цих днів. Співали по хатах, по садках та „на колодках", співали, ходячи лавами по вулицях (парубки й дівчата часто окремими лавами), дівчата в гарно вишиваних сорочках, різнокольорових корсетках, прикрашені намистом та личманами, заквітчані квітками на голові, що „світилася" пов'язана хусткою тільки в кружок з випущеними спереду високими ріжками, — хлопці — у вишиваних сорочках та в чемерках[2]). Тоді ще у нас дужого впливу книжки або співаника не було, менше було пісень, занесених із великого міста, не було тієї різноманітности, що почалася згодом у XX ст., зміст пісень переважно був, так-би мовити тубільний. Хоч і були пісні нові, що з далекого півдня приносили заробітчани, які ходили з Сосниці „на Степ" та „на Дін" (косити траву, косити й жати жито, то-що), отже це були пісні сутонародні[3]), і навіть у піснях про рекруччину або про салдаччину стихія української народньої пісні (хоч-би й мова в ній була попсована) брала гору[4]).

В такій сфері репертуар Антона все збагачувавсь, бо не міг молодий Антін спокійно всидіти, щоб не піти до гурту — „на колодки" — де весело балакають, де — сміх та співи, не міг утриматися, щоб разом з иншими не співати. Згадуючи про деякі гулянки та співи, Антін каже: „Ми, було́, як співа́ємо на Покро́ві, дак на Десні́ чутно́!" І ці слова — правда. І цікаві вони не тим саме, що співи було чути так далеко (Покрова від Десни — 3½ верстви), а тим, що на великій просторони не одно серце зворушували ті покрівські співи. Серце-ж самого Антона поривалося до жалібних пісень, до „плаче́вних", або „жа́лосних", за Антоновою термінологією. „Я не хо́чу сьпіва́ть тих шуткови́х пйі́сень, шо оце́ сьпіва́ють на ю́лици, — я й не прислуха́юсь до но́вих пйі́сень". Так каже Антін про своє вподобання до тієї чи иншої категорії співів. Коли-ж Антін, щоб якось прожити в світі та й допомогти старій матері[5]), почав ходити по хліб до людей, коли частенько довелося йому бувати в околичних селах, то й там він залюбки виучує та додає до свого репертуару пісні, як він каже „стари́нни", ділячись своїми знаннями з ин-

---

[1]) Частини м. Сосниці.

[2]) Мій спогад про одяг у такому вигляді відноситься головним чином до 80-х років XIX ст. (*Ю. В.*).

[3]) Див. далі опис, II, 8, 11; III, 2.

[4]) Див. опис, I, про рекрутські набори; III, 4.

[5]) Антонова мати (сосничанка) померла 16 років тому, — їй було 63 роки.

шими, навчаючи инколи малих дівчат та хлопців „на квати'рі“, де він живе по селах із своїм горбатим товаришем поводирем, або співаючи на гулянках, у хаті й на дворі, коли його запросять на такі гулянки. Але-ж і ті пісні, що він навчається їх по селах, — теж жалібні. „Я люблю'“, каже Антін „стари'нни пйі'сьні за те, шо в їх уся' жизнь“. Цілком зрозуміло, що невидющому Антонові подобаються і що він задержує в своїй пам'яті ті пісні, які своїми основними нотками співзвучні з його настроєм, психікою, всім його тяжким життям.

Недавнечко пощастило мені ближче познайомитися з частиною пісенного репертуару Антона Матющенка й записати від нього кілька пісень, завваженнів та термінів. Підчас записування мене вразила його серйозність у передачі слів пісні, добра пам'ять на ці слова, виразність споминів, відкіля, з якого села, та через кого саме пісня прийшла до нього, та бажання схарактеризувати зміст пісні й пояснити, як ту або ту пісню треба співати. Сюжети пісенного матеріялу, що я від Антона записав, не складні. Що-ж до мелодій, то ті співи, які я від Антона чув, теж, здається, не далеко відбігли від примітиву. Поряд із цим і термінологія Антонова, що нею характеризує він мотив пісні, та спосіб співати не штучні. „Це пйі'сьня ба'бська“, „сі'льська“, „п'яни'цька“, „жа'лосна пйі'сьня“; „це — пйі'сьня голоси'ста“, „гуртова' пйі'сьня“, „цю треба одво'дить“. От вислови Антона, що пояснює деякі терміни таким чином. „Пйі'сьня гуртова' — це така', шо гурто'м сьпіва'ють: два, три, чоти'ри, у п'ято'х и буильш сьпіва'ють; гуртова' це — не хорова' пйі'сьня“. „Можно цю пйі'сьню й одному' сьпіва'ть, да не та'к, а вдвох лу'чче, втрох, ще лу'чче“. „Як одво'дить ні'кому, то тре'ба одному' сьпіва'ть, а як гурто'м сьпіва'ть, то тре'ба й одво'дить“. „Одно', два веде' сере'днім гла'сом [1]), а одно' одво'дить то'нким висо'ким гла'сом. Гурт, хоч яки' вели'ки, а тре'ба, шоб одно' одво'дило висо'ким гла'сом“. „Це — гуртова', голоси'ста, шо тре'ба до'бре гласи'ть и одво'дить висо'ким гла'сом“. „Пйі'сьня вели'коголоси'ста, гласи'ть її' на всю ю'лицу, у лісови' тон и одво'дить ве'льми, на весь го'лос крича'ть, на все го'рло, сказа'ть“. „Пйі'сьня з одво'дом“. „Це — з настоя'щим, вели'ким одво'дом“. „Цю мо'жно одво'дить тро'шки“. „Це — пйі'сьня без одво'ду“ й т. и. Про хорову пісню Матющенко висловлюється так. „Це — хорова' пйі'сьня, тре'ба мно'го голосуи'в. Тут є й ви'води й одво'ди“. „Ви'вод' зове'цца, коли' два колі'на: одно' почина'єцца ни'жше, а дру'ге — вишше, одно' понижа'єцца, а дру'ге повиша'єцца, — це таки' перехо'ди, це — оди'н го'лос, а ,одво'д' це — два голоси'“.

Отож Матющенко відрізняє гуртову „пісню“ від хорової, відносячи до гуртових всі ті пісні, що їх можна співати гуртом, тільки-ж не більш як у два голоси, а до хорових — пісні справжні багатоголосі (більше од 2-х голосів), причому гурт (як каже Матющенко) може складатися

[1]) Або „ни'зьким гла'сом“, каже Антін при иншій пісні. Слово „глас“, що вживав Антін, це — вплив церкви; церковні співи він добре знав.

і з 2-х осіб. Гуртовий спів унісонний Матющенкові не до вподоби (Див. передніші його слова: „Як одво'дить ні'кому, то тре'ба...").

Пісні, що далі подаю, я записав в м. Сосниці з слів Антона Матющенка, що він їх мені проказав 22—XI—1926, 22—XII—1926 і 5—I—1927 р. Поділити їх можна на такі групи:

I. Пісні історичні. 1. Пісні про історичні події або з історичними йменнями. 2. Пісні кріпацькі. 3. Пісні чумацькі. 4. Пісні про рекрутські набори.

II. Пісні побутові. 1. Пісня про багатиря й наймитів. 2. Пісні загально-побутові (Про кохання, невірне подружжя, родинні стосунки, то-що).

III. Инші (Пісні про Чорноморця, про Донця, про матросів та дівку, то-що).

Наводжу тепер початкові слова пісень та коротенький зміст їх із зазначенням села (або міста), відкіля та або та пісня стала відома нашому співакові. Коли-ж такого зазначення нема, то пісню можна вважати за „сосницьку" в тому розумінні, що вона зробилася в м. Сосниці як своя і пам'ять про її походження втрачено [1]).

I. Пісні історичні. *Пісні про історичні події або з історичними йменнями.* 1. „Пи'ше да пи'ше францу'зки коро'лик цару' бйі'лому письмо': ,Одда'й, одда'й, Алекса'ндер, зе'млю аж по рі'чку по Десну'`". Згадуються: цар Олександер I, Наполеон I („французки королик") та генерал Паскевич. Зміст: Вимоги Наполеона. Його загрози. Журба Олександра I. Завзяття Паскевича. Занесено пісню з с. Бондарівки Сосницького району (кол. пов. Сосницького). 2. „Карналю'га — до'бри хло'пец — вуин по сьві'ту хо'дить, Не одну'ю чорня'вую из ро'зуму зво'дить". Уривок пісні про Кармелюка. Зміст: Кармелюк зводить з розуму жінок [2]).

Пісні кріпацькі. 1. „Я на па'нщину йду, — то'рбу хлі'ба несу', А с па'нщини йду, — не скори'ночки". Пісня про скрутне становище кріпаків, про їхню тяжку працю та про знущання над ними панів. 2. „Шо

---

[1]) Лексику, фонетику, морфологію й наголос подаю за Матющенком. Розгляд особливостів мови виходить по-за межі цієї статті. Мушу тільки завважити, що на загальному тлі властивостів української мови в тексті пісень можна спостерегти: 1) питомі риси місцевої говірки (м. Сосниці), яка ввіходить у склад говірок поліських (українських північно-східніх окучих), 2) запозичення з мови російської, надто в піснях рекрутських або з побуту салдат чи матросів („сльо'зушки", „тьо'мни", „калі'нушка", то-що) і 3) властивості вимови самого співака (напр., збіг 4-х приголосних у слові „заму'жствечко"). Окрім того, деякі збочення від загальних правил місцевої говірки иноді пояснюється вимогами розміру й рими, (напр. така'я", сто'я"). Із різноманітних мовних особливостів підкреслю тут те, що Антін Матющенко має нахил підсилювати першу частину дифтонга „уи", так що виходить иноді монофтонг „у" навіть під наголосом („ту'лько" поруч із „туи'лько", „туи'й" „туй"). Подвійні фонеми можна спостерегти й у деяких инших випадках: „зазу'ля" „зозу'ленька", „ла'вци" й „крени'ці", „тоби'" й „Бабі'" (село), то-що. (Спостереження мої над живою мовою сосничан можна знайти в моїй статті „До діялектології Задесення. — Говірка м. Сосниці та деякі відомості про говірки сіл сусідніх районів". Див. „Діялектологічний Збірник У.А.Н.", I).

[2]) Співак Матющенко підкреслив, що треба казати не „Кармалюга", а „Карналюга".

в його́ дочки́, в Галю́точки, в подо́лях мере́жка, — Куди́ несли́ Селіва́на, — крива́вая сте́жка". Уривок з пісні про Салівона. Зміст торкається того моменту, коли його несли вбитого.

Пісні чумацькі. 1. „Леті́в пу́гач да по-пуд горо́ю да и-сказа́в: пу́гу, пу́гу, — Приверта́йте, сла́вни чума́ченьки да до Зеле́ного Лу́гу". Смерть чумака — Макара в дорозі. Розмова його з волами. 2. „Ходи́в чума́к, ходи́в бурла́к сім год по Дону́ — Да не случа́лось да пригоньки одро́ду йому́". Чумак умирає в дорозі, віддає товаришеві воли й вози й прохає товариша, щоб поховав його на шляху, кудою чумаки проходять. По чумаку дзвонять у „Кримо́чку". 3. „Ишо́в чума́к з До́ну дай сів над водо́ю, Дай сів над водо́ю, проклина́є до́лю". Розмова чумака з долею. Доля каже чумакові, що він сам винен у своїй біді. Чумак гуляє, частує жінок, пропиває своє добро, шапку, одежу, то-що. Пісні чумацькі — невідомо коли й відкіля запозичено. Їх можна вважати за тубільні, бо в м. Сосниці здавна було багато чумаків, що ходили в Крим, на Дін „до Одесту", „до Марнополя", то-що.

Пісні про рекрутські набори. 1. Тума́н я́ром, тума́н я́ром, а-ж моро́з доли́ною, — Стреча́єцца коза́ченько з молодо́ю дівчи́ною". Мати провожає сина в салдати. У сина немає надії що вернеться назад. 2. „Край доли́нки, край широ́кой ни́вки, Бра́ла ді́вка си́л́ной льон". Парубок, ідучи в салдати, покидає молоду дівчину свойому меншому братові. 3. „Зацвила́, зацвила́ да кали́нонька в лу́зі, — Заболі́ла в мене́ да голуі́вонька ду́же". Хлопець журиться, що його взяли на військову службу. Їде попрощатися до дівчини — Парасі.

II. Пісні побутові. *Пісня про багатиря й наймитів.* 1. Шо з пуд ду́ба да з пуд зелено́го Да вода́ протіка́є, — Хто не служи́в да у багатира́, Дак той го́ра не зна́є". Горе наймитів, що їх багатир приневолює тяжко працювати в полі. Пісня з м. Березного (кол. пов. Чернігівського).

Пісні загально-побутові. 1. Шо в горо́ді верба́ ря́сна, — Хоро́шая ді́вка, красна". Люди розлучають, закохані на це не зважають. 2. „Буйне́сеньки, вітеро́чку, пережени́ хма́ру, — Помандру́ймо, това́ришу, на той край пома́лу". Парубок мандрує до дівчини, що з нею вірно женихався. Дівчина, не зважаючи на людські поговори, кохає його. 3. „Ходжу́, блуджу́, гуи́рко пла́чу, — Кого́ люблю́, не поба́чу". Парубок закохавсь, та боїться лихих сусід, дарма що мати дівчини й дозволяє любити її дочку. Цікава своїм складовим розміром. 4. „Изиду́ я на доли́ну, Ви́дно лі́су полови́ну". Дівчина боїться мачушиних докорів за Романа, що до дівчини залицяється. Пісня з с. Оптова (кол. пов. Кролевецького). 5. „Ой ти, ду́бе кучеря́ви, — Лист на тоби́ ря́сен". Дівчині — горе, бо полюбила вродливого парубка, що на словах — гарний, а на думці в нього — инше. Пісня з с. Бондарівки Сосницького району. 6. „Да глибо́киї да коло́дязі, да коро́ткиї клю́чи, — А вже-ж мені́ надоку́чило свого́ ми́лого жду́чи". Мила дожидаючи свого милого, журиться, знесилилася, світу не бачить. 7. „Ой, Бо́же, муй ми́ли, шо за

лю́ди були́, Шо мойму́ миле́нькому да розлу́ку дали́". Дівчину покинув милий, — дівчина ридає. Пісня з с. Баби́ Сосницького району. 8. „Шуми́ть - гуде́ дубруи́вонька, — Пла́че - ту́жить дівчи́нонька". Дівчина проклинає свою долю, що розлучила її з милим. Занесено з Степу. 9. „Тума́н — мати́ наляга́є, — Сиз голу́бчик пролета́є". Милих розлучили. Мила з нудьги вмирає й прохає милого вмерти, щоб їх обох поховали в одній труні. 10. „Шо ти, ми́ла, дума єш-гада́єш, Шо ти мене́ поки́нути ма́єш". Мила прохає свого милого, що її покидає, залишити їй що-небудь на спомин. Він на всі прохання відмовляє: „коли вірно любиш, то й так не забудеш". Пісня з м. Коропа (кол. пов. Кролевецького). 11. „Ой ти, Гри́цу, Гри́цу, — пресла́вни коза́че. — Заду́мав жени́цца, — вся Вкраї́на пла́че". Гриць надумує одружитися. Дівчина, що полюбила Гриця, плаче. Виряджаючи його в дорогу, сідлає йому коня, розчісує, годує Гриця й т. и. Занесено пісню з південного Степу. 12. „Ой, як ви́йду я за но́ви воро́та да й роскушу́ я орі́шок. Як роскушу́-ж я, пра́во, орі́шок да й ви́йму-ж я яде́рце". Милий тужить, бо втратив милу — голубку, що „в тьо́мном лі́сі, миж двома́ дуба́ми, обнима́єцца з орла́ми". Цікаво, що й далі в тексті пісні вставляється слово „право". 13. „Зайди́, зайди́, мйі́сец, да за мою хату, Шоб не чула м́ати, с ким я ля́жу спа́ти". Коханий признається дівчині, що він вже має родину. Вираз „чула" — цілком зрозумілий в устах сліпого співака. 14. „Ой чи то-ж ти́ї сі́ри воли́ по горі́ ходи́ли, Чи не того́ коза́ченька, шо ми втрох люби́ли". Дівчина „очаровала" козаченька за те, що він любив трьох. Козак помирає й каже матері, що доля худоби його не цікавить. 15. „Як приї́хав ми́ли до ми́лої в го́ьсті, А в ми́лої — весь двуир на помо́ьсті". Милий вкидає свою милу в Дунай за зраду. 16. „Вилета́ла га́лка з глибо́кого ба́лка, Вилета́ла дру́га з зеле́ного лу́га". Важко на серці, бо — невірна дружина. Пісня з с. Киріївки Чорнотицького району (кол. пов. Сосницького). 17. „Як приї́хав бра́тік до сестри́ци в го́ьсті, — Поста́вив кони́ченька на жо́втум помо́ьсті". Брат одвідує сестру, що змарніла, доглядаючи дрібних дітей, при малих достатках. Пісня з с. Бондарівки Сосницького району. 18. „А ще со́нечко не захо́дило, Вже до ме́не шось прихо́дило". Мати одвідує свою дочку, що страждає від невірного подружжя. 19. „Мату́сю, моя́ стара́я, — За що ти мене́ скара́ла". Мати віддала дочку заміж за п'яницю, що б'є дочку. Дочка ніяк не догодить свекрусі. 20. „Як жила́ я сім год удово́ю, Да й не чу́ла землі́ пуд собо́ю". Вдова вийшла заміж за п'яницю, все йому не догодить, страждає. Пісня з с. Баби́ Сосницького району. 21. „Шо пуд мо́стом, мо́стом — Трави́ченька ро́стом". Дочка й мати, обидві, люблять козаченька. Мати замітає його сліди василечками. Яка вдача чоловіка, така й доля жінки (Див. групу „Инші", 5). 22. „Зеле́ни дубо́чок на яр похили́вся, — Коза́к молоде́ньки чого́сь зажури́вся". Козак без долі вродився. Шукаючи її в полі, знайшов річку. Прохає рибалок, нехай піймають йому долю. Рибалки замість долі піймали щуку.

III. Инші. 1. „Ой седі'ла край око'нца — про'ти я'сного со'нца, — Про'ти я'сного со'нца — вигляда'ла Чорномо'рца". Чорноморець, замість повернутися додому, їде до тихого Дунаю й потопає тут. Прохає милу вратувати його, але мила його вже не жалує, дарма що залишається вдовою з дітьми. 2. „Ой ходи'в Доне'ц сім год по Дону', А на во'сьмим году' сам додо'му йду". Син вертається з Дону. Його мати дурить, неначе-б дружина його вийшла заміж і все господарство сплюндрувала, а сини його пішли різно. Син забиває дружину. Коли-ж неправда виявляється, — син, розмовляючи з матір'ю-змією, каже, якого лиха він усій родині накоїв. Занесли пісню з Дону сосницькі заробітчани. 3. „Зацвита'ло си'нє мо'ре ра'зними цвит'ами, — Хоч цвита'ми — не цвита'ми да все — с карабля'ми". Матроси підмовили дівку на корабель та й завезли з собою на море. 4. „Ти, калі нушка, ти, ряби'нушка, — Ти не стой, не стой на горі' круто'й". Салдат прохає відпустити його додому, де у нього помер батько, мати „кончаєцца", сестра „побиваєцца", а жінка без нього „осьміхаєцца". Пісня з с. Бондарівки Сосницького району. 5. „Проща'йте, проща'йте, не забува'йте, Лихи'ми слова'ми не спомина'йте!" Передшлюбні уявління про ідилію по одружінні. Вибір молодого як до його праці, то-що. Не зважаючи на загально-побутовий характер, вміщаю цю пісню до групи „Инші" через те, що окремі частини її не звязано загальною ідеєю. Пісня не суцільна й дає собою приклад пісень „mixt", або „miscellanea". Це саме можна сказати й про пісню ч. 21, але тільки почасти, — про кінець її.

МИХАЙЛО ГАЙДАЙ.

НАРОДНІ ГОЛОСІННЯ.

З сивої давнини й до наших днів не перестає лунати підчас похоронного обряду той плач, що в природньому виконанні набуває словесної й декламаційно-співочої форми в голосінні, яким провожають мерця до могили кревні його родичі, часом і сторонні люди, а колись було й наймані плакальниці.

Такі традиції ведуть свій початок з найдавнішої доби. Пригадаймо, за Гомером, як Гектор, помираючи, благав Ахілла (Іліяда XXII, 338), щоб той після того, як він помре, передав його тіло родичам, які о п л а к а л и - б його й поховали. За тих далеких часів у греків був звичай класти небіжчикове тіло ногами до дверей (ознака того, що він готується покинути оселю) і голосити (Іл. XIX, 212) [1].

У римлян наймані плакальниці звалися praeficae, — вони, під звуки кларнетів, сумним голосом співали підчас жалібного походу хвалу небіжчикові (neniae, mortualia) і, коли підпалювано огнище для спалення мерця, ще раз жалібно голосили conclamatio [2].

Наші літописи зберегли спогади про те, як Олег „умьре і плакашася по нем всі людіе плачем великом“ [3] — і як Ольга бажала виплакати смерть свого чоловіка Ігоря („да поплачюся над гробом его і створю тризну мужю своему“) [4]. Поетичний плач Ярославни на мурах Путивля в „Слові о полку Ігоревім“ своєю формою теж нагадує народні голосіння, неодмінну частину слов'янського похоронного обряду. Ще й досі існують у Росії так звані „вопленницы“, у нас „голосільниці“, а в Галичині „плачниці“ [5], що складають свої „причеты“, „голосовання“ [6], голосіння, чи „заводи“ [7]. „Вопленница“, як каже Барсов [8], оспівує в „при-

---

[1]) Ф. В е л и ш с к і й, „Бытъ грековъ и римлянъ“, пер. съ чешскаго И. Ростовцева, Прага 1878, стор. 611. У чорногорців цей звичай має назву „покание“, а жінки-плакальниці звуться „покайнице“. У сербів, як каже В. Караджич, голосять так звані „плачевници“ („Живот и обичаји народа српскога“).

[2]) Ф. В е л и ш с к і й, Ibid., стор. 625. Подібні відомості про похоронні звичаї див. у праці Guhl'a і Koner'a: „Hellada і Roma“ в пер. S. Mieczyńskiego, Warszawa, т. II, ст. 379.

[3]) Лѣтопись по Ипатскому списку. Изд. Археогр. Коммис. СПБ. 1871, стор. 24.

[4]) Ibid., стор. 36.

[5]) Див. Слов. Рус.-Галиц. М. Уманець і А. Спілка, т. III, Відень 1896, стор. 40.

[6]) Див. Слов. Бѣлорус. Нарѣч. сост. И. Носовичемъ, СПБ. 1870, стор. 117.

[7]) Див. Слов. Рус.-Галиц. М. Уманець і А. Спілка, т. III, стор. 186.

[8]) Причитанія сѣвернаго края, 1872.

четі" родинне горе і чим цінніший її запас готовихі стародавніх епічних образів, тим ніжніше й складніше її „причитання".

Загальний зміст українських голосінь — туга за небіжчиком і непевність — як жити в світі без померлого — характерні ознаки мало не кожного голосіння. Ми маємо вже чималу етнографічну літературу про похоронні звичаї та обряди з докладним оглядом студій і бібліографією (див. у З. Кузелі [1]) і проф. Д. Зеленіна [2])). От тільки, справді, ще зовсім небагато в нас є нотних записів народніх голосінь.

Перші спроби занотувати мелодії українських похоронних голосінь бачимо в поодиноких записах К. П. Ходоровського [3]), О. Кольберґа [4]), та Ів. Колесси [5]). До них треба додати три мелодії, надруковані в Етноґрафічному Збірникові Львівського Наукового Т-ва, т. XXXI—II, стор. 4, 361 і 381.

Своєю вільною пісенною формою (мелодійна рецитація й нерівне складочислення віршової будови) голосіння наближаються до українських дум та жебрацьких „прозьбувань". У них характеристичною рисою завсіди проходить той плач, що повиває трохи чи не всі отакі рецитації; що голосіння споріднені з думами, перший спостеріг Максимович [6]), а тоді Ф. Колесса [7]).

Поодинокі досі спроби занотувати мелодії голосінь свідчать за те, що в цьому роді народньої творчости дослідники звертали увагу найбільше на тексти голосінь і на опис самого обряду. Це сталося, гадаємо, через те, що схопити рецитацію голосіння під той час, як люди саме голосять над мерцем, хоч-би як воно було бажано, річ неможлива. Тим-то не без труднощів доводиться спеціяльно підшукувати тих жінок, що колись тужили за небіжчиком, переважно в своїй родині і вже від них записувати голосіння на слух. Записувати фонографом немає змоги, дарма що таким способом найкраще можна було-б схопити й обидва стилі голосінь — декламаційний та мелодійно-співочий (коли подібна рецитація набуває певної мелодійної форми) [8]).

Занотоване в таких умовах голосіння, як я спостеріг, тільки наближається до природнього виконання. Іноді, коли одбувається самий похоронний акт, буває воно просто надхненне. Тоді й усі емоційні ви-

---

[1]) Етн. Збірн., т. XXXI—II, Львів, стор. 133—202.

[2]) „Этнография". Л. 1927, № 2. Обзор работ по этнограф. восточных славян за 1917—1925 гг., стор. 349.

[3]) 14 малорус. пѣсенъ, арранжиров. для фортеп. Гр. Ходоровскимъ. (Арранжированы 1867 г.). Всі ці пісні записав, мабуть, батько Х-ого К. П. Ходоровський. Див. там голосіння (№ 14) з села Кохнівки, Переяславського пов. на Полтавщині. На цю збірку звернув мою увагу К. В. Квітка; щиро йому за це дякую.

[4]) „Pokucie", Kraków 1882, т. I, стор. 216.

[5]) Етноґр. Збірн., т. XI, Львів 1900, стор. 248.

[6]) Цитую за К. Грушевською, див. Укр. Нар. Думи, 1927, стор. CXCI.

[7]) Генеза укр. нар. дум, стор. 81.

[8]) Див. цікаві спостереження над голосіннями в праці акад. М. Грушевського „Історія укр. літератури", т. I, 1923, стор. 86—88.

рази в тексті рецитацій і сама своєрідна мелодія їх дужчі та вимовніші через те, що людина саме їх переживає. Це не може не відбитися й на самій мелодійній структурі голосінь.

Отож, надруковані тут 18 мелодій голосінь (записав я їх підчас екскурсій, що впорядили Музично-Етнографічний Кабінет Української Академії Наук і Етнологічний Відділ Кабінету Антропології та Етнології ім. проф. Ф. Вовка) можуть, гадаю, стати в пригоді до порівняльних студій, як спроба записати, дарма що й не фонографом, голосіння з різних кутків України.

Ці голосіння, що я записав, поділяються: а) на похоронні (таких більше), б) з нагоди бранки до війська, в) гумористичні і г) соромітські.

Останні три типи, що правда, їх небагато, подається вперше: до б) два зразки і до в) і г) — по одному. До похоронних голосінь приєднується тут фрагмент болгарського голосіння, що я записав у с. Українка, Київської округи, від дівчини-болгарки з колонії Ґановка в Таврії Катрі Білої (за часів голоду, вона випадком опинилася на Київщині). Цікаво, що інтервал збільшеної секунди, що так яскраво позначається взагалі в болгарській народній музиці, повинна була-б, для експресії, звучати і в голосінні, але в даному разі цього не було чути. Я тактував оце голосіння на $^{2}/_{4}$, але подібне одномірне тактування українських голосінь, здається, випадкове, бо вільна взагалі форма рецитацій, до типу яких належать і вкраїнські голосіння, не припускає, як у даному разі, одномірного тактування, і тому всі инші голосіння записано в несиметричному ритмі.

Мушу завважити, що два голосіння (№№ 8 і 9) я записав не на селах, як це було в инших подібних випадках, а в Київі. Перше з цих голосінь з Буковини проказав мені відомий український поет Дмитро Загул, а з Холмщини Василько Воруський та М. Матчук. Що-до холмських голосінь, то, вважаючи на твердження Я. Сенчика [1]), буцім-то голосіння на Холмщині й Підляссі „бувають тільки в звичайній мові (проза) і що записати мельодію плачу без фоноґрафу здаєть ся неможливим“, — повинен зазначити, що запис тих двох голосінь з Холмщини не так важко було зробити, бо їх мені співано в нешвидкому tempo, як, наприклад, голосіння № 1, коли не можна також не помітити словесного ритму й навіть римувань. Микола Матчук, що перейняв це голосіння від своєї літньої матери, підкреслив мені, що він дуже добре знає, як саме голосять у них у с. Довгобродах, Більського повіту, і обстоював автентичність свого виконання. Можна тут припустити і звичайну еволюцію народніх мелодій, серед їх і голосінь, бо коли холмське голосіння з Грубешівського повіту (№ 9) має спільні риси (рецитаційний стиль і хроматизм) з декількома голосіннями, що записав я на Великій Україні, то голосіння з другого повіту Холмщини, що співав М. Матчук, належить

---

[1]) Етноґрафічний Збірник, XXXI—II, Львів, стор. 29.

до цілком иншого співацького стилю, як і голосіння з Буковини (№ 8) та Чернігівщини[1]) (№ 10).

Инша річ, коли голосіння проказує одна і та сама людина на різні важливі випадки життя (див. два голосіння: похоронне й з нагоди рекрутства №№ 6 і 17). Тоді, як бачимо, принципової одміни в способі голосити немає[2]).

Характеристична мелодійна одмінність в українських голосіннях — інтервал збільшеної секунди[3]); остання в моїх записах звучала якось невиразно, і почувалася не серед усіх голосінь, а тільки в половині їх (8 з 18). Взагалі було помітно, що в тих місцях рецитацій, де почувавсь інтервал збільшеної секунди, мелодія спадала на квінту способом portamento і точно записати подібне мелізматичне легке спадання було просто ніяк.

Цікаво, що всі голосіння з Поділля (№№ 12, 13, 14, 17 та 18) рецитовано зовсім без інтервалу збільшеної секунди, причому, коли голосив мені вдовий чоловік по своїй дружині[4]) (див. № 12), то це виходило у нього, замість традиційного мінору, в межах мажорної квінти ($\bar{\bar{g}}$ — $\bar{d}$). Можливо, що це була випадкова інтерпретація, яка потрібувала-б ще повторних записів, чи може тут просто відогравала ролю психологія людини, якій не личить голосити, але в даному разі dur-ове виконання безперечно було.

Соромітське голосіння по чоловікові (№ 17), що проказала мені стара баба Перпелиха в м. Браїлові на Поділлі, поширене в деяких місцевостях України, напр. на Чернігівщині (с. Кладьківка, Борзенського пов.). Близькі паралелі в тексті цього голосіння знаходимо в Галичині[5]). Перпелиха ілюструвала мені своє голосіння таким поясніння. „Чоловік був слабий та післав жінку в місто, шоб вона купила йому табаки, щоб

---

[1]) Цікаво порівняти близькі варіянти тексту голосіння на стор. 400 і 401 Етн. Збірн. Львівського Наук. Т-ва, т. XXXI. Це голосіння друковано там 1912 р. Я записав мелодію голосіння від тієї-ж співачки М. Коломійченкової 1926 р. в с. Прохорах, Борзенського пов. на Чернігівщині.

[2]) Серед російських похоронних „причетів" є мелодії. на голос яких складається й рекрутський причет (Див. „Пѣсни Рус. Народа", СПБ. 1899, № 18, стор. 83 і № 17, стор. 82). Отже добре було-б простежити, чи одна людина співала ті причети.

[3]) В рецензії на „Генезу укр. нар. дум" Ф. Колесси акад. В. М. Перетц, між иншим, знаходить подібності між декламаційним способом виконувати думи і давніми церковними службами, напр. XVI ст. (див. „Україна", 1925, кн. 1—2, стор. 199). Тому цікаво порівняти з цим думку Д. Маггіда, що стародавні жидівські псальмодійні співи ведуть свою традицію від єрусалимських храмових псальмистів („О древне-евр. муз. и псалмодіи". De Musica. Л. 1927, вип. 3. Див. там нотні зразки рецитованих культових мелодій з інтервалом збільшеної секунди, дуже подібних до українських народніх рецитацій).

[4]) Цей випадок, у звязку з зазначеними в Етн. Зб. Львів. Наук. Т-ва, т. XXXI—II на стор. 79—80, тільки трьома голосіннями чоловіка по жінці, — показує, що і в чоловіків є потреба виявляти свої переживання в поетичній та музичній формі голосіння; але правдоподібно вони голосять не публічно. Постережень, щоб вони голосили на самому похороні, досі немає.

[5]) Етн. Зб., т. XXXI—II, стор. 19.

нюхати, і шоб зварила йому яєць дві. Як чоловік вмер, то й вона тоді зварила йому дві яйці і табаки купила і поклала все це на вікно і стала плакати за ним та й каже: ,Хадзяїну мій!'" (etc.).

У російській музичній етнографічній літературі, здається, занотовано похоронних голосінь, так званих „причетів" теж ще не гурт. До цієї назви, як відомо, належать там взагалі мелодії, що ввіходять не тільки в обихідку весільного й похоронного ритуалу, ба й складаються на різні випадки народнього життя.

Від звичайної пісні широкого співацького стилю „причеты" повинні-б відрізнятися саме своїм рецитаційним складом, коли погодитися з відомою дослідницею російської пісні Є. Ліньовою, яка каже, що найближча музична форма до людської мови є причет і що причет „сказывается" [1]). А втім, друковані нотні зразки російських причетів [2]), які-б повинні мати рецитаційне оформлення, суперечать такому твердженню, бо трохи чи не всі друковані мелодії причетів переважно співацького, а не рецитаційного стилю, вони мають ладовий устрій і до того виконуються, як зазначають записувачі, надто повільним tempo.

Ми не знаємо, чи існують у музичній етнографії нотні зразки колективного народнього виконання голосінь, або причетів. Про подібні заводи навіть цілого хору плакальниць (Тульська губ.) згадує Д. Успенський у своїй праці: „Похоронныя причитанія" [3]). У Ліньової бачимо, що коли голосить наречена (Новгородська губ.), то дівчата наприкінці кожного куплету „охають" всі разом на останній ноті голосіння [4]). Такий звичай, але в ширшій амплітуді спостережено в Сербії, як про це згадує В. Караджич у своїй кн. „Живот и обичаји народа српскога" [5]). Він оповідає, що мешканці Паштровича мають постійні віршовані голо-

---

[1]) Великорусскія пѣсни въ народной гармонизаціи. Вып. II. Пѣсни Новгородскія. СПБ. 1909, стор. LXXI—LXI.

[2]) З похоронних „причетів" мені відомі три мелодії: „Пѣсни Рус. Нар." СПБ. 1899, № 18, стор. 83, дві мелод. зап. Ф. Лаговський (Труды Костромск. научн. О-ва по изуч. местн. края, вып. XXIX. 3-ий Этн. Сборн., Кострома 1923. Песни Костромск., Вологодск., Новгород., Нижегородск. и Ярославск. губ. Вып. 11, № 192 і 193-а). Я не міг знайти праці Г. С. Виноградова: „Смерть и загробн. жизнь в воззрен. рус. старожилого населен. Сибири". Иркутск 1923, де вміщено 2 мелодії „причитаний". З инших „причетів" мені відомі: А) свадебные: Е. Ліньова, Пѣсни Новгородскія № 15 (записано за допомогою фонографа), стор. 36; О. Дютш („Пѣсни Рус. Нар. собр. въ Архангельск. и Олонецкой губ." СПБ. 1894, №№ 1, 3 і 4, стор. 79, 85. Там-же слід підкреслити мелодію причета № 11 в запису С. Ляпунова, де є ніколи не вживаний у російських народніх мелодіях інтервал збільшеної секунди). Один „плач невесты" в Труд. Вятск. Педагог. Инст. им. Ленина, Вятка, т. I, стор. 75—83. („Описание свадебн. обр. с. Петровского, Уржумского у., Вятской губ.). Б) Рекрутские „причеты": „Пѣсни Рус. Нар.", СПБ. 1899, № 16, 17, стор. 82.

[3]) Этногр. Обозр., 1892, № 2—3, стор. 98.

[4]) Пѣсни Новгородскія, стор. 36 (примітка). В Череповецькому пов., Новгородськ. губ. дівчата на весіллі співають на мотив причета. Див. „Матер. по свадьбе и семейно-родовому строю народов СССР". Л. 1926, стор. 78.

[5]) Цитую за В. Даниловим („Носители похорон. причитаній въ Малороссіи". „Кіев. Стар.", 1905, т. LXXXIX, стор. 32.

сіння. Родичі померлого беруться навколо його за руки [1]) і починають голосити отак: одна з жінок, як керівниця хору, заводить стих, а всі присутні його підхоплюють, так що кожен стих голосіння повторюється двічі.

На Вкраїні, здається, колективно вже не голосять [2]). Деякий натяк на це знаходимо в поясніннях Ф. Коломійченка (з с. Прохорів, Борзенського пов. на Чернігівщині) [3]), що записав цей обряд. Од його матери я записав там вищезазначене голосіння (№ 10).

Як каже Коломійченко, „приплакувати в один і той-же час (підкреслення моє. *М. Г.*) можуть по дві, три й більше жінок". На жаль, у даному разі не ясно, чи співали ті жінки одночасно одну мелодію голосіння, чи кожна з них у той момент імпровізувала мелодію на окремий текст. Селянство шанує віршоване голосіння більш, ніж звичайне мовне голосіння прозою, бо воно тоді наближається до пісні, що має словесний ритм і римування, тим-то його легше й затямити.

В Галичині є жінки, що спеціяльно вивчають голосіння заздалегідь, ще як той, кого вони мають оплакувати, не помер [4]); подібні заводи, очевидячки, мають там не тільки закам'янілий текст [5]), який, за традицією, раз-у-раз є в репертуарі жінок-плакальниць, але й, мабуть, одну якусь улюблену мелодію, коли припустити, що таке колективне голосіння існує ще на Вкраїні [6]).

Отож тільки систематичні наукові досліди над мелодійно-словесною структурою народніх голосінь, зібраних у великій кількості не спорадично, а за певним планом і за допомогою записних апаратів та тонометричних вимірів, дасть змогу пізнати, базуючись на такому твердому ґрунті, і всі ті стилі народнього голосіння, які досі ще існують у народньому вжитку.

---

[1]) Див. паралелі в Етн. Зб., XXXI—II, стор. 357.

[2]) У даному разі ми не маємо на увазі тих спільних побожних пісень та псальм, що співаються вночі над небіжчиковою труною, як це буває й досі на Поділлі і в Галичині.

[3]) Етн. Зб., XXXI—II, стор. 398.

[4]) Етноґраф. Зб. Львів. Наук. Т-ва, XXXI—II, стор. 344.

[5]) Ibid., „Тексти голосїнь у стихах незмінні" — читаємо там на стор. 357.

[6]) Про колективне „йокання" у лемків підчас похорону див. у праці проф. Ф. Вовка „Студії з укр. етнограф. та антропології". Вид. Громадськ. Видавнич. Фонд. Прага, стор. 210.

Акад. *ВОЛОДИМИР ПЕРЕТЦ.*

УКРАЇНСЬКІ ДУМИ В НОВОМУ ВИДАННІ К. М. ГРУШЕВСЬКОЇ

(Історична Секція Української Академії Наук. Комісія Історичної Пісенности. „**Українські Народні Думи**". Том перший корпусу. Тексти №№ 1—13 і Вступ Катерини Грушевської в. о. секретаря комісії [історичної пісенности] [Київ]. Держ. Вид. України. 1927. 4⁰, сс. CCXX+176).

I.

§ 1. Уже за останнє десятиліття минулого віку в царині вивчання українських дум, поруч із збиранням текстів і дослідженням окремих дум, не раз повставала думка подати загальну картину цілої епічної творчости українських народніх співців та підбити підсумки студіюванню цілої творчости, записи якої тягнуться з початку XIX ст., від перших записів Ломиковського та кн. Цертелева. Видатна праця П. Г. Житецького „Мысли о народныхъ малорусскихъ думахъ" 1893 р. і література, що зродилася навколо неї, спонукала колись і мене привернути молодих київських філологів до підсумування студій над думами.

На завдану од мене тему одгукнулося двоє, Є. А. Ткаченко-Петренко та І. Ф. Єрофеєв. Їхні праці, що одна одну доповнювали, з деяким запізненням було видрукувано: першого — „Думы въ изданіяхъ и изслѣдованіяхъ" — у досить недбалому, необробленому вигляді в журналі „Україна" 1907 р. (і окремою відбиткою); другого — „Українські думи і їх редакції" в Записках Українського Наукового Товариства в Київі за р. 1908-й, теж не без неточностей і недоглядів. А втім вони мали свою вагу, як перші в нас з часу Антоновича й Драгоманова спроби дати огляд вивчання й складу старовинного українського епосу, з'ясувати його репертуар й зазначити характерні особливості редакцій окремих дум. Року 1919 вийшла в світ книга Д. М. Ревуцького, яка щасливо об'єднує в собі і науковість і популярність викладу, тільки обіймає не самі лиш думи, а й пісні різноманітного історичного змісту.

Отже не тільки бібліографічно, але й ідейно працю К. М. Грушевської попередила й підготувала низка творів недавніх дослідників. Але пильно вдивляючись у суть нового видання дум, побачимо величезну відміну його від попередніх спроб. Широкий обсяг матеріялу, що лиш почасти використали попередники, мало не до краю вичерпана література дум, цінні критичні екскурси про окремі записи й діяльність збирачів

дум, новий матеріял із забутих збірок рукописних і друкованих, нарешті, виразна постава питання про кобзарів-носіїв дум і застосування нового принципу вивчання дум відповідно до територіяльного розподілу записів — усе це й багато ще иншого робить працю К. М. Грушевської цілком оригінальною й новою поміж аналогічними, здавалося-б, працями про думи.

До недавна мені мало доводилося торкатися дум та їх вивчення; разів чотири-п'ять випадково, з різних приводів я торкавсь їх, і К. М. Грушевська має повну рацію, кажучи, що я „в дійсності думами займався досить не багато“ (с. CLXXX); і коли-б поважана складачка першого повного „Корпусу Дум“ не запрохала читачів її праці подати свою думку, щоб „ліпше з'ясувати ті методи й засоби, якими повинна провадитись робота в справі збирання й видавання нашого кобзарського епосу“ (с. CCXX) — я-б не наваживсь виступити з своїми скромними увагами.

Але спочатку я подам читачеві з деякими увагами план „Корпусу“ і вступ до нього, що обіймає 220 сторінок великого формату, далі торкнуся скількох пунктів книги докладніше, даючи деякі додатки; далі дозволю собі зробити кілька дрібних уваг і бібліографічних доповнень до цієї прекрасної роботи й, нарешті, наведу кілька текстів дум, що зосталися по-за полем зору поважаної складачки „Корпусу“.

§ 2. План книги К. М. Грушевської такий: спочатку — „Переднє слово“ (сс. V—XII). Зазначивши, що починаючи з збірника „Историческихъ пѣсенъ“ Антоновича й Драгоманова 1874 р. й закінчуючи збірниками Грінченка, Ревуцького й Колесси — не дано було повного зводу всіх текстів дум, автор з'ясовує тут, що нове видання зродила свідомість недостатности раніших видань для всебічного вивчення дум. Початок цього „Корпусу“ — літо 1924 р. й, на наш погляд, не складачеві його треба перепрошувати за спізнення, а нам, читачам, — дивуватися, як за неповних три роки виконано таку величезну роботу, що забрала масу копотливої праці не тільки коло збирання матеріялу в архівах та у приватних осіб, але й коло обробки цього сирового матеріялу. К. М. Грушевська робить застереження, що в її наміри не входило дати порівняльного коментара до дум і реконструкцію основних варіянтів тем. І вона мала повну рацію не виконувати перше завдання, бо: „ся вимога може бути зреалізована тільки там, де ми маємо твори з міцною строфовою будовою“... „Дума в своїм існуванню зовсім залежить від імпровізаторського хисту кобзаря, через те надзвичайно не стала в формі й у вислові“. „Тому уставляти текст якоїсь думи в тім виді, як він виглядав, як його співано вперше, на підставі існуючих варіянтів не тільки неможливо, але й зовсім недоцільно. В існуванню думи нема моментів повного спокою — вона міняється без упину, і ніякий „критичний текст“ не може передати сеї її змінливої природи“ (с. VIII). Але ми не погоджуємося з шановним автором, коли він зумисне не дає порівняльного коментара до дум. Паралелі корисно мати не тільки в межах одного жанру, як, наприклад, у Полівки й Больте — до казок, у Чайльда — до

балад. Можливо, що „в межах поетичного жанру для дум таких паралелів не існує“, бо „як зовсім своєрідна форма оповідальної поезії думи мають свій власний стиль, свою манеру трактувати сюжет“..., але не можна категорично твердити, що паралелі до тем, оброблюваних у думах, з наукового погляду цілком не цікаві, той факт, що кожне національне письменство, кожен літературний жанр, опрацьовуючи по-своєму сюжети й мотиви з міжнароднього запасу, дає щось своє, відбиває свої індивідуальні риси на опрацьовуваному матеріялі — дає вже корисний матеріял для висновків і історично- і теоретично-літературних.

Головна мета праці К. М. Грушевської — це повність збірки. Вона не вибирає з відомих варіянтів, а намагається зібрати їх яко мога більше, не обминаючи жадного запису, окрім фальсифікатів, за які говориться в передмові. У перевиданих текстах, де тільки це можна встановити, позначено, у якому місці й від кого їх записано, беручи на увагу корпоративний лад старовинного кобзарства й консервацію дум у межах певних територій. Цьому корпоративному ладові К. М. Грушевська надає особливо великої ваги для збереження дум. За окремий варіянт вона вважає кожен запис думи, зроблений з кобзаревих слів, включаючи й повторний запис думи від тої самої особи, „бо зміни в рецітації одного співака бувають часом не менш значні, ніж, напр., різниці в співі двох кобзарів з одної школи“ — і з цим не можна не погодитися. Поруч з повними текстами надруковано й фрагменти. Під окремою сигнатурою передруковуються й скомбіновані варіянти, що їх склали попередні видавці: вони виявляють, як слушно завважує К. М. Грушевська, „найвищий ступінь вмішування інтеліґенції в кобзарську традицію“ (X). Тексти дум подаються повно, без укорочень, а це при читанні далеко зручніше, ніж „алгебра“ „Историческихъ пѣсенъ“ Антоновича й Драгоманова та їхніх наслідувачів. Перед кожною думою подається перелік її записів; потім збираються відомості про тексти, з'ясовуються їхні взаємини, ступінь автентичности, то-що; нарешті — подається критичний огляд наслідків студій над думами в попередній науковій літературі. Це — не є докладний історичний або порівняльний коментар, а тільки бібліографічний матеріял до нього, зібраний вправною й старанною рукою. Він знадобиться кожному, хто почне вивчати окремі думи. Тексти дум, записані й видані перед виданням Антоновича й Драгоманова — репродукуються з дипломатичною точністю, а в примітках — подаються поправки випадкових помилок. Пізніші записи видавниця друкує теж можливо точно, відкидаючи тільки ъ у записах, зроблених давнішим правописом і виправляє видимі друкарські помилки. І з цим способом видання дум — не можна не погодитись.

§ 3. Слідом за передмовою йде широкий вступ, що містить у собі історію збирання, видання й почасти вивчання дум у XIX й на початку XX-го віку. Тут автор коротко розглядає питання про назву „дума“; таку назву, на його думку, ці історичні пісні дістали вперше від Макси-

мовича слідом за Бродзінським; автор приймає визначення думи, яке дав Ф. Колесса. Потім — відзначає, як важко працювати над думами, що складалися в XIX в. в співробітництві кобзарів і інтелігенції в добу українського відродження (с. XIII—XVII). Далі подається історія того, як повстали перші збірки дум і як їх уперше видано 1819 року, причому досить переконливо автор доводить, що початок записування дум стояв у залежності від першого видання „Древнихъ Россійскихъ стихотвореній“ Кірші Данилова: воно могло подати думку українським патріотам пошукати й у свого народу пам'яток епічної поезії, це тим правдивіше, що перше видання Кірші Д. — присвячено було Д. П. Трощинському, в родині якого живі були українські історичні традиції. Дуже можливо, що видання книги кн. Цертелева й запис В. Ломиковського (1808—1810 р.) „Повѣсти малороссійскія“ вийшли з того гуртка осіб, який збирався коло Трощинського. К. М. Грушевська присвячує питанню про долю цих „Повѣстей“ цікаву розвідку. Цікава й аналіза видання кн. Цертелева, переведена порівняльно з иншими записами дум початку XIX в. Оскільки „Повѣсти малороссійскія“ справляють враження нештучного, можливо, де-не-де й невдалого, недбалого запису, остільки в думах у кн. Цертелева відчувається де-в-чому літературна обробка (с. XXXIII), що не змінює сюжету й плану, а торкається стилістичної сторони дум. Справді, Цертелев не додав до своїх записів ніякого нового епізоду або навіть нового поетичного образу, але він досить рішуче повикидав, що йому здавалось зайвим, і старався приладнати форму дум по змозі близько до своїх „піитическихъ“ ідеалів, він „також подбав про послідовність рими і деякі місця підігнав під пісенну форму (с. XXXIII). К. М. Грушевська справедливо називає записи Цертелева „сухими і виправленими“ (2). Але причини цього: 1) або Цертелев **не вмів** точно записувати, або 2) **не хотів** точно записати, гадаючи, що тексти попсовано від часу й тому їх треба виправити, — лишаються під сумнівом.

Розглянувши перші спроби запису дум, К. М. Грушевська переходить до 1830-х і 1840-х років і характеризує — першу збірку Максимовича (1827 р.), де вперше з'явився термін „дума“, якого не вживали ні Цертелев, ні Ломиковський; „Украинскій Альманахъ“ І. Срезневського і І. Розковшенка 1831 р. (2 думи); „Запорожскую Старину“ І. Срезневського 1833 р. (6 дум і два передруки) з фальшованими думами, за які К. М. Грушевська не може й не зважується покладати відповідальність на Срезневського.

. Переглянувши ще раз „Запорожскую Старину“, я пересвідчивсь, що зібраний у ній матеріял далеко не рівної ціни. У І-му вип. 1833 р., без сумніву, підроблені думи 1, 2 й 3 (Дары Баторія, Походъ Серпяги и Битва Чигринская), хоч і не без використання окремих мотивів і фразеології автентичних дум, надто № 3. Така-ж і дума № 6 „Походъ на Поляковъ“ — дуже підозріла й почасти вигадана: пісні — до дум ніколи не заводяться. У вип. IV-му 1834 р. сумнівна дума про „Походъ въ Молдавію“ (с. 28), з штучними й до того невдалими що-до формулування повтореннями,

але побудовано її на основі фразеології дум. Така сама й дума № 27 „Битва Полтавская“; при цьому далеко не зайва річ зазначити, що саме всі ці думи, як каже Срезневський, „списаны мною самимъ (sic!) со словъ бандуриста“, а в вип. IV, 1833 р. він прохає читача (с. 12—13), щоб він уважав цю книгу „не болѣе, какъ примѣчаніями къ № 1 Запорожской Старины, т. е. къ „Пѣснямъ и Думамъ“, тамъ помѣщеннымъ, и въ особенности по двумъ пѣснямъ о Свирчовскомъ, двумъ пѣснямъ о Серпягѣ, и двумъ Думамъ о Богданкѣ и Серпягѣ“; видавець сам почував, що його (а не його співробітників) фальсифікат — потрібує „історичного“ виправдання. У вип. 4-му 1834 р. дума про смерть Хмельницького, вміщена на стор. 40, коли не вигадана, то підправлена, а друга про те-ж саме (стор. 43) — автентична й відповідає пізнішим записам. Окрім того, до автентичних ми повинні зарахувати думу про смерть Федора Безрідного (№ 4 в І вип.), що її взято з „Опыта“ кн. Цертелева, та думу про Озівських братів (№ 5) з „Украинскаго Альманаха“ 1831 року й, нарешті, про Юрія Хмельницького (IV, № 20), на жаль, не повну. Так я уявляю собі репертуар дум у „Запорожской Старинѣ“ Срезневського.

Вплив Срезневського позначивсь на другій збірці „Украинскихъ народныхъ пѣсенъ“ Максимовича, І, 1834 року, який, маючи по п'яти й більше записів одної пісні, дещо комбінував; наприклад, думу про „Озівських братів“ та про „Олексія Поповича“ він скомбінував з варіянтів; він так само передрукував дві фальшовані думи з „Запорожской Старины“. В другому томі „Зап. Старины“ 1834 р., в І-му вип. — 6 дум, почасти перероблених у дусі фальшованих дум, — з текстів Цертелева. Справедливо, що 1838 рік — був переломовим для Срезневського: після того року він прощається з українською старовиною й поезією. Вважаємо за можливе припущення К. М. Грушевської, що Срезневський за молодих років з легковажности (точніше — підо впливом романтичного настрою) сам став жертвою когось із своїх співробітників. Але думи, що їх визнають тепер за фальшовані, не постачили Срезневському співробітники, а, як зазначено вище, „списаны имъ самимъ“, тільки не з слів бандуриста... а з зошиту його власних поетичних спроб.

Далі К. М. Грушевська розглядає збірник П. Лукашевича 1836 р. з новими думами, і невідомими, цінний між иншим тим, що тут згадано за бандуриста Стрічку, від якого записано думи р. 1832. Коротко схарактеризувавши дисертацію М. Костомарова 1843 р., де подано цитати з дум, автор переходить до останнього збірника Максимовича 1849 року, найціннішого з його праць подібного роду, між иншим тому, що тут уперше зазначено характерні формальні особливості дум. У розділі „Десятиліття великих кобзарів“ (с. XLIX—LXXVII), підсумувавши сказане в попередньому, К. М. Грушевська так характеризує 1850-ті роки: „Чисте колекціонерство початку століття, трохи закрашене філологічними інтересами, перетворюється підо впливом ближчого знайомства з селом і здобуває собі наукове обґрунтування. Громада збирачів дум 1850-х рр.

поволі, напомацки відкриває соціологічні форми, в яких живе ся своєрідна галузь поезії, і звертає увагу на їх морфологію, підготовляючи ґрунт для всебічного досліду кобзарства“ (с. L). Не слід-би тільки забувати, що це шукання „соціологічних форм“ треба розуміти не в сучасному нам значінні цього слова і звязувати не взагалі з діяльністю „Рускаго Географическаго Общества“, а зокрема — з програмами Н. І. Надеждіна, які відограли видатну ролю у вивченні етнографії всіх руських племін, що давно вже зазначив А. Пипін в „Исторіи русской этнографіи“.

В межах 1850-х років К. М. Грушевська вміщує запис свящ. Г. Базилевича й відомості про бандуриста А. Шута в „Этнограф. Сборникѣ“ І, 1853 р. (с. 329 - 333), записи Метлинського й публікації А. Афанасьєва в „Памятникахъ“ вид. Академії Наук, „Южнорусскія народныя пѣсни“ Метлинського 1854 р., „Записки о Южной Руси“ Куліша та инші, зазначаючи (с. LXXV) характерне в історії дум явище — поворот їх від етнографів до кобзарів Чудово схарактеризовано Кулішеву працю над думами.

§ 4. У розділі „Перед ‚Історичними Піснями‘ Антоновича і Драгоманова“ (сс. LXXVII — LXXXVIII) подається нарис збирання дум з 1860-х років: роля „Основи“, Стаховичів запис, праці про Вересая, робота Костомарова „Историческое значеніе южнорусскаго народнаго творчества“ 1872 р., де видано було три нових думи, й характеризується література, що повстала коло цієї роботи; далі розглядаються звістки про Трушеві записи, статті Томачинського, Русова, п'ятий том „Трудовъ этнографической экспедиціи“ Чубинського, де вперше з'явилися й пародії на думи.

Розділ про „Историческія Пѣсни“ Антоновича й Драгоманова 1874 р. містить у собі (с. LXXXVIII—CVIII) старанно написану історію цього видання, що свого часу створило епоху у вивченні дум, аналізу його змісту з використанням архівних матеріялів, що висвітлюють первісний план і процес праці вчених видавців. Чимало й тут приділено місця цінним думкам про критику матеріялу, яку вони послідовно й систематично перевели, відрізняючись тим од довірливого ставлення до фальсифікатів їхніх попередників, що їх своєрідний патріотизм — і то тільки польський та російський — заохочував був до цих фальшувань. „Антонович і Драгоманов продовжували роботу Костомарова, але вони поширили її майже на весь запас тодішніх підробок, критично перевіряючи ввесь тодішній запас дум. Тільки дуже небагато сумнівних речей уникло їх гострого критичного погляду“ (с. CI). Слабке місце цього видання, багатого на цінні порівняльно-історичні коментарі, була його неточність; справді, в передруку відомих текстів „бувають зміни в поділі рядків і досить часто трапляються словесні поправки. Коли редакторам здавалося, що якесь слово в тексті перекручено — вони міняли його на зрозуміліше. Треба сказати, що сі поправки не все були й щасливі“, з чим не можна не погодитись (с. CV); не зберегали вчені видавці-історики

так само й особливостей діялектичних, виправляючи тексти на одноманітний правопис. Отже, як гадала К. М. Грушевська, „головна вага сього видання була історична й громадська“ (с. CVII), а „для соціології дум Історичні пісні не давали нічого“ (там-таки); певна річ, для соціологічного досліджування — не дум, звичайно, а оточення, в якому вони збереглися (а не творилися: це инше питання) Антонович і Драгоманов нічого не дали; та не в одному такому однобічному вивченні полягає суть справи Що-ж до коментаря, то жадне пізніше видання дум не перевищило праці київських істориків, дарма що вони дозволили собі, згідно з поняттям свого часу, передруковуючи тексти, трохи недбайливо віддавати точність текстів.

Розділ „Після ‚Історичних пісень‘“ розглядає зведені тексти Куліша, статті й записи Іващенка, Манджури, Ухача-Охоровича, В. Горленка, Мартиновича, Твердохлібова, Лисенка, Боржковського та инш. Тут відзначимо цікаву характеристику Горленкової діяльности на тлі біографії цього діяча, розвідку про кобзаря Крюковського, — в звязку з згадкою за думу про Тараса Бульбу: чи не Гоголева повість відбилася тут у кобзаревій пам'яті? (с. CXVII). Цікаві й генеалогічні розвідки про кобзарів 1870—1880 рр., про думи, що ввійшли до „Исторіи Козачества“ Костомарова.

У розділі „Останнє десятиліття XIX віку“ (с. CXXXVIII—CLXII) автор починає свій огляд із статті Лісовського в „Полтавскихъ Губернскихъ Вѣдомостяхъ“, що вийшла з окремою відбиткою; їй приділено особливу увагу: автор намагається реабілітувати цю, як він гадає, незаслужено суворо зустрінуту свого часу в критиці працю і запевнює, що, перевіривши з олівцем у руках туманні міркування Лісовського, можна знайти в них багато правдивого. Але, не вважаючи на запевнення, що, цю „систему варто було розшифрувати“, я, розглянувши „класифікаційний хаос“ Лісовського, не думаю, щоб ця „система“ досить переконувала. Те, що цю систему почасти використали згадані на ст. CXLI автори, мене так само не переконує в її правильності й головне — доцільності. Після Лісовського К. М. Грушевська вдається до „Мыслей о малорусскихъ народныхъ думахъ“ П. Житецького, 1892—1893 р., викладає його теорію й суперечки, що вона викликала. Для свого часу це була зовсім нова, несподівана спроба дати нарис історії дум і не філологічно формально, а історично й органічно звести їх до можливих джерел. Далі цій праці ми приділимо окреме місце в звязку з питаннями, що вона поставила на порядок денний. Тут зазначимо тільки, що аналіза мови й поетичного стилю дум у Житецького дає зовсім не так мало нового, як здається К. М. Грушевській: те, що у Срезневського й Метлинського було випадкові більш-менш загального характеру замітки, те в Житецького через пильну аналізу, переведену згідно з новими завданнями поетики — набуло стійкости, й висвітлено новим поглядом на суть віршу та стилю дум. Далі, хоч як ми намагаємося зібрати відомості про старецькі асоціяції, кобзарські й лірницькі братства, усе-ж уважати, що ці знедо-

лені вбогі люди створили думи — ми не можемо, особливо маючи блискучу аналогію на півночі, де тепер ніхто не шукатиме творців дум поміж олонецькими та архангельськими розповідачами („сказителями“), що своє мистецтво дістали тільки як спадок від професіоналів. І тому ми можемо приєднатися до думки Житецького, яку цитує К. М. Грушевська (с. CLVII, з 5-го розділу його праці), що не старецькі співці, а військові кобзарі, свідки подій і до того професіонали-співці, а не професіонали-старці були творцями дум. А звідси висновок: хоч як ми вивчатимемо старецькі братства й т. и., вони не дадуть нам ключа, щоб зрозуміти процес творення дум, а хіба щоб розуміти історію їхньої консервації в XIX віці. І треба мати на увазі, що й Житецький зовсім не бачив у старезних козаках-бандуристах, що мали притулок „у шпиталях“ тільки „старців“, жебраків з професії, чим дорікав йому Сумцов. Я гадаю все-таки, що „професіоналізм“ стародавнього кобзарства й сучасного — речі не однакові. Ототожнювати ці явища — значить не вважати на історію. І це тим більше неприпустимо, що, як слушно каже К. М. Грушевська, „сама ріжнорідність відомих нам дум говорить про досить ріжнорідне походження їх тем, прикрите тільки однорідним поетичним стилем, витвореним корпоративною традицією“ (с. CL). Порівнюючи тепер „Мысли“ Житецького з рецензіями його критиків, ми переконуємося, оскільки їх закиди були слабкі й неслушні... Наприкінці розділу автор подає огляд публікацій Драгоманова, відомостей про кобзарів, що їх зібрали Малинка, Чикаленко, Корнилович, і Грінченкових праць, між якими „Думи Кобзарські“ 1897 р. відограли чималу ролю в утворенні репертуару пізніших кобзарів — початку XX в...

Огляд і характеристику найновіших праць про думи подає розділ „XX століття“ (с. CLVII—CXCIX). Початок віку виявив живучість кобзарської традиції — може тому, що інтелігенція своїм попитом на думи підтримувала зацікавлення до них у носіїв та виконавців дум. Праці Сластьона, Хоткевича, доповіді на XII Археологічному З'їзді 1902 р. (у Харкові), що до нього готуватися почали ще з р. 1900-го — усе це викликало особливе зацікавлення до кобзарського епосу та до його носіїв. Останнім присвячено нові праці Сластьона, Малинки, акад. Сперанського, С. Маслова; побут кобзарів вони вивчають так само уважливо, як і їхній репертуар, що давніше притягав був до себе мало не виключну увагу етнографів. К. М. Грушевська то більш, то менш докладно переглядає й студії над думами та історичними піснями акад. Дашкевича, Тершаковця, Тимченка, Каманіна, І. Франка, Перетця, О. Пчілки, Ткаченка-Петренка, Єрофеєва; дає докладні відомості про Сластьонову полеміку з різними авторами, оповідає про історію експедиції для збирання дум, що організувала була своїм коштом Л. Українка, і особливо уважливо спиняється на підсумках праць про думи Ф. Колесси — чи не найкращого знавця цього жанру з музичного боку. Закінчується розділ

коротеньким оглядом праць про думи, що з'явилися були протягом останнього десятиліття — Ревуцького, Григор'єва, Сумцова, Ф. Колесси, Квітки, Перетця, Грушевської та инших.

§ 5. „Деякі висновки й побажання", що їх подано наприкінці широкого вступу, полягають ось у чому: думи — цілком своєрідний, окремий поетичний жанр, неподібний до инших, відомих у народній словесності инших народів; напр., хоч на них мали вплив і инші жанри, хоч думи запозичали мандрівні сюжети, проте перероблювали їх так ґрунтовно, як це ніде не трапляється в межах инших жанрів усної словесности" (с. CCI); зробивши звідси трохи несподіваний висновок — „се й робить порівняні досліди над думовими темами річчю мало продуктивною (?), що звичайно дає тільки негативні результати", К. М. наприкінці каже, що відповіди на питання про „окремішність" дум треба шукати не так у сфері літературних впливів, як у громадських умовах, за яких цей жанр розвивається, а для цього треба мати на увазі дві умови традиції дум: „професійний характер корпорації, що несе традицію на протязі віків, і звязаність сеї корпорації з певними постійними географічними пунктами — осідками гнізд, чи шкіл, що відбилась на районуванню думового епосу" (с. CCI).

Побут кобзарської корпорації знайшов собі відбиток у думах: поділяючи до деякої міри погляд на них Житецького, К. М. Грушевська пише: „Всяка галузь мистецтва відповідає якійсь реальній групі людей — митців і споживачів, і чим більше розвинене й спеціялізоване дане мистецтво, чим ближче воно стоїть до справжньої професії, тим важніше для нього питання про його громадську базу. Думи-ж з сього боку являються надзвичайно характеристичним прикладом, а завдяки своїй позиції на пів дорозі між загально-народньою усною поезією і книжною літературою — надзвичайно оригінальним. З одного боку ми маємо тут виразно відокремлену від инших груп, що надає своїй творчості характеристичні риси своєї громадської позиції, дума формою має звязок і з церковним речитативом, що близько відомий кобзарству через його звязок з церковністю, і з професійними жебрацькими прозьбами, „жебранками", що — як далеко ми можемо сягнути оком — належать до професійного вміння всіх кобзарів. З другого боку — думи відбили на собі інтереси зовсім иншого громадського кругу, оповідаючи про події з його життя, вихваляючи його вдачі й високі громадські прикмети, та оплакуючи його нещастя й болі, а саме інтереси козацької верстви" (с. CCI). Ця двоїстість кобзарського епосу, як гадає К. М. Грушевська, й була за причину багатьох непорозумінь, між иншим, і того, що більшість дослідників уважала сьогочасний старецький стан кобзарства за останній етап у занепаді кобзарського епосу, а розцвіт його уявляли собі в зовсім инших формах. Не потаю, що й я поділяю та й далі поділятиму цей застарілий погляд і саме тому, що стою на історичному еволюційному ґрунті, а не можу помиритися з плоскою безперспективною карти-

ною споконвічного становища цього епосу — як у момент подій, що про них він розповідає, так і тепер, багато віків потому.

Далі, К. М. Грушевська цілком слушно каже, що цехова організація кобзарства належить місту, що ця організація була під опікою церкви, але не цілком од неї залежала, — бо „церковність не могла-б умістити всієї кобзарської діяльности, і тому, опираючись до певної міри на церкву, кобзарство разом з цілим своїм оточенням орієнтується на козаччину, цінну для нього і з матеріяльного і з морального боку"; справедливо й те, що, вибираючи репертуар кобзарство, мусіло вважати на інтереси маси — міщанської та хуторянської, й тому, переповнивши свій репертуар псальмами, зберегло в ньому постійний відділ — світських пісень. З усім цим погодитися можна, тільки хронологічно воно не виразно. І тому я не можу вважати картину, накреслену у К. М. Грушевської, за „споконвічну", а тільки за таку, якою ми можемо збудувати її на даних XIX віку, може, й кінця XVIII в., але не поширювати цю будову на давніші часи, що від них відповідних документів немає, робити-ж висновки за аналогією — ми не зважуємося, бо такі висновки були-б неісторичні. Так само скептично ставлюся я й до спроби на підставі підрахунку записаних у XIX віці варіянтів дум (с. CCX й далі) робити будь-які висновки про розвиток кобзарського епосу. Хіба можна вважати за щось закономірне те, що якась дума збереглася в 1—2 записах, а инша в 20-ох? Звідси можна зробити тільки один непомильний висновок, що одні думи більше цікавили записувачів, инші — менше. Бо, маючи мізерне, з статистичного погляду число записів від першої половини XIX-го віку, ніяких цифрових обчислень, окрім цілком непевних, зробити не можна. Инша була-б річ, коли-б ми мали не випадкові записи від нечисленних кобзарів, а систематично переведений, ідеально повний запис усіх дум, що в певні моменти існували в устах кобзарів. Але це річ нездійсненна — і свого часу її не здійснено. Тим-то я особисто не зважився-б робити будь-які статистичні висновки на підставі такого випадкового матеріялу... Та й цифри ті (перша група — унікати, друга — думи, відомі не менше, ніж у п'ятьох записах, третя — від 5 до 10, четверта більш од 10-ох і 20-ох) по суті довільні.

Спостереження К. М. Грушевської над географічним розподілом записів дум — цікавіші й переконливіші; але й тут де-не-де відчувається спішливість, що виявляється в категоричному висновкові з тільки можливої підстави (с. CCXIV). В цілому-ж спостереження над записами та їх редакціями на тлі географічного їх розподілу, дарма що небезперечні, надзвичайно цікаві й нові.

§ 6. Друга частина книги — текст дум та вступні до них статті. Тут подано такі думи: 1) „Невільники" 7 текстів і 8-й, що скомпонував Куліш, 2) „Плач невільника" — 5 текстів і 6-ий, що скомпонував Куліш, 3) „Іван Богуславець" — 1 текст; 4) „Маруся Богуславка" — 6 текстів, 5) „Сокіл" — 4 тексти, 6) „Самійло Кішка" — 6 текстів, 7) „Олексій

Попович" — 18 текстів і 2 скомпонованих — Максимовича та Куліша, 8) „Буря на морі" — 5 текстів, 9) „Розмова Дніпра з Дунаєм" — 1 текст, 10) „Утеча трьох братів з Азова" — 25 текстів і 3 скомпонованих — Срезневського, Максимовича й Куліша, 11) „Три брати Самарські" — 6 текстів і 1, що скомпонував Грінченко, 12) „Смерть Козака на долині Кодима" — 2 тексти, 13) „Плач Зозулі" — 1 текст. У „додатках" знаходимо ще 24 тексти, а разом 119 текстів. Такої багатої збірки записів дум — у нашій науковій літературі ніколи ще не з'являлося. До поданого тут величезного числа записів можна з колишніх, давніх додати дуже небагато, про це — далі, в наших бібліографічних та текстових додатках. І не тільки цим праця К. М. Грушевської є визначна, ба й тим, що складачка „Корпусу" проробила величезну роботу, аналізуючи й класифікуючи всі ті численні записи. У передмові до кожної думи не тільки подається перелік записів, але й дано розвідки про походження окремих записів та взаємини їх до инших у звязку з відомими даними про кобзарів та спосіб, як творивсь їхній репертуар. Міркування К. М. Грушевської про варіянти дум засновано на вивченні **всіх** відомих записів (окрім тих, що ввійшли в „додатки"). Наслідком цього подається історія тексту думи (напр. № 1, с. 2—4) в межах XIX—XX вв., і виявляється залежність пізніх записів од книги. До цієї частини праці К. М. Грушевської я можу зробити лиш кілька дрібних завважень, що, можливо, стануть у пригоді для наступного видання. Я не порушуватиму питання про те, як розміщено думи в збірнику, це питання не надто важливе; а все-ж, гадаю, Озівських братів не можна відокремлювати від дум, навіяних турецько-татарською неволею, з аналогічним сюжетом — утечею з полону. Мені здається, що в **літературній** пам'ятці посутній є сюжет, а не **місце**, де він розгортається; море чи степ — річ другорядна, і класифікація за „топографічною" ознакою — річ непевна. Може, краще було-б упорядкувати тексти — за співцями, що від них їх записано, як уже віддавна впорядковують билини? Але що тоді робити з записами анонімними? Подаю завваження до окремих місць.

До стор. 14. Звідки з'явивсь у зведеному Кулішевому тексті (№ 2, X) „**свято**-русский берег"? Видавниця гадає, що з 51 А, тоб-то з Лукашевичевого варіянту; той самий вислів — у думі № 1, X, в думі, що її скомбінував той-же-таки Куліш (стор. 9). Його засвоїв і кобзар Пархоменко. Але в жадному з давніх записів, ані в нових, ми його не зустрічаємо. Чи не Лукашевичева це вставка? У звичайній формулі — тільки в Антоновича й Драгоманова, та й то просто: „на руський берег".

До стор. 15. Подано думку Антоновича й Драгоманова, буцім-то автор „Исторіи Русовъ" користувавсь з народніх дум. Хоч яка ця думка ймовірна, не пошкодило-б усе-таки її перевірити й потвердити, або відкинути не покликуючись на авторитет, за допомогою порівнянь. Що-до автентичности думи про Івана Богуславця, то в цьому я згоджуюсь з видавницею, дарма що глуха цитація й не викликає особливої довіри.

До стор. 29—30. Я не певен, чи годиться наводити в коментарі цілком фантастичне, нічим не доводливе пояснїння думи „Сокіл", що його дає Лісовський; так само й далі — 80—81 — не варто було наводити велемовні й непотрібні міркування того-ж-таки Лісовського про думу „Буря на морі": нічогісінько вони не пояснюють. Чому зникла історична основа цієї думи? — І чи була вона коли-небудь у ній?

До стор. 94—96. Хіба можна серйозно вірити географічним розрахункам Андрієвського про шлях трьох братів Озівських? Адже хоч думи й історична поезія, а все-ж не історія з географією, як колись гадали були Срезневський, Бодянський та инші. Звідси висновок — не можна серйозно вважати на географічну термінологію дум, тим більше, що вона (напр. Савур-могила) викликає багато сумнівів. Що-до часу, коли втекли брати — знову-таки висновок Андрієвського сумнівний, так само як і те, неначе-б „зегзица" в Новгородській губерні визначає ластівку. Усе це, не пошкодивши справі, можна було-б викинути.

До стор. 148. Коли є рукопис Білозерського (на нього поклликування на стор. 148), що з нього Костомаров двічі надрукував думу про смерть козака на долині Кодимі (стор. 146—147, № 12), то, на наш погляд, слід було цей рукопис і взяти за основу, тим більше, що уривок „Зозулі" друкується й за цитатою Костомарова, й за рукописом, що колись, можливо, належав Білозерському.

§ 7. Скінчивши загальний огляд праці К. М. Грушевської, дозволю собі зробити ще декілька уваг, щоб підкреслити високу вартість цієї визначної книги.

Здається, ніде в царині вивчення народньої творчости — ні української, ні російської — ми не мали так уважно зробленої аналізи праць, що донесли до нас давні записи: історію й аналізу „Повѣстей малороссійскихъ" 1810 року (близько 1808?), що записав Ломиковський (сс. XXI—XXX), далі книги кн. Цертелева; і згодом — історію праці Антоновича й Драгоманова, Мартиновичевих записів (CXX—CXXXI), Горленка (CXIII—CXVI) написано широко й докладно; дивно тільки, чому видавниця вважає за потрібне перепрошувати читача за те, що вона так довго спиняється над особою ретрограда-українця Горленка (с. CXV). Раз людина працювала на користь науці, зробила свій внесок у вивчення народности — цим вона набуває собі права на місце в історії даної науки.

К. М. Грушевська скрізь подає читачеві уважно зроблену аналізу праць збирачів дум, цікавлячись також і долею записів, які до нас не дійшли. Цінні й її уваги про те, як кобзарі вчаться виконувати думи (с. XXV); думи не вивчаються, як пісня, в готовій і незмінній формі. „Усна консервація дум не полягає на буквальному виучуванню точно установлених текстів. Наука дум — се перш за все засвоєння певного поетичного багажу, готових фраз, стилістичних зворотів, з яких складається текст у момент співання за певним вивченим планом, як мозаїка

з камінчиків, або як усяка народня декорація з традиційних орнаментових елементів"...

К. М. Грушевська, очевидячки, поділяє думку Ф. Колесси про походження думи з голосінь, і я гадаю, що в основі цей погляд є рація вважати за обґрунтований; до речи — адже й найдавніші звістки про думи кажуть за них, як за пісні сумні („lugubres", „elegiae"); але найдавніша форма — одно, а зміст — инше, і наш автор, здається, має рацію, коли каже: „ми не маємо ніякої підстави припускати, що давні думи могли бути тільки сумні" (с. CCVII).

Вистудіювавши способи, що їх уживали і давні, і новіші записувачі дум, добре обізнані з текстами, і мавши навичку критично розглядати пісенний матеріял, К. М. Грушевська чудово розуміється й на підробках дум та на тому, як до цих підробок ставилися пізніші видавці, а з них не всі й не завсіди вміли відрізнити підробку від справжніх пам'яток народньої творчости: непевні тексти знаходимо навіть у Антоновича й Драгоманова. Але хоч як суворо поставимося до цих досить численних підробок, усе-таки, знову кажу, треба було бодай у додатках до Корпусу автентичних дум перевидати й підробки Срезневського, навіть Шишацького-Ілліча; хоч які вони наївні, все-ж це цікавий матеріял до історії розуміння й вивчення народньої творчости з одного боку, а з другого — матеріял для характеристики громадських настроїв і вподобань, що панували серед освічених українців першого півстоліття в історії збирання пам'яток народньої творчости.

У звязку з сказаним — відзначаємо цінну думку К. М. Грушевської (с. CXCV), що думу про Серпягу треба вивчати, порівнюючи її з автентичними думами, де описується морський похід. Справді, вони, коли не повинні були, то могли стати за матеріял і зразок для Срезневського, й для Шевченка.

Так само корисно було-б для вивчення думової традиції — там-жетаки в додатках — умістити такі тексти, як оповідання й пісні про героя думи — Івана Богуславця. Що-до окремих дум, то я мав нагоду висловитися про це раніш. Тут завважу тільки, що питання з приводу думи про Тараса Бульбу (його торкається К. М. Грушевська на сс. CXII—CXIX) дуже сумнівне. Я швидше пристав-би на думку, що хтось з інтелігентів читав кобзареві Крюковському Гоголеву повість, і звідси почалися згадки, що ніби існувала така дума. Принаймні, такий довголітній збирач дум, як Мартинович, — що краще й ближче знав Крюковського, — за думу про Тараса Бульбу нічого не знає (с. CXXVI), а його мовчання багато важить.

До не аби-яких стійностей у праці К. М. Грушевської слід зачислити її критичність і обережність і в ставленні до пісенного матеріялу, і в ставленні до поглядів учених, які вона викладає. За зразок першого є, наприклад, її уваги до думи про Корабель та до деяких инших, надрукованих в „Историческихъ пѣсняхъ" Антоновича і Драгоманова (с. CIII). Обережні й міркування К. М. про кобзарів-гайдамак, записаних у Ко-

денській книзі (с. CXI—CXII), про деякі думи з репертуару Вересая (с. CXII) й Пархоменка (с. CCXVII), про думку Ф. Колесси, що в думах є два нашарування й т. и.

Поряд з цим відзначимо ще одну позитивну прикмету К. М. Грушевської, уже як ученого дослідника: всупереч звичаєві молодих авторів, вона ні до чого не ставиться зневажливо, а в кожній відомій їй, навіть маловартній праці (як от, брошура Лісовського 1890 р.) — силкується і часом уміє відкрити й висунути щось позитивне (напр. с. CXXXIX); вона не відмахується від таких праць, а пильно їх перевіряє, намагаючись у туманних міркуваннях знайти зерно істини (с. CXL). Так само і в инших місцях вона збирає крихти ідей і відзначає нові кроки збирачів та дослідників дум, оскільки їй допомагає її бібліографічний апарат, отже відзначає все цінне, старанно зберегаючи за згаданими в неї авторами їх авторські права — навіть у дрібницях.

Чудово визначає К. М. Грушевська ролю інтелігенції не тільки в консервації дум, ба й у відживленні інтересу до них у самих кобзарів, а так само і вплив інтелігенції на поширення кобзарського репертуару (с. CLVIII й далі), слушно відзначено й зворотну течію — з книги до усної традиції.

Чимало ще цікавого й повчального знайде читач у цій книзі. А ми тепер звернемося до деяких пунктів, що я попереду був зазначив: скажемо скількись слів про термін: дума та його давність, подамо кілька бібліографічних додатків та поспитаймося показати, що К. М. Грушевській не пошкодило-б у свойому оглядові схарактеризувати ще погляди давніх збирачів і видавців дум на народню поезію, зокрема на думи й історичні пісні, адже-ж вони, ці погляди, ширили були зацікавлення українською народньою пісенністю взагалі й думами — зокрема.

II.

§ 8. Тепер скількись слів про термін: „дума“ та про давність його в застосуванні до кобзарського епосу.

Невдячна річ — обороняти давні позиції: можна зажити слави „відсталого“ й безнадійно застарілого. А все-таки поспитаюся повернути до давнього, що його так рішуче відкидає К. М. Грушевська, — повернути, як мені здається, не зовсім безрезультатно. Наш автор пише: „як відомо, термін ‚дума‘ вперше в літературі був ужитий саме в польських писаннях XVI в. для означення поетичних українських творів, що до нашого часу не заховались“ (с. XIII). Коли перша половина цього твердження слушна, то другу аж ніяк не можна вважати за безперечну. Хоч-би що крилося в давніх польських авторів під терміном „дума“ — чи пісня лірична, чи дума історична — вважати, буцім-то пісні, що в XVI—XVII вв. узивано їх терміном „дума“, до нас не дійшли, — було-б надто сміливо. Наш автор пише: „...в дійсності сі згадки не позволяють нам звязати старе польське вживання терміну ‚дума‘ з якимись відомими нам родами

поезії. Звичайно воно має на оці українську народню поезію взагалі, а не якусь окрему її категорію" (ib.). І це сказано так само трохи сміливо. Справді, можна бути непевним, чи згадка Сарніцького під 1506 р. за братів Струсів (Annales, 1587, III, 379) „de quibus etiam nunc elegiae, quas dumas Russi vocant, canuntur, voce lugubri et gestu canentium se in utramque partem matantium, id quod canitur, exprimentes" визначає саме-іменно думи в сучасному значінні цього слова: але в „Threnach" M. Kobiernickiego 1589 року [1]) читаємо про Струсів загин такі рядки:

> Już precz odstąp odemnie wesoły Lutnista,
> A nastąp ku mnie z kobzą żałosny kobzista,
> Zagray mi Dumę smutną o Strusie zginionym"...

Що вони дають нам? Автор каже кобзареві, щоб заграв сумної пісні про те, як загинув Струсь. Кобзаря протиставлено веселому лютністові. Виходячи з погляду Ф. Колесси про походження форми дум з похоронних „голосінь", я вважаю за можливе звязати цю згадку з думами про „рубаних козаків", що цілком природньо ввіходили до репертуару козацького кобзарства XVI віку.

Можна скептично ставитися й до инших свідоцтв, що їх зібрали Ягіч, Житецький, Ревуцький, Єрофеєв [2]), буцім думи існували в XVI—XVII вв., бо справді ці свідоцтва кажуть про „думи" тільки як про твори, що відбивають певний настрій (elegiae) і зміст (rycerskie). Але коли ми читаємо подані в К. М. Грушевської слова Аристотелевого перекладача, Seb. Petrycego (пом. 1626 р.) про „Śpiewanie pieszczone, jako są lamenty, dumy", і далі — „Ruskie lamenty Podolscie dumy", то, знову-таки визнаючи, слідом за Ф. Колессою, формальний звязок дум з голосіннями, ми можемо вбачати тут не тільки „два окремі роди поетичних творів" (с. XIII), а вислови синонімічні. Нарешті, коли автор поетики 1670 р. каже, що поезія „duplex est in divisione": „artificialis" — як от поему Сарбевського, і „naturalis, sola facilitate ingenii et felicitate comparata, ut sunt nonnulli Peanes, dumy kozackie, non artificio, sed natura laborante" (мої „Изслѣдованія и Матеріалы", I, стор. 45), то тут ми знаходимо дуже важливе протиставлення українських „дум" — не всій польській поезії взагалі, а певному жанрові — штучному епосові. Отже, дозволяємо собі зробити такий висновок. „Думи козацькі" — козацький епос — мали в XVI—XVII в. ту назву, що їм, як гадають К. М. Грушевська й деякі її попередники, тільки 1827 р. засвоїв Максимович — та й то слідом за Бродзінським.

Правда, терміну „думи" в застосуванні до козацьких речитативів — не вживав ані найстарший записувач початку XIX віку (Ломиковський,

---

[1]) Marcina Kobiernickiego, nieznanego pisarza z XVI wieku Historya o czterych młodzieńcach i threny p. Jakubowi Strusiowi. Wyd. J. K. Giejsztor. Warsz. 1886.

[2]) Сюди можна долучити й зібрані в мене згадки про „smutne" думи, про кобзу та бандуру у Веспас. Коховського „Nieprożne prożnowania" 1674 р. Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові, т. LXXI.

що назвав їх „повѣстями“, ані кн. Цертелев р. 1819, що охрестив їх „пѣснями“ і „стихотвореніями“ (див. передмову). Це для того часу цілком зрозуміло: так само записувачі й видавці великоруських богатирських пісень не назвали їх своєчасно по-народньому „старинами“, а по-освіченому — „древними россійскими стихотвореніями“ і згодом вигаданим терміном „биліни“. Складаючи ціну міркуванням К. М. Грушевської, я не зважуюсь пристати на їх цілком і волію гадати, що як до XVIII в. існували думи, так існував і самий цей термін у застосуванні до історичних українських пісень, складених нерівноскладовим віршем, що рецитували їх професійні бандуристи-кобзарі.

§ 9. Про завдання свого широкого огляду К. М. Грушевська пише: „В сім огляді нашою метою було зібрати всі доступні нам відомості про збирання дум: про окремих збирачів і навіть про окремі записи думових текстів, та про ті методи, якими вели записування ріжні збирачі й у ріжних обставинах. При тім вибирати не тільки визначних і типових представників збирацтва, але й відзначити і зовсім мало відомі й мало помітні явища“ (с. XVI). На практиці наш автор не обмежився тільки записами; багато місця він приділив і оглядові відомостей про кобзарів, так само оглядові й характеристиці деяких статтів і розвідок про думи.

У вступі він резюмував і піддав критиці загальні висновки й погляди тих, хто писав про думи, а спеціяльніші наслідки їхніх праць — зрезюмував у передмовах до кожної думи, перед виданням текстів. За це читач повинен тільки подякувати; але можна було-б побажати, щоб 1) в бібліографічному огляді не було великих прогалин та 2) щоб деякі відомі авторові огляду праці він прореферував трохи докладніше. К. М. Грушевська (с. CXCV) слушно каже, що в рецензії на працю Ф. Колесси про „Генезу дум“ я трохи перецінив покажчик праць про думи Д. М. Ревуцького, де названо 401 чч. статтів, розвідок і видань. Справді, цю цифру перебільшено, і я згоджуюсь, що з чотирьохсот заголовків, наведених у Д. М. Ревуцького, до дум власне стосується не більше, як півтораста. Але на жаль, із тих півторасот статтів і розвідок — шановна видавниця дум вичерпала аж надто не все. Маючи на увазі, що „се перше повне видання дум являється тільки спробою повного корпуса“, що „се властиво тільки тимчасове робоче видання“ (с. XII), я спробую додати дещо з покажчика Д. М. Ревуцького та з запасу моєї пам'яти. Ці додатки, може, будуть корисні для історії того, як збирано та виучувано думи й як поширювалося зацікавлення ними взагалі.

1. Для останнього цікава давня стаття Юрія Венеліна, галичанина, що виемігрувавши до Росії, присвятив свою увагу здебільша історії болгар (про нього див. мою статтю в „Критико-библіографическомъ словарѣ“ С. А. Венгерова). Статтю цю (Телескопъ, 1834, часть XXII, сс. 430, 506, 555) написано з приводу українських „Пѣсенъ“, що видав М. Максимович р. 1834. У статті першій Венелін перелічує думи, що

містяться в тому збірнику, і характеризує їх словами: „текстъ старины священный, неупрекаемый, какъ завѣщательный вопль и вздохъ умирающаго страдальца“ (с. 432)[1]). Так само барвисто каже він далі про джерело тем для дум: „Давленіе двухъ сторонъ подвигало Украинцевъ на покушенія, за которые они расплачивались головою“ (с. 437), бо українці опинилися під ударами і татар, і поляків. „Какого же роду могла быть дума или пѣсня Украинца?“ Далі автор широко розводиться про кохання, як загальний стимул для поетичної творчости: воно є виключно джерело всякого співу (с. 442). На стор. 574—575 передруковано „думу“ „Тоска сестры по братѣ“. Решта — загальні міркування. Нічого не даючи для вивчення дум, ця стаття цінна, як одна з тих, де позначилося зацікавлення думами і українською поезією взагалі (с. XL).

2. Того самого 1834 р. в „Ученыхъ Запискахъ Московскаго Университета“ (часть VI, октябрь, IV. Смѣсь, сс. 134—150) з'явилася стаття І. Срезневського „Взглядъ на памятники Украинской народной словесности. Письмо къ профессору И. М. Снѣгиреву“. Тут Срезневський пише: „Въ настоящее время, кажется, уже не для кого и не для чего доказывать, что языкъ украинскій (или, какъ угодно называть другимъ „Малороссійскій“) есть языкъ, а не нарѣчіе Русскаго или Польскаго, какъ доказывали нѣкоторые; и многіе увѣрены, что этотъ языкъ есть одинъ изъ богатѣйшихъ языковъ Славянскихъ“... Далі скількись слів про українських письменників і пісні — з цитатою з „думи“ про Свірчовського (!), про Палія, і потім — він висловлює таку, повну захвату думку про українські пісні й думи: „И притомъ какъ разнообразно содержаніе пѣсенъ и думъ Украинскихъ. Однѣ напомнятъ Вамъ преданія старины глубокой, старины, о которой мы не имѣемъ почти никакого понятія, перенося Васъ на какое-нибудь древнее городище, въ толпу поклонниковъ Свѣтовида-Одина, Купальницы-Фреи и Перуна-Тора, или на берегъ Дуная съ вѣнкомъ въ рукѣ“ й т. и. — цікаві риси молодого Срезневського, ентузіяста, здатного в захваті зфантазувати те, чого й не знали українська старовина та народність. Можливо, що тут, у цьому захваті, треба бачити корінь тих фальсифікатів, які з'явилися в „Запорожской Старинѣ“. З стор. 136—137 „думы“ й „пѣсни“ не ототожнюються, а одні одним протиставляються. Далі — відомості про виконавців їх (с. 138): „и между Украинцами немало искусныхъ импровизаторовъ, особенно изъ ремесленниковъ, чумаковъ и бандуристовъ...; послѣдніе очень легко перелагаютъ въ думы сказки нравоучительныя, а подчасъ и миѳическія“ (?). „Конечно, всѣ эти импровизаціи могутъ нравиться на время, только тогда, когда ихъ поетъ самъ авторъ; но зато изъ пѣсней и думъ, удостоенныхъ памяти народной, какъ много истинно прекрасныхъ, проникнутыхъ глубокимъ неподдѣльнымъ чувствомъ, оживленнымъ звуками, трогающими сердце. Вспомните“... — далі йдуть

[1]) Пор. натяк кн. Цертелева.

цитати. На сторінках 143—144 подано перелік видань пісень і дум: 1) „Опытъ“ кн. Цертелева — 7 дум і 3 пісні, „изданіе драгоцѣнное, но наполненное ужасными опечатками“; 2) Максимовичеві „Малороссійскія пѣсни“ 1827 р., 121 пісня й 1 дума; 3) „Запорожская Старина“ — Срезневського; 4) Максимовичеві „Украинскія народныя пѣсни“, I, 1834 — 9 дум і 104 пісні. Підписано цього листа до Снєгірьова „Харьковъ, 1834, августа 7“ (До стор. X).

3. Після збірника Лукашевича 1836 р., перед розглядом дисертації Костомарова (с. XLIV) не пошкодило-б згадати за відому свого часу працю О. Бодянського, що не менше, ніж инші аналогічні, могла підживляти зацікавлення думами, тим більше, що Бодянський розгляд дум переніс на тло загальнослов'янської пісенности. К. М. Грушевська згадує за Бодянського (сс. LXVII і LXV в звязку з листом до нього Куліша 1853 р.), але обминає мовчанням його дисертацію „О народной поэзіи Славянскихъ племенъ“. М. 1837. Правда, в тій книзі автор не торкається дум; саме це слово він згадує один раз (с. 133), але ввесь розділ, де він каже за народню українську пісню — суцільний їй дитирамб; про це ми скажемо в иншому місці, в иншому звязку.

4. В „Отечественныхъ Запискахъ“ 1841 р., т. XV, стор. 65—93 знаходимо статтю Ф. Євецького (дата — Варшава) про українські пісні й думи, що має на оці головним чином їх популяризувати. В основі її — збірник Жеготи Паулі. Тут низка історичних пісень: про Байду, здобуття Варни, про облогу Львова 1648 р., Нечаєву смерть, про Морозенка (№ 6—8, 1678 р.), про турецьку облогу Відня 1683 р., про турецько-татарські війни (№№ 11—17) та з часів Коліївщини (1768 р., №№ 18—21); а серед них подано й одну думу — про смерть Івана Коновченка, датовану 1684-м роком. (До стор. XLIV).

5. З приводу „Народныхъ южнорусскихъ пѣсенъ“ А. Метлинського в тих-же-таки „Отечественныхъ Запискахъ“ з'явилася анонімна рецензія (1855 р., т. XCVIII, отд. IV, сс. 27—30). Чи не вперше тут виразно виявивсь скептицизм проти того, що романтики-збирачі вважали були за недоторканні народні святощі. Ось у чому вага тієї рецензії. Автор пише: „Въ 1818 году появился первый сборникъ малороссійскихъ козацкихъ пѣсенъ, которыя, неизвѣстно почему, начали называться думами. Не мѣсто здѣсь разсуждать о неправильности подобнаго названія; но мы можемъ сказать только, что въ языкѣ малороссійскомъ слово дума не существуетъ въ смыслѣ, придаваемомъ ему собирателями, да и сколько намъ извѣстно, самые бандуристы, отъ которыхъ записываются подобныя думы, называютъ ихъ старыми козацкими пѣснями. Какъ бы то ни было, но всѣ, кого интересуетъ народная пѣсня, съ восторгомъ увидѣли, что въ этихъ „думахъ“ разсыпано столько перлъ истинной поэзіи, и въ нѣкоторыхъ изъ нихъ такая стройность цѣлаго, что нельзя не предполагать огромнаго поэтическаго таланта въ людяхъ, сложившихъ эти „думы“, гдѣ-нибудь въ степи, можетъ быть, даже наканунѣ или послѣ жестокой сѣчи“. Рецензентові відомі видання кн. Цертелева, І. Срезневського

Максимовича; він жалкує, що немає повної, великої збірки українських народніх пісень. Рецензент каже, що він „съ удовольствіемъ развернулъ сборникъ пѣсенъ Метлинскаго", але дорікає йому за те, що той раз-у-раз змінює правопис і вживає такої ортографії, як „йийи". „Во всякомъ случаѣ, трудъ г. Метлинскаго заслуживаетъ похвалы, но заслуживалъ бы еще болѣе, еслибъ составленъ былъ тщательнѣе, то есть заключалъ бы въ себѣ тѣ интересныя пѣсни, которыя поются въ мѣстахъ, указанныхъ въ сборникѣ, и избѣгалъ плохихъ подражаній и поддѣлокъ" (с. 28). Рецензент зазначає ненародні риси в мові деяких пісень, що, як він гадає, виявляють невмілу підробку; про думи в збірнику Метлинського він каже так:

„Въ отдѣлѣ старинныхъ козацкихъ пѣсенъ встрѣтили мы одну совершенно новую, это — про Хвеська Ганджу Андыбера. Дума эта, какъ называютъ ее любители, изобилуетъ красотами, и подлинность ея не подлежитъ никакому сомнѣнію, хотя языкъ ея и немного нечистъ, однако это относится къ мѣстности, на которой она записана, потому что извѣстно, какъ бандуристы Черниговской губерніи коверкаютъ языкъ и какъ вообще всѣ нынѣшніе бандуристы вводятъ въ старинныя пѣсни цѣлыя строфы изъ другихъ пѣсенъ, или просто сами импровизируютъ куплеты (sic!). Остальныя думы всѣ ужъ извѣстны, какъ они служатъ варіантами" (с. 28). Трохи далі, про історичну пісню: „Къ сожалѣнію, и въ отдѣлѣ Бувальщины на стр. 373 старинная пѣсня про Малого Гарею чистѣйшее сочиненіе, которому выучилъ кто-нибудь нарочно бандуриста и такимъ образомъ обманулъ почтеннаго собирателя, тѣмъ болѣе, что въ концѣ XV вѣка серьезныя малороссійскія пѣсни не складывались подобнымъ новѣйшимъ методомъ" (с. 30). Відзначаючи (на стор. 436) „очень недавнее сочиненіе какого-нибудь любителя поддѣлываться подъ народность", рецензент каже далі: „То же самое должно сказать и о думѣ про Дмытра Самійла Коломійця, которая хоть и напечатана въ Athenaeum 1844 за подлинную, но зная, какъ польскіе литераторы иногда обращаются съ малороссійскою стариною, мы смѣло можемъ сказать, что развѣ десятая доля этой пѣсни удержала стиль кобзаря; остальныя придѣланы даже почти по-польски. Прочтите эти стихи:

„А козака[1]) въ имя Боже
Покинувши Запорожже
Плывлы зъ Днапра въ чаёкъ двисти".

„Все это по польски" робить висновок рецензент і запевняє, що „господа, сообщавшіе автору будто бы старинныя пѣсни, доставляли ему преплохія вирши новѣйшаго сочиненія..."

Обминаючи завваження неістотні, зазначу в цій статті ще одно: рецензент каже, що в списку кобзарів — перелічено співців з Чернігівщини та Харківщини, а з Полтавщини згадано тільки двох, „между тѣмъ какъ въ этой губерніи ихъ еще и до сихъ поръ такое множе-

---

[1]) Треба виправити помилку: козаки. *В. П.*

ство, особенно въ приднѣпровскихъ уѣздахъ. Губерніи же Херсонская, Екатеринославская, Кіевская, Волынская и Подольская совершенно устранены, словно въ нихъ и не слышно о лирникахъ и бандуристахъ" (с. 31). Це свідоцтво поруч з иншим не позбавлено ваги. Як перший палкий протест проти романтичної довірливости збирачів народньої творчости — протест, може, й не цілком і не в усьому слушний, — ця стаття має деяке значіння.

6. Вона не залишилася без відповіди. В „Москвитянинѣ" 1855 р. № 11, с. 49—70 — з'явилася стаття Д. Каменецького, датована „Кіевъ. 1855. Май", під заголовком „О народныхъ южнорусскихъ пѣсняхъ изд. А. А. Метлинскаго и о рецензіи на эту книгу ‚Отечественныхъ Записокъ'". Автор цієї відповіди згадує за видання українських пісень перед 1853 роком, схарактеризовує збірник Метлинського і ледві чи не вперше визначає, що важать пісенні варіянти: „Варіанты, по нашему мнѣнію, служатъ признакомъ не скудости сборника, какъ иные думаютъ, а напротивъ, роскоши его: по нимъ слѣдишь и разумное пониманіе пѣсни и любопытные пріемы воспроизведенія ея по различію характеровъ, судьбы, вкусовъ, мѣстности. Кромѣ того, значительное собраніе варіантовъ можетъ дать возможность къ отысканію истинныхъ первообразовъ пѣсенъ" (с. 51). Д. Каменецький розуміється й на питанні про автентичність деяких пісень. „Историческому отдѣлу", тоб-то історичним пісням і думам, автор статті приділяє небагато місця (сс. 56—58), відзначаючи у Метлинського скількись нових пісень і дум, „самые отрывки коихъ есть хорошее пріобрѣтеніе для народной исторической литературы, а извѣстное является въ новыхъ прекрасныхъ варіантахъ, какъ о Богданѣ Хмельницкомъ (три думы), объ Ивасѣ Вдовыченкѣ"; сюди-ж він зараховує й пісню про Морозенка. „Изъ новаго обращаетъ на себя особенное вниманіе дума про Хвеська Ґанджу Андыбера", що записав П. К(уліш) од кобзарів А. Шута й А. Бешка. Рецензент захоплюється цією думою, де „въ художественной послѣдовательности раскрывается матеріальность, алчность и нераздѣльный съ ними холодный эгоизмъ" — „внутреннихъ, домашнихъ враговъ страны, губившихъ безъ оружія силу и духъ ея въ самомъ расцвѣтѣ". Не позбавлено цікавости завваження Д. Каменецького на адресу рецензента „Отечественныхъ Записокъ": „названіе серьозныхъ г. рецензентъ привязываетъ историческимъ пѣснямъ, какъ будто мало еще серьозныхъ пѣсенъ кромѣ историческихъ. Это названіе принято имъ въ замѣну непризнаваемаго имъ прежняго названія историческихъ неравнаго стиха пѣсенъ — думами, будто бы ни на чемъ не основаннаго. Указываемъ на употребленіе этого названія въ старину", і далі він покликується на цитовану в Величка сатиру на гетьмана Самойловича (с. 68). Доводячи, що пісня про Менглі Ґераїв напад старовинна, Каменецький робить висновок, що вона — народня, хоч, може, й не давня, і ставить питання, на яке, до речи сказати, чудову відповідь дано в праці К. М. Грушевської: „Что это за существа, которыя сочиняютъ народныя пѣсни, учатъ имъ бандуристовъ?

Гдѣ они? Возможны ли они? Мы думаемъ, что невозможны". Історія збирання дум виявила протилежне... (До с. LXII).

7. Поруч з тим як повставали сумніви в автентичності деяких дум і пісень, з'являлися иноді довірливі передруки фальсифікатів. Але їх годилося-б поодзначати. Отож у „Полтавскихъ Губернскихъ Вѣдомостяхъ" р. 1860, в неофіц. частині, Ч. 13, від 30 березня з'явилася стаття, де надруковано: 1) „Думу о Мартинѣ Пушкарѣ" — пісню рівноскладову, чи не підробку, а в ч. 14—15, від 13 квітня — 2) „Думу о Семенѣ Паліѣ", поч.: „Ой як взмовить гетьман Мазепа...", очевидячки, цю пісню, коли не підроблено, то „оброблено"; 3) „Полтавскую битву", поч.: „Шведського року несчасливаго лита" — розміром це дума, але сумнівна, див. „Запорожская Старина", вип. 4, с. 72 і Максимовичів збірник 1849 р. Так само сумнівного походження й пісні 4) про Мазепу та 5) Смерть Мазепи.

Тут до речи було-б побажати, щоб у другій частині „Корпусу", як додаток, перевидано ще й фальсифіковані думи. Часто важко буває провести межу між ними й складовими текстами та „новотворами", до всього-ж, бувши видрукувані, вони відограли свою ролю й, безперечно, позначилися на зростанні зацікавлення пам'ятками суто-народньої творчости. (До с. LXXVIII).

8. Кажучи за праці, що з'явилися в 1880-х роках, К. М. Грушевська згадує й статтю С. Neymana „Dumy ukraińskie", Ateneum (XXXX, Rok X, t. IV, zesz. I, 107—127; zesz. II, 328—353). Дарма що авторка запевняє, буцім „ближчого інтересу для нас ся праця не має" (с. CXXXVII), я все-таки гадаю, що воно не зовсім так. Правда, в тій статті багато такого, що і раніш і пізніш повторювалося в українській та російській науковій літературі про думи. Але на дечому варто було-б спинитися, хоч-би вже тому, що пізніші автори, пишучи про думи, користувалися з цієї роботи.

На початку Нейманової статті — висловлено міркування про термін „дума" й „думка" у поляків; у них він уживається в застосуванні до різних українських пісень, „a właściwie nic sobą nie wyraża" (с. 107). „Lud ukraiński nigdy nie nazwie swych pieśni dumą lub dumką, lecz ma nato termin właściwy — ‚piśnia'". Нейман подає таку гіпотезу: Україна мала спеціяльний рід пісень, що звалися „думами". Це був оригінальний рід творчости, що звернув на себе увагу польських літописців. Згодом відмінилися умови побуту, що серед них повстали думи, думи загинули, але лишили пам'ять про себе в своїй назві. „My zaś nie znając i nie słysząc dum właściwych a pamiętając że Ukraina śpiewała je, poczęliśmy tym mianem nazywać każdą poważną pieśń rusińską zastosowując do piosnek krótszych, mniej poważnych, lecz równie smutnych i rzewnych, zdrobniały wyraz — dumkę" (108) — пояснення гіпотетичне, але оригінальне.

Нейман зазначає дві риси форми дум: це довгі поеми, виспів їхній не має строф, що-б точно були повторювалися, але змінюється відповідно до змісту оповіди, відповідно до співцевого почуття й наміру (109), Нейман переходить до носіїв дум — кобзарів, бан-

дуристів, їхнього побуту (сс. 110—114), звертаючи увагу на географічний розподіл та на біографії їх (113). Даючи реєстр відомих йому дум із вказівками, де їх видано (сс. 114—115), Нейман налічує 28 дум і ділить їх на категорії: думи про боротьбу з татарами й турками (№№ 1—13), про Хмельниччину (№№ 14—21), про героїв XVIII в. (№№ 22—23) та думи побутові (№№ 24—28). До звичайного репертуару, що встановили його попередники, Нейман додає ще одну (№ 22) „O hajdamaku Witryhonie" (уривок) у виданні „Zbiór wiadomości do antropologii krajowej", III, 88. Після цього вступу йде два розділи. У першому розглядається форма дум, „цілком відмінна від форми пісень", вона являє собою „щось середнє між прозою й віршем". Вірші — від 3 до 25 складів; речення або самостійна частина його — становить окремий вірш. Переважає — дієслівна рима, але взагалі — рима не обов'язкова. Після деяких уваг що-до музичної сторони дум (за Лисенком) — про мову їх. В основі її південно-український діялект, відмінний від північно-українського і від галицько-подільського, той, що лежить і в основі літературної мови. Мова дум дає змогу з'ясувати сферу, що в ній вони зберегалися — вона багата на архаїзми в лексиці і в синтаксі. У виборі висловів — тон урочистий, не властивий пісням, навіть історичним (118). Форма історичної пісні — протилежна формі дум.

Далі йде характеристика епітетів, епічних повторень, синонімічних висловів, loci communes (119—122). Нейман гадає, що кобзарі зберегли тільки частину старовинного репертуару, дещо в ньому наплутали й утворили контаміновані тексти (123); далі аналізує поетичні образи, порівняння; кінцівки дум — звичайне звеличання героїв і молитва — що звязує їх з „Словом о полку Ігоревім" (127). У другому розділі Нейман розглядає зміст дум і з цього погляду заперечує думку „одного поважного знавця українства", ніби-то думи відрізняються від історичних пісень тільки формою, але змістом — до неї подібні. Нейман твердить, що сфери, в яких повстали, жили й розвивалися пісні з одного боку — і кобзарські думи — з другого, були зовсім відмінні. Народ не співав дум, самою своєю формою вони були йому неприступні (виконували їх, очевидячки, професіонали. *В. П.*). Кобзарі, бувши співцями козацькими, цуралися, на Нейманову, нічим не доведену, думку, звичайних народніх пісень, живучи в таборах і в Січі, небагато мали спільного з широкою народньою масою. Звідси й між змістом дум та пісень величезна одміна — це цілком різний репертуар. Немає жадної історичної пісні, що-б оспівувала ті самі історичні події, як і думи; звідси Нейман робить, гадаємо, безперечно, занадто поспішившись, висновок, — що ні народня пісня, ні кобзарі — один у одного тем для творчости не позичали: це можна прийняти тільки для сюжетів, а окремі мотиви могли бути спільними. Нейман убачає відміну в тому, як трактують історичну подію пісні й думи: напр., пісні про Нечая, про Саву Чалого, переказуючи події, не ставлять питання, які були причини й мотиви героєвих учинків; не те в думах: коли в пісні герой бореться, перемагає або гине — невідомо

чому й навіщо, то герой думи завсіди висловлює певну ідею: він рідко діє з особистих мотивів, він „zwykle przedstawia się jako jednostka społeczna, narodowa“ (329). Найдавніші думи до нас не дійшли, але немає сумніву, що вони існували. Ті, що дійшли, можна поділити на дві категорії — думи про боротьбу з турками й татарами, і думи про війни з поляками, від Хмельницького до того часу, коли занепало козацтво (330). Далі йде огляд дум за цими рубриками (330—344) з історичним коментарем. Наостанці занотуємо кілька Нейманових думок: думи звязано з козацтвом, а не з княжими дворами; вони повстали в ту добу, коли історія покликала на арену боротьби не обранців, а народні маси (945); далі — підкреслюється демократизм дум, що стали народнім добром, чим вони відрізняються від билін і сербських історичних пісень. Що старовинний та князівський епос на Україні забуто, Нейман пояснює браком професіоналів, — ми сказали-б — браком попиту на нього серед нової пануючої верстви, що стала на зміну князівській. Змістом думи не звязані з старовинним князівським епосом. Але українським ученим і патріотам важко було з цим помиритися. Звідси фальсифікати Шишацького-Ілліча, почасти й Срезневського (348), Нейман перелічує підроблені думи. Далі він наводить свідоцтво XVI в. про думи (Сарніцького, 1506 р.). Нарешті, відзначає ще одну характерну рису дум — їх реалізм, позбавлений казковости. Як бачимо, для свого часу Нейманова праця була непогана. Не забудьмо, що видрукувано її раніш од праць Житецького. А тимчасом у ній є думки, що їх не засвоїли ще деякі Неймановi критики, напр., про відміну історичних пісень і дум. Підкреслимо й його міркування про вагу географічного розподілу дум і кобзарів, на що після Неймана особливу увагу звернула сама К. М. Грушевська.

9. Перше ніж переходити від розгляду розвідки Лісовського до праць Житецького, не пошкодило-б докладніше спинитися на чималій статті Fr. Rawity „Dumy“, видрукуваній у широко відомому польському журналі „Tygodnik Ilustrowany“ 1890 р., в №№ 16—19. Дарма що цю статтю опубліковано в популярному журналі, за неї варто згадати, не вважаючи на помітну близькість автора до праці Ц. Неймана, що резюме її ми подали вгорі. Зазначимо те, що є найцінніше в статті Фр. Равіти. Ми мало вивчаємо літературу споріднених з нами народів, — і хоч у нас була „українська школа“, ми мало її цінували. Причина цьому — наше незнання української народньої словесности. Звертаючись до її носіїв — бандуристів та лірників, автор констатує таку принципову між ними одміну; перший — поет, артист, другий — старець („odpowiada naczemu pojęciu dziad“). Він закликає записувати заціліли думи (с. 247); оповідає про бандуристів-кобзарів, що досі ще співають, правдивіше — декламують. Потім каже про шлях сліпця, про його науку: лірникові непотрібні такий талант і музичність, як кобзареві, він грає для милостини, біля дороги, під хрестом, під церквою, на ярмарках, а так само для танків. „Kobzarz“ — буцім-то — „nigdy się do tego ne posuwa. Jego audytoryum musi być poważne i do pewnego stopnia wykształcone“ — це вплив Неймана й романтич-

ного уявління про кобзарів. Розповівши про школу кобзаря, Равіта зазначає відсутність кобзарів на Правобережній Україні, через війни XVIII в. та переслідування; описує бандуру, каже про симболічне її значіння (за Кулішем, Записки о Южной Руси, I, 185) і переходить до дум та класифікації їх; каже про підробки, заперечує ототожнення „dumki“ з думою. Згідно з Нейманом, Равіта відрізняє історичні пісні й думи (260) й переходячи до форми дум, пише:

„Co do formy, dumy stanowią skończoną i odrębną zupelnie całość, w niczem nie podobną do żadnej innej formy twórczości ludowej w literaturze wschodnich i północnych słowian“... „Okres logiczny w dumie nie składa się z pewnej ilości wierszy, mniej lub więcej ściśle określonej, jak np. w pieśni zwykłej lub nawet historycznej, jako też nie odpowiada okresowi muzykalnemu, przeciwnie budowa jego jest zupelnie dowolną, tak pod względem ilości wierszy, jako też ilości zgłosek w wierszu. Kiedy formę zwrotek w poezyi ludowej małoruskiej i prawie każdej innej można ująć w pewną stałą do pewnego stopnia formułę, wyrażoną daną iloscią zgłosek, duma ukraińska zupelnie się z pod tej reguły wyłamuje. Dowolna długość i budowa logicznego okresu dumy nadaje jej cechy utworu napól prozaicznego, zbliża do tak zwanej prozy poetyckiej w najlepszym jej rozumieniu, pozwala nieskonczenie modelować frazes muzykalny i wokalny“. Ця властивість дозволяє виконавцеві вкладати певну кількість індивідуального, особистого елементу — в залежності від музичного й поетичного хисту співця. Далі — про характер декламації, про стилістичні особливості дум.

Слабка сторона дум, як гадає Ф. Равіта, є рима, здебільша дієслівна, характерна риса дум — те, що закінчуються вони прославлінням героя. Про образотворчі засоби складачів і виконавців дум — за Нейманом. Музичну риму побудовано на музичній фразі без виразного такту, що модулюється різними способами. З того-ж самого джерела бере Равіта відомості про число дум (28) та про часи, що вони відображають, порівнює думи з „Словом о полку Ігоревім“ (с. 278—279) та з сербськими піснями. Нарешті ставить питання, к о л и повстали думи і я к (с. 295). Вони — не витвір якоїсь одної доби, в кожному разі — не козацької доби. Козацтво використало готову поетичну форму, що прийшла неначе-б через посередництво південних слов'ян од греків, од грецьких старовинних рапсодів.

Неоригінальна в своїй основі, ця стаття містить проте кілька думок, що не легко вторували собі дорогу до праць російських та українських учених, напр., про одміну між історичними піснями й думами та про формальні особливості віршування дум.

10. Року 1891 вийшла добре відома славістам і свого часу досить важлива книга: „O bohatýrském epose slovanském. Pojednává Dr. J. Máchal. Čast první: přehled látek v bohatyrském epose slovanském. V Praze, 1894“. Тут думам присвячено кілька сторінок у вступі (сс. 17—20): наводиться свідоцтво Сарніцького та инших; автор не відрізняє дум од історичних пісень: уважає за думи — пісню про Байду, пісню про Штефана воєводу

XVI в., ба навіть віршу про битву під Берестечком 1651 р. Махалові відомі видання дум Цертелева, Максимовича, Срезневського, Лукашевича, Метлинського, Куліша, Антоновича й Драгоманова, „Труды экспедиціи“ Чубинського та инші, а так само література про думи до 1893 р. Тоді — скількись даних про кобзарів; визначення „думи“ — за Житецьким. Далі (с. 209—230) подається зміст 24 дум, з них одної — про смерть бандуриста — підробленої. Про инші підробки — за Антоновичем і Драгомановим, на стор. 222, прим. До переказу сюжетів додано короткі історичні коментарі за Антоновичем і Драгомановим, Житецьким, Андрієвським, Лісовським, Науменком та иншими, що питання аж ніяк не вичерпують. Праця — несамостійна; цікава як „бібліографічний номер“ і як свідоцтво, що чех-славіст цікавивсь був українською народньою усною творчістю.

Проф. Machál торкається дум також і в І томі своєї праці „Slovanské literatury“ 1922, стор. 106—114.

11. Слідом за характеристикою „Дум Кобзарських“ Грінченка (с. CLVII), варто було-б згадати й за аналогічне галицьке видання, адже-ж К. М. Грушевська уважно зазначає навіть тих записувачів і видавців дум, що давали їх у своїй обробці, як „думи зведені“ з різних варіянтів. До першого, здається, десятиліття XX в. належить книжка В. Будзиновського (Львів, без дати). Автор її каже про свою працю: „Редаґуючи отсю збірку, я поступав так: 1) матеріял взяв я з готових вже критичних збірок згаданих істориків (Антоновича і Драгоманова), а доповнив його пізнїшими записками від 1882 року в „Київській Старинї“; 2) піснї, очевидно зложені з двох пісень, я розбивав на дві піснї і на відворот, стягав окремо записані части одної піснї; 3) після заміток перших критичних впорядчиків сих пісень скореґував я імена героїв, — назви місцевостей, перекручені пізнїшими співаками; 4) в піснях, котрі перейшли через московські уста, скореґував я деякі разячі москвіцизми“. Через це тексти в Будзиновського більші на розмір і повніші змістом, ніж друковані перед ним, бо він „стягав варіянти піснї в одну пісню“. „При сїй роботї“ — пояснює він далі: „поступав я так: 1) до найповнїйшого змістом і найлїпшого формою варіянту я втягав з прочих варіянтів уступи, котрі доповняли його зміст; 2) уступи основного варіянту заступав я уступами з прочих варіянтів, як вони були вірнїйші історично, або лїпші формою“. Будзиновський видрукував у своюому збірнику (заголовок — „Козацькі часи в народнїй піснї — з замітками В. Будзиновського“. Львів, s. a.) 26 текстів дум, опрацьованих описаним способом; із них 2 сумнівних і, очевидячки, зфальшованих — № 42. Здобуття Азова, № 43. Похід Свирчовського (?); сумнівні тексти зустрічаємо серед історичних пісень, що їх видавець не відрізняє від дум, не вважаючи на думки про це в літературі.

12. На сторінці CXCVI, може, поміж працями останнього часу про думи слід було згадати книжечку А. Кащенка „Неволя бусурменська в українській поезії“. Катеринослав 1917 р. Правда, думи тут тільки

переказано, лиш де-не-де автор наводить їх повно, але не зазначає джерел. Ця брошурка ні трохи не гірша, наприклад, від книжки Григорієва „Історія України виложена народніми думами та піснями".

13. Із давніх праць треба-б було у вступі згадати й за дисертацію Халанського „Великорусскія былины Кіевскаго цикла" 1885 р., вона-ж-бо порушує загальні питання студій над стародавнім українським епосом. Окрім уваг до думи про Ів. Коновченка в звязку з биліною про Івана Даниловича (с. 45—49), до думи про Олексія Поповича (с. 69), про думи, як найдавніший епос південноруський (с. 214), тут є й загальні провідні уваги про вивчення епічної української пісенности (пор.: „не съ великорусскими былинами въ рукахъ, а съ лѣтописью нужно отыскивать слѣды древней исторіи въ современной малорусской пѣсенности", с. 225 й далі), так само слід було зазначити й новіші праці А. Я. Лященка.

14. На стор. LX подається уважно зроблену аналізу „Южно-русскихъ пѣсенъ" Метлинського 1854 р. (з-поміж уміщених там дум К. М. Грушевська виключає дві підробки — про Дмитра Самійленка та про смерть козака-бандуриста). Але до збірника Метлинського, безперечно, заведено не все, що бажав умістити в ньому складач. В „Ученомъ Архивѣ Р. Географич. Общества", по Полтавській губ., під шифром XXXI. 25 зберігся зошит Метлинського „Пѣсни былевыя (Бувальщины)", 85 стор., у чвертку, писаний, очевидячки, в 1850-х рр. (Див. у відомій праці проф. Д. К. Зеленіна „Описаніе рукописей Ученаго Архива Имп. Рус. Географ. Общества", вип. 3, 1916 р., сс. 1120—1122). Окрім низки історичних пісень, у цьому зошиті є „думи", що до друкованого видання не ввійшли: 1) „про Билоцерковщыну" 1651—1652 р., поч.: „Эй чи гаразд, чы добре наш гетьман Хмельныцкый почыныв, що з ляхамы, из мостывымы панамы у Билій Церкви замырыв", з додатком кінця, якого немає в Кулішевих „Запискахъ о Южной Руси" (I, 51—56):

„Тогда ж то Хмельныцькый умер, а слава його невмирае" — запись отъ кобзаря А. Шута въ м. Александровкѣ, Сосн. у., Черн. губ. П. К". (тоб-то П. Куліша).

2) „Про наизд на Щущын", до 1704 р., поч.: „Крыкнув на хлопцив бурлака в ночи: э, збирайтеся вы, хлопци, та усе добри молодци!" (в Канівському пов.) — щось непевне: формою ні дума, ні пісня, десь певне чи не підробка.

3) „Про Мигию (?), Кумпанійцив та Пыкынирив", 1735—1740 р., поч.: „На святу недилю в обидьню годыну Кунпания обидать сидала, а с пид города Орда выступала" (Зап. Н. М. Бѣлозерскій отъ кобзаря Ивана Романенка въ с. Британахъ Борзенск. у.), теж сумнівне щось, здається, підробка.

4) „Про невольныкив та попивну Богуславку", поч. „На чорному мори на камню биленькому, там стояла темныця камьяная, цеглою мурована". (Зап. Амвр. Метлинскій въ Зѣньковскомъ уѣздѣ). Очевидячки, думу про Марусю Богуславку за рукописом „Географ. Общества" XXXI,

№ 25 надрукували Антонович і Драгоманов, I, с. 233 (вар. Б.): відміни від рукопису є в окремих словах і, звичайно, в ортографії. До тексту Метлинського Антонович і Драгоманов дещо додали. Але замітка в рукописові „Геогр. Общ." і в виданні Антоновича й Драгоманова мало не збігається: в рукоп. „Записалъ отъ кобзаря въ селѣ Зѣньковскаго у. Полтавской г. Амврос. Метлинскій", у вид „Записалъ въ Зѣньковск. у. Полт. губ. А. Метлинскій". Передруковуємо її точно за рукописом, зберегаючи ортографію Метлинського.

5) „Про смерть казака на Кодени долыни", поч.: „На узбочи долыны, биля двох сокорив козацькых, там козак постреляный, порубаный на раны смертены знемагае, и Праведного Судюю з неба бажае" (благає?) (запис. А. Метлинскій въ Синчи Лохвицкаго у.).

Рукопис „Геогр. Общ." набуває ваги й тому, що в виданні К. М. Грушевської цей текст оголошено друком за Костомаровим (Бесѣда, 1872 р., V, с. 92 — Собр. Соч. VIII (сс. 448 і 653) — т. А., та за його „Исторіею козачества" 1882 р. (Собр. Соч. XXI, с. 781) з варіянтами з рукопису архіву Білозерського, що його подав Д. М. Ревуцький, з прим.: „Немає сумніву, що обидва тексти Костомарова походять від одного запису" (с. 145). Може бути, думу записав і не Костомаров, а, напр., Білозерський. На рукописові після думи „і иншого уривка, що доданий до неї, маємо примітку: „Записалъ въ м. Сенчи Лохвицкаго уѣзда, Полтавской губ." — Рукопис і цей підпис під думою написав не Білозерський, а хтось инший. К. М. Грушевська висловлює здогад, чи не майор Труш записав цей текст і инші. На рукописові Географ. Общ., де також зібрані „Билоцерковщына", „Маруся Богуславка", „Козакъ на долыни Кодени" та „Зозуля", тоб-то те саме, що й у рук. Ревуцького — виразний підпис: „Записалъ отъ кобзаря въ Синчи Лохвицкаго у., Полтавской г. А. Метлинскій" — автограф з черком. За довід спільного походження — рук. Ревуцького й рукопису Геогр. Общ. — правлять однакові правописні особливості: „смертены раны" та инші. Тексти ці подаю в додатку.

Проф. Зеленін зазначив, що тексти пісень з рукопису Геогр. Общ., очевидячки, мало не всі повидруковували почасти Куліш („Записки о Южной Руси", I, 51—56, 315) і почасти Антонович та Драгоманов („Истор. пѣсни", I, 233—235 і далі), але він застерегає: „съ рукописью, имѣются отличія — какъ въ словахъ такъ и особенно въ передачѣ особенностей народнаго говора" (с. 1123). Очевидячки, це стосується й до пісень. Дум, що-б збігалися з друкованим виданням „Народныхъ Южнорусскихъ пѣсенъ" Метлинського — в рукописові немає. Треба взяти це на увагу в наступному вип. „Корпусу".

Але й у друкованому тексті Метлинського випадало-б зазначити ще одну думу — або довести, що її підроблено: це на стор. 448 — про смерть козака: „В чыстим поли пры долыни пры шырокий дороженци"... вірш не рівноскладовий, формально ніщо не заваджає зараховати цей текст до категорії дум.

До речи — в рукописах Архіву Геогр. Общ. є й історичні пісні: XVI, 23; XXX, 36; XXXI, 19.

15. Може, не пошкодило-б — хоч-би на те, щоб бібліографічний огляд надрукованих текстів дум був повний, — згадати на відповідному місці, що думу про Коновченка (125 рядків) видрукував Żegota Pauli. Pieśni ludu ruskiego w Galicyi. We Lwowie 1839 р. й передрукував Я. Головацький. „Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси“, I, 1878, с. 9—12.

Наостанці дозволю собі побажати, щоб у наступних виданнях „Корпусу дум“ виправлено було дрібні недогляди й подано докладніші цитації. Наприклад, на стор. 15 — глухе покликування на Носову примітку про кобзаря Жука: звідки це взято? На стор. 86 — покликування на недруковану працю акад. Сумцова про історичні думи й пісні: а де рукопис — не зазначено, яку сторінку його цитується — теж. На стор. CXVIII глуха цитація з покликуванням на Записки Наукового Товариства у Київі — без зазначення тому й року. Неясно, які „Изслѣдованія“ Потебні має на увазі автор на стор. 96: очевидячки, це „Объясненія малорусскихъ и сродныхъ пѣсенъ“, т. II? На стор. CXXXV реферується праця Костомарова „Історія Козаччини“ — без докладнішої цитації й зазначення року. „Южнорусская пѣсня“ акад. Сперанського цитується, як том V „Сборника Историко-Филологическаго Общества при Нѣжинскомъ Институтѣ“ (була й окрема відбитка) без зазначення року, що в хронологічному огляді робити незручно.

Не згадується й широка академічна рецензія П. І. Житецького на мої „Изслѣдованія и матеріалы“, т. I, де він в-останнє й остаточно висловив свої думки про думи. Праця Єрофеєва надрукована в „Записках Наукового Товариства в Київі“ 1909 р., кн. VI, с. 69 і 1901 р., кн. VII, с. 17—64 (а не III); на стор. CLXXXIII працю Ф. Колесси цитується „З. Н. Т. Ш., т. CXX“, без зазначення року; на стор. CXCVI прим. 3, покликування на 2-ге вид. „Слобідсько-українських пісень“ Сумцова, в Черкасах; а коли й де було 1-ше? І далі згадується (прим. 4) „Хрестоматія з української літератури“ того-ж-таки Сумцова, т. I, 4-те, Харків. 1922“ — а коли й де вийшло 1-ше? І чи було в ньому те, що є цінного в 4-му?

§ 10. Тепер я спинюся на тому, як К. М. Грушевська переказує думки П. І. Житецького й мої про будову та походження дум — у відомому нам вигляді, тоб-то в формі нерівноскладового віршу. Праця Житецького „Мысли о народныхъ малорусскихъ думахъ“, друкована окремими розділами в „Кіевской Старинѣ“ 1892 р. — вийшла цілою книгою р. 1893 й викликала рецензії, почасти прихильні, почасти неприхильні. До останніх належать — рецензія акад. Соболевського (Живая Старина, 1893 р., кн. 2) і проф. Сумцова (Этнографическое Обозрѣніе 1895, кн. I); їх, переважно, й статтю Драгоманова (Житє і Слово, 1894, I, „Творці козацьких дум“) має на оці К. М. Грушевська, переповідаючи полеміку,

що точилася навколо праці Житецького. Наскільки мені відомо, ця книга викликала й инші, прихильніші рецензії; такі є рецензії А. Н. Пипіна (Вѣстникъ Европы), Яґіча (Archiv für slavische Philologie) і моя (Историческій Вѣстникъ, 1893, ноябрь). Сам Житецький відповідав своїм опонентам в „Этнограф. Обозрѣніи“ (1895, кн. 4, „Замѣтки о разныхъ методахъ изученія народныхъ малорусскихъ думъ“), обороняючи свою позицію й основні висновки.

Ця велика праця Житецького, — хоч як про неї думати, — створила епоху в вивченні генези дум, і авторові висновки, що їх неначе-б захитали рецензенти, зберегають своє значіння й досі. На них уважає й дещо з них — найпосутніше — приймає й К. М. Грушевська, переказуючи дискусію, що повстала навколо „Мыслей“, дарма що взагалі більше схиляється до гіпотези проф. Ф. Колесси. Але, мені здається, вона викладає цю дискусію не цілком точно, де-не-де проминаючи проміжні ланки. Тому я дозволю собі спинитися докладніше на цьому видатному в історії вивчення дум епізоді.

Ідеям Житецького, справді, попервах не поталанило. Окрім зазначених неприхильних рецензій, і згодом, у свойому огляді вивчення дум, А. Є. Ткаченко-Петренко поставивсь до його ідей та міркувань трохи позверхово, ба навіть, скажу так — легковажно, очевидячки, не маючи сили опертися проти авторитетного впливу двох професорів-рецензентів. Моя рецензія в „Историческомъ Вѣстникѣ“ (підписана С. Т-скій) — вона лишилася йому невідома, — не могла мати ваги, як „спроба пера“ автора, що допіру ще починав був писати. Хоч і скеровані проти мене Сластьонові напади в „Рідному Краї“ 1908 року, мали за основну мету вразити П. І. Житецького, що його ідеї я був розвивав. К. М. Грушевська йде слідом за Ткаченком-Петренком та Сластьоном і, очевидячки, через це допускається низки неточностей, переказуючи ідеї Житецького та мої, оскільки я наслідую їх у питанні про походження дум, що до нас подоходили. Переповівши „Мысли“ Житецького взагалі вдатно, К. М. Грушевська накидає йому (с. CLXXXIX) думку, що висловив колись І. Срезневський, неначе-б „своєрідна форма дум з'явилась так би мовити через ослаблення народньої пам'яти“, цю думку „ми бачимо в трохи метафізичній формі у Лисовського, вона-ж прийнята й у Житецького, що за первісну поетичну форму думи вважав строфові пісні, такі, як ті, що називаються думами в Галичині: вони змінили мовляв свою форму в козацькій добі підо впливом силабічного вірша“. Як це могло статися, коли основне правило силабічного вірша вимагало рівноскладовости, і яким способом — підо впливом рівноскладового вірша — повстав вірш дум нерівноскладовий — зостається загадкою. Такої думки в „Мысляхъ“ Житецького я не знайшов, можливо, тому, що К. М. Грушевська не зазначає місце, звідки цю цитату наведено. З наступного стане ясно, наскільки винен Житецький у такій своєрідній „мислі“. Далі К. М. Грушевська пише: „Думова форма у Житецького лишилась властиво непроаналізованою до кінця, тому він

і не повідріжняв від дум багато історичних пісень з строфовою будовою, а також літературних підробок дум, що характеризуються якраз повним нерозумінням думової форми" (CXC). Це місце теж заслуговує на увагу, але про це далі.

Я приєднавсь до „Мыслей" Житецького в усьому найістотнішому. Закиди, що поробив колись Сластьон і тепер повторює К. М. Грушевська, „загострено" не тільки проти Житецького, ба й проти мене, отож я поспитаюся розглянути їх і насамперед перевірю, оскільки вони справедливі, і оскільки на мені, як і на П. І. Житецькому лежить відповідальність за те, що пише про нас К. М. Грушевська. Завважу мимохідь, що я приєднавсь до теорії Житецького про походження дум не тільки в популярній статті в „Літер.-Наук. Вістнику", 1907, IV, с. 22 і в доповіді в Народній Авдиторії 17 січня 1908 року, що викликала замітку в „Рідному Краї", а ще р. 1893, вітаючи в „Истор. Вѣстн." появу книги Житецького. Тепер по суті. Про мене К. М. Грушевська пише так, переказуючи неначе-б мої думки; покликуючись на стор. 12-ту III-го тому моїх „Историко-литературныхъ изслѣдованій" (с. CLXXIV), вона запевняє, що „акад. Перетц не переводить основної ріжниці між формою пісні і думи і розвій одної й другої бере за одно. Інтересуючись розвоєм народньої віршової форми з силабічного шкільного вірша, він не робить застережень що до дум, вважаючи їх очевидно (?) за продукт такого-ж розвою"... Трохи далі, переказуючи зміст плутаної статті Сластьона (Рідний Край, 1908 р.), а саме його екскурс про походження дум, К. М. Грушевська пише, що Сластьон „полемізував з акад. В. Перетцом, М. Грушевським і почасти з П. Житецьким і у всіх трьох автор оспорював думку про вплив Заходу — Західньої культури, шкільної науки й силабічного віршу на думу" (с. CLXXIX). Але ні Житецький, ні я — не виводимо вірша дум — із вірша силабічного. Сластьон, звичайно, міг це писати, але в поважній праці повторювати таке не годиться. У наших працях — ні в Житецького, ні в мене — підстав для таких тверджень не знайти. Зате ми знайдемо там щось инше. Погляньмо на те, що справді казали Житецький і я. Тоді відновиться справжня історія, а не вигадана.

Думка Житецького виразна, прозора. Аналізуючи мову дум, що були в нього під руками (а він, як свідчить К. М. Грушевська, підготував солідний критичний апарат, але не використав його цілком, видаючи найдавніший запис дум Ломиковського), цей учений дослідник дум знайшов у їхній мові елементи церковно-слов'янські, чужі живій прозаїчній і пісенній українській мові; вивчаючи будову речень, він зазначив своєрідність синтакси дум, і синтактичну, правдивіше, риторичну, загострену римою стопу. Спостерегаючи низку таких самих явищ у віршовій і прозаїчній (с. 36—38) мові українських пам'яток XVII віку, Житецький робить далі висновок, що за давніх часів існував звязок між творчістю народньою, усною та літературною і, природня річ, бере за відпровідний пункт — творчість літературну, а не народню, що в старовину не мала

в очах учених, „письменних“ людей такого авторитету, щоб на її зразок — вони могли будувати свою творчість.

Те-ж саме спостерегає Житецький і далі (с. 59, 161) у віршах повчального змісту (Кирила Транквілліона) та в псальмах. Мова і головне — нерівноскладовий вірш, як спостеріг Житецький, є в них спільна з думами риса. Подамо тут дещо з пам'яток, що цитує Житецький, — нагадати про них не шкодить.

1) Із „Слова о бездождии“ XVII в.: (Пани)

> ...„не только на здоровье ихъ чигали,
> але й вѣру ихъ зломыты умышлялы,
> и власне яко з неволныкамы поступалы,
> одно податками выдыраючи,
> и работы на них вымышляючи,
> за слово въ нѣ вечъ оборочаючи
> и забываючи,
> и на Бога не памятаючи,
> и кровь невинную проливаючи“ (Жит. с. 37).

2) В „Мессіи Праведномъ“ Галятовського 1664 р. —

> „На той часъ христіане жидовъ незбожныхъ выганялы,
> иншихъ мечем забіали,
> иншихъ въ рѣкахъ топили,
> и иншихъ иншою смертію розмаитою губили (Жит. 37).

3) Житецький подає за вид. Калитовського „слово о избіеніи вифлеемскихъ младенцевъ“. Його за двома рукописами видав Ів. Франко; наводимо уривки, трохи ширше, ніж у Житецького:

> „Скоро жолнѣре Іродови увойшли во Вифлеемский повѣт,
> Зараз почали чиніти по малих дѣточкахъ невинний отвѣтъ:
> от персий материих отривали,
> да погубляли,
> и розмаити им смерти завдавали.
> Иных конми топтали.
> По улицах иних за волосы брали,
> о камѣня розбивали,
> иных за ножки брали
> и на двое роздирали,
> иних острими сулицами скрузь пробивали,
> иных на огень метали...
> ...А дѣточки, яко немовлятки будучи, того не знают,
> они донѣмают,
> иж то з ними жарти мают:
> за мѣчъ ручками сягают,
> под мечъ головки свои хиляют,
> а они окаянніи головки имъ истинают,
> иним ручки и ножки оттявши, перед отци й матки помѣтают“...
> (Франко, II, 144).

4. Трохи далі (с. 59) Житецький подає зразок тієї самої маніри — К. Транквілліона, а саме з його „Лѣкарства роскошникам того свѣта“ (л. р҃мз і далі); ось початок його:

„О смерти несподѣвáна,
Тось мя, богáтого Пана
Безъ одповѣди нынѣ зостала
И все красное и любимое мое забрала,
И на вѣки от очій моихъ въ тмѣ сховала.

Где мои нынѣ замки, коштовные муровáныи.
И Палацы мои свѣтне и сличне маліовáныи,
А шкатулы злотомъ нафасовáныи.
Возники подъ злотомъ цуґовáныи... й т. д.

5) Нерівність віршів не як наслідок поганої пам'яти народнього співця, а як наслідок переваги дієслівної рими й взагалі як наслідок певного синтактичного ладу — спостерегає Житецький і в деяких псальмах, зазначаючи речитативний характер виконання їх, як і так званих „жебранок"; подає він і приклад:

„Сын едыный
Исусъ Хрыстосъ правдывый.
Зошлы, Господы, Ангела-хранытеля у сей домъ благочестывый.
Прошу тебе, отець-маты,
Ныэькымъ уклономъ,
Покирнымъ словомъ,
Даруй мени едыную рубашечку, або убраннячко
На гришнее мое тило прыкрываннячко... і т. д. (Жит. с. 161).

„Мы имѣемъ предъ собою ту же конструкцію стиховъ, что и въ думахъ" — робить висновок П. І. Житецький. Для нього „очевидно, что возникла она на почвѣ псальмъ виршевого происхожденія, но проведена со всею послѣдовательностью въ думахъ, которыя дальше стояли отъ книжныхъ вліяній, чѣмъ псальмы".

Так от з якими явищами давнього українського письменства порівнював Житецький думи, спостерегаючи вплив на їх не рівноскладових строфічних пісень, а нерівноскладового, проте ритмічного речитативу.

Слабке розмірно місце в конструкції Житецького було те, що він порівнював пам'ятки — зокрема віршові — більше-менше пізнього походження, не маючи під руками вірш давніших од 1646 р. („Перло" Транквілліона); за це й дорікав йому Сумцов. Цю прогалину я й спитувавсь був заповнити в І-му томі моїх „Историко-литературныхъ изслѣдованій и матеріаловъ" (1900 р.), але це, очевидячки, лишилося по-за полем зору К. М. Грушевської. Встановивши, що наприкінці XVI й на початку XVII віку в українському письменстві були рівноскладові й нерівноскладові вірші, я писав: „Чѣмъ больше приближаемся къ концу XVII в., тѣмъ рѣже встрѣчаемъ „неискусно составленныя" (поясню: какъ казалось ученымъ авторамъ XVII в.) неравносложныя вирши въ литературѣ; но эта манера переходитъ въ народъ, и если сравнить, то между формой малорусскихъ думъ и виршъ въ стилѣ Острожской библіи 1581 г. и „Перла" Транквилліона окажется такое же сходство, указывающее на генетическую зависимость, какъ и между современной малорусской пѣс-

ней и правильными силлабическими виршами XVII—XVIII столѣтія". Отже, цей уступ треба розуміти так: що-до форми правильні силабічні вірші й пісні стосуються одні до одних, так само, як думи до нерівноскладових вірш. Хіба-ж це визначає, що я, слідом за Житецьким, казав, буцім-то силабічний вірш впливав на думу? В примітці на стор. 81-й тієї-ж-таки книги я писав: „Собственно говоря, эта мысль о связи размѣровъ думъ съ размѣрами виршъ уже была высказана П. И. Житецкимъ въ его „Мысляхъ", ...при чемъ уважаемый авторъ привелъ достаточно примѣровъ въ подтвержденіе своего мнѣнія" і даю репліку на неслушний закид Сумцова.

У досить суворій, але багатій на думки та матеріял академічній рецензії на мою книгу (Отчетъ о присужденіи премій м. Макарія въ 1901 г. СПБ. 1903, 60 стор.) Житецький ще раз подав свої думки про походження дум та звязок їх з віршовою літературою. Ця праця поважного вченого, очевидячки, лишилася К. М. Грушевській невідома; отож дозволю собі подати з неї найголовніше, бо в ній П. І. в-останнє, коли не помиляюся, висловивсь з приводу цікавого для нас питання.

Велику має вагу те, що тут Житецький виступає виразно неприхильно проти того самого погляду, що йому накидає К. М. Грушевська. На стор. 12-ій, не так як треба зрозумівши мої слова про „неискусно составленныя" вірші (в книзі не було лапок; це — цитата з однієї старовинної пам'ятки), П. І. писав: „Очевидно, размѣръ думъ есть явленіе органическое, вытекающее изъ глубины народнаго пѣснотворства, а не изъ плохой техники силлабическаго стиха". Отже він винуватив мене (як згодом з'ясувалося — через непорозуміння) в тому, буцім-то я повторюю помилку Срезневського. Звідси цілком очевидно, що винуватити в цьому його, як робить К. М. Грушевська, немає жадних підстав. Далі він пише: „Понятно, послѣ этого, откуда возникла неравномѣрность стиховъ въ первыхъ опытахъ югозападнаго силлабическаго стихотворства: составители этихъ стиховъ не могли справиться съ привычкой къ вольному размѣру народныхъ пѣсенъ. Даже тѣ изъ нихъ, которые лучше владѣли силлабическимъ стихомъ, постоянно отклонялись отъ правильной постройки его подъ вліяніемъ подвижного ударенія, присущаго всѣмъ русскимъ нарѣчіямъ" (с. 13). Отже нерівномірність у штучному віршуванні Житецький пояснює тут впливом народнього віршування. Подавши приклад із 13-складового „Лекарства на оспалый умыслъ" 1607 р. і зазначивши, що місце цезури тут рухоме, Житецький далі пише: „Получаются, такимъ образомъ, стихи, состоящіе изъ двухъ неравныхъ полустишій, т. е. неравносложные. Правда, и эта подвижная цезура не всегда дѣлитъ стихъ на двѣ такія половины, которыя соотвѣтствовали бы тому, что называется синтактической стопой, но все-таки эти неравныя половины въ большей или меньшей степени къ ней приближаются. Наблюдая эти явленія, мы какъ бы присутствуемъ при столкновеніи народнаго ритма съ искусственнымъ. Дальнѣйшій шагъ по этому пути есть устраненіе цезуры

и расширеніе синтактической стопы въ цѣлый стихъ — безотносительно къ тому, сколько заключается въ немъ слоговъ. Это и есть своеобразный размѣръ думъ, въ которомъ слились элементы народный и искусственный: дума любитъ риѳму, какъ и силлабическіе стихи, но эта риѳма совпадаетъ въ ней съ законченностью отдѣльныхъ моментовъ мысли, соотвѣтствующихъ синтактической стопѣ, которая составляетъ въ ней не часть стиха, но цѣлый стихъ. Давно ли появился этотъ размѣръ? Заслуга г. Перетца заключается въ томъ, что онъ указалъ на сходство между неравносложностью стиховъ въ виршахъ и думахъ. И мы готовы видѣть въ неравносложныхъ виршахъ безсознательный шагъ къ размѣру думъ, съ тѣмъ существеннымъ ограниченіемъ этой мысли, что шагъ этотъ сдѣланъ былъ по причинамъ болѣе глубокимъ, чѣмъ то случайное обстоятельство, что первые виршеслагатели не вполнѣ овладѣли силлабическимъ стихомъ". Як приклад, що доводить схожість нерівноскладових вірш і вірша дум, Житецький подав скількись зразків, узятих у К. Транквілліона (з 1618—1646 рр.) і підкреслив, що „Перло" дуже високо цінив його автор. „Такимъ образомъ Ставровецкій считалъ, повидимому, неравносложные стихи образцомъ „поетицкого художества"; между тѣмъ, стихи его, особенно послѣдніе, ничѣмъ не отличаются отъ народныхъ псальмъ, исполняемыхъ въ Малороссіи лирниками на сборищахъ народныхъ. Въ стихотворной конструкціи этихъ псальмъ мы видимъ и глагольную риѳму, и неравносложность стиховъ, и совпаденіе этихъ стиховъ съ синтактической стопой, и речитативный оттѣнокъ въ исполненіи ихъ, словомъ — всѣ тѣ черты, которыя дальше и рѣзче проведены въ думахъ, на что въ свое время мы указывали („Мысли", 160—161). Къ сожалѣнію, мы не имѣемъ записей думъ изъ XVI—XVII в., поэтому трудно установить хронологію стихотворнаго размѣра ихъ, но элементы, изъ которыхъ сложился этотъ размѣръ, очевидны" (с. 16—17). І тут і далі — нема й натяку на звязок дум та на залежність їх од силабічних, тоб-то рівноскладових вірш.

Двома роками згодом у своїй поневільній відповіді проф. Сумцову на його рецензію П. І. Житецький (Этнографическое Обозрѣніе. 1895. № 4, с. 108) підкреслює найістотнішу сторону дум: при різних сюжетах — одність форми: „Это единство формы при разности содержанія есть явленіе въ историко-литературномъ отношеніи очень важное. Оно должно было бы предохранить думы отъ смѣшенія ихъ съ пѣснями историческаго содержанія, чего мы не видимъ въ изслѣдованіяхъ историковъ, которые очень часто называютъ пѣсни — думами" (с. 108). „Чтобы устранить эту путаницу въ понятіи о думахъ, я рѣшился заняться изслѣдованіемъ поэтической формы думъ". В цьому поплутанні двох різних форм і прогрішивсь як-раз Сумцов, що зарахував до дум — пісню про Байду (с. 112).

У III-му томі моїх „Историко-литературныхъ изслѣдованій" (1902) теж є уваги про думи, але зовсім не там, де їх бачить К. М. Грушев-

ська, що покликується на т. III, с. 12, — де я буцім-то „не перевожу основної ріжниці між формою пісні і думи і розвій одної і другої беру за одно“ (с. CLXXIV). І тут і раніш я кажу про саму дієслівну риму, звязану звичайно з ритмом — у „Сказаніи о Мамаевомъ побоищѣ“, в „Плачѣ“ Пскова, в великоруських псальмах XVII в. та инш. За думи я згадую на стор. 13—15 в такому звязку: я звертаю увагу на простоту рими в поданих зразках і кажу далі: „какъ и въ малорусскихъ думахъ, въ старыхъ искусственныхъ виршахъ, извѣстныхъ еще отъ XVI в., а особенно въ виршахъ типа „Перла Многоцѣнного“ Кир. Транквилліона, преобладающей является риѳма глагольная, причастная, т. е. самая легкая. Ее же находимъ кое-гдѣ и въ прозѣ южнорусскихъ писателей, какъ напримѣръ, у названнаго проповѣдника и виршеписца Стихотворныя упражненія его блѣдны, риторичны, и если попадаются оригинальныя выраженія и обороты рѣчи, то лишь въ томъ случаѣ, когда авторъ говоритъ о положеніи православія въ Литовской Руси. Тогда и въ прозаической рѣчи попадаются у него мѣста, могущія отчасти намекнуть на характеръ народнаго стиха, народныхъ думъ XVI вѣка, до насъ не дошедшихъ“. Далі я подаю уривок з „Передмови“ до „Учительного Евангелія“ 1618 р., де (в примірниках, присвячених кн. Ю. Чорторийському) читаємо:

„Винница Христова... завше потребует роботниковъ пилныхъ, чуйныхъ и працовитыхъ... Або вѣмъ заросла дикостью лѣторослій своихъ, под тѣнем ея зміеве плѣжутъ и хитрыи лисове жируютъ,

онагры и дикіи ослове зеленый виноградъ поламали
и любимую часть господню в попраніе дали,
доброродныи грона сладость свою сховали,
толко квасныя и тръпкіи пародки в кутѣ части моея зостали“...

В останніх чотирьох рядках я спостеріг, окрім рими, ще ритмічність, що мало відчувається в тодішніх рівноскладових віршах; далі я зазначив, що К. Транквілліон уживав улюбленої в нього дієслівної рими і в нерівноскладових віршах. Наприкінці цього розділу я висловив надію, що, зібравши новий матеріял, можна буде встановити той факт, що „старая малорусская поэзія думъ и народныхъ пѣсенъ до вторженія польскаго вліянія и эллино-славянской теоріи, была по формѣ тожественной съ великорусской“, бо я переконаний був в існуванні норм загальнослов'янського вірша. Далі я висловив ту думку, що народній вірш, запозичивши від шкільного риму й рівноскладовість (тепер я додав-би і строфічність), разом з тим „на остаткахъ старины“ виробив новий лад, властивий думам, народнім світоглядом і мовою, книжним „по особенному складу мысли, по способамъ ея развитія и выраженія“ (приєднуюсь до Житецького, „Мысли“, с. 2).

Здається, після даного викладу й коментаря до слів Житецького й моїх — більше нічого додати. Закінчуючи цей екскурс, спинюся ще на одному місці у „Вступі“ К. М. Грушевської. На стор. CXCIV вона пише про мене: „таким чином акад. Перетц не допускає (в рецензії на працю

проф. Ф. Колесси) порівнянь з рівноскладовими силабічними віршами, з якими між иншим порівнював думи Житецький, і в сім його позиція і Ф. Колесси досить близька. Зате акад. Перетц (в рецензії на працю Колесси) цілком обстоює теорію старцівського чи школярсько-шпитального походження дум Житецького, проти якої виступив Ф. Колесса. Автор „Ґенези“ виводить думи безпосередньо з козацьких кругів“... Тут — знову непорозуміння. Як Житецький — оскільки мені пощастило показати вище — не порівнював формально дум із рівноскладовими силабічними віршами, так і я аж ніяк не обстоював виключно школярського походження дум. Думи козацькі, що подоходили до нас, вийшли з „козацьких кругів“, але вони прибрали відповідних словесних форм, вироблених у шкільній віршовій літературі. Вважати ці думи, як це робили люди XVII в., за „poesis naturalis“ не дозволяє їх стиль. Цим чималою мірою й пояснюється двоє історичних шарів дум, що визначає й Ф. Колесса, і, очевидячки, приймає, хоч і не цілком, К. М. Грушевська (с. CXCIV).

Закінчуючи наші замітки з приводу питання про походження дум, подам одну думку їх видавниці, що з нею треба погодитися. Кажучи про Житецького та його критиків, вона кидає таке завваження: „всі вони в своїх теоріях, уявляючи авторів дум чи то в виді лицарів, чи шпитальників, чи калік перехожих, трактували питання про історичного носія дум занадто просто й одноманітно, тим часом коли вже сама ріжнорідність відомих нам дум говорить про досить ріжнорідне походження їх тем, прикрите тільки однорідним поетичним стилем, витвореним корпоративною традицією“ (с. CL).

Звичайно, не тільки теми дум — різнорідного походження, то заходячи в стародавні часи, то в часи розмірно недалекі, напр., у XVII в. Але цього мало — вони різнорідного походження й що-до окола, що їх створило: не можна припустити, щоб, напр., дума про Самійла Кішку, про Олексія Поповича, про смерть Хмельницького і з другого боку — про вдову та її синів — були продукт творчости одного окола. Для перших доводиться лишити около козацьке, для останньої — около обивательське, де переважно оберталися, від якого залежали і попит якого завдовольняли пізніші носії дум, що їх, здається, немає підстав ототожнювати з творцями дум — тією-ж мірою, як і північних розповідачів („сказителей“) „старин“, олонецьких рибалок, — з творцями билькового північно-руського епосу, що склався не між озерами й камінням Заонежжя, а в степах та містах далекого від них півдня, про який заціліла в билінах низка ремінісценцій. Ось чому нам здається, що, перебільшуючи ролю старцівських корпорацій — „старечих братств“, К. М. Грушевська, теж вдається в деяку однобічність.

§ 11. В історії збирання та вивчення дум ми виразно бачимо, як багато важить у науковій роботі ентузіязм, захват ідеєю — в даному разі романтичне народолюбство, в яке вилився у нас занесений з Заходу романтизм початку минулого століття. Для збирача й дослідника пам'яток

народньої творчости — вони були не тільки об'єктами вивчення, ба й предметом, що викликає палкі емоції навіть у наші часи. І для К. М. Грушевської — думи — не просто історичний епос українського народу, як поетичний вияв певних соціяльних стосунків, не тільки твори усної творчости далекого минулого, що пам'ятки її варто зібрати й прокоментувати з боку історичного, філологічного, соціологічного, а „наш недоцінений скарб“ (с. IX), або „національна українська святиня“ (с. CXCV). Звідси природньо було-б сподіватися, що поруч з бібліографічним оглядом усього зробленого для збирання та вивчення дум наш автор дасть і картину того, як утворилося те побожне ставлення до цієї „святині“, що свято зберегається від перших років XIX ст. — й до наших часів. У звязку з цим розвязано було-б і питання, „як і звідки народилися пропаґатори збирацтва“ (с. L). Инакше кажучи, треба було в огляді віддати увагу ідейним мотивам збирачів. К. М. Грушевська визнає за потрібне, й це природньо, говорити за дисертацію Костомарова, відзначає підвищений настрій Куліша (с. LXVIII); вона вважає за дуже цінну „можливість прослідити хід роботи редакторів (Антоновича й Драгоманова), до певної міри навіть в г а д а т и т і д у м к и й п о г л я д и, що кермували нею і витворювались і формулювались у процесі роботи“ (XCIX): далі — розглянуто праці Житецького, записи Горленка й Мартиновича та инші; до того-ж у діяльності цих осіб багато треба поставити на карб романтичного настрою. Але де джерела його? Чому К. М. Грушевська обминула цю сторону збирацтва й не дала огляду ідей — Цертелева, Срезневського, Максимовича, Бодянського, Лукашевича та инших? Адже з них — були перші й чи не найпалкіші пропагатори інтересу до дум поміж українським громадянством.

Початок XIX в. — це був у нас знаменний час, коли збільшилося зацікавлення народністю. Ще далеко раніш, ніж на арену пропаганди етнографічного романтизму виступили бр. Ґріми, очевидячки, незалежно й від Гердера, у давніх друкованих співаниках XVIII в. з'являються українські пісні, що знаходили раніше притулок у співаниках рукописних. Зацікавлення народністю в українському й російському громадянстві ніколи не зникало: воно тільки тимчасово крилось од великого світу, захопленого блиском европейської, переважно французької поезії. К. М. Грушевська праці кн. Цертелева й Ломиковського ставить у звязок з виходом у світ „Древнихъ Россійскихъ Стихотвореній“ Кірші Данилова. Гадаю, що це — збіг не тільки хронологічний: українська пісня неісторичного змісту була в моді в Москві протягом цілого XVIII в.; її успіх міг теж зродити думки завершити видрукування українських пісень — виданням пісень історичного змісту.

До суто-естетичних мотивів приєдналися й патріотичні: почуття „любви къ отечеству“ і „народной гордости“ не чужі були українській інтелігенції початку XIX в. Кн. Цертелев писав: „Собирая старинныя Малороссійскія пѣсни, я увѣренъ былъ, что не отыщу другой Иліады; но не сомнѣвался также въ томъ, что пѣсни, сохраняемыя столь долгое

время народнымъ преданіемъ, могутъ остановить на себѣ внимательный взоръ наблюдателя. Не одни Греки и Римляне умѣли видѣть и чувствовать. Невозможно, думалъ я, чтобы живое воображеніе Малороссіянъ не воспламенилось чудными переворотами, претерпѣнными отечествомъ ихъ; невозможно, чтобы люди, умѣющіе цѣнить прелесть спокойствія, не были поражены буйствомъ Татарскихъ набѣговъ. Предметы ужасные всегда поражаютъ насъ ранѣе пріятныхъ, эпохи бѣдствій и кровопролитій предшествуютъ истинной славѣ народовъ" (с. 1—2). „Памятники древности тѣмъ занимательнѣе, чѣмъ болѣе удовлетворяютъ любопытству нашему касательно протекшаго. Не смѣю въ отношеніи семъ цѣнить собранныхъ мною пѣсней; но есть ли стихотворенія сіи не могутъ служить объясненіемъ Малороссійской Исторіи, по крайней мѣрѣ въ нихъ виденъ піитическій геній народа, духъ его, обычаи описывае(ма)го времени, и наконецъ та чистая нравственность, которою всегда отличались Малороссіяне и которую тщательно сохраняютъ по сіе время, какъ единственное наслѣдіе предковъ своихъ, уцѣлѣвшее отъ жадности народовъ ихъ окружавшихъ" (сс. 2—3).

Сказавши про мову українських пісень, що вона далеко відійшла від свого кореня, Цертелев пише далі: „Намѣреніе мое обратить вниманіе не на слогъ (тут одбилось літературне тогочасне упередження проти простої „підлої" мови й стилю народнього. *В. П.*), но на силу чу(в)ствованій и красоту изображеній пѣвцовъ Малороссіи, наученныхъ природою" (згадаймо міркування піїтики про „poesis naturalis") (с. 3). Цікаве завваження про „нарѣчіе" пісень (= дум): „оно устарѣло для самыхъ малороссіянъ"; цими словами попереджено спостереження Житецького про архаїчність мови дум. Важлива для початку XIX-го віку й заява Цертелева: „наконецъ справедливость требуетъ замѣтить, что нарѣчіе малороссійское, бывшее нѣкогда, такъ сказать, языкомъ отдѣльнымъ и господствующимъ въ южныхъ странахъ отечества нашего, не менѣе способно къ поэзіи" (с. 4).

Цертелев обороняє не тільки мову, але й позитивні прикмети українських дум: „Касательно достоинства старинныхъ Малороссійскихъ пѣсенъ, какъ піитическихъ произведеній, можно назвать оныя щасливымъ отпечаткомъ первыхъ временъ стихотворства — поэзіи безъискусственной, естественной. Вездѣ видна въ оныхъ природа, вездѣ слышны разговоры дѣйствующихъ лицъ, и рѣдко, рѣдко сочинитель" (с. 4—5). Пісні ці, гадає Цертелев, колись були ще прекрасніші, вони — де-не-де попсовані через „изустное преданіе", але „судя по нѣкоторымъ стихамъ, убѣжавшимъ отъ искаженія, можно думать, что они заключали въ себѣ и силу выраженій и прелесть гармоніи". І щоб підкреслити цю давнішу красу й досконалість дум, перший збирач їх, трохи всупереч самому собі, каже про свої записи: „Это безобразныя развалины, свидѣтельствующія о красотѣ разрушеннаго зданія. Умирающій отголосокъ гармоніи, слышанный (-ой?) нѣкогда на берегахъ Днѣпровскихъ" (с. 5). І щоб довести це, подає низку епізодів з дум, підкреслюючи естетично

чинні місця та супроводячи витяги увагами, не позбавленими патосу й ідеалізації, напр.: „щастливая оригинальная смѣлость“ (с. 6), „вообще въ пѣсняхъ Малороссійскихъ все просто и благородно“ (с. 6), „какое прекрасное сравненіе благоразумнаго правителя съ яснымъ солнцемъ, печальныхъ воиновъ съ мрачными тучами, общаго смятенія съ шумомъ вѣтра“ (с. 7); картини в цілості — „особенно отличаются естественностью и вѣрностью изображеній“ (с. 7); про малюнок козакової смерти „разбирая извѣстнаго автора, замѣтилъ бы я въ подобномъ случаѣ искусный переходъ отъ ужаса къ нѣжности; разсматривая же пѣсню простого козака, я удивляюсь вѣрности, съ какою выразилъ онъ движенія своего сердца“ (с. 8—9). Про картину бурі на морі: „Истинно піитическое вступленіе“ (с. 9); „можно ли списать природу вѣрнѣе“, ніж це зроблено в думі про ту бурю (с. 10). Образ коня, що прибіг до табору після того, як господар його помер, „не испортилъ бы лучшей поэмы“ (с. 10); після цитати про похорон Івана Коновченка: „Вотъ картина, достойная искусной кисти, прекрасное изображеніе героическихъ того времени обычаевъ“ (с. 11). „Приведенныхъ мною примѣровъ“, каже Цертелев, „кажется достаточно было для того, чтобы читатель могъ о картинахъ, встрѣчающихся въ старинныхъ малороссійскихъ пѣсняхъ, сдѣлать основательное заключеніе, что же касается до чувствъ, то сіе и того удобнѣе: малороссійская поэзія ими исполнена. Вообще проглядываетъ въ оной тихое уныніе, повсюду сопутствующее поэту. Можетъ быть, причиною сему — бѣдствія, безпрерывно болѣе трехъ вѣковъ отягчавшія Малороссію и бросившія, такъ сказать, на самый характеръ народа какую-то тонкую тѣнь печали“ (с. 12). Переказавши пісню, як прощалась мати з сином, Цертелев завважує: „Сочинитель, конечно, не имѣлъ никакого понятія о правилахъ поэзіи; не зналъ ни Горація, ни Буало, ни Батте, ни Ешенбурга — но природа, щедрая къ любимцамъ своимъ, внушила ему сіи счастливыя выраженія“ (с. 13). Подавши цитату з думи, що описує від'їзд козака, наш автор покликує: „Съ какою точностью изображены горестныя минуты разлуки, когда сжатое сердце не въ силахъ бываетъ открыть себя, когда желаемъ и боимся прервать тягостное молчаніе“ (с. 14) і далі: „Какое чувство и живость изображенія. Читая это мѣсто (проводи козака), невольно вспоминаю трогательную разлуку Гектора съ Андромахой. Малороссійскій сочинитель, безъ сомнѣнія, не читывалъ Иліады и не слыхалъ о Гомерѣ; но законы природы общи и неизмѣнны. Человѣкъ, истинно тронутый предметомъ своимъ, говоритъ ясно, рѣзко и часто весьма сходно съ другимъ, отдаленнымъ отъ него пространствомъ и временемъ, но находившимся въ подобномъ положеніи“ (с. 16). Цертелев завважує, що в піснях відбилися звичаї й вдача народу, одяг, хатні обряди українців, „гостепріимство ихъ, почтеніе къ родителямъ, увѣренность въ Провидѣніи и тому подобное“ (с. 16—17), і закінчує: „Я могъ бы привесть на все сіе множество примѣровъ; но боюсь наскучить читателю предметомъ, который для меня столь занимателенъ; воспоминаніе о родинѣ напол-

няетъ душу какимъ-то неизъяснимымъ удовольствіемъ“ (с. 17). Усі зібрані тут уваги Цертелева не тільки показують, як він ставивсь до справи збирання пісень, але й — зважуюсь сказати — малюють риси, що свідчать про його вдачу. У них бачиться не кар'єрист, що запобігає уваги й ласки у дужого вельможі, яким начеб-то уявляє собі Цертелева К. М. Грушевська, а своєрідний, не позбавлений сантиментальности патріот, що, замилований у своїй батьківщині, нудьгує далеко від неї. Риторичний характер передмови треба пояснювати духом часу: тоді, вдаючись до читачів, треба було обстоювати естетичні вартості народньої творчости, і Цертелев, як пропагатор любови до неї, зробив свою справу, хоч і наївно, але для свого часу непогано. Його невеличка книжечка відограла свою ролю, давши надхнення не одному українцеві взятися до аналогічної праці. І мені здається, що, пишучи про перші кроки української етнографії, не можна обминути цього початкового моменту. Инакше нам не зрозуміти, чом зацікавилися народньою творчістю — і збирачі, і публіка, розкуповуючи чисто-всі ці збірники, так що вони швидко поробилися бібліографічним раритетом. Реакція окола на появу в ньому пам'яток воскреслої народньої старовини — явище з соціологічного погляду варте уваги.

§ 12. У Максимовичевій передмові до „Малороссійскихъ пѣсенъ“ 1827 р. немає вже тієї наївности, безпосередности й переваги над усім иншим — естетичної оцінки: за десять років публіка виросла та й сам збирач краще був підготований до свого завдання. З'явилися й нові громадські гасла. Не естетична вартість пісень сама по собі, а народність стає за критерій, щоб оцінювати вагу усної поезії. „Наступило, кажется, то время“, пише Максимович, „когда познаютъ истинную цѣну народности... Лучшіе наши поэты уже не въ основу и образецъ своихъ твореній поставляютъ произведенія иноплеменныя, но только средствомъ къ полнѣйшему развитію самобытной поэзіи, которая зачалась на родимой почвѣ, долго была заглушаема пересадками иностранными и только изрѣдка сквозь нихъ пробивалась. Въ семъ отношеніи большое вниманіе заслуживаютъ памятники, въ коихъ полнѣе выражалась бы народность: это суть пѣсни — гдѣ звучитъ душа, движимая чувствомъ, и сказки — гдѣ отсвѣчивается фантазія народная“... Звичайно, М. Максимович не залишив без уваги і естетичну сторону народньої пісні, підкреслюючи в піснях слов'янських взагалі — їх красу, „изящество“. „Сіе изящество ихъ можетъ послужить яснымъ доказательствомъ, что поэзія есть врожденное качество духа человѣческаго, что истинная поэзія можетъ быть его собственнымъ произведеніемъ. Съ такимъ образомъ мыслей (це слід одзначити. *В. П.*) я обратилъ вниманіе на сіи предметы въ Малороссіи, на первый разъ издаю выборъ пѣсенъ сей стороны, полагая, что онѣ будутъ любопытны и даже во многихъ отношеніяхъ полезны для нашей словесности — будучи совершенно увѣренъ, что они имѣютъ несомнѣнное достоинство, и между

пѣснями племенъ славянскихъ занимаютъ одно изъ первыхъ мѣстъ". Змалювавши кількома словами становище України, вдачу її людности, Максимович характеризує окремі види пісень і насамперед пише: „Особенно замѣчательны думы — героическія пѣснопѣнія о былинахъ, относящихся преимущественно ко временамъ гетманства Скоропадскаго. Ихъ и нынѣ еще поютъ слѣпцы-бандуристы, коихъ можно назвать малороссійскими рапсодами"... „Каждая дума посвящена какому-нибудь историческому случаю, либо лицу — въ особенности Хмельницкому, Палѣю, Мазепѣ и другимъ". Максимович звернув увагу і на форму пісень, спостерегаючи в них подібність почасти до російських, почасти до польських: „Съ первыми они сходны тоническимъ размѣромъ и слѣдовательно тѣмъ движеніемъ, какого не имѣютъ польскія. Съ польскими пѣснями онѣ (а особенно нѣжныя) имѣютъ необходимую частую риѳму или по крайней мѣрѣ созвучіе"... Далі про „дух" пісень: у російських відбився дух народу, „покорнаго судьбѣ и готово повинующагося велѣніямъ", „не привыкшаго брать дѣятельнаго участія въ переворотахъ жизни" — і звідси глибока їх сумовитість; в українських — відбивається „борьба духа съ судьбою", „порывы страсти", „твердость и сила чувства". Каже Максимович і про співи російських та українських пісень, визнаючи, що спів останніх „несравненно разнообразнѣе". Перше ніж звернутися до мовної сторони пісень, що він видавав, Максимович пояснює, які причини спонукали його до цього видання: „Я желалъ показать доселѣ еще не совсѣмъ извѣстныя сокровища народной поэзіи въ настоящемъ видѣ", а звідси — й висновок: „посему соблюдалъ строгій выборъ и помѣщалъ пѣсни либо замѣчательныя по красотамъ піитическимъ, либо представляющія образъ мыслей, бытъ домашній и пр.".

У передмові до „Украинскихъ пѣсенъ" 1834 р. Максимович багато коротше говорить про мету й мотиви свого видання, але й тут повторює перші рядки своєї першої передмови про пізнання справжньої ціни народности. Зазначаючи, що в цій новій його збірці теж знайшли собі місце пісні про бувальщину — „думы украинскихъ бандуристовъ", він додає: „это надгробные памятники и вмѣстѣ живые свидѣтели отжитой старины. Другіе народы въ память важныхъ происшествій своихъ чеканятъ медали, по которымъ исторія часто разгадываетъ минувшее: событія козацкой жизни отливались въ звонкія пѣсни, и потому онѣ должны составить самую вѣрную и вразумительную лѣтопись для новаго бытописателя Малороссіи". Ці слова прозвучали не даремне. Згодом на них побудував низку своїх розвідок М. Костомаров; вони дали стимул багатьом збирачам, що відгукнулися на Максимовичів заклик „открыть богатства поэзіи Украинской"... Із передмови до „Сборника Украинскихъ пѣсенъ" того-ж-таки Максимовича, вид. 1849 р., довідуємось, що в його зібралося близько двох тисяч пісень. Нас цікавлять у даному разі — тільки думи. І ми гадаємо, що без того вогню, який кинула в серця сучасників діяльність перших пропагаторів збирання, наші відо-

мості про думи від першої половини віку до 1860 рр. були-б далеко бідніші. Так уявляю я ролю Максимовича-збирача.

Повернувшись до його видання 1834 р. й розглянувши статтю про думи, ми помітимо, що в ній міститься, так-би мовити „in nuce“, багато такого, що стало за основу і для наступних дослідників. 1) Думи відрізняються від пісень характером розповідним, епічним і вільним розміром, що має в собі невизначене число тонічних стіп (від 4 до 20 складів). 2) Рядки їх мало не завсіди римовані — до 10 на одну риму. 3) Зміст їх переважно історичний. 4) „Думы суть пѣснопѣнія, исключительно принадлежащія бандуристамъ“. 5) Українські думи близько споріднені з „Словом о полку Ігоревім“ і прилучаються до забутої стародавньої південно-руської пісенности. 6) Бандуристи-сліпці грають на багатострунній бандурі обома руками. 7) Віки XVI і XVII це були часи, коли розквітла українська дума: XVIII в. — на думах відбивсь мало. 8) Максимович завважив, що хоч народ сам був співець, але пісня бандуриста, „строгая и суровая“ дума доповнювала його буденне життя. Поминаю вже польських авторів, що мало не дослівно повторювали Максимовича, навіть і його безпідставне твердження, буцім бандуристи цураються жартобливих пісень; усі українські автори, що писали згодом — по суті повторювали, варіювали, розвивали й поглиблювали основні Максимовичеві тези, і ці тези не меншу мали вагу, ніж инші „пропагатори“ зацікавлення думами, як поміж українцями, так і поміж представниками иншої національности. Відограв тут ролю й романтизм, властивий Максимовичевій вдачі, і його своєрідний патріотизм та любов до народности.

§ 13. Максимович сполучав ці риси вдачі з поважними для свого часу знаннями, що обмежували його красномовство. І тепер, 100 років згодом, він не ріже нам очей зайвим патосом романтичної риторики. Не такий був третій видатний „пропагатор“ зацікавлення народньою піснею взагалі й думами зокрема — І. І. Срезневський. Випускаючи в світ свою „Запорожскую Старину“ (в. І, 1833 р.), він писав: „я имѣю въ виду оказать услугу, хотя и маловажную, не однимъ любителямъ народной поэзіи, но преимущественно любопытствующимъ знать старину Запорожскую“... тоб-то ставив собі мету переважно історичну. На його думку, літописи українські, польські, молдавські для історії внутрішнього життя дають дуже мало; літописи російські „почти ничего не говорятъ о Запорожцахъ“. „Эта бѣдность исторіи Запорожцевъ въ источникахъ письменныхъ заставляетъ наблюдателя искать другихъ источниковъ, — и онъ находитъ для своихъ изслѣдованій богатый неисчерпаемый рудникъ въ преданіяхъ народныхъ“ (с. 6—7).

Наступне порівняння носіїв дум — бандуристів із скальдами, що його зазначила К. М. Грушевська, й дальші міркування Срезневського, для нас цікаві не тільки суттю, яка могла впливати на обмежене коло читачів, а й формою, трохи риторичною, експансивною, а втім для

молодого ентузіяста цілком природньою: „Сіи преданія сохраняются въ памяти бандуристовъ, потомковъ тѣхъ бандуристовъ, кои подобно скальдамъ Скандинавіи сопровождали храбрыхъ вольниковъ Запорожскихъ во всѣ ихъ походы, подобно скальдамъ возбуждали ихъ къ битвѣ своими пѣснями, подобно скальдамъ сохраняли для потомства въ пѣсняхъ и думахъ своихъ подвиги храбрыхъ". Не забуваймо, що дещо з того, про що Срезневський казав без жадних документальних підстав, ґрунтуючись тільки на випадковій аналогії та інтуїції, як виявилося, виправдали пізніші відкриття. „И доселѣ", пише він далі, „на Украинѣ есть какъ бы особенный цехъ стариковъ (правдивіш: старців. *В. П.*), кои то подъ названіемъ и ремесломъ нищихъ, то подъ названіемъ и ремесломъ музыкантовъ, бродятъ изъ села въ село и тѣшатъ народъ своей игрой на бандурѣ, своими печальными напѣвами пѣсенъ и думъ старинныхъ, своими разсказами про былое. Въ памяти сихъ стариковъ живетъ старина Запорожская, и въ семъ отношеніи сіи старики важнѣе всякихъ лѣтописей. Хотя преданія о старинѣ, ими разсказываемыя, и подлежатъ строгой критикѣ, но тѣмъ не менѣе почти необходимы для всякаго, кто желаетъ знать исторію Запорожцевъ и даже остальной Украины" (с. 7—9). „Этого рода преданія можно провѣрить лѣтописями, еще лучше свѣрить ихъ между собою; ибо ни ложь, ни ошибка не можетъ быть общею, одинъ бандуристъ скажетъ такъ, другой иначе; критика поможетъ отличить истину отъ вымысла" (с. 9). Сказавши про історичну вагу дум, Срезневський віддає належне і естетичній їх стороні. Його широка тирада так нагадує ентузіястичні рядки кн. Цертелева й Максимовича; не пошкодуємо місця й подамо читачеві ці повні захвату слова, що мали не аби-яку вагу геть аж до того часу, коли з'явилися „Историческія пѣсни" Антоновича й Драгоманова, викликаючи палке зацікавлення історичними піснями та думами.

„И кто можетъ слушать безъ соучастія эти пѣсни и думы, въ которыхъ старина Запорожская отразилась такими вѣрными, живописными очерками, — старина, наполненная жизни, хотя и грубой, но величественной, поэтической. Въ пѣсняхъ и думахъ Запорожскихъ вы не найдете ни чопорнаго сладкогласія, ни изнѣженности чувствъ, ни роскоши выраженій. Нѣтъ! въ нихъ все дико, подобно дубравамъ и пѣснямъ, воспринявшимъ ихъ на лоно свое при рожденіи, — все порывисто подобно полету урагана степного, подъ глухія завыванія котораго онѣ взлелѣяны, все бурно, подобно минувшей жизни Запорожья. Нѣжное чувство нерѣдко пробивается сквозь грубую оболочку оныхъ, но какъ кипучая волна Ненасытенецкой пучины Пекла среди холода зимняго, сквозь прозрачную кору льда, ее покрывающую, — пробивается и застываетъ на оной. То пѣсни юноши, коего сердце, почерствѣвши для умильнаго чувства любви, суровое, непреклонное, радуется одною радостью побѣды и добычи, — питается однимъ желаніемъ битвъ, — юноши, который, неравнодушно взирая на погибель своихъ сподвижниковъ, съ отчая-

нiемъ отмщевая за смерть ихъ врагамъ, равнодушно ждетъ собственной своей участи, равнодушно, съ надеждою жить въ памяти потомства: эти пѣсни дышатъ отвагой, самонадѣянностью. — То думы старца: убѣленная лѣтами голова его покоится на изголовьи могилы, готовой принять его въ свои нѣдра; его надежды исчезли будто дымъ сновидѣнiй; но его душѣ осталась еще одна услада, — это воспоминанiя минувшаго, это звуки бандуры, ихъ возбуждающiе; и взоры его прежде пылавшiе буйнымъ пламенемъ воинственности, теперь померкшiе, испепелившiеся, блистаютъ слезой печали о минувшемъ; и голосъ его уже увядшiй, тихiй, едва внятный, оживляется, мужаетъ, повторяя въ унылыхъ напѣвахъ преданiя своего времени, своего поколѣнiя: въ думахъ нѣтъ той непринужденности, той свободы чувства, которая горитъ въ пѣсняхъ, въ нихъ смѣнила ее старческая вялость, нестройность чувства, хотя и глубокаго и самобытнаго. Въ пѣсняхъ выразилась лирика и драматика народной поэзiи Запорожцевъ; въ думахъ — мрачный, холодный эпизмъ“ (с. 10—13). Не заглиблюючись у суть справи, ми обмежимося тільки вказівкою на те, що Срезневський у межах „Запорозької“ піснетворчости відрізняв думи й пісні, дарма що й не за формальними ознаками; і кажучи про пісенну спадщину старовини, він завсіди підкреслює, що має на увазі не один який-небудь вид, а „пісні і думи“, не зливаючи, проте, ці два жанри в одно.

Не позбавлені історичної ваги й оці слова Срезневського в його передмові: „Таковъ общiй характеръ думъ и пѣсенъ Запорожскихъ, кои будучи любопытны для всякаго литератора-беллетриста, важны для историка и этнографа. Подчиненныя музыкѣ, будучи вытверживаны слово въ слово, или почти такъ, онѣ подлежали меньшему влiянiю времени, правильнѣе сохраняли свое содержанiе, и, кромѣ своего содержанiя, любопытны какъ произведенiя народныя, носящiя на себѣ отпечатокъ вкуса, мнѣнiй, наклонностей народа: онѣ суть памятники не только о старинѣ, но и старины. Разсматривая пѣсни и думы Запорожскiя со стороны ихъ народности, находимъ, что многiя изъ нихъ очень древни, что доказываетъ и образъ повѣствованiя и языкъ“... (с. 14—15) — тут Срезневський покликується на вищенаведені висновки кн. Цертелева. Далі Срезневський пропонує свою класифікацію пісень і дум, і спосіб видавати. Отож, у передмові Срезневського до „Запорожской Старины“ чергуються лірика й серйозні уваги. І ще раз нагадую — цим ліричним уступам треба приділити в історії збирання дум своє визначне місце: не можна в праці етнографів-дебютантів спускати з уваги емоціональний момент: йому чи не більшою мірою, ніж здоровій логіці завдячує свій успіх будь-яка пропаганда, в тому й наукова, надто тоді, коли її провадять поміж людьми, ще не звиклими до холодного наукового, критичного думання.

Сказане треба мати на увазі й що-до П. Лукашевича; його гострий і несправедливий песимізм, висловлений у передмові до „Малороссiйскихъ и Червонорусскихъ народныхъ думъ и пѣсенъ“ 1836 р. — перед-

часний плач над тим, що зникають народні пісні на Україні — виходили з незавдоволеного почуття романтичного народолюбства. І не можна не вірити, що він цілком щиро писав наприкінці своєї передмови: „Итакъ эти пѣсни, которыя я издаю, есть уже мертвыя для Малороссіянъ. Это только малѣйшіе остатки той чудной пѣсенности ихъ дѣдовъ, которая была удивленіемъ и самыхъ хулителей всего Украинскаго: не стану разсуждать объ ихъ достоинствѣ и голосахъ, — скажу только, что я почитаю себя исполнившимъ долгъ свой предъ своею родиною, исторгнувъ изъ забвенія эту Южно-Русскую народную поэзію у старцевъ, занесшихъ одну ногу въ гробъ. Я посвящаю ее моимъ предкамъ Гетьманцамъ, она имъ принадлежитъ; быть можетъ, хотя одинъ листочекъ изъ сего собранія упадетъ на завалившуюся ихъ могилу или долетитъ на высокій курганъ козацкій" (с. 7). У вступі до Червоноруських пісень — Лукашевич не відрізняє дум од пісень історичних. До останніх треба застосувати його слова: „...Галицкій пастухъ знаетъ гораздо болѣе думъ о герояхъ Украины и ея исторіи, нежели посѣдѣлый Малороссійскій козакъ"; „важнѣйшія изъ пѣсенъ Червонорусцевъ — это есть, безъ сомнѣнія, малороссійскія думы" (с. 104). І далі: „и какъ не уважать до восторга Малороссіянъ, когда они осмѣлились вооружиться противъ Поляковъ — сихъ вѣчныхъ угнетателей и арендаторей Галичанъ. Вотъ почему Червонорусцы усвоили себѣ думы Малороссіянъ, между тѣмъ какъ послѣдніе, счастливые ихъ собратія, давно ихъ позабыли (sic!). Голоса древнихъ думъ Малороссіи проницаютъ душу какимъ-то неизъяснимо томнымъ впечатлѣніемъ, онѣ соединяютъ въ себѣ и тоску по родинѣ и неукротимую месть Славянина, когда его несчастія перешли мѣру человѣческаго терпѣнія" (с. 106). Із наступної характеристики „дум" видно, щó розумів під цією назвою Лукашевич, дарма що він і опублікував скількись дум нерівноскладового вірша: „Сіи шестистопныя и даже восьмистопныя пѣсни исходятъ изъ широкой груди Русина такъ гибко, такъ мелодически, какъ будто самые нѣжные романсы Жуковскаго или Пушкина; въ нихъ мы различаемъ и тихій плачъ матери и сестры о своемъ сынѣ и братѣ, и раскаты грома изъ пушекъ и самопаловъ, и вопль сражающихся, гдѣ ‚Ляцькая кровь' течетъ рѣками. Къ сожалѣнію, ни одна изъ нашихъ думъ не переложена на ноты. Галичане и понынѣ не забываютъ голосовъ этихъ волшебныхъ эпопей, и понынѣ онѣ приводятъ въ потрясеніе ихъ души! Справедливо малороссійскіе бандуристы говорятъ, что слава не умретъ и не поляжетъ"... (с. 106).

§ 14. Слов'янофільський emphase, що де-не-де визирає у Лукашевича, надто яскраво виступає в книзі О. Бодянського „О народной поэзіи славянскихъ племенъ" 1837 р. І коли ми згадаємо, що раннє українофільство помітно будувалося на засновках слов'янської взаємности, що збирачі й дослідники української народньої творчости, напр., Костомаров та инші, теж не позбавлені були тяжіння до слов'янофільства, —

то книжка Бодянського набуде певної ваги в очах історика української етнографії. Її ідеологічні основи помітні відразу, з перших-же сторінок. „Въ наше время всеобщаго стремленія къ самобытности и самостоятельности, почти всѣ народы, особенно Европейцы, хотятъ жить жизнію, въ полномъ смыслѣ имъ принадлежащею, вытекающею изъ собственныхъ ихъ нѣдръ, слагающеюся изъ совокупности всѣхъ стихій человѣческаго бытія, коими навсегда устанавливается физіономія народа, рѣзко и мѣтко отличающая его отъ его сосѣдей и прочихъ народовъ, короче — хотятъ быть независимыми, истинно народными“ (с. 3). Тому народи переймають чуже обережно, бувши переконані, „что не все чужое хорошее — равно хорошо для всѣхъ“... (с. 4). „Прошла уже пора соблазнительныхъ идей космополитизма“... „всякій народъ хочетъ оставаться тѣмъ, чѣмъ онъ есть, чѣмъ онъ можетъ сдѣлаться, ...хочетъ быть собой, жить своей коренной жизнью... и такимъ образомъ жить всѣми силами своего бытія, сдѣлаться вполнѣ народнымъ“ (с. 4—5). „Народность, однако, нимало не препятствуетъ совершенствовать себя какъ каждому недѣлимому, такъ и цѣлому народу“ (ib.). Любов до свого рідного за Бодянським „есть настоящій ключъ къ истинному просвѣщенію“ (с. 7). „Народъ, развивающій въ своемъ существованіи свою личность, живетъ самобытно, своеобразно, народно, выражаетъ своимъ бытіемъ предопредѣленную ему идею“ (с. 8). Тому „словесность, будучи отраженіемъ стихій, составляющихъ бытіе народа, непремѣнно должна быть народною“ (с. 9). „Поэзія, какъ цвѣтъ, вершина, слава, вѣнецъ Словесности народа, должна быть также въ высочайшей степени народной. Народность нимало не препятствуетъ ей оставаться вѣрною идеѣ изящества, быть настоящею изящною Поэзіей. Истинная Поэзія не можетъ быть не народною, ибо она есть — строжайшее сочетаніе идеальнаго съ дѣйствительнымъ“ (с. 9). „Родъ человѣческій слагается изъ народовъ, изъ коихъ всякій имѣетъ свою Поэзію, потому, что Поэзія прирождена народу“ — „не можетъ быть народа безъ поэзіи (с. 10), но формы проявленія изящнаго до безконечности разнообразны“. „Оттого поэзія необходимо должна имѣть на себѣ печать того народа, коему принадлежитъ“ (с. 11). Коли „къ совершенству ведетъ не одна дорога“, то те саме помічаємо і в царині поезії: „Всякая Поэзія должна быть собой, стремиться своей дорогой къ полному, гармоническому развитію себя“ (с. 13). Слідом за Гердером Бодянський повторює його думку, що надовго закоренилася в европейській науці й літературі: „Оставаясь вѣрной себѣ, своей природѣ, Поэзія неминуемо, волею-неволею будетъ Поэзіей народа, зеркаломъ путей его жизни, отраженіемъ идеи, проявляемой этой жизнью, составляющей душу народа. Кромѣ того, направленіе Поэзіи, ея характеръ устанавливается жизнью народа, его возрастомъ“... „Ясно, что Поэзія опредѣляется исторіей народа“... „Поэзія поясняетъ собою исторію, замѣняетъ ее, — если народъ не имѣетъ ‚лѣтописей своей жизни‘“. Поезія показує шлях, що їм ішов народ. „Конечно, тутъ не будетъ ни годовъ, ни числелъ, ни именъ, и т. п.

принадлежностей лѣтописи, зато все это пополняетъ собой духъ времени, духъ прожитой жизни, потому что Поэзія есть самое вѣрнѣйшее и никакому сомнѣнію не подлежащее свидѣтельство о жизни народа, картина его бытія" і т. д. (с. 14).

Усе, за що невиразними натяками казали Максимович (1827 р.) і Срезневський (1833 р.), подав Бодянський у системі, побудованій на низці поважних для того часу міркувань. І хоч наївні здаються нам часом вони — для своїх часів вони були гаслами нового ставлення до народньої словесности, освяченими до того-ж авторитетом европейської й слов'янської зокрема науки. Ці ідеї — плід захоплення Бодянського з одного боку — німецькою філософією, з другого — могутнім рухом відродження слов'янських народів, особливо чехів (не дурно Бодянський так рясно цитує Добровського, Шафарика, Коллара, Ганку та инших) — жили поміж ученими аж до Куліша й Костомарова, а серед інтелігентської маси й згодом. Вони осявали своїм світлом діяльність збирачів і дослідників української пісні — зокрема історичної поезії українського народу — його „дум". Звідси ідеалізація їх і ставлення до них, як до „народньої святині", що дожило до нашого часу. Бодянського забули, але його ідеї, пробившись у маси невидними потоками, спливають иноді на поверхні життя, об'являючись, може, мимовільними ремінісценціями.

Для Бодянського „Славяне всѣхъ богаче пѣснями, многочисленностью, разнообразіемъ ихъ превышаютъ всѣхъ сосѣдей нашей части свѣта" (с. 20), що стверджується низкою свідоцтв, давніх і нових. Слов'ян випередили своєю освітою инші народи, „но что касается до естественной Поэзіи, въ ней они далеко ушли впередъ, обогнали всѣхъ сверстниковъ, сосѣдей, друзей и враговъ..." (25). І ця поезія — самостійна й оригінальна (с. 47). Поезія кожного слов'янського народу, відповідно до його історії, має власний характер (с. 55), і Бодянський переходить до окремих характеристик. Поезії українського народу він приділяє сторінки 122—139. Слідом за Срезневським він розглядає її на тлі історичних розрухів, що пережила Україна й що витворили основні риси психіки українського народу („або добуть, або дома не буть", „Лучче в землі тліти, ніж Татарові служити"). В свойому побіжному нарисі Бодянський не розглядає спеціяльно дум, тому й ми не підемо за ним далі. Зазначимо тільки вказівку на те, що він спочував думці кн. Цертелева, висловленій так: цілих п'ять віків „не влагать въ ножны меча"... і наслідком цього мати „щербату долю" (132). Драматизм — ось усупереч твердженню Срезневського — характерна риса історичної української поезії; окрім того, вона щира: „въ этомъ отношеніи пѣсни Южнорусскія единственныя въ своемъ родѣ, стоятъ выше пѣсенъ всѣхъ прочихъ славянскихъ племенъ, у коихъ рѣдко, очень рѣдко встрѣтите драматическое положеніе, составляющее, потому, случайное явленіе... Пѣсни Украинскія столько выше пѣсенъ другихъ славянъ, сколько Драма выше прочихъ родовъ Поэзіи"... (с. 135). Визнаючи, що українці поміж усіма слов'янами найбільше піснолюбний, пісенний народ, Бодянський

подає непозбавлену цікавости подробицю: в його збірці з самої тільки Полтавщини було по-над 8.000 пісень, записаних протягом сімох останніх років (с. 136, прим.). Не наводимо повної захвату характеристики естетичних вартостей української пісні (с. 137—139)...

Коли-б ми хтіли простежити, як відсвічувалися ідеї, що їх висловили перші збирачі й дослідники українських пісень, ми могли-б сконстатувати останні сліди цих думок у працях, що з'явилися зовсім недавно: таку стійкість мають деякі ідеї й навіть усні формули, що в них ті ідеї втілено. Але й сказаного, гадаємо, досить, щоб стало ясно, що, подаючи історію, як виучувано народню творчість, зокрема „думи“ — не можна обмежитися тільки ізольованим переліком текстів, які опублікував той чи той збирач: треба поспитатися зазирнути і в сферу ідейних мотивів. І це особливо тоді, коли на прапорі історика стоїть гасло — соціологічного вивчення явищ.

III.

ДОДАТОК.

Як додаток до нашої статті подаємо три записи дум, що зробили А. Метлинський і П. Куліш. Вони збереглися в рукописові Уч. Архива Р. Геогр. Общ., XXXI, № 25. Цього рукописа докладно описав проф. Д. К. Зеленін: рука переписувачева, але поправки й примітки поробив А. Метлинський. Ці тексти знадобляться на те, щоб повиправляти деякі читання Костомарова, рукоп. Д. М. Ревуцького й вид. Антоновича та Драгоманова і з'ясувати процес їхньої роботи.

Далі публікуємо ще три записи, що зробив С. І. Маслов (про нього згадує К. М. Грушевська, стор. CLXI); ці записи належать до початку 1900-их рр., саме коли збирано дані про лірників і кобзарів. Ці дані лиш почасти використала редакція Трудовъ Предварительнаго Комитета по устройству Археологическаго Съѣзда въ Харьковѣ 1902 р., але тексти так і не надруковано. За дозволом од С. І. Маслова публікую три його записи думи про вдову та її синів.

Перший текст записано од лірника Миколи Дуброви (рук. Маслова, стор. 85) на Троїцькому ярмаркові в Ічні, 1902. VI. 5.

Другий текст — од лірника Гарасима Вахна, на Іллінському ярмаркові в Ічні-жтаки, 1902. VII. 19 (рук. Маслова, стор. 117).

Третій текст записано од лірника Семена Зелінського в Києві, 1902. IX. 25 (рукоп. Маслова, стор. 169).

Друкуючи — як записи Метлинського з початку 1850 рр., так і С. І. Маслова, додержуюсь оригінального правопису, хоч який він перістий та непослідовний.

І. Рукопис Р. Географ. Общества XXXI, № 25.

(с. 93). 1. Про Невольныков та попивну Богуславку.

На чорному мори, на каменю биленькому,
Там стояла темныця камъяная,
Цеглою мурована.
А в тій темныци пробувало симсот бидных.
5. Воны пробувалы,
Николы свита сонця не выдалы.
То дивка бранка
Маруся попивна Богуславка

До темныци прихожае
10. Темныцю одмыкае,
Словами промовляе
„То козакы,
Бидни невольныкы!
То гадайте:
15. Що в нашій земли за день тепера?..
То воны тее зачувають,
Дивку бранку
Марусу (sic!) Попивну Богуславку
По ричах познавають:
(с. 94) 20. — „Що дивко бранко,
Марусю Попивно Богуславко!
По чим мы можем се знаты?
Що мы в темныци пробуваем,
Николы свита сонця не выдаем" —
25. То вона тее зачувае,
Словами промовляе:
„То козакы,
Бидни невольныкы!
Що в нашій земли за день тепера?
30. Велыкодна субота,
А завтра пресвитле Хрыстово Воскресеные,
День — Велыкдень!"
То воны тее зачувають,
Билым лыцем до сырои земли припадають,
35. Ой дивку бранку
Марусю попивну Богуславку
Кленуть проклынають:
— „Бодай ты соби ни щастя, ни доли не мала,
Що такый велыкый празнык роковый сказала!
40. Що мы в темныци пробиваем,
Николы свиту Божого не выдаем!"
(с. 95) Вона тее зачувае,
Словамы промовляе:
„Що козакы,
45. Бидни невольныкы!
И не лайте мене, не проклынайте!
Мене завтра наш пан Турецькый до мечету буде выряжаты,
Мыни дивци бранци
Маруси Попивни Богуславци
50. До рук ключи оддаваты!"
Пан Турецький до мечету выряжае,
Маруси Попивни Богуславци
До рук ключи оддавае.
То дивка бранка добре дбае. —
55. Темныцю дмыкае,
Словамы промовляе. —
Дрибными сльозамы облывае:
„То бидни невольныкы! вы дбайте,
В город (sic) хрестыянськы утикайте,
60. Тильки одного города Богуслава не мынайте,
Моему отцеви та матинци знати давайте:
Нехай мыни отець худобы не трачае,

(с. 96) Скарбив не збувае,
Нехай мене молодой из неволи не выкупае,
65. Бо вже я потурчылась, побусурманылась,
Для Турецькои роскоши!.."
Ой вызволь, Господы симсотъ бидных невольныкив на волю —
В край веселый,
Мир хрещеный,
70. На зори ясни,
В город хрыстыянськы.
Даруй, Господы, мыру царському,
Народу хрыстыянскуму,
Всим православным хрыстыянам
75. На многая лита

(Записалъ отъ Кобзаря въ селѣ Зѣньковскаго у. Полтавской г., Амвр. Метлинскій).

(с. 97) 2. Про смерть козака на Кодени долыни.

На узбочи долыны, биля Двох Сокорив Козацьких
Там козак постреляный, порубаный на раны смертены знемагае,
И праведного Судыю з неба бажае;
Пры соби отця, ненькы не мае...
5. Постреляны — кровъю зійшлы,
Порубани — к серцю прыйшлы...
Тоди козак долыну Кодену [1]) трома клятбамы проклынае:
Бодай ты, долыно Кодыно, мхамы, болотамы западала,
Щоб у десну (sic) [2]) Божу николы не зоряла, не позоряла!
10. Що я на тоби третій раз гуляю, —
Въ тебе козацькои добычы соби ни якои не маю...
Первый раз гуляв, —
Коня вороного втеряв;
Другый раз гуляв, —
15. Товарыша сердешного втеряв;
Третій раз гуляю, —
Сам голову вже козацькую покладаю".
Орлы — чорнокрыльци,
Козацьки дозирци,
(с. 98) 20. Налитають,
Козацьку душу доглядають.
То вже козак молодый отця й маты спомынае:
„Поможы мыни отцева, матчына молытва наколиньця встаты,
Семыпъядну пыщаль у рукы достаты,
25. По тры мирци пороху пидсыпаты,
По тры कулькы свынцевых набываты:
Орлам чорнокрыльцям,
Козацькым дозырцям
Велыкый подарунок посылаты".
30. То вже козак молодый,
Товарыш войсковый,
По тры мирци пидсыпае,
По тры кулькы набывае.

---

[1]) = рукоп. Ревуцького.

[2]) Над *д* — велика літера *Д*.

Орлам чорнокрыльцям,
35. Козацькым дозырцям,
Велыкый подарунок посылае;
Сам на себе в землю щырым серцем впадае,
Тысячу (?) пыщаль на колиньця одкыдае,
Ще й на море поглядае;
40. Шо море трома цвитамы процвитае:
Первым цвитом — островамы:
Другым цвитом — молодымы козакамы,
(с. 99) Третим цвитом — [1])...
Шо козакы, добри молодци,
45. На долыну Кодену прыбувалы,
Срибла-злота много набиралы,
Козака посреляного (sic), порубаного знахождалы,
Шаблямы, надилкамы яму копалы;
В семыпъядну пыщаль прозвонылы:
50. Славу козацьку учинылы;
Шапкамы, прыполамы семыкопну высыпалы,
На могыли прапир устромлялы:
Славу козацьку учынялы.

Слідом за цим безпосередньо йде, як додаток, дума, видана в К. М. Грушевської під заголовком „Плач зозулі“ (с. 148 і д. № 13). У рукоп. Геогр. Общ. вона не має заголовку: м. б. записувач убачав у ній прикінцеву частину думи, що йшла перед нею? Не подаємо її цілком: текст тотожній з рук. Д. М. Ревуцького, з одмінами: ст. 4: „закувала“; 6 „маты“; 19 „тилькы“; 21 „козацька“.

(стор. 7). 3. Про Билоцерковщыну (1651—1652 г.).

1. Эй чы гаразд, чы добре наш гетьман Хмельныцкый почынив
Що з Ляхамы, из мостывымы панамы, у Билий Церкви замырыв?
Да велив ляхам
Мостывым панам
5. По козаках, по мужыках станцією стояты,
Да не велив велыкои станциѝ вымышляты
То ще ж то Ляхы
Мостывыѝ паны
По козаках и по мужыках посталы
10. Да велыкую станцію вымышлялы.
Од ѝх ключи поодбирали
Да сталы над ѝх домамы
Господарамы:
Хозяйна на конюшню одсылае
15. А сам из його жоною на подушках почывае.
То козак, альбо мужык, из конюшни прыхождае,
У кватиру поглядае,
Аж Лях, мостывый пан, ище изъ його жоною на подушках почывае,
То вин одын осьмак у кармани мае,
20. Пиде изъ тоскы да с печали у кабак да й той прогуляе.
То Лях, мостывый пан од сна уставае,
Юлыцею йде,

---

[1]) Прим. рукою Метлинського: „Одже и забувъ, якымъ третимъ цвитомъ“... говорилъ Кобзарь и не могъ вспомнить. А. М.“ Хто виправив це місце (див. вид. К. М. Грушевської, с. 147, стихи 37—40)? Костомаров, або згодом — сам Метлинський?

Казав бы, як свыня нескребена попереду ухом веде,
Ище слухае прослухае,
25. Чы не судыть його де козак, альбо мужык
(стор. 8). У кабак ухождае
То йому здаеццся
Що його козак медом шклянкою або горилкы чаркою вытае,
Аж його козак межды (?) очы шклянкою шмагае
30. Ище стыха словамы промовляе:
„Эй Ляхыж вы Ляхы,
Мостывыи̂ паны!
Хотя ж вы од нас ключи поодбыралы,
И сталы над нашымы домамы господарамы
35. Хотя б вы на нашу кумпанію не похождалы“.
Тогда то козакы сталы у ради як малыи̂ диты,
Од своі̂х рук лысты писалы,
До гетьмана Хмельныцького посылалы,
А в лыстах прыпысувалы:
40. „Пане гетьману Хмельныцькый,
Батьку Зынов наш Чыгырынськый!
За що ты на нас такый гнив положыв,
На що ты на нас такый ясыр наслав.
Уже ж тепер мы ни в чо́му воли не имием:
45. Ляхы, мостывыи̂ паны, од нас ключи поодбыралы,
И сталы над нашымы домамы господарамы.
Тогди ж то Хмельныцькый лысты чытае,
Стыха словамы промовляе:
— „Эй козакы диты, друзы, небожата!
50. Погодите вы мало, трохы, не багато:
Як од святои Покровы да до свитлого трыдневого Воскресенія,
Як дасть Бог що прыйде весна красна,
Буде наша вся голота рясна“. —
Тогди ж то пан Хмельныцькый добре дбав
55. Козакив до схид сонця в поход выправляв,
(стор. 9) И стыха словами промовляв:
„Эй козакы, диты, друзы!
Прошу я вас, добре дбайте,
На славну Украі̂ну прыбувайте,
60. Ляхив, мостывых панив у пень рубайте,
Кров і̂х Лядську у поли з жовтым писком мишайте,
Виры своеи̂ хрыстыянськои у поруго не подайте.“ —
Тогда Ляхы, мостывыи̂ паны, догадлыви бувалы,
Уси по кущах, та лисах повтикалы;
65. То козак и лисом бижыть,
А Лях за кущем и ле́жачы дрожыть;
То козак Ляха за кущем знахождае,
Ке́лепом мызы (sic) наганяе,
И стыха словамы промовляе:
70. „Эй Ляхы ж вы Ляхы,
Мостывыи̂ паны!
Годи не вам по за кущамы валяццця,
Пора до нашых жинок на опочынок иты:
Уже наши жонкы и подушкы поперебывалы,
75. И вас, Ляхив, мостывых панив, ожыдалы!“

Тогди то Ляхы козаків ридными братамы узывалы:
— „Эй козакы,
Ридниі браты!
Колыб вы добре дбалы
80. Да нас за ричку Вuслу хоть у одных сорочках пускалы!"
От тоди то Ляхам Бог погодыв
На рицци Вuсли лид обломыв;
Тогди козакы Ляхив рятовалы: |
(стор. 10) За патлы хваталы,
85. Да ще й да́ле пид лид пидпыхалы,
И стыха словамы промовлялы:
„Эй Ляхы ж вы Ляхы,
Мостывиі паны!
Колысь наши диды над сиею ричкою козаковали,
90. Да в сиеі рицци ска́рбы поховалы:
Як будете скарбы находыты,
То будемо з вамы пополам дилыты,
Тогди будемо з вамы за ридного брата жыты!
Ступайте! тут вам дорога одна
95. До самого дна!"
Тогда(и?)ж то Хмельныцькый умер,
А слава його не вмирае.

(Записалъ отъ кобзаря Андрея Шута въ м. Александровкѣ Сосницкаго у., Черниговской г., П. К.).

Олівцем збоку: „Есть у Максимовича. Странно, что записано въ Сосницк. у., Черниг. губ., а языкъ Запад. губ.?"

II. Записи С. І. Маслова.

1. Псальма „Удова".

1. А в Кієві на Подолі
Там зеле́на со́сна шумі́ла;
А то ж не со́сна шумі́ла,
То бе́дна вдова
З своїми ді́тками говорила [1]).

2. Горко, горко нам, христія́не
В бѣлом сві́ті бѣлой камень возглота́ть,
А що горше, тяжше, важше
Тий бі́дний вдові
Своїх малих діто́к воспитать.

3. А єди́ная вдова горко слёзно хліб одробляла,
Да вона своїх діто́к воспита́ла,
Да вона ж йіх і в найми не пуска́ла,
Завжде́ перед Богом стоя́ла,
Хурту́ни воспроха́ла:
„А создай же Боже мойім діткам хуртуну [2])
Временно щасливую ве́льмі годи́ну.

---

[1]) Після кожного розділу — „пригриш".
[2]) „Щастя значить ото" (*Микола Дуброва*).

4\. А еди′ная вдова вже ж вона своїх діто′к подружи′ла,
А вжее ж є′ї ді′ткам хурту′на вслужи′ла.
А як стали ж ей діткі подру′жжя мать,
Стали свою мату′сю забува′ть,
Тя′жкіми, ва′жкіми, го′ркіми, проти′вними, доса′дними словами еї укорять.
Ше й із хати проганя′ть.

5\. А еди′ная вдова через пори′г ступа′є
За слёзами світа Божого не вида′є
Ви′шла вдова′ за воро′та, силно зажури′лась,
Од дітськіх тя′жкіх, важкіх, го′ркіх, проти′вних, доса′дних слов
Із ног повали′лась.

6\. Старшой же син в оболонь [1]) восмотря′є
І го′рдо, пи′шно меншому брату промовля′є:
— „Ах, іди ж ти, менчий брате, ма′ткі подвожда′ть:
Напилась горко блу′ду віна′,
Не мо′же на ногах устоя′ть".

7\. — „Ах, ді′тонькі ж мої,
Тре′тёй день я в уста′х хліб держа′ла,
Холодною водо′ю устов не прокропля′ла,
Ти′м же так горкая кровавая сма′га пала,
Як я над вами мале′нькіми страдала
А тепер вас дожда′ла,
Тяжкії, важкії, горкії, противнії, досаднії слова
Од вас восприня′ла".

8\. Ах іде ж чужа′я чужи′на, молода′ челяди′на,
На ту′ю вдову поглядає і до тої вдови′ промовляє:
— „А іди ж ти, вдово, в мий дом прожива′ти,
Да не бу′ду твоїх моли′тов прогнівля′ти,
Буду твою старость поважа′ти,
Рано й ве′чор бу′ду твої моли′тви почита′ти".
— „А я ж тобі′, моя до′ненько, буду угожда′ти,
Хату й сі′ни подміта′ти.
А есть у тебе мале′сенькі діточкі,
До я бу′ду догляда′ти,
Шо ти не дала под ти′ном погібати,
Отакії свої ді′ти ма′вши".

9\. А єди′ная вдова′ од дітського двора одступи′ла,
Уже ж йім хуртуна не вслужи′ла.
А стала ж вона′ од дітського двора одхожда′ти
Став йіх Госпо′дь кара′ти,
Стала йіх худо′ба пропада′ти,
Огне′м пожаром погоря′ти,
А зело′м бурьяно′м став йіх двор зароста′ти.
Отоді′ ста′ли вони′ свою мату′сю вспомина′ти.

10\. А в неді′лю ра′но-поране′ньку
В усі дзво′ни дзво′нять.

---

[1]) „чи в окошко, чи шоб то" (*Микола Дуброва*); — це свідчить за давнє походження думи: Дуброва цього слова, як бачимо, вже цілком не розумів.

А уви'дьте, уві'рте ви, християне,
Шо вдовини' сини' своеі' мату'сі звінѣніѣ поко'рнійше про'сять.
Ста'ршой же син у чужо'й дом уступа'є,
Перед своєю мату'сею на колі'нах упадає
А го'рко сё слёза'ми своеі' мату'сі звінѣніѣ блага'є.

11. — „Ах іди ж ти, мати, в наш дом прожива'ти,
Не бу'дем твойіх молі'тов прогнівляти,
Будем твою старость поважа'ти,
Рано й вечор будем твої молі'тви почита'ти,
Шо ти не дала нам мале'сенькіми под ти'ном погіба'ти“.

12. А єдиная вдова на йіх прозьбу не вважа'ла
І на йіх слёзи не вдаря'ла,
А только єди'ноє усердіє поімі'ла
Шо йіх мале'ньких діто'к пожалі'ла.

13. А єди'ная вдова стала к дітському двору прихожда'ти
І к сирой землі' припада'ти,
В Бога звинѣнія прохати.
Ста'ла в йіх худо'ба прибува'ти
І зело'-бурья'н посиха'ти,
Пра'х, цвіль, по'пил опада'ти.
Отоді' стали вони' свою мату'сю почита'ти.

14. Менчий же брат в доро'гу 'дйізжає
І старшого брата словами ублаготворя'є:
„А гляди ж ти, ста'рший брате
Мату'сі не прогнівля'й,
Подружжя, брате, моє й своє супиня'й [1]).
Чи не буде нам ща'стя-хуртуна в доро'зі хоч ма'ло помага'ть“.

15. А ста'рший же брат упьять серце-зло'сть мав,
А бра'вши мату'сю за ру'ку і за двері вивожда'в.
А приснився ме'нчому бра'ту
Сильно велико далекой доро'гі
Придивні'шой сон.
Да устав же вин, горко, слезно плаче ридає
На'менчому [2]) брату промовляє:
— „Десь нашої матері у на'шому домі нема'є,
Бо вже ж нам щасте-хурту'на
В доро'зі і мало не помага'є“.

16. А хто отца ма'тір почита'є,
Тому' Бог ща'стя и до'лю посилає.
А хто отца ма'тір прогнівляє,
У ад вѣ'чний впада'є
На вѣкі вѣков. Амі'нь.

„Эту псальму Микола пѣлъ такимъ образомъ: быстро говорилъ речитативомъ строфу и тянулъ въ это время на одной изъ струнъ лиры. Въ концѣ речитативъ замедлялся, переходя въ пѣніе. Въ паузахъ между строфами игрался аккомпаниментъ“. (Прим. С. І. Маслова).

---

[1]) „матері, бач, шоб не прогнівляли“ *(Микола Дуброва).*
[2]) „йіх аж три було, значить“ *(Мик. Д.).*

2. Псальма „Удова".

1. Што у Кіеві на Подолі
Отам шуміла со'сна зелёная.
А то не сосна, а то зазуля кувала,
А то вдова старесенька
Й із своїми синами розмовляла.

2. Ох тяжко важко сей камень знімати (глода'ти),
А ще тяжше мали'х діто'к воспита'ти.

3. Да удова старе'сенька жила приживала,
По полю ходила,
Колос до колоска збірала,
Хліб-силь одпряда'ла,
Да все малих діто'к воспита'ла.

4. А на колінях упадала,
До Бога рукі вгору пидима'ла,
В Господа великого хуртуни то й прохала:
— „А поможи мені, Господи,
Сіх діто'к воспитати,
Розума з йіх до'брого дожда'ти,
Подружити, худобою поділити,
Дома йім постро'іти,
На три часті йіх роспроділи'ти".

5. Ой стала вдова старесенька жить, прожива'ти,
Став йій Бог хуртуну посила'ти.
Подружи'ла йіх, худобою поділила,
Дома йім построіла,
На три части йіх роспроділила.

6. О як стала вдова старесенька у сино'в прожива'ти,
Стали сини своіх жен напуска'ти,
Малих ді'тей не припиняти,
Матюр вдову старе'сеньку
Гиркі'ми слова'ми то зневажа'ти,

7. Стали матері старесенькій
Хлібом-со'ллю докора'ти
Із своей хати виганяти,
У чужой дом то й проживати.

8. Што й у Кіеві на Подолі
Вжі звони зазвони'ли.
А то люде про вдовини'х сини'в говорили.

9. Ох менший брат і старшому говорить:
— „Ось дивися, брате,
Наче наша мати гріха не знав,
Што в неділю рано-поране'ньку
До служби іду'чи
Блуда' віна' напила'сь
Й а із ниг повали'лась".

11. — Ой ви ді'точки мої,
Я третёй день як ув устах хліб держа'ла,
Четвертой день як уста свої водицею прокропляла.
Отака ж, діти, мене вели'кая смага то й напала.

12. Я й із ниг повали'лась".

13. Ой як стали сини свою матюр
Із свого дома виганяти,
Що менчий син ворота 'тчиняє,
А старший бере за рукі,
З двора вивожда'є,
Середдужший у пле'чи з двора випиха'є.

14. Оце тобі наша стара мати
Шлях дорога
І широкая, ше й довгая.

15. Ох, як пошла вдова старе'сенька
Путьєю дорогою,
А застріла вдову чужая чужени'ця,
Молода' челяди'на,
— „Ой ходім, удова старе'сенька,
До мене проживати,
Я тебе буду хлібом-соллю воспитати".

16. Ох, як пошла вдова старе'сенька
В чужой дом проживати,
Став же йім Бог хурту'ни не посила'ти.

17. Стали йіх дома' грома' побивати,
Стали йіх дома' погора'ти,
Стало йіх подви'рьє пра'хом зіллъём зароста'ти.

18. Стали йіх люде непочита'ти
Не в паха'рстві, не в реме'стві,
Не в уся'кому то й купе'честві.

19. Ох, не бага'цько вдова старе'сенька
Жила прожива'ла в чужом домі —
Шесьнадцять то й лѣт.

20. Ох, менчий брат старшому говорить:
— „Ході'м, брате, заберім матерь
У свой дом прожива'ть,
Чи не буде, брат, нам лучшей Госпо'дь хурту'ни посила'ть".

21. Ох, як пошли сини своєй матері
У свой дом забіра'ти,
На колі'нях упадали,
Ма'тері великого звине'нія то й прохали.

22. — „Ой ходём, мати, наш дом проживати,
Ми будем, мати, своіїх жен страхати,

Мали'х діто'к припиня'ти,
Не будем тебе, мати,
З своєї хати вигоняти.

23. Ох, не будем тебе, мати,
Гірькіми словами зневажа'ти,
Не будем тобі, мати,
Хлѣбом-соллю докоря'ти".

24. Ох, як пошла удова' старе'сенька
У свой дом прожива'ти,
Став на хоромах прах-зі'лле посиха'ти.

25. Стали йіх люде почита'ти
І в паха'рстві і в реме'стві
У всякому то й купечестві.

26. Став йім Бог хурту'ну посила'ти
І хліб родити
І скотину то й плодити.

3. Удова.

1. У неділю рано поране'ньку
Нѣ сивая зозу'лька кувала
І нѣ дробна птичка щебетала,
А то бідная вдовиця
На колінах стояла,
Наивижшого Бога прохала,
2. — „Господі милостивий,
Дай же мені свойіх синочків
Поженити і подружити,
І дома йім постановити,
І хазяйінами настановити!"
3. Як начала бідная вдова
Жити проживати,
Свойіх синочків соколочків
Поженила і подружила,
Дома йім постановила
І хазяйінами настановила.
4. Як начали удови'чини сини'
Жити-прожива'ти
І нѣ стали свойєї старойї матері
Спочитати и поважати,
А начали свою стару матір
С хати випровожати.
5. — „Иди ти, мати, з нашойі хати,
Бо ти ж нам невгодная и невдобная,
Ні хати ні сіней вимітати,
Ні малих дітей колихати;
Толькі ти годная
З нашими же'нами
Сварку мати!"
6. Один бере за ру'ченьку
А другий — за другу,

А третій догоня'є
І ворота одчиняє
І кулаками пид бокі дава́є.
7. Вивели стару матір
За двір за ворота:
— „Оце тобі, мати,
Шлях і дорога широка".
Самі вернулися у сві'тлоньку,
В оконечко видивля'ються,
З своєї старої матері
Насміхаються.
8. — „А девиться ви хлопці моло'дці,
Як наша мати у неділю рано
Вина' напивається,
По пид тинами и валя'ється".
А бідная вдова
Ріскі в роті не мала,
Аж кревава смага пала.
9. Пошла бідна вдова дорогою широкою
І зостріла сосідку,
Молодую челяди'нку.
— „Сусідко ж, молодая челяди'нко,
Возьми мене в свой дом жити проживати,
Буду тобі хату й сіни виміта'ти,
І малу дитину колихати
І тебе, молодую челяди'ну,
На путь настановля'ти".
10. А сусідка, молодая челядинка,
Нічого не говорить,
Да бідную вдову
З земли пиднимає
Да до себе в дом
Жити-проживати провожає.
11. — „Іди ти, бідная вдова,
В мой дом жити прожива'ти,
Не будеш ти бідная вдова
Ні хати, ні сіней вимітати
Ні малойі дитини колиха'ти,
Толькі будеш мене, молодую челяди'ну,
На путь настановля'ти".
12. А не довго бідная вдова
Жила в сусідчиному домі —
До півтринадцятого года.
А де взявся вітер, грім, бура —
Дома синам попалило,
А худобу у полі забило.
13. — „Ой ви хло'пці-моло'дці,
Як не стали ми свойєі старойі матері поважа'ти,
Начав нас Господь кара'ти.
14. А самий менчий нічого не говорить
Да до сусі'дкі у дом уступа'є,
На коліна упада'є
Да свою стару матір
До себе в дом жити проха'є.

15. — „Іди ж ти, мати, у наш дом проживати.
Будемо дітей лякати,
Же'нив страхати,
Чи не перестане нас Господь карати?"

16. А бідная вдова з сусідчиного дома виступає,
До свого сина в дом уступає,
На́ коліна упадає
І за свойіх синочків-соколо'чків
Опьять Бога прохає.

„Удова" записана только по пересказу и не провѣрена „по пѣтому". Дѣленіе на строфы я произвелъ руководствуясь смысломъ. г. Кіевъ 1902. IX. 28—30. (Примітка С. І. Маслова).

СОФІЯ ТЕРЕЩЕНКОВА.

ВІРУВАННЯ В СОНЦЕ.

(Звиногородщина на Київщині) [1]).

1. В нашій місцевості селяни вважають сонце за святе. Коли вечеряють, обідають чи так що їдять на дворі, то неодмінно хрестяться до схід сонця. Як забавляють маленьких дітей, то показують на сонце й питають: „де Бозя?“ Старших дітей, коли виряджають у поле пасти худобу, то навчають: „Іди, моя дитино, паси; в хліб не пускай, бо сонечко побачить, Богові скаже. Не спи, гуляй; тілько як будеш гулять, не кривися з праведного сонечка, не кидай на сонце грудками, бо Бог хліба не дасть. І пальцем не показуй на сонечко, бо око йому виколиш; не плюй на сонце, бо буде тьма над нами. Бог поставив святе світило, воно так само може покарать, як і Господь“.

Пастухи, хлопчики й дівчатка женуть пасти худобу рано до схід сонця. Коли виженуть на поле, то худоба пасеться, а вони посідають рядочком до того місця, де має сонце сходити, і співають:

Сонечко, сонечко,
Очени віконечко,
Бо ми тут плачем,
По холоді скачем.

Вийди, вийди сонечко,
На попове полечко,
Там піп косить,
Бога просить,
А попадя їсти носить,
А я бідна сирота,
Відчиняйтесь ворота.

Коли сонце покажеться, то вони сильно радіють, наче вперше сонце побачили, бігають, граються й приспівують: „Очинились ворота, випросила сирота“. Бавляться й співають:

Сонечко, сонечко,
Прийди під віконечко,
Хучій хутенько,
Прибіжи шведенько.
Прийдеш попереду, —
Дамо горщик меду.

Прийди до нас, сонечко,
Дамо тобі вовнечки
І на штани, і на сорочку,
Щоб сиділо у куточку;
І на шапку, і на свитку,
Щоб було у хаті видко;
На керею й на кожух
Щоб держався в хаті дух.

2. До сонця не можна ставати спиною, бо це тяжкий гріх. Коли жнуть на полі, то заходять постать проти сонця і підчас праці не забувають про те, щоб не стати до сонця спиною. Бог дозволив тільки раз стати спиною до сонця, — це тоді, коли людина відміряє тінь, щоб довідатися, коли полудень. То треба стати спиною до сонця й одміріти крок так, щоб ногою стати на тінь, що падає від голови, — тоді й є полудень. День поділяють на 4 частини: ранок — схід сонця, неділішні обіди, полудень і підвечірок; захід сонця — то вже вечір. Пастухи вгадують, коли гнати худобу з поля: стане й дивиться, де кінчається

---

[1]) Ці записи Софії Терещенкової є відповідь на анкету про сонце, що її розсилала Етнографічна Комісія У. А. Н. р. 1926—1927. *Редакція.*

його тінь, потім до того місця пройде й полічить, скільки ступенів; як далеко від села, то жене, коли 6 ступенів, а як близько, то тоді коли 8 ступенів.

3. „Як я була ще дівчиною, то було як іду на роботу, то мати покійні так мені наказують, щоб не відпочивати на сонці, бо людина як спочива, то може й задрімать, повернуться спиною до сонця праведного, то щоб і не згрішить, бо тож людина сонна, а тож тяжкий гріх. Отож трапляється часом, що людина здоровісенька й чогось несподівано вмре на полі. Тож тілько від того, що прогрішить напроти сонця, то Бог і покарає. А через те й не можна лягать на сонці, а луче лягать в холодку, то там байдуже — чи спиною ляжеш до сонця, чи що трапиться. А як спочиває сонце, то було раніш всі кидають роботу й стають молиться, — всі люди, а тепер хто молиться? Тілько старі, а молоді — то коли-б, Господи, помолились хоч ході, коли лягають спать та рано. А шить, то ніяк не можна тоді, коли сонце заходить, бо очі будуть болїть. Що вже там не є, а тих хвилин кілька можна для праведного сонечка посвяткувать, бо йому ото тілько й свято“.

(Записано від селянки с. Будиш, М. Трохименкової, що має 66 років).

4. „Баби мені казали, що Бог утворив сонце для того, щоб гріло й світило діточкам, а діточки на сонечку грілися-б, веселилися та росли. А за людьми Бог доручив дивитися, що вони роблять чи добре чи зле. То сонечко за день надивиться, бо йому все видко, а в вечері йде до Бога й про всеньке оповідає, що хто робив і після цього йде відпочивать. А місяцеві доручено Богом стежити за людьми вночі, що вони роблять. Бо гарні люди вночі відпочивають після важкої праці, а негарні то-ото горілку п'ють, крадуть то-що. Тому-то сонечко з місяцем вартують по черзі, а після своєї варти йдуть до Бога й розповідають про все“.

(Записано від хлопця-учня з с. Стебного Хведора Крамаренка)

5. „Тож кажуть, що сонце йде, світить нам і дивиться, що люди роблять; воно-ж все бачить, але люди грішать і всі ті гріхи падають на сонце плямами. Як найбільше людина грішить, то найбільше на сонці плям, то воно вже до вечіра зробиться таке замурзане, аж гливе. То через теж то воно на ніч заходить за землю та йде в море купаться. Й ото, коли викупається, то рано й вийде з поза гір до нас, то яке воно чисте та чирвоне й як воно гарно сяє. Хіба ж воно вдень таке?“

(Записано від селянина з с. Будищ Степана Трохименка).

6. „Сонце, — у нього голова велика, а ніжки маленькі. Небо стоїть на стовпах, а на стовпи покладено плотви; то сонце по тих плотвах ходить і світить, а як зайде за сволок, то буває тьма, але це рідко буває, бо воно того сволока обминає. Сонце в полудень не йде кілька хвилин, стоїть, відпочиває, а потім піде, а на підвічірок знов стане трошки, а тоді вже йде геть аж на спочинок за землю“.

(Оповідає гр. с. Михайлівки К. П.).

7. „Сонце — головате, з маленькими ніжками, ходить кругом світу й світить, а на вечір воно зходить на низ за землю і там за землею, помеж горами, його хата, — кажуть, що вона з вугля. То воно там трошки поспить, але недовго, то й іде, щоб вийти знов на землю, та й піти на небо. Але треба йому далеко скали обходить, щоб вийти в ту шморганку, що виходить на землю, бо у сонця ніжки маленькі, й воно не може вилізти на землю по скалах, а мусить шукать шморганки. Й ото, коли воно йде по скалах по-за землею, то сильно втомиться й через те воно таке червоне тоді, коли виглядає на землю. А потім, як піде вже на небо, то йому легше йти по рівному небі, а тому то воно блідіє. Але буває так, що воно довго ходить, а мало відпочиває й утомиться, то заплющить очі, щоб відпочити трохи, то й ото буває тьма“.

(Записано від селянина села Михайлівки І. Кешейди).

8. „Кажуть, що раз сонце зімою, в лютому, світило людям, світило, а було дуже холодно; то воно так намерзлося! Прийшло додому, натопило в грубі, лягло спать та

й учаділо й пролежало довго, поки прийшло до пам'яти. То ото ж лютий через те й має мало днів, бо сонце проспало".

(Записано від хлопця-учня з с. Михайлівки Осадчого).

9. „Небо селенно червоне й пикуче, але воно знизу затуляно оболоками. То Бог залишив нам отаку кругленьку дірочку, щоб нам гріло й світило, бо щоб усе небо відкрилось, то згорів би світ і все, що на ньому. А як отто Ілія везе до раю ключі, та гуркотить, і оден янгол вогненні коні погоня, а другий мечем нечистих сил розгонить, бо хотять коні видерти; то як махне, то розсіче оболока, то й блисне — покажеться небо; воно святе, як і сонце".

(Записано від селянки з м. Звиногородки Варки Погорілої, що їй 65 р.).

10. „Сонце таки є святе; не слухайте нікого, що то від природи, бо до природи є всякі машини, що можна ними крутить, поганять, а чому ж небом та сонцем ніхто не покрутить по свойому; аджеж хотіли б покрутить та ба! нічого не зроблять, а Бог, що схоче, то й зробить. Тому то й треба молиться Богу, коли сонце йде на спочинок, щоб воно нас не кинуло, щоб іще прийшло".

(Записано від діда з с. Попівки М. Бладики, що йому 76 р.).

11. „Небо таке, наче покришка блакитна, стоїть на стовпах; і на тім небі сильно червоно й гаряче так, що людина-б не могла там ні одної хвилини прожить. Святі не бояться ні жари, ні холоду; їм скрізь добре, прохолода й теплота. То Господь, кажуть, попробивав дірочки в небі, щоб уночі світили зірочками, а одну велику прорізав, щоб світило вдень і гріло. То кажуть, що сам Господь заглядає в ту дірочку і бачить все, щоб тут не робилося. Є такі люди, що й бачать, як добре придивиться, що у сонця є очі, ніс і рот, але не всім можна й бачить".

(Записано від бабусі Бладичихи з с. Попівки).

12. „Земля така півкругла як хліб і вона плаває на безкраїм морі, а щоб далеко не запливла, то її держить здоровенна риба кіт і як та риба котрим вусом або пером поведе, то на тім боці буває землетрус. По-над землею натягнене небо, а на ньому живуть святі; у них є й хати і все чисто. То коли ввечері святі в хатах світять, то нам хатів не видко, а тільки світло те, що в хатах світиться. А ми кажемо, що то зорі. Вони ж не разом показуються, а так як ляжеш, та дивишся на небо, то й видко, що світять по одній; то там засвітиться, то аж там блисне зірочка. І так всі зорі посвітять. А вдень сонце світить. Воно має очі, ніс і рот; раніш мало й вуха, але від того, що завжди воно котиться, то вуха поодтоптувало, а тепер вух нема. У сонця очі круглі; Бог дав так для того, щоб воно однаково бачило, коли котиться. То воно котиться по небі й усе бачить".

(Записано від селянки с. Гудзівки С. Рябоконенкової).

13. „Сонце не однаково йде; иноді йде швидко, а иноді помалу. Це залежить від того, яка людина найранше почне працю. На роботі вибирають помеж робітниками людину, яка легка на руку, й та людина почина чи сапать, чи жать, чи яку завгодно роботу, а потім всі роблять, — тоді сонце йде швидче й день короткий. А коли почне працю людина важка на руку, то сонце помалу йде, і день, Господи, який довгий... Люди поморяться, а сонце все на одному місці. Пастухам — і тим надокучить чікати вечера, то вони питають бедрика, що то його й сонечком звуть. То діти піймуть те сонечко, посадять на руку й кажуть: „Бедричку, бедричку, скажи чи далеко вечір?" Й рукою махне. То коли швидко вечір, то бедрик полетить, а коли не летить, то до вечора ще далеко. Було старі люди розповідають, що колись були такі люди, що й з скаргою до сонця ходили. Отак-о, як є яка скарга, чи що. То казали, що оден чоловік ішов скаржиться до сонця та й бачив, що на краю світа стоїть хлопець і сильно свище. А всім же відомо, що тяжкий гріх свистать, то ото ж той хлопець свистав. Батько йому й казав, що гріх свистать, а він не слухав та таке своєї погоняв, то Бог розгнівався та й поставив його на краю світа

й сказав: „Свищи, доки світа й сонця“ — то він і тепер свище. До нас часом вітер доносить, як ото буває великий вітер, то й чуть, що свище“.

(Записано від селянки з с. Чичиркозівки Одарки Зубенкової, що їй 52 р.).

14. „Кажуть, що у сонця є очі, ніс і рот, але його не кожне може побачить. Це треба добре вдивиться, щоб побачить, та це страшно робить, бо не всяка людина й побачить, а тілько та, котра не грішна, а коли хоче побачить людина грішна, то осліпне. А так дивиться на сонце не довго; то кожна людина, звірина, птиця і всі можуть дивиться, як треба знати, яка пора чи що; то всі ж ото й дивляться, крім свиней та гадюк. Гадюка не може дивиться тому, що сонце бачило, як вона скушала Єву. Отож через теж-то коли де потрапиш гадюку, то треба втікать напроти сонця, то вона не побіжить, бо не може дивиться. А ото, як пастухи люблять дражнить гадюк, то хоч і як роздражнять, а як побіжать проти сонця, то не вкусить, бо не бачить, а за сонцем — то боронь Господи побігти. Хіба мало нещастя з цього буває? Отак не знає, куди втікать та побіжить за сонцем, то вкусить, клятуща, буває так, що й умре людина, як не знайдуть таку людину, що може змовити. Ото в Стебному піп старий, було, не одній людині змовляв і помагало, — всі дякували йому“.

(Записано від бабусі Краєвської, що їй 99 р., у м. Звиногородці).

15. „Як я ще була мала, то пам'ятаю, що сонце мінилося. А люди, Господи, як поперелякались, бо казали, що буде страшний суд. Отак після полудня зробилась на сонці пляма. То котрі завчасу побачили це, то бігли з поля додому. Чередники череду гнали бігом до села, а хто не прикмітив — то на полі, в лісах, садках захопила тьма. Люди, Господи, які чудні поробились, геть одмінились! Піп помітив ще як та пляма чорна почала набігать, то зараз задзвонили в дзвін. То хто ближче від церкви, то покидали хати, забирали дітей та йшли до церкви. А в церкві піп казав, що страшний суд починається, але як ми будемо молиться й просити Господа милосердного, то може як ублагаємо. Й сказав, щоб усі побрікали, що коли Господь поверне нам світ, то будемо цілий день постить; худобі не дамо, бо вона не грішна й Бог над худобою швидче зглянеться й поверне нам сонечко правдиве. То всі побрікали постить і попадали ниць та стали так молиться, аж поки стало видко. А наша хата була від церкви далеко, то ми не пішли до церкви, а вдома молились, і сусіди до нас прийшли, й як сьогодня пам'ятаю, що принесли добрий клумак хліба й періжків і кіш груш. Як поночіло, то, Боже, як люди бігали, те туди, а те туди, і всі з хлібом: хто в торбі, а хто в мішку, бо тож невідомо було, що воно буде. То покійні батько сказали нам усім: „Ставайте на коліна та моліться Богу, бо страшний суд буде“. То я як глянула на батька, а вони такі перелякані аж зелені, наче на них аж земля впала, то так і сама злякалася, що й одного слова не вимовлю — так сильно зуби брenчали. Я тілько стояла на вколішки та хрестилась. А корова так жалібно реве, й телятко ревло, а собака сіла під самим вікном та виє, наче аж плаче. Казали, що по всім селі всяка худоба до Бога благала, аж село валилось, а ми не чули, бо не виходили, молились, поки не розвиднилось; посвітили лямпадки, а на дворі — хоч око виколи. А як розвиднилось, то ми повиходили з хати й чогось так чудно було на дворі: вітер холодний віє, худоба ходить перелякана, кури з сідала злітають, бо були посідали. Вечеряти нам в той вечір не давали, й ніхто не їв. А на другий день нам малим і худобі то дали їсти аж на підвечірок, а самі до вечора не їли. Це мені добре в пам'ятку.

А другий раз бачила, як сонце мінилось тоді, коли вже була молодицею та була в Сибулівці на буряках. То як почало воно мінитися, то всі покидали працювати й збіглися до балганів і молилися Богу. А котрі такі, що їм було байдуже, то поналивали води в корита, черепки, горшки та дивились у воду на сонце, як воно міниться.

То про таке, що я чула й бачила то й вам скажу, а про те, яке святе сонечко, не буду казать нічого, хоч що й знаю. Я луче вам пісню заспіваю яку хочте, або про що друге питайте, бо про сонечко — хіба ж ми там були, чи бачили? Про це гріх і обмірковувать. Я знаю, що сиджу отут на оцім стільчику, а як щось скажу не те, що треба про сонце, а воно розгнівається, то зробить так, що я догори ногами буду сидіть, або щось инше зробить мені, що я й дітей своїх не побачу. Всім відомо, що сонце святе“.

(Записано від селянки села Богачівки Теклі Голобородькової).

16. „Колись то, як люди були ще не такі грішні, як ми тепер, то сонце й по землі ходило. Адже ж кажуть старі люди, що раз ішли шляхом сонце, вітер і мороз, а йде дівка по воду й бачить, що якісь чоловіки йдуть шляхом. Оден високий та плечистий і такий гарний, а вуса аж до колін, то так одвіваються, а другий поганий, худий, аж зелений, а третій маленький, головатенький і все ззаду остається та так тими ніжинятами школбертає! Та дівка собі й байдуже, сказала „магай бі" — та й пішла, а вони й загомоніли. Сонце каже, що йому „помагайбі" сказала, а вітер каже, що йому, а мороз аж підскакує та доказує, що таке йому. А далі вирішили, що краще догнать та запитать. Догнали та й питають: „Кому ти, дівко, сказала „магайбі"? А вона каже: „Оцьому" і показує пальцем на вітра, та й пішла. Сонце розгнівалось, аж полумня на ньому схватилось та й каже: „Зажди-ж, дівко, я тебе в жниви спечу". А вітер каже: „Не спечеш! Я як повію вітром то й вади її не буде, не дошкулиш". А мороз сердиться, аж зубами бражчить і каже: „Я ж її зморозю!" Знов вітер відповідає: „Нічого її не буде, як я не повію ані трошки, то ти сам без мене нічого не зробиш, не похваляйсь".

(Записано від селянки села Тарасівки Вусті Павликової, що їй 61 р.).

ВОЛОДИМИР БІЛИЙ.

ПОСВЯТО (ПОПРАЗДНСТВО) В НАРОДНІЙ ПРАКТИЦІ.

В. Милорадович [1]) в одному з своїх етнографічних нарисів [2]), описуючи купальське свято на середній Лубенщині, подав дуже цікаві деталі. Купальське свято у цій місцевості, як і по багатьох инших, відбувається 23 червня за с. с.; хлопці та дівчата скачуть через вогонь, що, як відомо, становить один з найхарактерніших моментів усього свята. На другий день, 24-го червня, учасники свята повторюють ту саму процедуру, себ-то — скакають через вогонь, але — у протилежному напрямкові. Це зветься „одскакувати Купала“ [3]). Отже в даному разі ми маємо спеціяльний обхід, пристосований до того, щоб одзначити закінчення свята. У випадку, що описав його В. Милорадович, цей акт зводиться до повторення головної дії святкового ритуалу купальського. Подібне бачимо ми також у ритуалі инших свят. Так, напр. за відомостями П. Іванова у кол. Куп'янському повіті на Різдвяний святвечір ставлять кутю на покутя з словами: „квокъ, кутя, на покутя“, а 5-го січня, по вечéрі проганяють кутю, б'ючи макогоном об „святий куток“ та приказуючи: „геть кутя съ покутя, а ты озваръ, иды на базаръ“. Дехто бере ще й горщик од куті та розбиває його об ворота. Инші по тому тричі стріляють з рушниці [4]). Той-же автор говорить про подібне явище — святкувати закінчення святок 8-го січня [5]). У Чубинського цей звичай зветься святкувати „різдвяний“ день, себ-то той день, коли було Різдво [6]). Виразно виявляється той самий акт у великодньому циклі: „Проводная недѣля сопровождается такими же обрядами, какъ и Воскресеніе Христово“... [7]); на проводах фарбують яєчка, провожають свято [8]); провідної

---

[1]) Про нього — див. И. Павловскаго, Кр. Біогр. Словарь уч. и пис. Полт. губ. s. v.

[2]) „Средняя Лубенщина“, Кіевск. Стар., 1903, X.

[3]) Ibid., c. 29.

[4]) П. Ивановъ, Сборн. Харьк. Ист.-Фил. О-ва, т. XVII, сс. 23, 71. Пор. з цим звичай сурмити опівночі під Новий рік на „Abdanken“ старому рокові у богемських німців — див. A. John, Sitte, Brauch u. Volksglaube im deutsch. Westböhmen, Reichenberg, 1924, s. 25. Пор. Веселовскаго, Опыты по ист. разв. христ. легенды. Ж. М. Н. П., 1876, III, 58 — за постановою Вільгельма Шотландського кінець неділешнього свята відзначали дзвонячи в дзвони.

[5]) П. Ивановъ, ib., 73.

[6]) Чубинскій, Тр. Экспед., III, 5. Теж у рукопису П. Я. Литвинової (Архів Етнографічної Комісії).

[7]) Н. Данильченко, Этнограф. свѣд. о Под. губ., I, 36.

[8]) Мат. до у.-р. етн., VI, 180.

неділі (вона проводить свята) гуцули сідають до обіду так, як і на Великдень [1]); на проводах уживають ту саму ритуальну страву, що й на Великдень [2]); в с. Костянтинівці (Стрюківка або-ж Багата теж, кол. Костянтиноградський повіт на Полтавщині) в останній день перед Ушестям печуть паски, фарбують крашанки, так як і перед Великоднем [3]); те саме зареєстровано в с. Війтовцях кол. Переяславського повіту на Полтавщині [4]) та на Волині; в останньому випадкові ці паски навіть святять [5]). До наведених фактів ми застосовуємо також і такі процедури, як от: „При встрѣчѣ масляницы около среды малые дѣти раскладываютъ костеръ дровъ и оныя зажигаютъ; по окончаніи же недѣли въ вечеръ воскресный, около полуночи опять снова за деревнею раскладываютъ костеръ дровъ и сжигаютъ на ономъ по нѣсколько пучковъ соломы, сложенныхъ вмѣстѣ съ дровами, а потомъ пепелъ, оставшійся послѣ сего огня, разбрасываютъ по воздуху и говорятъ: „сожгли масляницу“ [6]). Гадаємо, що значінням своїм до цього великоруського обряду наближати можна великоруський-же звичай справляти „тужилки“ по масляній [7]), або-ж ховати масляну „колодку“ в українців [8]); часом масляну спалюють в образі снігової баби у великорусів-же [9]). У поляків на перший день великого посту (Popielec) засуджують м'ясо в образі опудала [10]); подібне в Богемії [11]).

Наведені процедури, повторюємо, ми тлумачимо як символічні акти, що відзначають з а к і н ч е н н я свята. Ми назвали-б їх загалом „посвято“. Джерело його може бути в нахилі людини позначати спеціяльними формулами початок і кінець всякої ритуальної дії (напр. у замовляннях); це переноситься навіть на трудові процеси (зажинки та обжинки) і побутові явища: „засижування вечора“ на Семена [12]), „замочування“ дійниць на розигри [13]). Відомий також звичай після храму святкувати „похрамини“ [14]), за хрестинами відзначаються ще окремо „похрестини“ [15]). Наступний за святом день теж святкують: 30 червня справляють „Полупетра“ [16]); за

---

[1]) Мат. до у.-р. етн., XV, 41. [2]) Ibid.

[3]) Власне спостереження.

[4]) Записав Г. Ю. Стельмах, постійний кореспондент Етнограф. Комісії.

[5]) Повідомлення В. А. Камінського, члена Етнограф. Комісії У. А. Н.

[6]) З е л е н и н ъ, Опис. рукоп., II, 831.

[7]) С а х а р о в ъ, Сказ., 31.

[8]) Ч у б и н с к і й, op. cit., III, 8.

[9]) Г. З а в о й к о, Вѣров., обр. и обыч. Великор. Влад. губ., Этногр. Обозр., 1914, № 3—4, с. 148. Про спалювання масляної — див. П е т р у ш е в и ч ъ, Общер. дневн., 29; С а х а р о в а, о. с. 74.

[10]) П е т р у ш е в и ч ъ, Op. cit., 32.

[11]) Beiträge zur deut.-böhmisch. Volkskunde, XII, Der Böhmerwaldbaeur. Prag, 1915, S. 140; A. I o h n, op. cit., SS. 36—45.

[12]) Мат. до у.-р. етн., VI, 139.

[13]) М а к с и м о в и ч ъ, Дни и мѣсяцы. Собр. соч. II, 522.

[14]) Напр. в с. Лоцманській Кам'янці близько Дніпропетровського 6-го грудня святкують „Микільщини“ (храм), а 7-го „Помикільщини“ (повідомлення М. О. Тарасенка).

[15]) Ч у б и н с к і й, о. с., IV, 13—16; Мат. до у.-р. етн., VIII, 201 й дд.

[16]) Ч у б и н с к і й, о. с. III, 223. П. И в а н о в ъ, о. с. 164.

Благовіщенням — „Благовісника“ [1]); 10 травня — „Миколиного Батька“ — Зилота чи Золота [2]); „Миколиного“-ж „Батька“ святкують і зимою 7 грудня [3]); 30-го червня святкують „Петрового батька“ [4]); 2-го січня — „Василевого батька“ [5]). Таке продовження свята повстало, очевидно, під церковним впливом. Для свят такого роду є спеціяльний термін — „присвяток“, свято при святі [6]). Часом на другий день по святі святкують не „батька“ свята, а „матери“ — нпр. в Князь-селі кол. Ров. пов. на Волині святкують 2 січня „матері св. Василя“ [7]).

Нам здається, що цими фактами ми досить переконливо доводимо існування окремого, спеціяльного моменту в народньому святі — посвята, значіння якого ми схарактеризували трохи вище.

Народнє посвято дуже нагадує собою подібний і цілком відповідний йому момент у церковній літургіці. Християнські церкви для кожного більше-менше видатного свята мають так звані „попразднства“, або-ж „отданія“ свята [8]). У католиків „попразднствам“ відповідають так звані „октави“ [9]). Знає посвято й вірменська церква [10]). Християнська церква, заводячи посвято до своєї літургіки, наслідувала біблійну практику. Старо-гебрейська літургіка знала „отданіе“ [11]).

В якому звязку між собою церковне та народнє посвята? Завважмо, що вони часом сходяться хронологічно, напр. Великдень, Купало; спалювання масляної у північ перед постом відповідає церковному терміну, коли наступає піст. Виганяння-ж куті, різдвяний день — з жадним церковним терміном не сходяться [12]). Чи відомий в народі сам церковний термін „отданіе“ свята? Скільки знаємо, тільки у Чубинського зареєстроване свято „отданія“ 15 січня. В цей день „празднують праздникъ ,Оддання‘. ,Одданемъ‘ называется такое волшебство, посредствомъ котораго колдунъ можетъ сдѣлать такъ, что у человѣка во внутренностяхъ заведутся ящерицы, гады и проч. Во избѣжаніе этаго, народъ и празднуетъ этотъ день, и тогда учатся давать ,дання‘“ [13]). Далі описано, як саме вчаться давати „дання“. Термін цього свята „оддання“ приблизно сходиться з церковним „попразднством“ Хрещення [14]), але-ж жадних дій, звязаних

---

[1]) Чубинскій, о. с. III, 12.

[2]) П. Ивановъ, о. с., 140.

[3]) Мат. до у.-р. етн., VI, 146; П. Ивановъ, о. с., 180.

[4]) П. Ивановъ, о. с., 164.

[5]) Мат. до у.-р. етн., XV, 62. [6]) Ibid. [7]) Ibid.

[8]) Смолодовичъ, Литургика 1861, с. 120 й дд. Література для справок: Типиконъ; Никольскій, Обозрѣніе богослуж. книгъ прав. рос. церкви по отнош. ихъ къ церк. уставу; його-ж — Пособіе къ изуч. устава Богослуж. прав. церкви, 1888; П. Лебедевъ, Наука о богослуж. прав. церкви, 1890; проф. М. Скабаллановичъ, Толковый Типиконъ, I і II; його-ж — Праздники.

[9]) Скабаллановичъ, Толк. Типиконъ, I, 453. [10]) Ibid., 361.

[11]) Левитъ, XXIII, 36.

[12]) Про терміни „попразднства“ див. Смолодовича, op. cit., сс. 130 й дд., 138.

[13]) Чубинскій, о. с., III, сс. 5—6.

[14]) Смолодовичъ, о. с., с. 138 — 14 січня.

з „отданіемъ“ свята ми не спостерегаємо. „Отданіе“ тут тлумачиться етимологічно — найулюбленіший прийом, коли з'ясовують якийсь дуже вже незрозумілий звичай. „Отданіе“ — 15-го січня за народнім поглядом — особливо сприятливий день для того, щоб вчитися давати „дання“ чи чари.

Отже — повстає питання про генетичні стосунки між церковним та народнім посвятом. Поки-що нам бракує спостережень над народнім святом як-раз з погляду літургічного. До того немає певности — чи явища ці походні від церковних традицій, чи навпаки, — церковні традиції виникли з народнього звичаю. Розвязати це питання заваджатиме ще й цілковита нерозробленість питань церковної літургіки. Втім — спостереження спеціяльно над літургічними моментами народнього свята можуть дати матеріяли для висновків навіть і в таких несприятливих умовах.

СТЕПАН ШЕВЧЕНКО.

НОВІ ЛЕГЕНДИ НА ЗИНОВ'ЄВЩИНІ.

Успіхи соціялістичного будівництва останніми роками дали змогу зробити рішучий наступ на приватно-капіталістичні елементи в господарстві СРСР. Протягом хлібозаготовчої кампанії поточного року виявилося, що треба вжити низку заходів проти куркуля-спекулянта хлібом.

Усе це не могло до певної міри не загострити класових стосунків. Взяті в лещата куркуль і приватник у цілій низці випадків агітують проти Радянської влади й її господарчої політики (А. Леонтьев. О культурной идеологии. Спутник Агитатора. 1928. № 7. Ст. 54).

До цього треба ще додати й затяжну та дуже сувору зиму, що знищила в нашій окрузі мало не всі озимі засіви. Як повідомляла Зинов'євська метеорологічна станція, зима тривала з 15-го листопада до 27 березня при пересічній температурі — 7 градусів (температура взимку коливалася: найбільші морози для грудня доходили — 25 град., для січня — 19,5 град. і для лютого — 28,1 град.; найтепліші дні протягом зими дали для грудня + 3, для січня + 2,5 і для лютого + 5 гр.).

Вітряна весна теж дуже не сприяла проростанню ярини (переважали південно-східні вітри й пересічна швидкість руху повітря для квітня становила 5,9 метр. на секунду).

До всього з 27 березня й по 26 квітня замість 35 мм. атмосферних опадів було тільки 3,5 мм. 26 квітня випав перший за всю весну ливний дощ, що дав 15 мм. опадів, але в цілому перші два весняні місяці замість нормальної кількости опадів (65 мм.) дали лише 23,5 мм., і тільки травень трохи, й то не по всіх місцевостях округи, виправив недостачу вогкости в ґрунті, давши, замість нормальних 45 мм., 54 мм., але температура травня була нижча за норму, й рослинність, що почала сходити після дощу 25 квітня, ще й на середину червня не закінчила першого періоду свого зростання. Сіяти-ж ранні ярові почали з першої декади квітня, а перші більш-менш нормальні сходи можна було побачити на початку травня.

Серед людности в окрузі поширено погляд, що такої суворої зими й посушливої весни ніхто не пам'ятає, але, як свідчить Зинов'євська метеор. станція, це — третя зима й весна протягом останніх 50 років.

Ці природні й економічно-політичні умови не могли не підвищити релігійного настрою серед певних кіл сільської людности. Це використали відповідні верстви, що по їх найдошкульніше вдарили заходи Радянської влади.

Вжито дуже старих, давно вже випробуваних способів — мотиви про кінець світу, взявши на увагу й психологічний досвід церковників.

Це один з дуже багатьох способів, що має християнська церква, зібравши їх з різних джерел і психологічно випробувавши протягом довгих віків, над поколіннями різного стану людей, в різних культурних і соціяльних умовах. Елементи пізнішої християнської науки про кінець світу знаходимо в утворах вавилонських, єгипетських, іранських, грецьких: звідусіль черпало християнство, вибираючи все, що могло справити дужче враження на уяву людей усякого стану й віку. Сами вже євангельські науки про тогосвітнє життя людини й суд над нею являють собою дуже складний продукт змішення різних релігійних елементів. Різні „одкровення" й „видіння" докинули до того безліч иншого аналогічного матеріялу, почасти прийнятого в церкві до її науки, почасти використовуваного, як допомічний спосіб психологічного впливу. Літературні образи й символи моралістів сплітались з фантастичними візіями справді екзальтованих візіонерів, з витворами соціяльної й політичної публіцистики, з партійними й персональними памфлетами, що, чи то описуючи тогосвітні муки своїх ворогів, чи то проголошуючи їх слугами й вісниками антихриста-Сатанаїла, намагалися дискредитувати своїх супротивників. (М. Грушевський, Історія української літератури, т. IV, стор. 594).

Трохи чи не на найпершому місці стоїть тепер так званий „лист небесний", що початкові його редакції походять з VI в. Акад. М. Грушевський зазначає, що „лист небесний", „як оповідають сучасники, відчитувався на закінчення кривавої церемонії самобичування, як заповідь світові: зберігати, шанувати і всяко ширити це дорогоцінне Христове слово, затаєне лукавим духовенством і нині відкрите вірним, і це безсумнівна річ, що вже від тих покаянницьких походів XIII—XIV вв. він мусів незвичайно поширитися по периферії цих бичівницьких походів, в тім і на Україні" (М. Грушевський. Там-же, стор. 579).

Років із 5 тому такі покутні походи в звязку з відомим „Калинівським чудом" охопили були мало не всю Україну. Тепер певні кола сільської людности намагаються зфабрикувати подібне-ж, і можна сподіватися, що, як закінчаться жнива, ми знов бачитимемо подібні-ж покутні походи, і юрби жіноцтва ходитимуть з села до села, як це було р. 1923. Варт зазначити, що в цих походах брали участь і окремі попи.

По селах Зинов'євщини й Первомайщини то просто передають з рук до рук, то підкидають, то навіть надсилають поштою (доплатними листами) записки з такою редакцією „листа небесного": „В Іерусалиме во время службе было слышно голос Ісуса Хріста молитесь Богу отченаш помилуй нас хто получет записку то должен написать 10 штук и роздат другим и получит через 10 дней радост от Бога в Харкове одна вдова получила таку записку и не роздала втот же ден убит сын" [1]).

[1]) У числі 48 газети „Червоний Шлях" (м. Зинов'євське) з 17 червня б. р. вміщено таку докладнішу редакцію: В Ерусалиме было слышно голос Исусса Христа он говорил

Одночасно з записками, що в них є текст „листа небесного“, мало не по всіх районах округи поширюється в різних редакціях оповідання про чудо, що сталося в якомусь селі або навіть і в самому місті Зинов'євському: „Десь там, біля Володимировки [1]) в однім селі стоїть пуста хата і кожної ночи о 12 годин світло. От зібрались три комуністи і пішли стежити — що-ж то за світло. От два стало на дворі, а один заліз у піч; о 12 годин ночі загорілось світло, з'явились три діди та й кажуть — „Скосили озимину, давай будем косить і ярину“. — „Та ні, — хай ярина зістається, може таки увірують у Бога“. Третій каже: — „А що робить з тим, що в печі?“ — „Хай лежить там до Петра“ — і зникли [2]).

А ось инакше мотивована редакція, що записав у селі Аджамці Зинов'євського району вчитель Ів. Соболевський: „Десь там, на новій стройці [3]), помітив один комуніст, що в порожній хаті з забитими вікнами що-вечора світиться. Про це він розказав людям. Зібралося декілька чоловіка, простежили: теж світиться. На третій вечір один із віруючих, із себе „отльот“, сказав, що він нічого не боїться, взяв ґвинтовку, ввійшов у пустку і поліз у піч, а кругом хати стали з зброєю люди. Коли це ввечері засвітилася лямпадка. В пустці стало видно. На покуті почулися два голоси: чоловічий і жіночий. Почали розмовляти. „Отльот“ їх не бачив. Захолонув і він, і ґвинтовка. На покуті балакали: Старий сказав: „Знищу всіх людей потопом і голодом, я вже карав їх холодом і вітрами, вони не каються“. „Ні, відповіла жінка, напужну їх ще карами: між ними є багато молоди, може вона ще покається і повіре в Бога. Коли-ж не покається і молодь, то тоді змішаем все з землею“.

молитеся богу — отче наш помилуй нас боже, кто получит ту записку прошу передать дальше, он должен написать таких восемь и раздать. В Харькове одна вдова не верила этому и через десять дней лошадь убила сына, кто этому верить тот получает через десять дней радость, прошу передать дальше“.

Подаємо також варіянт, надісланий до Комісії од кореспондента Олекс. Я. Шевченка з с. Лозівок Мошен. району на Черкащині: „У нашому селі кажуть, що вже кінець віку. Одно каже кінець віку, а друге каже, буцім буде велика війна й ціла низка різних наговірок, що хвилюють людей. Ці записки ходять не тільки в нашому селі а й по инших сусідніх.

Ось вона: Молітва с Ерусаліма во время богослуженія было слышно с неба глас Ісуса Христа чтоби молилыся отченаш. Далі. Хто получить эту запіску должен у 2 дня роздать 9 таких записок за єті 9 записок получить большую радость. Далі пише так. В г. Харкові один чоловік получив записку і не обратив на неї вніманія то в тот же день сім'я била вбита лошадю. Прошу эту записку не задержувать“.

[1]) Варіянта цього записав селькор Левченко у Велико-Вищанському районі.

[2]) За варіянтом, що його чув зав. окружного природничо-історичного музею Войцехівський від одного з селян с. Лелеківки, „комуніст“, що про нього мова в першому варіянті, й досі лежить у печі. Жадною силою не можна витягти його звідтіля. Коли спробували були розібрати піч, то не кажучи вже за те, що заклятий од дідів почував страшенний біль, з кожної цеглини бігла дзюрком кров.

[3]) Передмістя м. Зинов'євського, на південь од кол. фортеці св. Лизавети, зветься „Ново-Олексіївка“.

„Ти, — вдалась до того, що був у печі, — вилазь із печі і кажи людям, щоб вони покаялись і признали Бога".

„Отльот" захолонув і раптом його з ґвинтовкою викинуло напівживого з печі".

У тій-же Аджамці Соболевський записав і цілком одмінну легенду, що її тільки почасти можна застосувати до попередньої:

„Це трапилося на шляху з села Михайлівки до м. Зинов'євського. З Михайлівки (Лизаветківський район Зинов'євської окр.) їхав чоловік у місто. Через дорогу йому покотилась кураїна. Раптом ця кураїна обернулась в собаку, а собака перетворилась у жінку. Жінка, звернувшись до проїжджого чоловіка, запитала його: — „Куди ти їдеш?" — „У город, відповів чоловік, везу дрова продати, щоб купити дітям хліба". — „Ні, не купляй дітям хліба, а купи мені краще чорну хустку". Чоловік зразу одмовлявсь, кажучи, що в його голодні діти; жінка-ж усе допоминалася. Нарешті, чоловік згодивсь та й каже: „Де-ж я тебе знайду, коли повертатимусь з міста?" — „На цім місці", сказала жінка. Приїхавши до міста, чоловік на базарі зустрів своїх людей і розказав їм про свою пригоду. Поміркувавши, всі вкупі вирішили покупити хустку й їхати додому йому попереду, а їм іззаду, назирці. Покупили чорну хустку й їдуть, як умовилися, додому. Коли чоловік приїхав до того місця, де зустрівсь був із жінкою, вийшов старий дід та й каже: — „Чи покупив ти мені чорну хустку?" Чоловік відповів: — „Купив". — „Ну, давай сюди", каже дід. Чоловік одповів: — „Не віддам, бо я купив її для жінки". Дід каже: — „Це все рівно. Давай і гукай своїх товаришів". Чоловік погодивсь. Під'їхали його товариші. Всі побачили, що хустка була чорна. Коли-ж дід її розгорнув, то по її кутках з'явилися літери й було написано, коли був голод і коли буде, і що буде великий помір і инші кари".

ВОЛОДИМИР ГНАТЮК.

УКРАЇНСЬКИЙ ФОЛЬКЛОР У ПОЛЬСЬКИХ ПЕРЕРОБКАХ (ОЛЕКСАНДЕР ҐРОЗА).

Романтичний рух, запанувавши в західньо-европейських літературах на грані XVIII—XIX вв., згодом перекинувся й до Европи Східньої. Речник польського романтизму Казимір Бродзинський працює над обробкою й перекладами слов'янських пісень: чеських, сербських, словацьких, українських. Може, за прикладом Бродзинського, а, може, під иншими впливами утворюються в Вильні, Варшаві, Кремінці й Гуманю літературні гуртки польської романтично-настроеної молоди. Через зацікавлення українським фольклором тоді-ж-таки з'являється безліч збірок етнографічного матеріялу в оригіналі та в поетичних переробках.

Молоді польські письменники з України кращі свої твори завдячують звязкам із народньою творчістю. Їх особиста творчість позасвідомо робиться свого роду утраквістичною, оскільки мовою вона була польська, а всією традицією, змістом в'язалася з українським народньо-поетичним тлом. На цьому ґрунті виросла муза Залеського-Ґощинського.

Залежність Залеського від українського фольклору розглянено досить докладно в працях О. Колесси. Рахуючись з висновками д-ра Колесси, нам хочеться історично-літературну перспективу, яка вимальовується з дослідів згаданого вченого, де-в-чому поповнити, даючи рівнобіжно аналогічний етюд про О л е к с а н д р а - К а р о л я Ґ р о з у. Гадаємо, що така праця необхідна, бо Олександер Ґроза — людина одніеї доби, що й Залеський, одних літературних принципів, молодший колега Залеського, Ґощинського й Ґрабовського по Гуманській Базиліянській Школі [1]).

---

[1]) Подаємо коротенькі біографічні відомості. Ґроза (1807—75), як і більша частина поетів-українофілів, походив з службової шляхти. Батько його Павло (між иншим, охрещений в уніятській церкві) служив панським офіціялістом, економом у Подільській та Київській губ., а потім здобувся на власний маєток у 30 кріпацьких душ (с. Сологубівка Липов. пов.). Олександер ріс у численній родині. Навчавсь у Гуманській школі, де був ретельним слухачем літературного гуртка — Залеський-Ґрабовський-Ґощинський, а потім (1826 р.) закінчив Вінницьку гімназію, де мав старшими колегами українофілів Падуру, Ковальського, Єзерського. 1829 Ґроза закінчив літературний відділ Виленського університету, а, після того, ще вибув один рік вільним слухачем Дорпатського університету. В 30—40—50-х роках Ґроза працював у власному господарстві, що складалося з 15 душ, в Липов. пов. (Сологубівка), а згодом придбав с. Кропивну в Бардич. пов. В 30—40-х р. Ґроза видавав і редагував альманах „Rusałka", що виходив раз у рік, зібравши там чи-

Зацікавлення українським словом і народньою поезією зформувалося в Ґрози, як видко з його біографії, ще в юнацькі роки, а в 1841 р. принагідно в приватному листі до критика Ґрабовського [1]) висловлює Ґроза свої думки з приводу українського й білоруського слова та використовування їх у сучасних поетів. Ґроза каже, що в Інфлянтах стежать за літературним рухом на Вкраїні — „serce mi rośnie żem ukrainiec, i że moja gwiazdka na tym horyzoncie jakkolwiek błyszczy". Графи Борх і Плятер наміряються видати історію Білої Руси, брати Ґржимултовські хочуть білоруський діялект витягти з загального забуття, збирають народні пісні. Ґроза їх підохочує, пише до них, показує, яка то буде хвала, як вони покладуть наріжний камінь нової слов'янської галузи літератури. Над цим діялектом ніхто не хотів спинятися — „nasze pieśni ukraińskie aż tu się odbijają, ale przerobione według ducha tutejszej mowy i melodji".

Чимала частина творів Ґрози повстала на ґрунті місцевих пісень, народніх переказів і легенд, вірувань, чи навіть приповідок.

Найдавніший епічний твір Ґрози є „Starosta Kaniowski", що вийшов у збірнику „Poezie" (Wilno, 1836) [2]). Письменник переробляв цей улюблений твір двічі. Уривок з переробленого твору надруковано в „Athenaeum'i" 1841 року під заголовком „Wyjątek z powieści p. tyt. Pan Starosta Kaniowski" [3]). Частину переробки читав Ґроза Ґрабовському, гостюючи в його маєткові Олександрівці [4]). В оновленому вигляді надруковано „Starostę Kaniowskiego" в вид. 1843 року. А згодом одшліхтовано й перероблено деталі для вид. 1855 р. [5]).

Про джерела твору каже сам автор у „Mozaice kontraktowej" (Wilno, 1857, ст. 124), одзначаючи своє захоплення Максимовичевим збірником 1827 року за студентських часів: „Do opowieści o Staroście Kaniowskim podały mi treść dwie pieśni w nim umieszczone". Тут є натяк на українську пісню про Бондарівну [6]), що її Ц. Нейман та В. Доманицький називають „українською баладою" [7]).

Балада про Бондарівну була свого часу дуже поширеною піснею на Вкраїні. В різних варіянтах вона фігурує в Правобережній, Лівобе-

---

малий гурток місцевих літературних сил. В рр. 1855—7 Ґроза переселивсь до Житомира, де жив до 1870 року, беручи активну участь у місцевому культурному житті. Останні роки життя (1870—75), матеріяльно зруйнований, жив у маєтку публіциста-поміщика Евстахія Івановського (Hellenjusz).

1) M. Gr., „Korrespondencja literacka", t. I, 25—7.

2) Цього видання ми не мали в руках.

3) „Athenaeum", 1841, VI, ст. 197—204.

4) Лист од 18/II—1842 — „Korresp. liter.", t. I.

5) Ґроза її називає „powieść ukraińska", а иншим творам дає назву „duma ukraińska".

6) На Бондарівну вказував і Ст. Здзярський („Pierwiastek ludowy w poezji polskiej XIX w.", Warsz. 1901), не подаючи автентичних поетових слів. У Максимовича, власне, одна пісня на ст. 79—81.

7) К. Ст., 1902, III та 1905, III.

режній Україні, Галичині, навіть у білорусів [1]) і поляків [2]), втрачаючи поступінно риси місцевого походження й, як властиво баладній формі, заховуючи загальнолюдські моралізаторські тенденції. Занотовано її, часто в кількох варіянтах, у всіх відомих збірниках українського фольклору: Wacław z Oleska, Kolberg, Stecki („Wołyń"), Чубинський т. V, Головацький т. I, Wojcicki („Pieśni białochorwatów i mazurów", 1842), Zienkiewicz („Piosnki gminne ludu pińskiego", Kowno, 1857) [3]).

Коли порівняємо твір Ґрози з народньою баладою, то завважимо, що поет ускладнив романічну ситуацію, і це вийшло на користь творові. У баладі сюжет надто простий і схематичний [4]).

Окрім „Бондарівни", оригінальна й своєрідна своєю шляхетською сваволею постать Миколи Потоцького, магната XVIII віку, дала безліч матеріялу для багатьох переказів про пригоди чи витівки анекдотичного, а часом фантастичного характеру (досить згадати славетну в українській гумористиці „Голку" Стороженка). Знав ці перекази й наш письменник: „Mikołaj Potocki, banit, starosta kaniowski i bogusławski, jest jedna z osób żyjących w podaniach gminu. Jego życie bezprawia, później pokutę opowiadają w tysiącznych szczegółach. Są pieśni o jego miłostkach i okrucieństwach [5]). Відгуки цих оповідань у Ґрози є, напр., Потоцький приневолює бабу, щоб кувала як зозуля,

---

[1]) К. Ст., 1902, III, 387—8.

[2]) Wojcicki, „Pieśni ludu", t. I, Warsz. 1836, ст. 30—31.

[3]) Багата на хороші почуття тема про Бондарівну промкнулася й до штучної літератури, ставши сюжетом для поеми українофіла Маврикія Ґославського та драми Тобілевича під тою-ж назвою. Своєю „повістю" вплинув Ґроза і на Ґрабовського. Критик давав Ґрозі деякі конструктивні поради, але Ґроза їх не використав. Щоб довести справедливість своїх порад, Ґрабовський у 50-х роках написав, а в 1856 році видав повість (незакінчену) прозою під заголовком „Pan Starosta Kaniowski". Див. „Mozaika", 124. Навсправжки Ґрабовський свою повість почав раніш, ще в 40-х роках. — Edw. Tarsza, „Wstęp do hist. powieści Pan Star. Kaniowski", Rocznik literacki, СПБ. 1844.

[4]) У деяких варіянтах „Бондарівни" є уступи, що говорять про захоплення двірських козаків красою панської офіри. Так, в одному записові читаємо (К. Ст., 1905, X, 10. У Максимовича (1827) про спочуття гайдуків не говориться нічого):

„Один піймав, один (гайдук) піймав,
Пригорнув до себе:
— Ой жаль мені, Бондарівно,
Ой жаль мені тебе!" —

Про це-ж саме ширше в виданнях Головацького та Чубинського (Головацький, ч. III, від. I, ст. 31; Чубинський, IV, ст. 9).

„Догонив ю еден козак, притулив до себе:
Молодая бондарівно, та жаль мені тебе!
Здогонив ю другий жовнір, взяв жаловати:
Маєш отца, маєш матку, шкода тя рубати!
Здогонив ю третій жовнір, притулив до себе"...

Подані два уступи (відомі з усної традиції), можна думати, спричинилися до генези й розвитку романічного епізоду Ганна-Шуляк. Характерно, що й Ґроза й Ґрабовський цю вдячну тему викладають в однаковій експозиції.

[5]) Примітка в вид. 1843, t. II, ст. 98.

а потім забиває її, з власними жидами (людьми, юридично вільними) виправляє жарти, бенькетуючи забавляється мистецьким стрілянням:

„Swiece gasił kulami, łby bytelkom zrywał,
Hajdukom między palcy wystrzeliwał asy,
Wybjał tańcującym dziewczętom obcasy" [1]).

До ранніх творів належить і „дума" „Sorokа". Перший ескіз здибаємо в журналі „Rusałka" за 1838 рік (ст. 58—66), власне, початок твору. В закінченому вигляді надруковано „Сороку" в „Rusałce" 1842 р., де вона зветься „duma z podań ukraińskich" [2]).

Місцеві легенди стали за основу творові Ґрози. Це визнає й письменник, занотовуючи в приписці до думи в виданні 1843 року (t. II, 50): „W gubernji Kijowskiej, w powiecie Lipowieckim, pszy drodze idącej z Ilinca do Daszowa leży mogiła zwana Soroką, a lubo do połowy rozkopana, jest jednak jedną z najwyższych mogił na Ukrainie. Kilka podań miejscowych podało mi treść do napisania tej dumy". А в виданні 1855 року (I, ст. 118) після слів „na Ukrainie" додано: „Poniżej nad Sobem jest mogiła, zwana mogilą Praxedy". Ще в дитинстві бачив Ґроза цю могилу, і вона залишила глибокий слід у його пам'яті (Hellenjusz, „Wspomnienia"). Встановити-ж фольклорні джерела самого твору надзвичайно важко. Задарма провадив у цьому напрямку досліди й Ст. Здзярський (op. cit.), вдаючись по допомогу до українських фольклористів Сумцова й Франка. Дослідник, кінець-кінцем, зробив висновок, що джерело Ґрози просто не ввійшло до фольклорних збірників.

Про походження могили на місці ходили [3]) різні перекази: 1) що її насипали татари, 2) так називається від героя Сороки, що виграв 40 битв, 3) від птаха сороки. Перше розповідає Ґрабовський: „Jest podanie, jakoby usypaną została przez tatarów, którzy idąc wielkimi tłumy na Ukrainę każdy przynosił z sobą ziemi w połach i z tej ją usypali" [4]).

---

[1]) 1843, II, ст. 177.

[2]) В „думі" розповідається, що на Вкраїну напала орда кримських татар. Взяли вони багато людей, жінок і дітей у полон, багато здобичи й верталися весело додому, не сподіваючись, що їх можуть зустріти козаки. Спинилися близько Калницького замку. Козаки (надвірні. *В. Г.*) зважуються напасти на татар і обирають за отамана одважного Сороку. Поки Сорока вганяв за татарами в степу, вони зуміли викрутитися від нього й напасти на Калник. Там сиділа відважна Сорочина жінка Пракседа з своїм братом Марком. Тубільці з замку завзято відбивалися від татар. В найтяжчу хвилину на допомогу наспів Сорока з своїм загоном. Зчинивсь жорстокий бій з татарами. Татари переважали числом, і хто його знає, чи не переможено-б козаків, коли-б Пракседа не вийшла з замку з чудотворною іконою Богородиці. Сталося чудо. Вороги побігли. Поле бою дісталося козакам. Багато полягло козаків, а серед них і Сорока. Поховали громадяни вояків дуже пишно, насипавши найвищу могилу на Вкраїні, а зверху покладено Сороку. В 3-ій частині твору Ґроза дає так ніби вступ до думи, обернувши історичний переказ у казку, сповнену фантастичними пригодами героя Архорія (Сороки), що врешті, вивіз од турецького султана ікону Богородиці, любу дівчину Пракседу та її брата Марка.

[3]) Може, і тепер ходять; ми послали запитання на місце.

[4]) „Ukraina dawna i terazniejsza", I, Kijów, 1850, ст. 82; цей уступ наводить і Здзярський.

Третій варіянт використовує Спиридон Осташевський, близький знайомий Ґрози в поемі українською мовою „Сорока“ [1]). В „objaśneniu“ до поеми Осташевський каже, що дивно, „zkąd brano ziemię na wysypanie takiej ogromnej mogiły, bo nigdzie śladu niema wykopanej ziemi. Powieść gminna o tej mogile jest zupełnie taka, jaką tu umieścilem, ztąd jest szczególną, że w bajecznem podaniu objęła wszystko co może zastanowić badacza“ (ст. 32).

Другий варіянт знає й на нього в одному місці покликується Ґроза:

„Lecz nie tak pyszny trzodą i stadem,
Ni złotem, które w swych skrzyniach składa,
A n i c z t e r d z i e s t u b i t e w w y g r a n ą,
S k ą d m u S o r o k i n a d a n o m i a n o“... (1843, II, 60).

Ґрабовський знає й 2 останні варіянти, але їх спростовує (op. cit., ст. 113): „M o g i ł y z n a z w i s k i e m S o r o k a. Nazwisko Soroka jest wspólne kilku mogiłom... jest inna prawie największa z ukr. mogił między Ilińcami i Daszowem nad rzeką Sobem. Tradycja otej ostatniej jakoby od sroki co na niej usiadała, jest tak dziecinna, iż na żadną wiarę nic zasługuje i tylko przez lekkomyślność zbieraczy gminnych podań mogła być przyjęta (О с т а ш е в с ь к и й. *В. Г.*)... Z d r u g i e j s t r o n y n a z w i s k o S o r o k i w y p r o w a d z a n e o d c z t e r d z i e s t u b i t e w w y g r a n y c h p r z e z j a k i e g o ś k o z a c k i e g o h e t m a n a, z c z e g o z r o b i ł c a ł y p o e m a t j e d e n p o e t a p o l s k i (Ґ р о з а. *В. Г.*), t a k ż e n i e m a ż a d n e j z a s a d y“..., і далі Ґрабовський пропонує свою власну теорію, що нас у даному разі не цікавить.

Отже, основний стимул для думи Ґрози можемо констатувати — це бажання зобразити загибіль і врочистий похорон славетного героя та переможця. Героєві до речи було-б мати й героїню жінку. Недалеко-ж від Сороки є друга могила з живовидячки жіночою назвою Пракседа. Цілком логічно в Ґрози виростає ідея сполучити ці два ймення в одній художній концепції. Деталі можна зачерпнути з українського козацького епосу, оскільки тут зачеплено долю легендарного козацького ватажка. В епізоді з іконою Богородиці ми бачимо відгомін легендарної історії з іконою Божої Матери, що дала привід для думи „Турки під Почаєвом“ —

„Дізналася Пречистая Діва,
Вийшла, на іконі стала, чудо показала...
Кулі вертала, турків побивала“...

Отож, на нашу думку, сюжет і експозиція „Soroki“ є оригінальна творчість Ґрози, але спирається вона на легендарний переказ про героя, взагалі, й як деталь використовує епізод з іконою в Почаєві. В цій першій половині ми спостерегаємо композицію в стилі й у плані козацького епосу. Що-ж до другої половини про Сороку-Архорія, то це якась казка, зшита з різних шматків; підшукати для неї джерело важко, та навряд чи це й можливо.

[1]) „Athenaeum“, 1848, V, 83; „Piv kopy kazok“, Wilno, 1850, 19—32.

Поема „Mogiły" є, власне, відповідь на деяку ідеалізацію української історії в історіографів та поетів. Поет вибирає найтрагічніший момент у польсько-українських політичних взаєминах: повстання Хмельницького й соціяльна розправа селянства з привилейованими верствами польської земельної аристократії. Поема з'являлася в друку частками й під різними назвами: „Relacja o bitwie Batowskiej" (Rusałka, 1839), „Jassyr Batowski" (Athenaeum, 1841, VI) і, нарешті, „Mogiły" (1843, I). Поема розповідає про бійку польського війська з татарами й Хмельницьким під Батовом, в наслідок якої поляки опинилися в татар у полоні. Хмельницький за гроші по-зрадницькому викупив для себе полонених і їх тяжко замордував. Легенду чи правду бере Ґроза з „Dziejów król. Polskiego" przez Sam. Bantkiego (про це сам каже). Характерна тут тенденція протиставити козацькому епосові свій польський, що стосується до тої-ж степової країни, і щоб у цьому епосові відповідно був освітлений „Chmielnicki, ów tyran, rzymskiego naśladujący Kaligułę" (1843, I, 103). Так і рядове козацтво в цей момент із лицарів перетворилося в розбишак і катів:

„R y c e r z e, c o i c h o r l e n o s i ł y s k r z y d ł a,
Przeobrażeni mieczem zbójeckim w straszydła,
Jak gąsienice wpyle tarzając się wloką,
I krwawą zalewają swe ślady posoką" (ст. 129—30).

Друга історична подія польсько-української історії, що надовго врізалася в свідомість потерпілої владущої класи, Гайдамаччина, теж відбилася в творчості Ґрози. Відгукнувся на ці події Ґроза „думою українською" „P i e r w s z a p o k u t a Ż e l i z n i a k a", надрукованою в „Rusałce" за 1841 рік. „Дума" змальовує войовниче життя Залізняка, коли він був запорожцем, помсту полякам за смерть батька й матери, захований на покуту до Печерської Лаври, де нечиста сила в образі крука після великих труднощів підбила його стати на чолі нової різанини. Про Гайдамаччину на місці подій існувало без ліку переказів; ними користувавсь Шевченко для своєї поеми, Северин-Ґощинський чув їх у Гуманю від господаря своєї квартирі лимаря Терешка; в 40-х роках зібрав силу оповідань про гайдамацтво і Куліш. Про місце твору Ґрози серед так званої „гайдамацької" літератури ми гадаємо говорити окремо. Тепер слід тільки визначити звязок з фольклором. Ґроза на такий звязок указує: „Nie sympatja do przedmiotu, lecz żywe opowiadania starca, pasiecznika z Wierzbowieckiego futoru, naocznego świadka wielu i bardzo wielu wypadków pobudziły mnie do napisania tej dumy, którą w kilku dniach ukończyłem" (1843, II, 22). Сліди основного впливу народньої традиції видко яскраво з слів про те, як гайдамаки святили зброю, на чому піднесену сцену збудував одночасно Шевченко:

„Tak Motraneńskie gwarzyły knieje,
Aż Maxym nowe zacząt w nich dzieje,
Aż tu sprowadził swe Zaporoże,
P o ś w i ę c i ł p i k i, s z a b l e i n o ż e"... (1833, II, 43).

Про одну „думу історичну“ „Marek Jakimowski“ (у книзі „Hryć“, Wilno 1858) можемо сказати, що її скомпоновано на підставі народніх переказів, дум або історичних пісень (ми маємо на увазі, приміром, „Думу про Самійла Кішку“) про втечу з турецького полону. Шляхтич Марек Якимовський у Цецорському бої потрапив у полон і з великими труднощами одного разу йому пощастило збунтувати кількадесять братів, захопити фрегат і втекти. В нагороду за сміливість Марекові припала кохана дівчина Катерина, що разом утікала на кораблі. Такий короткий кістяк основного сюжету. По дорозі Марек співає дві думи „Perepiat i Perepiatycha“ та „Ostatnia noc Żółkiewskiego“. Для нашої теми цікавіша перша, бо вона дає поетичну обробку легенди, що значиться й у Ґрабовського [1]). В Мар'янівці коло Фастова близько одна до одної є дві могили, що називаються Переп'ята й Переп'ятиха. Народній переказ про них такий. Якийсь князь Переп'ята любив їздити в походи на степові народи. Одного разу після щасливої перемоги Переп'ята повертавсь додому. Дружина не впізнала своїх. Вважаючи їх за ворогів, вийшла з військом і вчинила бій; підчас його князь Переп'ята загинув. Дружина Переп'ятиха з великою шаною поховала князя, але згодом з одчаю вкоротила собі віку. Піддані насипали над князем і княгинею дві великих могили.

Дуже улюблена й загально-поширена на Вкраїні пісня „Ой не ходи, Грицю“, що після слів кн. Шаховського приписується легендарній поетесі Марусі Чураївні. Втративши риси певного часу, місцевости й людей, ця, за термінологією Неймана-Доманицького, народня балада захопила місце на всій території етнографічної України. Текстуальні варіянти цієї пісні занотовують збірники фольклорні з найглухіших закутків української землі, як, напр., із глибокого Полісся Зенкевич (Kowno, 1851) [2]). Своїм ліричним і драматичним складом дає балада поетам стимул для переказів чи її переробок. На ґрунті її в українській літературі повстають драми й великі повісті. В літературі польській ми зустрічаємо насамперед вільний переказ польською мовою баладного сюжету в віршові Богдана Залєського „Ukrainie“ [3]). Ґроза з цього сюжету компонує „dramat ukraiński w 5 aktach“ п. з. „Hryć“ (Wilno, 1858).

---

[1]) „Ukraina dawna“..., ст. 66—7; Здзярський теж покликується на цей уступ; легенда була досить поширена, бо й Залєський наводить її в трошки відмінній редакції (t. II, Petersb., 1851, 33).

[2]) Зустріли ми її і в польському перекладі в анонімному збірникові поезій „Pieśnie“, Wilno, 1847 під заг. „Grześ“.

[3]) Говорячи про це, Ол. Колесса („Укр. нар. пісні в поезіях Залєського“, Зап. Н. Т. ім. Ш., т. I) через щось, як на джерело, вказує на збірник укр. пісень Максимовича. Правда, Залєський і Ґроза могли пісню чути з народніх уст, але характерно, що текстуально пісня про Гриця в драмі Ґрози спадається з записом Максимовича, включно до слова „суко“ — „Naszczo ty, suko, Hrycia stroiła“ (Ґроза).

Своїм змістом „Hryć" Ґрози є цілком оригінальний, порівнюючи з шаблоновими переробками цієї теми. Правда, наше розуміння оригінальности в даному разі виключає похвалу, але для цього причини инші [1]).

„Powieść ukraińska" — „O duszach umarłych" [2]) має таку примітку авторову: „Tę powieść ze zbioru małorossjanina Kuleszy (sic!) przełożył M. Grabowski i umieścił w swej rozpzawie o gminnych ukraińskich podaniach, drukowanej w 6-ej części Rubona (1845 р. *В. Г.*), pisma zbiorowego, wydawanego przez Kaz. Bujnickiego; nie mając pod ręką oryginała przełożyłem na wiersz z przekładu p. M. Grabowskiego". Отже перводжерела названого твору Ґрози слід шукати в етнографічних записах. У 1843 році Куліш познайомився, заприятелював з Михайлом Ґрабовським у його маєткові Олександрівці. Деякі етнографічні записи залишив Куліш у Ґрабовського, як про це каже сам Ґрабовський, що Куліш „oryginalny swój rękopism mnie zostawił" [3]); дещо про долю руко-

[1]) Панич Альфред, зоставшись сиротою, виховується за кордоном у Женеві. Оддалік він дуже любив Україну, і цю любов до краю та його мови прищепив йому козак, його доглядач, що разом з Альфредом виїхав за кордон та й помер на чужині. Альфред, людина палкої вдачі, виховавшись на визвольній філософії Русо, прагне якогось надзвичайного діла: то йому хтілося їхати на схід або вступити до американського війська, щоб допомогти в боротьбі за волю, то йому заманулося повернутися додому incognito, опроститися й жити серед селян звичайним сільським життям, близько до природи, до „натуральности", як каже Карпо в „Суєті" (але не до праці. *В. Г.*). Панська забаганка здійснюється. Альфред приїхав на Вкраїну в своє село Суботів. Тут з відома тільки пароха та економа Альфред, прибравши ім'я Гриця, робиться старшим побережником. Альфред, звичайно, не відмовився від своїх поміщицьких привилеїв. Він тільки ходить до молоди, бере участь у їхніх забавах (Купайло), а, головне, слухає українських пісень. Йому сподобалася ковалівна Устя (Justa), що теж палко покохала фальшивого Гриця. Гриць не довго впадав за гарною, веселою, живорадісною й моторною Устею. Паничеві впала в око бліда, мовчуща й гарна Тетяна, що теж не залишилася байдужа до його залицянь. Настає трагедія в Устиному житті. Тетяна, як людина покірливої вдачі, не бачучи виходу, вступає до манастиря. Альфред-Гриць знайшов третю симпатію в особі справжньої панночки, його призначеної нареченої Анелі. Устя, довідавшись, що Гриць — панич, у розпачі звернулася до знахура, дістала тройняку й отруїла зрадливого коханця.

На героя драми Альфреда читачі дивилися різно. Михальчукові, що слухав „Гриця" в рукописові в домі Крашевського, здався Гриць подібним до Онєґіна. Критик Кашевський (Kaz. Kaszewski, критика на „Гриця", Bibl. Warsz., 1859, t. I, 465—6) зближує Альфреда з Фавстом: вони обидва є офіри розумової пихи й шукають нових шляхів життя, незавдоволені давніми. Що-до самої драми, то Кашевський теж її зіставляє з „Фавстом" Ґете, — wygląda jakby sylwetka Fausta".

Нам особисто здається, що в сюжеті „Гриця" збіглися в комплексну єдність три мотиви, які окремо розроблялися в літературах: 1) руйнація філософських ідей Русо перед справжньою дійсністю (простий сільський парох, як гадає Ґроза, вище стоїть од женевського філософа), 2) улюблений сентиментальний мотив, як ловелас-панич зводить просту дівчину, що дав, приміром, у російській літературі „Бѣдную Лизу", а в українській „Катерину" та 3) основний мотив народньої балади, що з неї розвивається драматична дія.

Патетика в стилі Русо проривається часто в розмові панича з парохом.

[2]) Вперше надруковано в збірнику „Lewiathan", К., 1848, а вдруге у вид. 1855 р., Warszawa.

[3]) „Ukraina dawna"... ст. 2.

писа знає й Куліш: „Я зналъ, что Грабовскій напечаталъ записанныя мною преданія польскими буквами в журналѣ Rubon, но никогда не имѣлъ времени посмотрѣть, какъ это сдѣлалъ“ [1]) [2]).

Твір Ґрози в даному разі не заслуговує на назву оригінального, та й автор сам на це не претендує, як видно з вищенаведеної примітки. Це — тільки вільний переказ народньої легенди, що зафіксував фолькльорист. Так його кваліфікує й Здзярський, завважуючи, що автор навіть не міняє зворотів, порівнюючи з своїм джерелом (Ґрабовським). Ми не могли були зіставити переспів Ґрози з прототипом Ґрабовського, бо неможливо дістати журналу „Rubon“, але ми маємо перводжерело в Кулішевих „Запискахъ о Ю. Р.“ (І т., ст. 303) під з. „Странствованіе по тому свѣту“. Звідси видно, що Куліша особисто перекази українські про завмирання й про уявління потойбічного життя дуже цікавили. Він зібрав їх в одне зведення, надавши йому закінчену літературну форму. — „Надѣюсь, однако же, каже в примітці Куліш, что моя компиляція сдѣлана въ духѣ народной поезіи и не уменьшила цѣны игрѣ необразованнаго мировоззрѣнія“. Кулішеве зацікавлення даною темою могло передатися й Ґрабовському. Ґроза-ж виконав функцію більш-менш технічну. В порівнянню з Кулішевим оповіданням, бачимо в Ґрози невеличкі відміни. Одна з дівчаток називається не Катрусею, а Яґусею. Здебільшого Ґроза перефразовує послідовно своє перводжерело, де-в-чому скорочуючи, дещо додаючи від себе. У Куліша українським звичаєм багаті в раю мають перед собою хліб, кільце ковбаски, сало, кришеники, а в Ґрози шаблоново сидять за золотими столами. Ґроза випускає приказку „Сей світ — як маків цвіт, день цвіте, вночі опаде“, бо її важко перекласти польською мовою. Один епізод про Івана в Печерах переставлено, а двох епізодів у Ґрози зовсім нема: про жінку, що кипить у смолі, та про муки гайдамаки. Тепер нам важко сказати, на чий карб покласти ці текстуальні відміни, чи на карб Ґрози, чи приписати їх Ґрабовському, чи, може, сам Куліш своє оповідання до видання „Записокъ о Ю. Р.“ зредагував був повторно. Нас у даному разі цікавить те, що український фольклор притягував увагу Ґрози сам по собі, хоча-б він не давав вдячного матеріялу для оригінальних концепцій.

Переробляє письменник і самостійно почуті казки. Це ми бачимо в „powieści ukraińskiej“ під назвою „Martyn“, що за епіграфа до неї взяв Ґроза приказку „Kruty ne werty, treba umerty“. У одного селянина Мартина вмирали діти. Зробивсь він дуже вбогий, а все таки одного

---

[1]) Рукопис: „Около полустолѣтія назадъ“. Докладніше в нашій розвідці: „Польський літератор М. Ґрабовський і його приятелювання з П. Кулішем“.

[2]) Оповідання Ґрози само надто нескладне. Мати пані гірко плаче й тужить за своїми дітьми, вмерлими дівчатками Ганнусею й Яґусею. Стара нянька Маґда взялася потішити пані й привела бабу Дубиниху, що знає про той світ. Дубиниха розповідає, що вона справді завмирала й бачила на тім світі дівчаток: „Matka Boska wiąże pończoszeczki, oni przed nią trzymają złote kłębuszeczki“. Окрім того, Дубиниха докладно змальовує праведників і різні муки грішників.

разу прийняв і почастував подорожнього. Той розповів, що Мартинові народиться син, але він повинен узяти за кума діда з роздоріжжя. Так і сталося. Дід Мартинові напророкував, що він стане лікарем-знахурем, і дав йому пораду, як ходити коло хорих: коли смерть стане в головах, то це визначатиме життя, а в ногах — смерть. Мартин, справді, зробився знахурем і за деякий час став дуже багатий. Та довелося й йому вмирати. Щоб перехитрувати смерть, Мартин вигадав таке ліжко, щоб крутилося, але смерти не обдурив. Дід, що був за смерть, все стояв у ногах. Мартин мусів умерти.

Аналогічну казку подибуємо в збірнику „Wołyń“ Кольберга (1917 р., ст. 441—2). Що правда, є деяка одміна. Герой у Кольберга зветься „Іван“, селянин Іван свідомо відмовляється кумувати з янголом і Богом, а бере смерть за куму. Немає так само епізоду з свічками під землею, що своїм горінням позначають довготу людського життя. В решті змісту й у кінцевій моралі обидві казки цілком схожі. Можна, правда, припустити, що Ґроза використав якийсь незанотований варіянт тієї самої казки або доробив її де-в-чому, хоча-б уставивши епізод із свічками, що нагадують прядиво мітичних Парк [1]).

Казку переклав на українську мову Спиридон Осташевський під з. „Martyn Znachor“, додавши на початку передмову з характеристикою Ґрози:

> „Kazka abo ne kazka — jak wam do spodobu
> Kazkoju prawdu zwaty nyma wże sposobu,
> Se maje buty prawda. Alexander Groza
> W knižci se napysav, a se Lach pronoza,
> Szczo sia na świti dije, maje dobre znaty
> Bo i pytav ludej i lubyt czytaty“ [2]).

Дрібні твори Ґрози „Śpiew zaporożców“, „Lacki“, „Bohdan“ то є уступи до якихось більших епічних композицій. „Śpiew zaporożców“, славослов'я запорожцевої войовничости має вже попередників хоча-б у „Czajkach“ Залєського чи „Weślarach“ або „Nyzowc'еві“ Падури; „Lacki“ („duma z czasów Żółkiewskiego“) про смерть одного польського юнака, а так само і цілого загону є наслідування на польський манір козацького епосу; „Bohdan“ є незакінчена річ („ułomek“), зображає козака Богдана, що відважно верхи, „jak ptak“, летить на коні через степ. З Україною звязок відчувається, але кого розумів під цим іменням автор, відгадати не можна — очевидячки, когось із давніх добрих часів, коли в козака й ляха „в однім горшку прів куліш“ (Падура) — може, Богдана Ружинського?

---

[1]) Мотиви боротьби з смертю з приводу цього зазначає й Здзярський у Kolberga (Lud, VIII) та Federowskiego (Lud białor., I).

[2]) „Piv kopy kazok“, Wilno, 1850, ст. 116; ми не знайшли видання „Мартин“ Ґрози раніш од 1855 р.; т. ч., або він був де-небудь видрукуваний, або Осташевський обізнавсь із ним перед 1850 р. у ркп.

У своїх творах Ґроза чималу увагу віддає українському побутові. Як романтик, він кохається в зверхніх рисах цього побуту, його цікавлять обряди, вірування, забобони, співи. Цілком зрозуміло, що ми бачимо в письменника тільки „етнографічного" українця.

Кілька обрядів та звичаїв і звязаних з ними народніх пісень сумлінно занотовує наш письменник-етнограф у різних творах.

Ось **дожинки**, що періодично з року в рік відбуваються по тому, як закінчено жнива. Змальовуючи цей звичай, Ґроза у вступі до сцени („Hryć", ст. 59—60) пояснює порядок „зажинок", за його термінологією: „Na ganku na wschodach stoi ekonom, lud na dziedzińcu; z jednej strony stoją mężczyzni, z drugiej kobiety. Dziewczęta z sierpami na ramieniu przybliżają się przynosząc wieniec kłosów i śpiewają". Співають пісню:

„Oj panie nasz, panie!
Dojrzała na łanie
Twa przeniczka złota;
Wzięła nas ochota
Pożąć ją sierpami,
Postawić kopami.

I masz już u siebie,
Kop jak gwiazd na niebie,
W kopach Boga sława,
Kłosy, a nie trawa,
W kłosach nalypista,
Pszenica ziarnista.

Oj będą z pszenicy
Białe palanicy,
Jakich nie miewała
Ukraina cała;
Sława o twym łanie
Jak cały świat stanie.

Niechaj że nam gwoli
Skrzypka zarzępoli,
Bas serdecznie huknie, —
A tropak się stuknie;
Miodkiem podelany,
Tropak nasz kochany".

Економ забирає вінок, дякує за працю й пропонує частування пивом, горілкою, варениками, сметаною. Молодь не довго витримує; їм більш хочеться танців, як частування; через те незабаром розпочинаються танці. Тут повстає перед нами один із моментів давнього селянського побуту перед скасуванням панщини. Подібно-ж виглядають дожинки в описові поміщика 50-х років Едв. Руліковського, тільки він їх зве „обжинками" [1]).

Патріярхально-настроєного Ґрозу в дожинках панщинних приваблювала сцена єднання (зверхнього, звичайно) між феодалом-поміщиком та його громадою.

Обряд **Купайла** вийшов у Ґрози оригінальний. Мітичний Купайло в народніх віруваннях за наших часів щільно звязався з Іваном Хрестителем. Поганські пісні зовсім зникли, залишивсь самий обряд, набувши характеру забав та іграшок сільської молоди. Дівчата й хлопці, що беруть участь у гулянках, співають пісень кохання або здебільшого жартівливих, у яких хлоп'яча сторона зачіпає дівчачу й навпаки (Кравченко, op. cit., ст. 14). Ще брат Ґрози Сильвестр, описуючи Купайло, скарживсь на брак пісень глибокого мітологічного значіння: „Pragnąłem śpiewek stosownych do tej uroczystości z ust ludu wydobyć; lecz mimo moje usiło-

---

[1]) „Opis powiatu Wasylkowskiego", Warsz., 1853, ст. 161. Так само виглядають обжинки й у Максимовича (1827), ст. 222 і 168.

wania nic podobnego nie znalazłem, jest jeden tak się zacznający — „Iwana Kupała, suczka w borszcz upała“ i t. d.; lecz mniej dorzecznym znajdując opuściłem“ (Rusałka, 1842, ст. 127).

Ґроза в драмі „Гриць“ (ст. 43—5), описуючи звичайну забаву й танці молоди навколо купайлового дерева, подає цікаву обрядову пісню. В ній хлопці й дівчата прохають Купайла вийти з лісу, води, вогню, обійти гаї й ліси, скропити поля дощиком, щоб уродила пшениця, наповнити водою став, щоб замолов млин; нехай Купайло обмиє їх своєю ясною водою, зробить уродливими їхні обличчя й очі (при цьому обмиваються водою); Купайло теж сприятиме одружінню. Перший уступ:

„Kupało! Kupało! Oj z lasu Kupało!
Sto dziewcząt na ciebie rok długi czekało!
Sto chłopców czekało rok długi na ciebie!
Już cię nie puścimy Kupało od siebie.
Obchodź nam Kupało lasy kalinowe!
Obchodź nam Kupało gaje barwinkowe!
Niéch rośnie kalina, barwinok się ściele,
Niech nam nie zabraknie kwiatów na wesele“ [1]).

У творі „Starosta Kaniowski“ дає письменник окремі моменти українського весілля, ефектної з зовнішнього боку вистави, що об'єднує в собі силу елементів гри, музики, співу, танців, обрядовости. До того-ж ходом дії весілля в Ґрози розбивається на дві частині. Перший раз перед читачем з'являється весільний похід „обдаровувати пана калачем“, другий раз повінчаних молодих зустрічає на хатньому порозі посадна мати Мокрина. На описові Ґрози позначається вплив польської термінології, так боярин у нього носить назву „marszałek“. З таким терміном здибаємося в Житомирщині, навпаки-ж, у Руліковського (Васильк. пов.) весільчани зберегають терміни дружинного походження: князь, княгиня, бояри, дружки.

Ганна, що викрав її Шуляк, жила разом із старою Мокриною в схованці. Коли вони з Шуляком умовилися повінчатися, то, звичайно, їхнє весілля з суто технічних причин не могло виконати всіх моментів весільного обряду, але проте Мокрина, зоставшись удома, зробила все можливе, щоб нагадати справжнє сільське весілля:

„I do popa na sprawę idą sami dwoje,...
Mokryna z chlebem, sobę w progu ich witała,
Korowaj spiekła, w iłce, w szyszki go ubrała
I wszystkie im weselne pieśni odśpiewała“... (1843, II, 150).

Мокрина виконала необхідній мінімум весільних вимог. Вона спекла коровай, — а печіння короваю дуже важлива частина весільного обряду, адже-ж це є симбол добробуту, щастя, врожаю. У примітці внизу сторінки Ґроза пояснює: „Korowajem nazywa się duży pleciony pszenny kołacz

---

[1]) Колега Ґрози Ер. Єпеопольський в Athenaeum'і наводить мітологічну купайлову пісню.

weselny. Iłce — gałązka sosnowa, bez której żadne wesele obejść się nie może. Na Ukrainie w wielu powiatach sosny niema, przeto gałąź sosnową nieraz z odleglejszych stron sprowadzają. Korowaj musi być ubrany w gałąź sosnową i w szyszki urobiane z ciasta pszennego" [1]). Що-до самої зустрічи молодих, то Мокрина виконала це так, як належиться за ходом обряду: батько й мати молодої зустрічають молодих після шлюбу з хлібом або з короваєм та горілкою.

За панщини, цілком зрозуміло, перший публічний акт молодого подружжя було піти на уклін до свого пана-принципала. Це називалося — „обдарувати пана калачем". Ідучи до пана, весільний похід у Ґрози й Ґрабовського співає такої пісні:

A my idziem do pana,
A będzie nam cześć dana,
A będzie nam cześć dana
U naszego pana.
Pan ma złotą pszenicę,
Pan ma pełną piwnicę;
Wino będziem spijali
Pirogi zajadali.
Skrzypki, cymbały, grajcie,
Ochoty dodawajcie!
Będziem z panem vertować,
Popijać i tańcować.
Pan nasz rodził się w maju,
W zielnym młodym gaju,
Zozulka babką była,
Powijacz jaskółka szyła.
Słonko nasze na niebie.
Panie! idziemy do ciebie;
Poscztuj że ty z nami,
Ze swojemi sługami.

Przez most, przez kalinowy
Zabręczały podkowy:
To na nasze spotkanie
Idą twe sługi, panie.
Jaki pan, kram taki,
To nadworne kozaki,
To nadworne hajduki,
Masztalerze, pajuki.
Konie sreblem kowane,
Suknie ze złota tkane,
A cudownej porody
Na ich liczkach jagody,
Oj nasze to ogrody
Rodzą takie jagody,
I z tego w świecie chwała
Naszemu panu stała.
Skrzypki! cymbały! grajcie,
Ochoty dodawajcie!
Będziem raźno tańcować,
Popijać i ucztować" [2]).

По деяких місцевостях наприкінці весільного обряду відбувається гульня одружених людей, що обертається складом своїх надто отвертих пісень, жартів, жестів і дотепів у свого роду весільну оргію, — така оргія у фолькльористів має назву „перезов" чи „перезва". Коротенький опис перезви за Чубинським (т. IV, 465): „По окончаніи свадьбы, во вторникъ собираются у матери невѣсты на послѣдній пиръ. Пиръ этотъ бываетъ обыкновенно очень шумный, сопровождается пѣснями, часто весьма не-

---

[1]) Соснова галузка, що зветься різно (вілце, гілце, ілце) є важливий реквізит в обряді. В деяких місцевостях молодь співаючи ходить рубати її в лісі. Гілце є символ родинного щастя, звивання нового гнізда для молодих. Має воно різний вигляд: у Ґрози маленька галузка, що втикається в коровай, а в деяких місцевостях добра гілляка, як, напр., в Овр. пов. (Кравченко, op cit., ст. 133). Переважає у весільних записах соснове гілце, але вибір дерева, очевидячки, диктується характером деревних порід даної місцевости, через це всупереч із категоричним твердженням Ґрози гілце буває галузка вишнева або бузкова („із боза") — (К. Ст., приложеніе 1890 г., ст. 142).

[2]) Цей самий звичай констатує й Руліковський (op. cit., ст. 216) по Васильк. пов., тільки редакцію пісні він подає иншу.

скромными, перезвенскими. Холостые люди здѣсь, какъ и вообще въ перезвѣ, не участвуютъ... пѣсни, называемыя перезвянскими... поются подгулявшими бабами". Перезву змалював Ґрабовський [1]), тільки письменник додає до цього деякі подробиці, властиві його місцевості або давньому часові. Похід здебільшого складавсь з заміжніх жінок — „dziewczęta pomarłyby ze wstydu, gdybym tu znajdować się kazano", — з чоловіків були найближчі — батьки, свати, староста, що ніс попереду прапор із червоної хустки, заступниці колишньої сорочки. Пісні й уся поведінка бабів скеровувалася на те, щоб вигнати з нової молодої дівочий сором: їй на голову надягали чоловічу нову смушеву шапку з червоною стьожкою й перев'язували, як і всіх весільчан, через плечі рушником.

Цілком аналогічно передає цю-ж сцену й Ґроза (1843, II, 127—8), говорячи про „chorągwią czerwoną", що майоріла на честь молодої, що сама молода серед цієї юрби йшла „cała we łzach i we wstydzie".

Аналогія між сценами повна. Важко з певністю сказати, хто був перший її автор: з одного боку, твір Ґрабовського скомпоновано пізніш (1856), з другого боку, Ґроза в процесі творчости радився з Ґрабовським, як говорено попереду. В кожному разі Ґроза з Ґрабовським подають цікавий деталь до перезвянської частини весілля, деталь, що не ввійшов у фольклорні записи [2]). Ґроза в свойому малюнкові, окрім того, допустивсь великої помилки; це свідчить про те, що він або не був свідком перезви або не зрозумів гаразд рації цієї частини весілля. Ґроза помилково вводить у перезвянський похід дівчат і хлопців, порушуючи цим своєрідну замкненість і оргіястичність цієї забави.

„Po samym przodzie chłopcy chorągwią czerwoną,
A którą ku czci panny młodej wywieszono,
Skakając wywijali...
Tuż z jednej strony drużki, a z drugiej drużbaki,...
Mężatki i dziewczęta swych czehmenów bielą,
Jakąś czystą radością twe oczy weselą"...

Знаходимо в Ґрози також обряд голосінь: у творі „Soroka" плаче Пракседа над тілом свого чоловіка, а в „Грицеві" голосять дівчата над Альфредом-Грицем. Голосіння Пракседи, становлячи собою вірш, що обробив його версифікатор, відповідає своєю будовою народнім голосінням, особливо тут до речи зумисно вжиті тавтологічні повторення думки:

„Któż mnie nauczać i któż radzić będzie,
Któż ze mną razem za stołem siędzie?
Dóm twój bez ciebie marnie upadnie,
Twe stado pierwszy złodziej rozkradnie,
Coś ty nazbierał jeżdżąc przez morze
Coś ty naskładał w twojej komorze"...

---

[1]) „Pan Star. Kaniowski", Warsz., 1856, ст. 31—3.

[2]) Як каже Ґрабовський, звичай цей властивий півд. Київщині: „Jest to obyczaj nieznany w bliższych Wołyniowi i Polesiu powiatach Ukrainy, a panujący w macierzystych gniazdach kozaczyzny" (ст. 32).

Такі-ж синтаксичні особливості подибуємо й у голосіннях у „Гриці“. Окрім того, автор із поетичних вимог мусів зробити й ритмічну зміну. „Гриць“ написано 11-складовою силабікою, а в голосіннях перейшов поет на 10-складовий вірш.

Поруч з історичним епосом народу приваблювала поетів-романтиків ще й така народня творчість, що, власне, була залишком стародавньої широкої мітологічної поезії тих сивих часів анімізму, коли людина уявляла, що ввесь світ заселюють добрі або лихі духи. Світ духів став за неодмінну приналежність нового романтичного напрямку. Демонологія є необхідний атрибут і в творчості Ґрози. Тут і загальна маніра романтики вгортати часом події в таємничість і надприродність, напр., Шулякові-Архипові в „Star. Kan.“ увижається в степу якийсь їздець на коні, що розпадається трупом і щезає. Використовує Ґроза з любов'ю мітологію білоруську й українську.

В його творах беруть участь і мерці. Мокрина стала русалкою (переказується ціла історія, як за неї боролися чорний бог і білий, як спочатку переміг білий і дав їй за чоловіка гарного мисливого, а потім чорний бог мисливого вбив, тоді білий обернув її в русалку й настановив за королеву русалчиного царства з розкішним палацом під водою. Цілу низку дівчат викликає знахур, що до нього вдається Устя в „Грицеві“ по дання; звуться вони по-різному: zielnice, kwietnice, sennice, ciemnice, wesełki, miawki, wietrznice, ptasznice.

Як вірить народ, людина, що живши була дуже прив'язана до своєї хати, родини, після смерти теж навідується вночі до своїх; так, чоловік ходить до жінки, що її дуже кохав, жінка приходить годувати немовлят, а лихий чоловік (упир), взагалі, шкодити людям [1]). Згідно з цими народніми віруваннями, Ґроза так описує свого „upiora“ (1843, II, 115):

„Zaglądalem do chaty, którąm sam zbudował,
Do żony, którąm kochał, dzieci którem zrodził,
Zato kół osinowy v piersi me ugodził!
Odtąd tylkom cmentarza i chaty pilnował,
Zdala na chatę, żonę i dzieci patrzałem,
A i zato w me piersi znowu kół ugodził“.

З народньою демонологією українською згоджується й згадка про „лятавца“ (в „powiastce“ „Głuche Jezioro“), що прилітає вночі на любощі з дівчатами. Руліковський (op. cit., 170) розповідає, що чорт у вигляді гарного парубка зводить дівчат і молодиць. Коли з небес спадає метеор, то кажуть, що перелесник пішов на побачення з вибраною офірою. Такого чорта демонологія називає перелесником, змієм або літавцем.

Загалом можна сказати, що народньої демонології (часто української) вживав Ґроза так, як це підказувала літературна мода. Знання

[1]) Куліш, „Зап. о Ю. Р.“, II, 42—3, оповід. „Як мрець приносив жінці їсти“; Кравченко, „Нар. опов. й казки“, опов. „Чабан-упир“, ст. 44. П. Єфименко, „Упыри“, К. Ст., 1883, VI, 371—9.

українського фольклору безперечне. Але демонологічні мотиви не є в творах Ґрози органічне явище. Письменник, очевидячки, не зжився з народнім світоглядом, не пережив цих мотивів, що ними він користався. Вони здаються в його творчості сторонніми елементами. Просто, поет не зумів чи органічно не зміг стати на стежку Гоголя періоду „Вечорів на хуторі" або цілком порвати з чортів'ям. Більш близькости й внутрішньої спорідненостй спостерегаємо в Ґрози з українськими народніми піснями.

Син офіціяліста, а потім дрібного землевласника, Ґроза виховувавсь близько до місцевого оточення. Розумові й культурно-політичні центри польської думки, Варшава й Краків, були для нього напівчужі. Ближче було українське оточення: природа, люди, мова, історія, народня поезія, а головне народня українська пісня. Ця пісня своїм чарівним впливом оповила кращі ліричні поезії „słowika ukraińskiego", продовжувала вона бути й далі за необхідний складовий елемент для пісень „skowronków", творців вужчого діяпазону. Про українську пісню в творчості Залеського дуже добре довів у вищеназваному досліді д-р Ол. Колесса. Ґроза повторює свого старшого колегу (в школі й у поезії), ідучи паралельною стежкою.

Пісні українського народу звучали в мистецькій підсвідомості поета, як щось привабливе, чарівниче, рідне — „Przyszły mi na myśl pieśni naszego ludu, w których gołąb i krenica, koń i kruk, matka i mogiła są jakby główne punkta, na które duch narodowy zawiewa", каже в одному місці поет [1]). До поетичного оточення місцевого надійшли згодом і впливи літературні в тому-ж напрямку. Бувши студентом 2-го курсу університету, Ґроза прочитав у Вильні славнозвісний збірник Максимовича 1827 року. Збірник зробив на майбутнього поета-романтика велике враження; своїм змістом, а так само, певно, принциповою передмовою він оформив неокреслені поетичні прагнення та принципи свого читача й прихильника. Це підтверджує згадка Ґрози про цей факт у 1857 році — за 30 років („Mozaika", 124): „Ja ten zbiór jeszcze będząc w uniwersytecie poznałem i prawie cały ręką przepisałem i wiele z niego wytłumaczyłem".

Шукаючи в поета українських пісень чи мотивів, ми зустрінемося з окремими пісенними елементами, що вставлені в инше композиційне ціле, як певного роду формула, кліше; з переробками, переказами, а так само і з наслідуваннями.

Як наслідування, виглядають три „pieśni", вміщені в вид. 1843 р., t. II, що їх перші рядки звучать: „Sadzę rutę i barwinek", „Nad rzeczką kwitnie biała kalina" та „Jasne niebo, słońce świeci". У першій пісні дівчина скаржиться, що її покинув парубок, вона сумує, але нічого не каже матері. Фразеологічно вірш наближається до українського фольклору, але не виключена можливість, що повстав він із польських народньо-поетичних джерел. Друга „Nad rzeczką

[1]) „Pielgrzymka do Krenicy Św. Włodzimierza", Rusałka, 1840, ст. 3.

kwitnie...“ порівнює калину з дівчиною; пахощі одганяли бджілок од калини, а пиха — хлопців од дівчини; закінчилося тим, що буря взимку вирвала калину, а смерть забрала зів'ялу дівчину. Порівняння дівчини з калиною взято з української піснетворчости, але дальша доля обох видається псевдоукраїнською. Третя — „Jasne niebo...“ змальовує дружину, що тужить по свойому чоловікові й виглядає його на Дніпрі. Вона незабаром помре, а на могилі виростатиме що-весни терен, і зозуля заспіває свою пісню — „A na tarnie drużka siwa, kukułeczka pieśń zaśpiewa“. Мелодійною ритмічністю ці поезії можна порівняти з лірикою Залєського, але змістом вони досить плоскі й псевдоукраїнські.

З народньо-поетичного джерела взято поезію „Zaporożec“ (myśl z pieśni gminnej) про те, як мати виряджала сина в похід. У народній українській поезії на цей популярний мотив існують різні варіянти: у Максимовича, Паулі, Головацького, Чубинського, навіть у Ром. Зенкевича — „Porodziła mati syna sokoła“, — тільки що тут сина виправляють у жовніри. Зміст пісні раніш був подав польською мовою Б. Залєський у поезіях „Nieszczęśliwa rodzina“ і „Wzgórek pożegnania“. У Ґрози старенька мати й сестри виправляють козака в похід. Вони журяться. Мати питає, на що йому це потрібно, хіба він хоче мати крука сватом, щоб він „wyswatał panieneczkę, w czystem polu mogiłeczkę“. Сестри питають, коли він поверне. Брат одказує, що як останнє листя впаде з дерева. Але козак не повернувся. Він тяжко поранений сперся головою „na kępinie“, а нетерплячий кінь гребе копитом, гадаючи, що козак спить. З одзначеними поезіями Залєського по-при загальну схожість є й одміни в подробицях: у Залєського (як у Максимовича) мати виряджає сина, бо вітчим до її дітей погано ставиться, а в Ґрози парубкові набридло сільське життя, його кличе Запоріжжя; він жадає військової слави.

Ремінісценції з українських пісень спостерегаємо в великих епічних композиціях, напр., до деякої міри стереотипний вислів — „Szli jednym szlakiem nasze kozaki, czarne tabory szli w cztery szlaki“ („Soroka“, 1843, II, 94) є в Максимовича (1827, ст. 15), на що вказує й Здзярський, у Чубинського, повторюється й у Залєського в „Wyprawie Chocimskiej“: „Trzema szlachy idą lachy, a kozaki czterma wolą“. „Wyswatał panieneczkę w czystem polu mogiłeczkę“ („Zaporożec“) пересаджено живцем із думи — „взяв собі паняночку в чистім полі земляночку“ [1]), улюблений у Ґрози образ, що осідланий кінь гребе копитом, повторюється кілька разів: в „Zaporożc'еві“, в „Star. Kan.“ (1843, II, 171) — „osiodłany kopał niespokojną nogą“, в „Soroc'і“ (ст. 73).

Цілу низку пісень подає Ґроза в творі „Гриць“, неначе-б свідомо готуючи лібрето для опери: співають усі герої й героїні, співає хор, співами відзначаються обряди, як Купайла та голосіння над небіжчиком. Вокальна частина, отож, переважає саму драматичну дію. Критик

---

[1]) У Максимовича двічі на ст. 9 і 10.

Кашевський [1]) скаржиться, що коштом дії письменник не пошкодував фарб на те, щоб змалювати побут, „dając nam w obecnym dramacie ni mniej ni więcej jak cały śpiewnik ludowy“. Герой Альфред-Гриць захоплено каже про поетичність цих пісень:

„Kto ż im te pieśni układał, rymował?
Chyba umieją podsłuchać słowika.
Witaj kraju pieśni!
O tyś dla pieśni jedynie stworzony“ („Hryć“, 29).

Коли слідом за Кашевським уважати „Гриця“ за співаник, то в ньому знайдемо пісні різні; всі їх створив Ґроза, але своїм змістом і ритмом вони ближче чи далі стоять од фольклорного джерела. Так, веснянки, що Здзярський називає українськими, своїм тоном, настроєм, надією на Бога, поглядом на життя й працю найдалі стоять од психіки селянина-кріпака; селяни на Альфредове запитання кажуть, що склав їх парох — своїм патріярхальним настроєм ці пісні личать тільки служникові культа або, взагалі, представникові пануючого стану. Дівчата співають пісню

„Kowalu, kowalu,
Kujesz robot wiele“...,

але Устя каже, що це їх директор (учитель) у школі навчив („Hryć“, 39). Пісні, що їх співає панна Анеля, одна костьольна, а друга світська, видаються теж надто штучними. Початок пісні „Zielona sikora, sojka malowana“... нагадує пісню (Ibid., 24) про сойку, що була свого часу дуже популярна серед учнів Гуманської школи. Хорова пісня коло кузні „Kowalu, kowalu, gdzieś w nocy nie spałeś“... видається зумисно оперетовою річчю. Деяким пісням важко підшукати прототипи в народній поезії, але їх народність відчувається; ми маємо на увазі дві пісні Усті: одна „Oj żmijko moja, żmijko cętkowana“, а друга в стані божевілля — „Szłam z drużkami na wesele i znalazłam dywder ziele“.

Цілком логічно фігурує в пієсі українська пісня про Гриця: спочатку її співає Тимко, щоб попередити Гриця, а потім Устя до кінця над Альфредовою труною.

Деякі пісні є переробка, переказ або далекий одгомін відповідних українських.

„Młody jawor choć zielony
Nad potokiem pochylony;
Młody Iwaś w swojej wiośnie
Lecz dla smutku tylko rośnie...
. . . .
Nie rad jawor schylać głowę,
Podrywają fale nowe“ („Hryć“, 25—6) —

— цю пісню перефразовано з Максимовичевого збірника (1827), вона-ж стала за основу для думки Залєського „Wyjazd bez powrotu“ [2]).

---

[1]) Bibl. Warsz., 1859, I, ст. 463; критик одзначає ще аби-яку будову пісенного рядка („kulawy rytm“), надто в обряді Купайла.

[2]) Ол. Колесса, „Укр. пісні в творах Зал.“, Зап. Н. Т. ім. Ш., т. I.

У Максимовича (1827, ст. 2—4):

„Стоїть явір над водою, в воду похилився;
На козака невгодонька, козак зажурився.
Не рад явір хилитися, вода корні миє;
Не рад козак журитися, да серденько ниє".

В Ґрозиній пісні „Szumi dąbrowa, szumi zielona" („Hryć", 26) мати нарікає на ледащицю-сина, що він п'є, гуляє, а додому нічого не дбає. Пісня нагадує фольклорні мотиви. Подібне читаємо в записові Чубинського (V, ст. 1021):

„Ой сину мій та Негруєнко,
Не пий горілочки рано в неділечку"...

Своєю настройовістю з українськими піснями даються зблизити „Powiedź ty mi brzozo biała" („Hryć", 27) та пісня Тетяни „W zielonej dąbrowie" (Ib., 101). В першій береза сумує, через те що „u nóg mych pochowany kozak w boju zarąbany". Паралелю до неї знаходимо в Максимовича (1827, ст. 9):

„Береза, чому ти не зелена?
Ой, як мені зеленою бути!
Підо мною татари стояли,
Копитами землю грасовали,
Шаблями гілля розтинали"...

а кінець у Головацького (т. І, ст. 101): „Коли підо мною татаре стояли та й гультая живцем на паль вбили".

Сум дівчини, що його висловлює Тетяна в пісні

„W zielonej dąbrowie
Bujny wiatr powiewa,
Dziewczyna kalina
Łzami się zalewa"...,

і порівняння дівчини з калиною спостерегаємо в різних піснях з тією тільки одміною, що в народніх піснях дівчина тужить по милому, що її покинув, а в Ґрози, принаймні, в даній редакції, якась безпредметова, філософська туга [1]).

Здзярський до українського походження зараховує ще пісню „Czemu nie rypicie bóty me kozłowe".

Із сказаного видко, що в Ґрози був величезний запас народньо-пісенних мотивів, чутих особисто в житті або набутих літературним шляхом із фольклорних збірників, і письменник їх обережно ховає та з любов'ю, правда, часом по-інтелігентському, використовує — Ja zaś, który znam tylko koncerta naszych ptasząt, melodję owej fugi, której dzikie głosy rozlegają się po naszych polach, który nasłuchałem się naszych pieśni ukraińskich, tych łez naszego serca i uśmiechu ust naszych [2]), так мовляв сам автор ставиться до українських пісень.

---

[1]) Див. Максимович, 1827, ст. 156: „Шумить, шумить дубровонька".

[2]) „Koncert Lipińskiego", „Rusałka", 1840, ст. 15.

Перебуваючи в процесі творчости в оточенні утворів української народньої музи, Ґроза природньо мусів засвоювати в деякій частині й матеріяльний її бік, а саме, українську фразеологію та лексику.

Деякі епічні образи бере Ґроза з перводжерела. Сюди слід віднести: негативні порівняння, властиві народній поезії взагалі — „To nie cerkiew świętą budują" („Soroka", 1843, II, 72); вираз — „trza iść krzywego tańca na stepie tańcować" („Star. Kan.", 1843, II, 78), порівняння бою з бенькетом — вовки, орли, круки — „zabiesiadują przy krwawym stole" („Soroka", ст. 76); порівняння крови з пивом („P. pokuta Żel., 1843, II, 29).

Українська народня лексика не відчувається в Ґрози, як сторонній елемент, оскільки вона подибується в творах з українського життя. Для наочности подаємо низку українських чи спольщених українських слів, дарма що цей список, може, не вичерпливий. Яскраво українські: oczeret („Mogiły", 1843, II, 121); duki (козаки) (ib., 127); harbuz (ib.) — зустрінуто в Міцкевича; korowaj, polanice (ib., 28); mołodcy (ib., 30); у вербну неділю народ гукає „werbabie" (ib., 42); rozhowor („Soroka", 1843, II, 63); rozhoworna („Star. Kan.", 144); у Міцкевича зустрінуто один раз „rozhowor", а другий „rozgowor"; lewada (ib., 53); bajraki, czahary (ib.); lemieszka („Гриць", 39); starszyna (ib., 62); hałas (ib., 65); praźnik (1843, II, 113); skatyrka (ib., 115); pił (ib., 122); zozulka babka (ib., 126); niesamowity (ib., 133). Слова українського походження, але спольщені: gomon („Soroka", 1843, II, 72); dziak (ib., 78); przed ikonem (ib., 59); hołubiec („Гриць", 62); gore (ib., 79), правда иншим шрифтом; hulać w stepach (1843, II, 114); pop związał nam dłonie (ib.); lubka moja (ib., 135); dziupło (ib., 141); kozańkom (грошей) — ib., 176 [1]).

Щоб додержати певного кольориту, Ґроза не уникає й поетичних елементів української народньої поезії з царини флори та фавни. Рослинні назви українського фольклору з їх специфічним призначенням трапляються часто в Ґрози: рута, барвінок, калина, явір, осока, очерет, ряст, васильки, любисток. Що-до тварин, то найбільше назв із пташиного царства, як kukułeczka, orzeł, skowronek, przepióreczka, bocian, gołąb, jaskółka, kruk, з них крук асоціюється з могилою, а зозуля з тугою на могилі.

Скількись слів що-до ритміки. Ґроза пише силабікою, вживає рядків різних завдовжки, до того-ж для пісень здебільшого застосовує 6-, 7-, 8-складовий вірш типу 6 + 6, 7 + 7, 8 + 7, 8 + 8, а один раз сполучення нерівноскладових рядків 10+6 („Szumi dąbrowa", „Гриць"), а для розповіди бере 10-, 11-, 13-складові вірші. Для першого виду ритмічних комбінацій, до 8-складового рядка включно, важко припустити залежність од української народньої ритміки. 10-складовий рядок з обов'язковою цезурою після 5 складу, так що ритмічна одиниця ділиться на два рівних коліна, трапляється в „Sorocе", „P. pokucie Żelizniaka",

---

[1]) Цей спис ми перевіряли з Михальчуковим словничком українізмів, що ввійшли в польську говірку Правобережжя (Труды Этногр.-Стат. Эксп. в Ю.-З. Кр., т. VII).

„Głuchim jeziorze“ та в пісні „Nad rzeczką kwitnie || biała kalina“. Оскільки такий розмір уживається в польській народній поезії [1]), то з обережности ми зважуємося тільки назвати в українській пісенній ритміці паралелю в вигляді колядкового ритму, напр., Шевченкове

„Сонце заходить || гори чорніють,
Пташечка тихне || поле німіє“;

а от початок „Soroki“ —

„Czego twój, bracie, || chwieje się wrony?
Czego on, bracie, || taki spieniony?“

Натомість в одному місці можна цілком певно припустити ритмічну спорідненість з українським народньо-пісенним прототипом, у „Staroście Kaniowskim“. Скомпоновано його 13-складовим силабічним рядком, що поділяється цезурами на 3 коліна типу 4+3+6 або 3+4+6, напр., перші рядки початку:

„Tatarskiemi | zagony | wkoło opalony,
Kozackiemi | szablami | wkoło poszczerbiony,
Posiwiał | stary zamek, | jak ta stara głowa“...

трапляється й инший поділ на коліна (2+5+6)—

„Wszyscy, | jacy tam tylko | byli godownicy“ (1843, II, 129),

або 4+4+5 (як по-польськи) —

„Co wygląda: | zkąd przyjdzie śmierć, | co ją pochowa (ib., 99).

Найчастіш рядок ділиться на коліна 4+3+6 чи 3+4+6. Таким розміром Ґроза передає коломийковий рядок балади про „Бондарівну“, ділячи цезурами свій рядок так, щоб третє коліно складалося з 6 складів, як друга половина коломийкового віршу (8+6), тимчасом як у польській ритміці 13-складовий рядок ділиться на коліна 4+4+5. Дослідник ритміки українських пісень названий Філ. Колесса зазначає, що український коломийковий вірш міг утворитися з книжного силабічного 13-складового рядка через розширення другої групи одним складом, а через те в українських коломийках трапляються рядки типу 4+3+6 замість правильного 4+4+6 (op., cit., ст. 243).

Отже, передаючи коломийковий ритм своїм 13-складовим рядком, наш поет близько тримався ритмічної рації свого перводжерела.

В історії всепольського літературного руху Ґроза величина аж надто невеличка, дарма що свого часу його високо цінував такий авторитетний польський критик-естет, як М. Ґрабовський. Це ми бачимо з критичних завважень і порад Ґрабовського в „Rubonie“ за 1845 рік та з літературних листів до Ґрози, видрукуваних у „Korresp. literackiej“.

[1]) Філ. Колесса, „Ритміка укр. пісень“, Львів, 1907.

В листах Ґрабовський прирівнює Ґрозу до Макферсона, ставить його мало що не вище від Крашевського, вважає його за видатну постать у сучасній польській літературі, стверджуючи це словами: „Pan któryś tak znakomite miejsce możesz zająć między nowoczesnymi naszymi poetami"... „Stworzyłeś pan osobną formę dzieła i wyraźną fizionomją odróżniłeś się od drugich poetów szkoły ukraińskiej"... „Z poetów polskich w kraju jesteś podobno jeden wart uwagi"... „Jesteś pan wielkim mistrzem w tem rodzaju".. Ґрабовський цікавиться поточною творчістю свого протеже, розглядає твори докладно, деякі засуджує, деякі кваліфікує, як „małe arcydzieło" („Jassyr Batowski"), дає свої критичні поради.

Дуже уважливо поставивсь до Ґрози і Луціян Семенський [1]), зараховуючи „Star. Kaniowskiego" — „do czystych klejnotów naszej poezji". Вище від Крашевського цінував Ґрозу й Войцицький.

Але це були поодинокі голоси. Тепер Ґрозу в курсах з історії польського письменства або зовсім проминають, або принагідно згадують 2—3 словами.

Шукаючи причин, чом творчість Ґрози зазнала невдачі, Здзярський вину переносить на критика-порадника Ґрабовського, що йому сліпо довіривсь наш автор, обробляючи народньо-поетичні матеріяли, і не зумів убрати їх у відповідну одежу.

Ми вважаємо, що вину з Ґрабовського треба здійняти. Обвинувачувати, власне кажучи, немає кого. Другорядний поетичний хист Ґрози не міг у достатній мірі впоратися з тим колосальним поетичним матеріялом, що був у його.

Певна річ, з суто літературного погляду й нам Ґроза нецікавий. Він становить безперечний інтерес, як одна з ланок у довгому ланцюзі своєрідного ідеологічно-літературного руху на Правобережній Україні. На прикладі Ґрози ми можемо бачити, як міцно українська фольклорна стихія тримала в своїх обіймах свідоме й підсвідоме єство правобережного інтелігента польської культури, підказуючи йому й теми, і форми, і образи та, взагалі, визначаючи йому цілий культурно-етнографічний тип.

А найхарактерніше те, що такий полон у української стихії, як видно з зацитованих заяв Ґрози, вважала ця інтелігенція за приємний і солодкий.

---

[1]) „Charakter poezij ukr. i poemata Al. Grozy" — Kilka rysów z literatury i społeczeństwa od r. 1846—58, t. II, Warsz., 1859.

ЇВГА СПАСЬКА.

ПЕЛАГЕЯ ЯКОВІВНА ЛИТВИНОВА
(1833—1904).

Нарис її життя та праці за її рукописами й родинними документами.

1. Доля П. Я. Литвинової. — „Орися народилася під щасливою ознакою. Перед її народженням, коли батько повертавсь додому, то цілу дорогу світив йому молодик з правого боку. Окрім того Орися народилася в неділю, а відомо, що чимсь особливо добрим визначаються ті діти, які в неділю народилися“.

Так починається автобіографічне оповідання П. Я. Литвинової „Захолустье“.

Як з Орисею, так само трапилося і з авторкою „Орисі“, що її обличчя, вдача й доля весь час яскраво відчуваються за Орисиною постаттю. Скінчилося щасливе дитинство, й далі, в житті, ці народні спостереження вже не вратували її від горя й суму, не привернули до неї щасливої долі, що її вона заслужила. І смерть її пройшла непомітно, дарма що чимало людей її знало, поважало, любило.

Скоро 25 років як поховали П. Я., — дивно і ніяково, що смерть такої видатної людини, яка була відома переважно як дослідниця етнографії та народнього мистецтва, хоч працювала також і в инших галузях знання, брала участь у громадському житті, пройшла цілком непомітно, і ніде, жадним словом досі не згадав її ніхто з тих, що знали й пам'ятали її [1]).

Вона народилася, жила й працювала на Глухівщині, їй присвятила мало не всі свої праці.

Улітку 1926 р. випадок привів мене в Глухів, познайомив з родичами П. Я., оддав у мої руки цілу скриньку її паперів, і на підставі цього матеріялу я й хочу написати спробу її біографії, щоб хоч цим способом зняти з нас, чернігівців, справедливий докір, що ми не пам'ятаємо таких щирих чернігівок, якою була Пелагея Яковівна [2]).

---

[1]) Тільки Сумцов подав короткі й неповні відомості про П. Я. (Малюнки з життя українського слова. Х. 1910) та мав намір написати про неї спогади О. Н. Малинка, як це видко з листування його з дочкою П. Я., але наміру свого виконати не міг, не здобувши своєчасно потрібних матеріялів.

[2]) Матеріяли для цього нарису складаються по-перше з оригіналів особистих та фамільних документів і листування П. Я. та її родичів, по-друге з копій з документів та листування її родини, що вона по декілька разів уважно списувала, по-третє

2. Дід П. Я. — Ф. Йос. Туманський. Порівнюючи родовід батька П. Я., Якова Яковича Бартоша з родоводом її матери Лизавети Федорівни Туманської, бачимо, що батько, походячи з провінціяльного шляхетського роду, в якому не було ні дуже багатих, ні вельми чиновних членів, — одруживсь з панночкою, яка мала численну, аристократичну, столичну рідню: в її родоводі знаходимо чимало військової, судової старшини, двірських вельмож, вчених, поетів.

Найбільшу увагу в „Лѣтописи" П. Я. приділяє свойому рідному дідові по матері Федорові Йосиповичеві Туманському. Складаючи його біографію за формуляром (частина його збереглася досі) та иншими оригінальними документами, наприклад, родовими святцями, які вона добре пам'ятала, П. Я. подає про нього відомості, що де-в-чім одрізняються од опублікованих [1]). За її даними виходить, що народився він в 1757 р. (а не в 1740, як гадав П. Я. Дорошенко і не в 1746, як подає Милорадович), вмер у грудні 1810 р. (а не в 1805, як гадали инші біографи) у хуторі Родіонівці (2 верстви від Глухова), а поховали його на Білополівці коло церкви Вознесення.

Як кажуть родичі, П. Я. пише, що він навчавсь у Ґоттінґені й що в неї до 1856 р., як кажуть, був його ґоттінґенський альбом у шкуратяних палятурках з латинськими та німецькими віршами й замітками, що його „настигла зла доля, коли я ще не знала латині" [2]); між иншим записує П. Я., що ні Петербург, ні закордонне життя не витравили

з автобіографічних уривчастих нотаток та оповідань, що стосуються до різних періодів її життя; в решті рукописів наукових праць, оповідань, зшитків з різноманітними записами, й господарськими й особистими, розкидано адреси, дати, уривки листування з особами та установами, що з ними вона підтримувала звязок. Окрім цього рукописного матеріялу, що досі залишавсь у Глухові, в Київі пощастило знайти у Всеукраїнському Історичному Музеї ім. Шевченка теку з рукописами та малюнками, що стосуються до українського орнаменту, а в кабінеті ім. Ф. К. Вовка її листи до Ф. К. (рр. 1896—1902).

Все це писала вона читкою до самої смерти рукою переважно російською мовою. Переписаного набіло збереглося куди менше, ніж чернеток, чимало робіт маємо тільки в уривках.

Коротенького некролога, що незабаром після смерти П. Я. написав її син Володимир Петрович, надсилаючи його до Н. П. Василенка (в 1904 р.), на жаль, через технічні умови не надруковано. Тепер його ласкаво дав мені для користування Н. П. разом з чистовиком генеалогічного рукопису П. Я. „Захолустная лѣтопись"; а всю цю біографію в цілому перевірила дочка П. А. Настасья Петрівна Боголюбова, зробивши мені честь остаточним виправленням та доповненням всієї роботи.

[1]) Біографію Логінова (в кн. „Русскіе писатели XVIII ст., Русс. Ст. за 1873 р.) „Ф. О. Туманський", вона вважає за найповнішу й тільки трохи додає до неї в своїй статті про Ф. О., що надруковано було 1875 р. 18/VIII в № 218 „С-Птрб. Вѣдомостей", полемізує з Баришніковим, що опублікував за Коцебу непевні відомості про Ф. О. в Русск. Ст. за 1873 р. і з П. П. Каратигіним, що в жовтневій книжці „Ист. Вѣстн." за 1885 р. в ст. „Павловская цензура" переплутав різних Туманських; вона полемізує ще й з Уманцем, що в грудневій книжці того-ж „Истор. Вѣстн." за 1885 р. переплутав Ф. Йос. Туманського з його братом Василем, совісним суддею в Глухові.

[2]) Коли почалося навчання дітей, П. Я. опанувала латину так, що могла допомагати їм перекладати.

з нього „малороса“ і в творах його залишавсь „дух малоросійського слога“, а в напису на одній граматиці, що вихваляла „московскій нѣжный говоръ“, він закреслив „нѣжный“ і написав: „испорченный“.

За докладний список робіт Ф. Й. Туманського, П. Я. вважає той, що наведено в виданні гр. Милорадовича р. 1881 „Стихотворенія Вас. Ив. Туманскаго“; всюди (за формуляром його) переписує, що „по выбору всея Малороссіи и по приказанію гр. П. А. Румянцева-Задунайскаго сочинялъ топографическое описаніе о всей Малороссіи“; у науковій частині зазначає, що був 1) членом Имп. Вольно-Эконом. О-ва в Птрб., 2) Королівського Пруського Німецького Зібрання, 3) Королівського Ґоттінґенського наукового Т-ва, 4) Вольнаго Россійскаго при Моск. Имп. Унив., 5) кореспондентом Имп. Акад. Наук. П. Я. гадає, що охота до писання всій її сім'ї дісталася в спадщину від цього діда, „составителя Румянцевской описи“.

Залишивши службу в Петербурзі, розділившися батьковою спадщиною з родичами, Федір Йосипович з родиною з року 1801 оселяється на х. Родіонівці; окрім господарювання, будування дому, він навчає дітей — трьох синів та двох дочок, підтримує звязки з столицею, передплачує книжки й журнали й свої надсилає туди на продаж і до самої смерти не залишає літературної праці [1]).

Незабаром після смерти Ф. Й., згорів у Родіонівці дім і родина переїхала до х. Теребень коло с. Землянки, спадщини померлої сестри Ф. Й. — Олени.

Тимчасом діти підросли й вдова небіжчика (Феодосія Григ. Чеглоковська) всіх синів одвезла до Петербургу на службу, видала заміж старшу дочку Марію за П. П. Логвінова і залишилася з молодшою Лизаветою на хазяйстві в х. Теребені.

3. Батьки П. Я. — Лиз. Фед. Туманська й Як. Як. Бартош. Лизавета Федорівна, молода й пещена петербурзька панночка по смерті батьків жила на Чернігівщині в х. Теребені, гостюючи почасту в своїх аристократичних родичів (Миклашевських, Кочубеїв, Владиславлевих), що турбувалися її долею й намагалися віддати її за якогось багатого поміщика; але вона „неблагоразумно“, на думку родичів, покохала й одружилася з людиною небагатою й переобтяженою родиною Я. Я. Бартошем, братом її сусідок і приятельок, дрібноземельним дворянином, що з аристократичною ріднею жінки знайомивсь неохоче, а де-в-кого, наприклад, у чваньковитого дядька Вас. Йосип. Туманського („безсовісного судді!“) не бував ніколи. Лизавета Фед. не помилилася в виборі, бо все життя на неї молився і чоловік й вся його родина; одна сестра чоловіка Надія Як. навіть оселилася в братовій родині, взяла на себе господарювання, на чім Лиз. Фед. ніколи не розумілася, бувши до того ще й ніжного, кволого здоров'я; тому їй залишилася тільки „изящная сторона

[1]) П. Я. пригадує, що чимало ділових рукописів було у Ф. Дм. Красовського.

семейной жизни — воспитаніе дочерей, чтеніе, рукодѣліе, пріемы гостей", як про це пише П. Я. в „Захолустьи", описуючи матір свого двійника — Орисі. „Полінька" з любов'ю згадує свою лагідну, розумну, ніжну мати, але все-ж-таки, і в оповіданнях, і в автобіографічних замітках П. Я., мати проходить блідою тінню поруч з батьком, до якого „Полінька" була подібна й обличчям, і який усе життя мав на неї великий вплив. Залишивши військову службу р. 1825, р. 1831 одружившись з Л. Ф., Як. Як. служив за управителя по різних економіях гр. Ал. Гр. Кушелева-Безбородька, що ставився до нього з великою повагою та довір'ям. Це була людина чесна, добра, щедра; за те, що ставивсь він до кріпаків, робітників, селян як до рівні, навчав цього й дітей, сусіди та знайомі звали його „іпохондриком" і революціонером; оповідаючи про те, як гостювали в них у Теребені за останніх років життя матери і чим розважалися їхні знайомі, П. Я. згадує за вистави — „Москаля-Чарівника", „Наталки Полтавки" і між иншим і „Любки"; це була улюблена розвага її матери, що вже не вставала з ліжка, а про батька каже, що тепер (90 р. XIX ст.) його охрестили-б „українофілом", бо він захоплювавсь Котляревським, знав на пам'ять усю Енеїду, був також прихильник Пушкіна і великий ворог кріпацтва; не терпів „рукоприкладства", що ним усі тоді грішили, навіть і сестра його й люба жінка.

У цьому ласкавому, дружньому родинному оточенні, у цій культурній і щасливій родині, народилася року 1833 жовтня 3, Пелагея Яковівна Бартош-Литвинова перша дочка Як. Як. і Лиз. Федорівни.

Здавалося-б, що молодик не дурно світив її батькові праворуч у день її народження.

4. Дитинство П. Я., родинне оточення, як ставилася вона до челяди. — „Автобіографічні замітки" П. Я. про перші роки життя де-не-де написано так живо, що виразно бачиш це щасливе оточення, що в ньому зростала пещена дитина „міньятюрна чорнява Полінька". П. Я. починає себе пам'ятати з трьох років у Хмельнику на Поділлі. Коли народилася її сестра Марія, мати панькалася з немовлятком, бо воно весь час хоріло, тітка господарювала, отож Полінька подовгу буває з батьком укупі. Вони гуляють у великих садах коло замку, що стояв на горі над широкою річкою (Богом); згори видко було міст, базар у містечку, серед якого стояв пишний костьол; згадує вона й парадні людні служби, куди приїздило все панство з околиць. Спаситель лежав там у домовині серед квітів з графських оранжерій, а в бідній церковці на горі, коло замку [1]), куди ходили самі хлопи — замість Спасителя лежало старе полотно, де було щось намальовано. Гуляючи по садах, батько показував їй жуків, павуків, застерегав од тарантулів, бо їх була сила в цьому старовинному будинку з великими підземеллями, обведеному грубими мурами, де вилися троянди; показував і називав їй

[1]) Її перероблено з мечету, як казали в Хмельнику.

різні рослини й квіти, якими пишався цей маєток; з малечку намагавсь зацікавити її явищами природи. Отож не дивно, що, 7-ми років бувши, пишучи до батька листа, Полінька надсилає йому свої спостереження над міною сонця, зазначаючи хвилини, секунди й температуру від початку й до кінця цього дня. Вечорами, коли не було гостей, родина збиралася коло столу, діти гралися, мати й тітка щось шили або в'язали, батько читав їм газети, журнали, оповідав про світ, показував на Поліньчиному м'ячику, яка земля, просто пояснював їй закони фізики, математичної географії, взагалі поводився з дівчиною як з дорослою, вдовольняючи її цікавість серйозними відповідями, не так як тітка, що на всі запитання казала — „багато будеш знати, скоро будеш стара" (бо й сама не дуже багато знала!), або як мати, що раніш ніж відповісти весело сміялася з її запитань. На четвертому році її почали вчити, але вона читати не любила; їй більш подобалося слухати казок, співи, гру на цимбалах, „працювати": — прясти — бо в неї була маленька кужелка, фарбувати нитки, носити воду маленькими відрами на власні грядки, збивати масло в маленькій карафці, варити обід лялькам, серед яких улюблені були не дорогі та гарні, а як це часто буває — прості — дерев'яний дід, що ним розбивали горіхи. Хлопчик дворачок, веселий еквілібрист Цапок учив її грати на цимбалах; приходила „панна Фелікса" з містечка й вчила її читати польською мовою, якою вона, як і всі в Хмельнику, добре володіла; мати й Параша — дочка економки Катерини Афанасіївни — вчили її співати українських пісень і Полінька замість декламувати перед гостями байки — охоче співала „Ой лихо — не Петрусь", „Не ходи Грицю" й улюблену „Танцювала риба з раком"; всі це вважали за оригінальність.

У цих автобіографічних нотатках багато сторінок присвячено слугам, челядинцям; саме вони найяскравіше вводять читача в стиль епохи, надають їй певного кольориту, утворюють тло до картини панського життя 30—40-х рр.

Раз, коли Полінька гралася в їдальні, мати, побачивши, що Катерина Афанасіївна зранку вже випила [1]), скрикнула: „мерзавка! ти вже знову готова?" і дуже вдарила її в обличчя. Побачивши вперше, як б'ють людей, Полінька з криком повисла на руці в матери: „не бийте, не бийте Катю!" — „Обличчя — пише вона в ‚Записках' — Каті наче просяяло; вона стала перед іконою й, піднісши руки, врочисто заприсяглася, що за-для

---

[1]) „Ідеальна кріпачка", як про неї казали всі, хто її знав, Катерина Афанасіївна почала пити відтоді, як забили до смерти різками її чоловіка куховара Пантелія за те, що він передав панночці листа від закоханого в неї панича. Лизаветі Федорівні вона з дітьми дісталась після матери спадщиною вже вдовою. Між иншим, в оповіданні „Захолустье", виводячи цілком правдиво Кат. Аф. навіть під її власним прізвищем, як няньку Орисі, П. Я. записує одне з оповідань Кат. Аф. з її петербурзького життя про те, як над повішеними п'ятьма декабристами горіла небесна лямпада, бо вони були апостоли. (На думку П. Я. головну ролю тут грало прізвище одного з них, але навіть і так цікава ця авреоля святости бунтарів в устах кріпачки). Кат. Аф. замінила Поліньці няньку салдатку Параску й не розлучалася з нею, аж поки вступила дівчинка до інституту.

Поліньки більше в рот не візьме горілки. Мати, схвильована, почала ласкаво говорити до неї, а я кинулася їй на шию й ми довго плакали обнявшися". Кат. Аф. додержала слова й справді більше не пила, а мати цілком довірила їй дівчинку й Полінька подовгу з нею бувала, вчилася в неї господарювати, дуже любила слухати її оповідання.

Багато подібних історій розсипано по рукописах П. Я., спочувала вона завсіди кріпакам і цілком зрозуміло, що такі дитячі враження й спогади допомогли її в 60—70 рр. зробитися „нігілісткою".

Бартоші виїхали з Хмельника р. 1839, і до 1847 Полінька здебільшого живе в х. Теребені на Чернігівщині. Вона захоплюється привільним життям у власній садибі над річкою, коло лісу, де така сила ягід, грибів, горіхів; селяни приносять їй гостинці — живих зайців, навіть диких кізочок, що їх за тих часів було ще багато по чернігівських лісах. Вона вчиться грати на фортепіяні у зрусілого чеха Пішнека, капельмайстра військової музики на Шостенському пороховому заводі, і виявляє такі здібності, що за два роки грає вже цілком добре, так що вчитель охоче акомпанює їй на скрипці й навіть присвячує їй свої сонати, — в інституті згодом визнавали, що в дитинстві вона мала талановитого, рідкого для провінції, вчителя музики; для неї з сестрою запрохують вчителів і гувернанток.

Полінька зростає в щасливих умовах — коли-б не постійне слабування матери, що за останніх років життя сливе не встає з ліжка — все було-б гаразд: учиться й „працює" вона охоче й, як і раніш, весь вільний час буває з батьком; ходить з ним і на полі, і по млинах, по гуральнях, він усе їй пояснює, каже записувати й змальовувати; шкодуючи, що в нього нема синів, він мріяв дати найкращу освіту дочкам, таку, щоб принаймні дорівнювала освіті чоловіків; окрім того він намагається показати дитині несправедливість кріпацтва, примушує її все вміти робити для себе самостійно, пророкуючи, що кріпацтва, кріпачок, без допомоги яких не вміли навіть одягатися пані (ні мати, ні тітка Надія) — скоро не буде й не повинно бути. Знайомі сміялися з його виховницьких „фантазій", але Полінька все уважливо слухала й помічала. Живучи на селі, вона справді близько стояла до народу, не цуралася його як инші панські діти, і це дало їй право говорити про себе Ф. К. Вовкові: „ви сами побачите цінність мого матеріялу; я дійсно змалку близько стою до народу, як може ніхто з инших етнографів" [1]).

---

[1]) Лист 1897 р. 28/II. В одному з автобіографічних уривків П. Я. оповідає, що не розуміє „опрощення", яке полягає в тому, що одягають незвичайний народній одяг і п'ють чай з блюдця. „Треба знати й розуміти потреби, радість і горе народнє, треба всією душею з'єднатися з народом". Одягу народнього вона ніколи не носила — „спочатку не дозволяли опікуни, а потім чоловік", навіть коли Ф. К. Вовк просив її зфотографуватися в намітці, писала йому, що на старості літях вона цього зробити не може — „але чому-ж я ніколи не піднановлювалася до народу, і ніколи серед нього не почувала себе чужою, також як і до мене всі йдуть просто й вільно, й дійсно вільно, але не розвязно".

Окрім селян проходить перед нею довга черга родичів, сусідів з провінціяльного дворянства, що їх ми потім пізнаємо в її оповіданнях. В їх гостинній родині раз-у-раз товчеться й гостює чимало народу, всім у них приємно, весело й ті зібрання з співами та виставами з Котляревського, що про них вже була мова, одбуваються у них цими роками.

5. Роки навчання. Року 1847, після материної смерти, батько одвіз дочок до Лизаветинського Московського Інституту, куди примістили їх вельможні родичі матери; декілька місяців перед вступом до інституту діти навчалися в пансіоні Г. К. Серебрякової на Шостенському пороховому заводі.

Пелагея Яковівна багато уваги звертає на болючі питання педагогіки, виховання жіноцтва й ці сторінки з її автобіографії про пансіон Серебрякової, де вона навчалася декілька місяців, це цікавий вступ до дальших описів провінціяльних шкіл, де танці були за головну дисципліну. Як. Як. один з усіх батьків не вважав танців за потрібну дочкам науку й одмовився за них платити; але жвава й здібна дівчинка незабаром вивчила їх сама собою й танцювала так захоплено й так гарно, що доводила до одчаю старшу дочку Генр. Карлівни, панночку 13 років, моторну кокетку, що тільки про танці й думала та плакала, що маленька „деревенщина" одбиває в неї всіх кавалерів — вчителів, офіцерів, службовців, які постійно бували на частих пансіонських вечірках і поводилися з цими дітьми, як з дорослими панночками.

Пристрасть Поліньки до танців, прилюдні вистави „світських" здатностів пансіонерок, залицяння молоди до таких дітей, увесь тон пансіону, не подобавсь батькові, але Полінька була значно розвиненіша ніж її однолітки; серйозно й вдумливо ставилася до життя. Згадує, як приклад, вона один пікник на Шост. Пор. Заводі. Панночки сміялися, верещали й метушилися, а вона з учителем математики Л. О., людиною 30 років, ішли тихо й поважно; він показував їй на ясне небо й говорив про тисячі світів, що сяють над землею; повернувшися додому, панночки, досадуючи й сміючись, вітали її з новою перемогою. І так чіплялися до неї, що нарешті Г. К. сказала: „облиште її! — вона зовсім не така, як ви, і такими, як ваші, перемогами не цікавиться".

З великого рукопису про інститутське життя у П. Я. залишилося тільки 2 фрагменти, так само уривчасто про інститутське життя згадується в автобіографічному „За что возненавидѣлъ меня мужъ мой" і в „Захолустьи" [1]).

---

[1]) У листі до Н. П. Боголюбової після смерти П. Я., пише Ол. Н. Малинка, між иншим про те, що П. Я. давала йому читати інститутські записи, прохала переглянути й підготувати до друку, але він тоді одмовивсь це зробити й радив їй передати цей матеріял Науменкові; пише він, що в цьому рукописові було багато автобіографічних відомостей і дещо цікаве, напр., для „Русской Старины".

Коли батько привіз „Орисю й Марусю“ до інституту, їх через гарну мову й південний тон одразу вважають за француzок і моторна Маруся запевняє нових товаришок, що вони аж ніяк не француzки, а українки, і що росіяни взагалі, а „малороссіяне“ зокрема здібні до мов, тому й вони так гарно говорять і французькою й російською мовою [1]).

Велике враження зробила на Поліньку розлука з батьком; вона не плакала, намагалася бути спокійна, щоб не турбувати його, тільки цілувала його руки; навіть материна смерть вразила її менше. Деякий час діти ще здобували листи від нього; він прохав їх пильно всього вчитися, писав, що будує для них новий будинок у Землянці; але — за рік, в 1848 р. їх сповіщають, що він занедужав і незабаром помер на руках у вірної Катерини Афанасіївни.

„За все моє життя, я не відчувала такого горя, що спало на мене тоді“, пише П. Я.

Але час минав, молодість брала своє і п'ять років інститутського життя та вчення пройшли непомітно. Ні разу ніхто з родичів не одвідав їх, тільки дядько Йосип Як. іноді писав їм і присилав трошки грошей на гостинці та тітка Надя посилала в листах їм свої благословення. За лист до тітки, де Полінька вітає також Катю й Федьку, вона мала силу неприємностей, коли класна дама довідалася, що це кріпаки.

Цікаві ці уривки з інститутського життя, але досить звичайні й знайомі з багатьох записів; до того ще й побіжні. Тільки про випуск говориться в „Захолустьи“ докладніше: у випускних був тоді звичай збиратися в вільні від іспитів години всією класою на розмови про минуле й майбутнє; випуск П. Я. склав цілком нову програму життя — одноголосно ухвалили, кінчивши, жити спільно, тільки з власної праці й розподілювати заробітки на всіх рівно; до манастирів не йти, заміж не поспішати, у кого є яке майно — передати його до спільної власности.

Зберігсь атестат „Елисаветинскаго училища“ № 251, 31/V 1852 р. З нього видко, що вчилася П. Я. дуже добре: тільки в хатньому господарстві та танцях успіхи її були „добрі“, решта-ж — „дуже добрі“, а з російської граматики та словесности — навіть „найкращі“. Окрім того, протягом усенького навчання, вона виявила себе дуже здібною музикою і Л. та К. Кочубей, що платили в інститут за навчання сестер, платили ще й окремо за лекції з музики П. Я. у найкращих московських учителів.

Про сестру згадується в записках, що вона кінчила разом з П. Я. теж добре [2]), але взагалі доводиться сказати, що про сестру ввесь час

---

[1]) У цьому місці „Захолустья“ П. Я. каже, що в неї назавсіди в мові залишилося м'яке українське г.

[2]) На вступному іспиті до інституту вчитель географії не поняв віри П. Я., що вона короткозора й тому так довго придивляється до мапи; через це, не вважаючи на різний вік, сестер прийняли до однієї класи й вони кінчали разом. Тому підчас перших років навчання в інституті Поліньці було сумно й доводилося вчити те, що вона давно знала.

говориться в записах дуже мало, її життя йде поруч з П. Я. якось зовсім непомітно й за дитинства і потім, коли вона одружилася з Порскаловим і грала досить видатну ролю в київських та новгород-сіверських педагогічних колах; була вона також знайома з передовими жінками, читала лекції на неплатних вечірніх курсах, брала участь у „жіночому товаристві“.

Кінчаючи інститут, П. Я. не знає, на чому спинитися: їхати додому на Чернігівщину, іти в гувернантки, залишитися в Москві піяністкою? Але опікун прислав трохи грошей на дорогу, а та сама вельможна родичка, що вмістила їх до інституту (Ол. Майєрова, нар. Кочубей) справила їм потрібні туалети та білизну й порадила поїхати додому, побачитися з своїми, придивитися до свого господарства й вже потім вирішати, що робити.

„Коли-б за тих часів я не була сиротою, батько напевно дав-би мені змогу ще вчитися, як це можна тепер (почат. XX ст.), як мені хотілося тоді“ пише П. Я. в одному листі. Але через умови провінціяльного життя, нічого не залишалося, як жити так, як живе решта панночок — чекати на нареченого.

У провінції гарній панночці-інститутці з величезною ріднею, що клопоталася долею „сиріток“, не довелося довго чекати, хоч вона й не була багатою відданицею [1]): за рік (1853, 10/VI) її вже одружили з сусідом поміщиком.

6. Опікуни П. Я. — Лихошерстови. Наречений П. Я. — Петро Олексійович Литвинів. Надзвичайно кольоритна пара її опікунів без усяких змін проходить через її автобіографічні замітки й у декількох оповіданнях. Рукопис під назвою „Наслѣдница Борзаковскихъ“ більш, ніж цікавий для історії побуту заможного чернігівського панства [2]). Заможні, бездітні [3]) весело й безтурботно проїдали вони своє й своїх опікуваних майно. На весіллі в них уперше побачили одне одного батько й матір П. Як.; записи П. Я. з батькових слів про те, як тоді (в 30-х рр.) одбувалися весілля, свідчать про те, що й инші верстви суспільства ще трималися старовинних звичаїв, які незабаром залишилися тільки в селян — червоні стрічки, прапорець з червоної запаски, журавель, сорока.

---

[1]) По розділі материзни з сестрою їй припало 105 дес. землі і 2.300 карб. грошей (хутір Брилівка). Року 1862 від дядька Йосипа Як. вона здобула ще 20 дес. та сестра подарувала їй 50 десятин, отож у спільній власності з тіткою Надією в неї було щось 170 дес.; на їх збереглися в рукописах окладні листи.

[2]) Під назвою: „Очеркъ изъ жизни старосвѣтскихъ помѣщиковъ“ її надруковано в К. Ст. 1904 р. кн. VIII.

[3]) На самому весіллі мати прокляла дочку за те, що та одружилася з Лихошерстом проти її волі, й тільки цим пояснювали Лихошерсти те, що у них не було дітей, хоч скільки Ант. Лук. їздила по святих місцях, вимолюючи собі дитину.

П. Я. Литвинова.

Перед смертю Як. Як. призначив Лихошерстових за опікунів над майном дочок; до них у с. Некрасів, Глухів. пов., скінчивши інститут, приїхали Полінька й Маруся.

Одноманітність і порожнеча ситого щоденного життя опікунів у гарному домі з гарним садом, вітання гостей, виїзди в гості й на ярмарок (до Кролевця), на дворянські балі до повітового міста, де інститутки танцювали до несхочу, незабаром надокучили Поліньці; ніхто з тих, що сватали її, їй не подобавсь. Вона все чекала якогось життьового змісту, якоїсь праці, але ні в ситих, удоволених з усього опікунів, ні навіть у бідніших працьовитих тіток, хоч ті й жили цілком инакше ніж Лихошерстови, не могла знайти підпори. Пропонувала вона опікунові провадити його господарські рахунки, книжки, але той одповів, що від бісових книжок грошей не більшає [1]), й не схотів міняти системи „бірок“ — паличок з різного дерева, на яких карбувалося на одній — одне, скажімо, копи, на другій щось инше. Тітка Надя в бажанні Поліньки придивитися до господарства бачила тільки недовіру до неї. Ясно, що революційні ідеї, бажання працювати, щось зміняти, кудись їхати за гувернантку, або влаштовувати школу для селян, які Полінька пригадувала по економіях графа — не мали успіху; іти заміж — це єдиний шлях для шляхетної панночки.

З усіх можливих наречених для П. Я., що за ними пильно стежила опікунка Антоніна Лукична — бо це була її головна пристрасть сватати й улаштовувати весілля серед провінціяльної молоди — один з сусідніх поміщиків їй подобавсь найбільш за всіх; і справді — для небагатої панночки Петро Олексійович Литвинов 37-ми років, одставний шт.-ротмістр кірасир, багатий і родовитий — був бажаний наречений. Батько його походив з гербових курських дворян, записаних у 6 книгу родословного дворянства, яке вважалося за Литвиновими більш як 300 років (мати його, народжена Марковичева, рідна онука генерального підскарбія Якова Марковича, небожа гетьманші Скоропадської). П. О. навчавсь в інж. школі і в Ніженському ліцеї ім. Безбородька (але не добув науки). Покинувши військову службу, він жив у себе в садибі Богданові недалеко від Некрасова — садиби опікунів П. Я. Тримавсь він гордовито, на сусідніх панночок-невіст уваги не звертав і прозивався „непобѣдимый“. Познайомившися по сусідству з інститутками, він незабаром помітив вразливу стру́нку П. Я. і почав на ній грати досить вдало. Привозив їй книжки з книгозбірні свого покійного брата Михайла, що служив у Петербурзі, був знайомий з Гоголем і мандрував разом з ним, захоплено розказував про свого дядька, Олександра Мих. Марковича, людину культурну й добру, що мав у себе в Сваркові єдину на всеньку округу школу для селян, казав, що хтів-би й у себе таку завести; привозив гарні букети й овочі з власних оранжерій „Антоніні Лукичні“; розмовляв про

[1]) Ця пара, між иншим, говорила тільки по-українськи, як і більшість персонажів з оповідань П. Я., писаних російською мовою з українськими діялогами.

господарство, гуляв у карт, частував добрими сигарами Ів. Вас. — і, завоювавши симпатії всіх, посватавсь до П. Я. Усі родичі вважали цю партію за блискучу, всі наче підштовхували її, і вона, дарма що серце її ще й спало, як вона пише, дала згоду. Тільки щирий серцем Ів. Вас. здивовано казав жінці: „і на якого біса Литвинову потрібна жінка? хіба в нього мало дівчат на селі? хто тебе в шию жене з весіллям? Хай-би Поліна ще подівувала"; на це Ант. Лук. тільки сичала на чоловіка, що той, мовляв, верзе не знати що. Та ще хрещена мати П. Я. — сестра в-перших її батька, Пелагея Гавр. Чинчик, народжена Юркевичева, за першим чоловіком Богунова, ставилася до цього сватання неприязно й критично, але через цілком несподівану для П. Я. причину: ні те, що Литвинів був вдвоє старший за Поліну, ані те, що всі знали про нього дещо негарне, не здавалося їй перешкодою до шлюбу, бо Поліні було вже 19 років, а на погляд Пелагії Гавр. дівчина з 20 років вже починає марніти й тому їй не слід гаяти часу: Пел. Гавр. не подобалося, що Литвинів — росіянин, а „малоросіянкам" не слід ніколи одружуватися з „великоросіянами", бо такі шлюби не бувають щасливі. На запеперечення, що виходять-же й за німців, французів, ба навіть за жидів — вона рішуче відповідала, що це краще ніж одружитися з росіянином, бо всі ті народи стоять на вищому ступені розвитку, аніж „малоросіяни", а росіяни — навпаки, на нижчому. „Я виховувалася в Москві, пише П. Я., і ніколи такого про великоросіян не чула, а тому слова П. Г. пояснювала її любов'ю до батьківщини та антипатією малоросіянки до своїх ворогів, що пригноблювали її батьківщину, а тому на ці розмови уваги не звертала".

7. Одружіння. Період сватання, так само як і перший рік життя з чоловіком, описано в автобіографічному рукописові „За что возненавидѣлъ меня мужъ мой" з підзаголовком „Къ физіологіи брака". Читаючи цей, на жаль, не закінчений уривок з автобіографії П. Я., почуваєш сум і жах, і безпорадність. Иноді навіть здається, що не можна, не варто такого писати, що треба пережити справжній одчай, щоб відважитися так прямо й щиро оповідати про ці страшні сторінки життя.

З першої хвилини, відколи вона вступила в дім свого чоловіка, навіть ще не переступивши його порогу, коли П. О. брутально одштовхнув її мамку, що вийшла назустріч молодим благословити їх хлібом-сіллю, і до кінця життя вона вже не знаходить жадного доброго слова ні про своє одружіння, ні про дружину.

По суті, її чоловік мав примітивно-егоїстичну звірячу вдачу. Завзятий кріпосник, що пишавсь своїм дворянством, переживши бурхливу молодість, він бажав одпочити коло свого вогнища, він любив тільки своє солодке [1]), спокійне, красиве життя. Раз якось, у гніву бувши, він при-

[1]) Він витрачав багато грошей на їжу. У нього був кухар найкращий в усім повіті, що визначався навіть на Кролевецькому ярмарку своїм кулінарним хистом.

знавсь, що одруживсь з П. Я. тому, що йому потрібна була господиня, що вона подобалася дядькові його Ол. Мих., якого він поважав, і головне, що в ній з першого погляду закохавсь його брат у-перших, Олексій Миколайович Литвинов: отож він, щоб брат не вихопив її в нього з-під носу, поспішивсь нав'язати її собі на шию, хоч решта родичів і одмовляла його, доводячи, що це mesailliance для нього. Але найжахливіше було те, що й одружившися він не розлучивсь з своїми коханками-кріпачками, і вони зневажали П. Я. і докоряли їй за те, що вона одружилася з їхнім паном.

Однієї сцени з цього рукопису, — коли головна з отих коханок Вівдя, баба 40 років, особиста праля П. О., давня його коханка, озвірівши, разом з ним шпурляють в П. Я. брудною білизною за те, що вона, не знаючи ще всіх таємниць чоловікових, наказала одіслати пралі щось три пуди білизни з усього дому — не можна читати без хвилювання.

Пам'ятаючи, як поводивсь її батько з матір'ю, як приязно жили опікуни Лихошерстови, вона одразу не могла уявити собі, в яких лещатах вона опинилася: одна, без праці, бо П. О. забороняв їй втручатися в господарство (а про школи вже більше ніяких розмов не було); сам-же він мало сидів удома — то на полювання, то по гостях їздив; тільки з мамкою, що ввесь час голосила над її гіркою долею, ділила вона своє горе; за цих часів вона зокрема відчула добрість й увагу чоловікового дядька, Ол. Мих. Марковича, що іноді приїздив до них, привозив їй книжки та часописи, іноді докоряв чоловікові, що він її не цінує, а головне, боронив її од решти пихатої рідні П. О.

П. Я. свідчить, що йому вона почуває себе зобов'язаною й своїм розумовим поступом і своєю моральною стійкістю. Добра музикантка, за тих часів вона ще втішається музикою, прохає у сестри привозити їй ноти (залишає музику назáвсіди вона тільки після смерти дорослої дочки Марії, теж талановитої музикантки).

Так минало її життя; до цього всього сам-на-сам чоловік сміявсь з її наївности, любив оповідати про свої розпусні пригоди, а так само ревнував її до всіх, починаючи з брата у-перших Олексія, на підставі того, що всі полкові дами, яких П. О. знав за часів своєї молодости, не довше як за два тижні робилися його коханками; а на людях він удавав з себе уважливого чоловіка, закоханого в свою дружину. Повставала думка: покинути його, втекти, але куди?

Вбити себе, вбити дитину, що скоро народилася й якій вона одразу бажала смерти, щоб не спіткала її материна доля — не підіймалися руки; П. Я. тільки плакала над маленькою Вірою, а мамка одно приказувала: „поплачте, панічко, поплачте; завсіди як над дитиною виплачешся, то й горечко полегшає".

Виходу не було: — „хто-б мене обороняв? Хоч де-б я сховалася у родичів, він мене кріпацьким гарапієм відтіля вигнав-би. Чого тоді кріпаки не робили за наказами своїх панів над нещасливими жінками.

Тому-то 19 лютого визначається не тільки як визволення кріпаків од поміщиків, а, певною мірою, й поміщицьких жінок".

На жаль, цей рукопис уривається на півслові. Далі про її інтимні переживання матеріяли подають дуже короткі відомості, хоч усі головні етапи її життя виведено в найбільшому з її автобіографічних оповідань „Захолустьи". В ньому з героїнею „Орисею" авторка прощається вже аж тоді, коли всі її діти повиростали, почали одружуватися, й треба було вже починати оповідання про їх власні, особисті історії.

В одному зшитку читаємо, що П. Я. двічі починала писати щоденники про своє особисте життя й обидва знищила, бо стороннім особам важко було-б поняти віри, що вона мусіла витерпіти за молодих літ.

Щирий, отвертий щоденник уривається на останньому слові рукопису „За что возненавидѣлъ меня мужъ мой". Далі, за матеріялами, які маємо, можна точно й об'єктивно вивести, датувати історію тільки наукової, громадської її праці; жива людина, з її враженнями, переживаннями, сумом, болем, нещастям і короткими радощами десь заховалася — бо ні щоденників, ні навіть листування (окрім листування з Ф. К. Вовком наприкінці життя) не збереглося в цих паперах і про особисте життя П. Я. можна тільки здогадуватися.

8. Діти, робота над визволенням кріпаків. Одружившися, з р. 1853 і до 1866/7 П. Я. сливе безвиїзно живе в с. Богданові. Року 1867 у неї було вже семеро дітей а потім ще троє [1]). Численна родина брала чимало сил, дарма що в усіх дітей були мамки, няньки, гувернантки; їх П. О. зáвсіди розшукував і вибирав сам, на свій смак. Так що вплив матери на дітей певною мірою невтралізувавсь, і вони росли різні: частина їх була батькової вдачі, частина материної, як це видко з оповідання „Захолустье", в розділі „Отпрыски". Але ці роки, катастрофічні для поміщицько-кріпацького життя, для П. Я. були роками не тільки материних турбот, ба й уважної праці в галузі самовиховання, — вона передплачує журнали: „Современникъ", „Отечественные Записки", „Вѣстникъ Европы", „Искру"; журнал „Учитель" приходив без перерви з 1859—1870 р.; видко, що педагогікою вона серйозно цікавиться, а може й практично працює й не тільки з власними дітьми [2]). З сторонніх осіб підтримувала вона тісний звязок з Ол. Мих. Марковичем та ще гостювала в неї подовгу сестра Марія, а її наречений (Порскалов), молодий студент і ще один з місцевих жителів, „університант", Олександер Мик. Максимович з с. Полошок, читали сестрам „риторику", „історію літератури", „основи юриспруденції".

---

[1]) Віра народилася 1854 р., Олександер 55, Марія 57, Петро 59, Олексій 61, Настася 63, Михайло 66, Володимир 68, Юліян 70, Сергій 72.

[2]) Наст. Петр. згадує, що батько поважав матір за розум, начитаність, але ставивсь завсіди скептично до всіх її захоплень — спочатку до праці в школі, потім до емансипації жінок, потім до сільського господарства.

А крім цього, молода, палка, вона пам'ятає, що пророкував батько, й гаряче віддається роботі, яка звязується з визволенням кріпаків. Усі довідки, листування, „межову казку" писала вона власною рукою. Зберігся лист до неї „Предводителя Дворянства Глуховскаго уѣзда" [1]); сповіщаючи її про заснування комітету „объ устройствѣ помѣщичьихъ крестьянъ", — надсилають їй 2 примірники програми на збирання потрібних відомостей, прохають заповнити їх і повернути. Тоді в неї ще нема власного, окремого майна і мова йде про людей і майно її чоловіка. Взагалі всі листи з „присутствія" приходять на її прізвище; треба думати, що чоловік її не дуже був удоволений з стану кріпацьких справ, проте відомо, що П. Я. навпаки, для селян с. Землянки, де тоді жила її тітка Надя, зробила все, що могла, і землянці згадували її завсіди добрим словом.

Усю цю роботу вона провадила під безпосереднім керівництвом Ол. Мих. Марковича, що був тоді членом Чернігівського Комітету для визволення кріпаків; до нього вона ставилася з великою повагою, любов'ю й довірою, завсіди їм пишалася; Ол. Мих. вмер 1865 р. З листа П. Я. Дорошенка до П. Як., на жаль не датованого, бачимо, що П. Я. надіслала йому листи Ол. Мих. до неї й свої спогади про нього. „Скажу Вам по щирості", пише їй Петро Як., „спогади Ваші написано прекрасно, сердечно й просто; симпатичну особу Ол. Мих. окреслено ясно". Він шкодує, що написано занадто коротко, й радить їй пригадати як-найбільше про цього „одного з найкультурніших людей ,Малоросії' першої половини нашого віку".

9. Роки навчання дітей, мати „нігілістка". З 1866/7 р. починається новий, цілком одмінний період життя; діти попідростали, треба їх вчити; не без боротьби, як це видко з оповідань, добивається П. Я. можливости переїхати для їх навчання до міста — бо, на батькову думку, дітям „столбовыхъ дворянъ" можна й без спеціяльної освіти вийти в люди. Двацять років тягнеться життя то в Києві, то в Москві, то на Чернігівщині, залежно від того, де вчаться діти, і допіру в 1886 р. П. Я. остаточно оселюється в селі Землянці, коли залишаються тільки троє молодших дітей доучуватися в Новгород-Сіверському. В Землянці вона й доживає свої останні 18 років.

Кінчилося провінціяльне, самітне існування, роки впертої самітної праці над собою; ці 20 років навчання дітей для ще молодої, 33—34-літньої жадної життя й знання П. Я., сповнені різноманітною діяльністю, на яку вона накинулася, як голодний на хліб. Культурне оточення, київські громадські настрої 70—80-х рр. цю старанну ученицю батька й Ол. Мих. Марковича одразу захоплюють і ставлять у лави бойців за нове життя. Не збереглося в її чернетках ні мемуарних записів, ба навіть прізвищ тих, з ким вона водилася — може знищила, може не встигала записувати

[1]) Року 1858, 30/VI, № 209.

своїх вражінь — але характер її робіт, як наслідок цих стосунків, видає нам з головою всі імена: жіноче питання, робітниче, педагогіка, зацікавлення історією, праця в галузі економіки, права, етнографії, народньої техніки, побуту, мистецтва, оповідання, в яких публіцистики стільки, скільки й етнографії, — от те, чим заповнено дні й години цієї палкої, непогамовної натури. Те саме ввіходило в коло діяльности й інтересів Київської громади 70-х р.

Захоплюється вона всенькою істотою. Дрібна, але характерна риса для тодішньої жінки-громадянки: навіть чорні коси, як вимагав стиль 70—80 рр., вона одрізала.

Не дивно, що коло матери „нігілістки" зростають і діти зовсім не не такі, як бажав-би батько, не подібні до тих дворянських недорослів, як кузени Марковичі, що весело живуть і дбають тільки про те, щоб майно йшло до майна, щоб дворянська сила не розпорошувалася. Усяко хотів-би П. Ол. невтралізувати шкідливі впливи, але це вже йому не сила; і навколо себе він скрізь бачить те саме: відхід дітей від батьків, руйнацію недавнього поміщицько-кріпацького побуту. Не дивно, що пихаті родичі П. Ол., зокрема сестра Настася, пишучи листи до брата, спочувають йому в невдачах з дітьми й ніколи навіть не згадують нігілістку-жінку [1]).

А діти, — сини і старші дочки Віра та Марія, — зростали й виховувалися справді инакше, ніж зростали батьки, в иншому, українському оточенні. Сини студенти та гімназисти водилися й товаришували з усяким злиденним людом, різночинцями, жидами, неблагонадійним елементом; дочки вчилися в Фундуклеївській гімназії, мріяли про вищі курси, належали до групи молоди, що купчилася навколо Лисенка й Старицького. Марія — здібна музикантка, учениця Лисенка й Бюхнера, пробувала сил і на літературному полі („Червону квітку" її надруковано в Галичині в „Правді" за 1874 р. українською мовою); окрім того це була її ідея — збирати народній орнамент на Чернігівщині: бувши на Полтавщині гувернанткою, придивляючися до народу вже не як панночка, а як наймит, вона побачила й відчула незоране поле важливих і цікавих справ та завдань; збирає орнамент, фольклор, юридичні звичаї; пише додому, що тепер вже не так високо цінує свої музичні студії, а на орнамент — звертає увагу матери — „ця галузь як-раз для Ваших здібностей і смаку, мамо" [2]).

Батько був проти вищої жіночої освіти, й не давав дочкам грошей на це, примушував після гімназії жити вдома й чекати, аж поки їх по-

---

[1]) У „Захолустьи" якось досить побіжно згадується випадок з особистого життя героїні Орисі — двійника П. Я., — приятелювання й знайомство з якимсь вчителем дітей. Тому що в автобіографічних записках П. Я. ніде більш немає ніяких вказівок на це, у мене немає жадних даних ні для яких міркувань з приводу цього.

[2]) Деякі риси з життя дочок після гімназії увійшли в оповідання „Дешевый трудъ", а також у відповідні розділи „Захолустья".

сватають [1]). Вони-ж, щоб заробити собі на навчання, мусіли тяжко працювати — бути за гувернанток, бігати по лекціях, і, незвичні до праці, нездатні до життьових умов убогого студентства, незабаром знемоглися, рано вмерли [2]).

Ті можливості вчитися, працювати, яких бракувало П. Я., коли вона закінчувала інститут, прийшли для неї тепер, підчас навчання дорослих дітей. 1870—71 навчального року в Москві, разом з дочкою Вірою (що в 1869 р. скінчила гімназію у Київі), П. Я. відвідує Луб'янські курси Ґеріє; з 1871—72 р. — вже знову в Київі з усіма 9 дітьми [3]). Середня й вища школи, звичаї і учнів, і педагогів, „общія квартиры", потайні гуртки освіти, арешти, то-що, одбиваються в уривках автобіографічних заміток [4]), в оповіданні „Изъ записокъ умершаго" [5]), в „Захолустьи". Докладно розказано про матвіївського ляпаса після студентської березневої історії в Київі (1878 р.), коли в активності обвинувачували її старшого сина.

70—80 рр. завдають їй чимало материного горя [6]) й турбот, що тяжко впливають на неї, але від цього наче міцніє її бойова натура. Сама вона за тих часів теж віддається суспільному життю й підпадає впливам „горячихъ головъ". Вона знайома з передовими жінками — Олександрою Станіславівною Толочіновою (Шабельською), Варварою Іванівною Антонович, Олександрою Іванівною Кістяківською, Людмилою Михайлівною Драгомановою; в їхньому гуртку вона вперше зустрічається з молодим Ф. К. Вовком та дружиною його Христиною, а так само з майбутньою дружиною проф. Владимирського-Буданова (прізвище її було Боро́давка й вона зокрема визначалася „нігілячим", як тоді казали, виглядом). Збереглася чернетка доповіди П. Я. (30/I—1874 р.) в „жіночому т-ві" про „жіноче питання", де вона закликає членів як-найвиразніше накреслити коло діяльности гуртка, конкретизувати його як-найкраще, спинитися на питанні раціонального виховування жінок та їх всебічної освіти, потрібної, щоб визволити їх нарешті з неволі, дати їм змогу працювати нарівні з чоловіками — бо це наблизить жінку й до иншого великого питання — робітничого, дасть змогу йти назустріч про-

[1]) А у матери не вистачало на хліб, бо Землянка, що в 1874 р. дісталася їй спадщиною після смерти тітки Надії, не давала нічого.

[2]) До речи сказати, що на похорон і на панахиди по Марії батько прислав грошей і взагалі гірко шкодував за нею, а молодшій доньці Настасі навіть поклав у банк посаг до дозрілого віку, з правом користуватися відсотками, хоч і на вищу освіту, як-би вона захтіла, і з цих коштів траплялося дочці й матері в її справах допомагати.

[3]) Десята дитина вмерла в Москві 1871 р. і поховано її в с. Землянці.

[4]) Рукопис „Фаталіст".

[5]) „посвящается г. министру народнаго просвѣщенія Сабурову".

[6]) 1877 р. вмирає дочка Марія від сухіт; 78 р. старшого сина Олександра виключено за Матвіївську історію з університету; другий син Петро вмирає від сухіт на 20-му році життя; третього Олексія заарештовано й після $1^1/_2$ роки „одиночки" вислано до Семипалатинська (відтіля він повернувся аж 1887 р.); дочка Віра, що одружилася з д-ром Косовичем, вмирає теж від сухіт 1886 р.

летаріятові [1]). Є в неї ще короткі замітки про денний притулок для дітей робітничої класи при жіночому Т-ві (за звідомленнями, що друкувалися в „Кіевлянинѣ“ 75—77 р.); на жаль, не збереглося нічого про курси, що влаштовував цей гурток під керівництвом проф. Селіна й про які згадує третя дочка П. Я., Настася Петрівна, гадаючи, що вони існували нелегально.

10. Абетка, оповідання для дітей. Можна гадати, що в звязку з працею „Жіночого т-ва“ й „Пріюта“, а так само в звязку з ще сільськими педагогічними спробами П. Я-ни стоїть складання „Азбуки для народныхъ школъ“ і оповідань для дітей про тварин.

Почасти на своїх, а почасти й на чужих дітях, що їй доводилося вчити — бо не для своїх-же вона ще в 73-му р. дістала собі свідоцтво на хатню вчительку [2]) — вона помічає, що російські абетки цілком не відповідають мові й розумінню українських дітей. „Коли в нас немає абеток на „областныхъ“ мовах, то треба складати якісь зрозумілі якоюсь „загально - російською“ мовою, а не „суто-великоросійською“ — пише вона в передмові до другого видання й намагається скласти свою абетку „по звуковому способу для нагляднаго обученія“, від найлегших голосівок — *а, о, у і,* залишаючи важчі для дітей „областныхъ“ місцевостей звуки — *е, ѣ, э, ы* на кінець; разом з читанням абетки вивчається й письмо, й проста лічба; обов'язкові доти молитви з абетки виключено.

Перше видання випустив Андріяшев р. 1877; слідом за ним друге й „оповідання для дітей“ про міського хлопчика, як він потрапив на село і що він там побачив, та про тварин, переважно свійських. Ці окремі оповідання про тварину або птаха написано просто і зрозуміло для дітей, а разом з тим вони дають багато відомостей наукового характеру влучно популяризованих для дитячого розуміння.

Один дефектний, порізаний друкований примірник абетки зберігсь у матеріялах П. Я; оповідання-ж маємо тільки в рукописних варіянтах.

Книжки, як пригадує Наст. Петр., були з хромолітографськими картинками, альбомного формату; надруковано її було жирними літерами, але з силою помилок, як завсіди у Андріяшева; друкованих примірників не збереглося.

В абетці нова революційна є також метода (за Ушинським), як і те, що П. Я. не поділяє поглядів, що панським дітям потрібні инші книжки

[1]) До цього питання вона повертається не раз: р. 1888 пише статтю про інтелігентну жінку, де гаряче проповідує потрібність для жінки як загальної, так і медичної освіти, що так необхідна зокрема тим, хто живе по глухих кутках, далеко від лікарського ока.

[2]) „№ 4524 Кіевъ 12/V 1873 Управл. К. Учебн. Округа“. Наст. Петр. пригадує, що р. 1875 П. Як. здобула дозвіл відкрити початкову школу в Києві; приміщення її було на М.-Володимирській; викладала в ній П. Я. і ще одна вчителька за „абеткою“ П. Я.; Учнів було небагато; між иншим, тут училися й сини П. Я. — Володимир та Михайло; існувала школа недовго.

ніж мужицьким; за досвідом власним, а так само спираючись на досвід знайомих сільських вчителів, яким вона давала свою абетку, вона гадала, що діти всіх суспільних верстов можуть навчитися цілком однаково; вона уникає російських слів і намагається добрати таких, що були-б зрозумілі для українських дітей.

І абетку свою, і оповідання, і взагалі все вона пише російською мовою — це наслідок її російського виховання і російських, навіть „обрусительскихъ", настроїв чоловікової родини, що серед них вона жила до 1866 року.

11. Український народній орнамент. Важко встановити, з чого саме починаються друковані праці П. Я. [1]). Загальне враження таке, що, приїхавши до Київа в 66—67 р., П. Я. поступінно ввіходить в культурне життя, поступінно знайомиться з його установами, осередками й з окремими представниками; спочатку вона дає до друку найцікавіші з своїх родинних документів [2]), потім потроху сама починає писати. Маємо її датовану 74 р. доповідь у „жіночому т-ві" й побіжні замітки, що з цього року вона дає до „Кіевлянина" кореспонденції й оповідання [3]). В одному з листів до Ф. К. Вовка П. Я. зазначає, що серйозно на неї вплинув, похваливши її оповідання „Старосвѣтскіе помѣщики" і порадивши їй працювати в галузі старовини та етнографії, Віт. Як. Шульгин; на цей шлях, нарешті, вона й стала — від доповідів, кореспонденцій та публіцистичних заміток, що писати її штовхала протестантська натура, вона поступінно й поволі стає серйозним, вдумливим етнографом. Найбільше П. Я. відома, як дослідниця етнографії та народнього мистецтва, — над „Орнаментом" праця її починається з 70-х років, ще за життя дочки Марії, й тягнеться протягом 30 років до самої її смерти. До нашого часу по книгозбірнях збереглося тільки два випуски її „Южно-

[1]) У коротенькому некролозі сина П. Я., Вол. Петр., зазначені під 1872 р. якісь „русскіе народные узоры"; в Енциклопедії, XII т., СПБ Т-во „Просвѣщеніе" 1903 р. під прізвищем її зазначено (напевно з слів Вол. П.) цей-же рік і ця назва праці, проти якої рішуче заперечує Н. П. Боголюбова, стверджуючи, що за тих часів український орнамент справді вже могла почати збирати дочка П. Я., Марія, гімназистка 15 років, але мати надрукувала перші листи вже після її смерти, себ-то після 1877 р. У чернетці одної з передмов до „Орнаменту" П. Я., присвячуючи роботу пам'яті дочки, дає біографію її й пише, що М. П. Литвинова ще дівчинкою-гімназисткою старанно вивчала історію й мову України і збирала матеріяли до народнього орнаменту.

[2]) Відомо, що 1873 р. вона передає „вѣновый реестръ" Ганни Борзаківської (бабки її) „Юго-Зап. Отд. Геогр. О-ва", в 1874 — листування гр. Безбородька з її батьком про молокан Нової Чигли до „Древн. и Нов. Россіи", в 81 — до К. Стар. 42 докум. початку XVIII ст. (переважно купчі) й т. ин.

[3]) „Кіевлянинъ" за 1875 р. ч. 9—10 „Старосвѣтскіе помѣщики, только не Гоголевскіе" (за підписом Яковлева), ч. 33—34, „Тетушка Елена Ивановна", ч. 71—72, „Аксюша" і далі 75—76 рр. „народные лѣкарства" й кореспонденції — С. П. Вѣдомости 1875 р. 8/VIII, № 218. Рецензія на ст. Лонгінова „Русскіе писатели 18 ст. Ф. О. Туманскій" в Русск. Стар. за 1873 р.

русскаго Орнамента“ [1]) вид. 1878 і 1902 р.; проте відомо, що окрім їх спочатку Андріяшев (що друкував її „Азбуку“), потім Корчак-Новицький, а тоді Кульженко, видавали ще й окремі таблиці взірців; Андріяшівські таблиці були з вказівками: „узоры Полтавской губерніи“ (що зібрала М. П. Литвинова), „узоры Курской губерніи“ й т. ин. з підписом „рис. П. Литвиновой“ [2]). Тому, що ці таблиці куповано добре, Андріяшев, зробивши попурі з узорів О. П. Косач, Ф. К. Вовка й П. Я., пустив їх у продаж від себе за підписом П. Я., без її відому, так що їй довелося судитися з ним, бо, попрохавши пробачення за один такий випуск, кажучи, що це була „друкарська помилка“, він випустив і другий такий самий на власну користь. Від видання окремих аркушів Корчака-Новицького не збереглося ні у Литвинових, ні по книгозбірнях нічого й ніхто вже не пам'ятає, який вигляд мали ці аркуші; проте є декілька сторінок Кульженківського видання [3]). Наст. Петр. пояснює, що довелося випустити цю серію переважно українських взірців під назвою „Сборникъ народныхъ р у с с к и х ъ узоровъ для женскихъ рукодѣлій“, тому, що вона довго лежала в цензурі — бо це були роки нагінок на все українське.

С. В. Кульженко, якому хотілося скоріше випустити аркуші, а так само далекий родич П. Я. (Логвінов), що служив у цензурі, порадили додати декілька аркушів російських взірців і змінити назву. З приводу цього Кульженківського видання, куди окрім російських взірців С. В. умовив П. Я. вставити ще й герби та монограми, Наст. Петр. згадує таке: всі діти П. Я. та їхні товариші — зелена молодь — ставилися до праці П. Я. в цій галузі з величезною повагою, і сама П. Я. підходила до неї з захопленням і пієтетом; тому, коли в Кульженківський збірник „страха ради іудейска“ довелося вставити „кацапські взірці“ — всі вони були обурені й трактували це, як негідний учинок. Приїхавши з матір'ю до Київа після різдвяних свят, і зустрівши на вулиці, тоді вже нелегального, великого свого приятеля, народовольця Павла Іванова, Наст. Петрівна скаржилася йому на це материне блюзнірство. „Він погладив мене по голові, як маленьку й сказав: „Ох ти дитино! У житті

---

[1]) Вип. І „Южно-Русскій Народный Орнаментъ“, Кіевъ 1878 г. лит. Фрица. Це 20 кольорових таблиць взірців шиття, ткання й писанок виключно Глухівського повіту з невеликим текстом, що стосується до загальних питань народнього мистецтва і поясніння до малюнків; на обгортці виображено сестру народовольця Михайлова, родичку Порскалову в українському вбранню. Вип. II „Южно-Русскій Народный Орнаментъ“ з передмовою проф. Е. Рєдіна вид. 1902 року „Предварит. Ком. Харьк. арх. Съѣзда“ у Харкові — 20 кольорових таблиць малюнків шиття, ткання та писанок Конотіпського, Кролевецького, Новг.-Сів. та Стародубського повітів; 19 ст. тексту присвячено пояснінням техніки вишивання (з 14 мал. в тексті) виготуванню писанок та поясніннями до малюнків.

[2]) Кіевъ, лит. В. Давиденко.

[3]) З розписки друкарні С. В. Кульженка 1879 р. видко, що було надруковано 10 таблиць і 1 лист передмови в гарній обкладинці в кількості 1000 прим. за 400 карб.; остаточно виплачено гроші було тільки в 1883 р. Таблиці були: 6 — Чернігівської губ., 1 — Полтавської, 1 — Харківської, 2 — Тульської і Курської, 8 з них в 2 фарби, 2 — в 3.

однаково потрібні і вовчий зуб, і лисячий хвіст. Хіба краще було-б материним матеріялам лежати в скрині? Поки закінчиться це пригнічення всього українського, ми й вмерти встигнемо".

З рукописних чернеток до „Орнаменту" видко, що окрім цих друкованих випусків заготовлялися ще цілі серії малюнків і передмов для різних установ; нелегко розібрати серед розвіяних окремих сторінок, що повторювалося, що було нове, за якими принципами кожного разу складалося; це й порівняння опублікованого матеріялу з неопублікованим, варто окремого досліду, бо для тих, хто студіює український, зокрема чернігівський орнамент, у рукописах знайдеться чимало нового. З передмов і инших заміток про орнамент, окрім дуже серйозного ставлення до цієї праці, бажання поширити роботу, вийти за межі Чернігівщини, можна помітити ще й бажання серйозної критики; здається, не було ні одної авторитетної в цій галузі особи, з якою не листувалася-б з приводу цього П. Я. [1]), ні одної установи, що могла-б зацікавитися таким виданням [2]), до якої вона-б не зверталася.

Листуючись з Ф. К. Вовком, в останні роки життя вона мріє побачити свої матеріяли з народнього мистецтва виданими так гарно, як Шухевичева праця. Перед самою смертю надсилає М. Т. Біляшівському велику папку малюнків і текстів до „Орнаменту".

Головна, об'єктивна вартість усіх записів і малюнків П. Я. полягає завсіди в докладних описах різних технік шиття, малювання, в точній фіксації місця, де саме змальовано, а по змозі й назви орнаменту й прізвища власників. Окрім того П. Я. дуже обережно й чесно ставиться до пояснінь: чого не знає, про те нічого не каже, тільки фіксує, як новий матеріял. Так у листі до Ф. К. Вовка [3]) вона пропонує надіслати йому свої малюнки, що серед них були й кахлі, і пише: „але, справді, не знаю, як їх пояснювати; навчіть, будь ласка". Вона перша з дослідників звертає увагу на цю галузь народнього мистецтва, що так поширена на Чернігівщині, й починає змальовувати кахлі ще 1860 р., а найбільше з 80 рр., коли навіть ще не виходили ті замітки в „К. Старинѣ", що після них могла початися фіксація й збирання цього матеріялу [4]).

---

[1]) З Антоновичем, Стасовим, Пипіним, Біляшівським, Вовком, Рєдіним.

[2]) У Всеукр. Іст. Муз. переховується принаймні 4 варіянти тексту до „Орнаменту": перший можна однести до 73 р. і вважати за чернетку до 1-го випуску, який вона мала комусь надіслати; другий датовано 1876 р. 10/XI і призначавсь він для „Ю-Р. Геогр. О-ва", несподівано для автора зліквідованого; в цю збірку мали ввійти 10 арк. чернігівських узорів переважно застілювання біллю, до речи сказати, зокрема мало дослідженого; третій, датований 1877 р. 22/VI, призначавсь для Казанського з'їзду з проханням дати оцінку праці; до цієї збірки ввіходило 5—6 вже надрукованих десь сторінок (може Корчак-Новицького?) решту було домальовано від руки, разом не менш як 27 аркушів; четвертий варіянт — чернетка до II вип., датована 1883 р. з описом XX табл. малюнків 4-х повітів, з зазначкою „Дозволяется цензурою. Кіевъ 17/I 1887 г.".

[3]) 1898, 23/III.

[4]) К. Стар. 1883, 1; 1883, 3 і т. ин. Україна, 1926, № 4, ст. 110. Ф. Лебединцев пише в 1883 р. до М. І. Костомарова, що це „tabula rasa".

У літературі з орнаменту не тільки Чернігівщини, але й взагалі з українського, робота П. Я. поруч з роботою Ф. К. Вовка (р. 1874) і О. П. Косачевої (р. 1876) займає почесне місце; принаймні з того часу (78—902 р.) кращих і докладніших не виходило. Шкода, що видано малюнки по-казенному, не художньо.

Серйозної оцінки її роботи не зроблено [1]).

Було чимало клопоту й з друком, і з продажем. В одному листі до Вовка П. Я. докоряла йому, що коли вмерла дочка в 1877 р., і вона мусіла сама з труднощами закінчувати роботу, ніхто не допоміг їй — „ніхто з Ваших не хотів брати моєї роботи нікуди". На друкування П. Я. позичила грошей у знайомого (Н. Шугурова), сподіваючися, що незабаром полагодить свої справи (бо орнамент Вовка розійшовсь дуже швидко), але це в неї вийшло дуже невдало.

По-перше Андріяшев [2]) не доплатив їй того, що повинен був за умовою, а по-друге, як вже говорилося, сплагіятував, так що довелося з ним судитися. Аналогічна історія була й з Бецом [3]), що спочатку волочив справу, а потім теж не додав їй ні примірників, ні грошей і до того намагавсь одержати від неї хабаря примірниками „Орнаменту" підчас Матвіївської історії. Знайомий студент глухівчанин узявсь поширювати „Орнамент" у Петербурзі й спочатку висилав потроху гроші, а потім залишилося за ним 200 карб., та так і не повернулися [4]).

Вперта праця над збиранням мужицького мистецтва дивувала родичів і знайомих; П. Я. вважали за оригіналку, обвинувачували в „нігілізмі" й потаємних намірах. А втім діти розуміли її й допомагали матері як могли: Марія почала, а один з синів гімназист мало не постраждав за таку неблагонадійну працю — підчас трусу у нього знайшли сторінку з взірцями, що він змалював для матери, й мережану українську сорочку: довелося і те, і те знищити, щоб реабілітуватися в очах начальства й залишитися в гімназії. І третя дочка П. Як., Настася Петрівна, йшла материним шляхом: збирала, змальовувала, записувала; декілька зшитків її етнографічних записів по Чернігівщині передано до кабінету ім. Ф. К. Вовка.

12. Статистично-економічні праці. Друга чимала робота цього періоду, що П. Я. готує й провадить разом з „Орнаментом", була „Опытъ статистическо-економической монографіи смѣшаннаго и общинно-

---

[1]) Згадується про її праці над народнім орнаментом у Вовка (Мат. до укр.-рус. Етнол. за 1899 р., т. I), Василенка (К. Ст. 1882 р., кн. XI) та ще Комаров у якійсь замітці порівнює її „Орнамент" з псевдо-орнаментом Розова. П. Я. пишучи, що замітку Комарова вміщено в К. Ст., дає цілком неможливу дату 1879—80 рр., коли К. Ст. ще не виходила. Замітка ця дуже її образила й, як вона гадала, дискредитувала її роботу, дарма що Ф. К. Вовк і заспокоює її в одному з листів, що замітка ця „бібліографічно незначна".

[2]) Олексій Хомич Андріяшев, дійсн. стат. сов. і дир. I Київ. гім.

[3]) Вол. Олекс. Бец, проф. універс., прозектор анатом. театру, стат. сов.

[4]) Цей самий студент намагавсь примістити в Петербурзі в 1880 р. її оповідання „Изъ записокъ умершаго" в „Отечест. Зап." і в „Нов. Обозр.".

подворнаго хуторного владѣнія с. Землянка Глух. у. Черн. губ." Від неї залишилися тільки уривки чернеток, датовані 1879 р. У листі до Вовка (р. 1902—1903) П. Я. пише: „років 20 тому я надіслала до Вільно-Економічного т-ва декілька сільсько-господарських заміток і одержала диплом, а за етнографічний опис села Землянки — хвалебного листа" [1]).

Диплом (№ 16, 12/I 1885 р.), що його оригінал ми маємо, визнає П. Я. за члена-співробітника, а в листі 5 III 1888 р., що теж зберігсь, її сповіщають, що роботу її розглядали фахівці й на зібранні (6/II 1888 р.) відділу сільсько-господарської статистики й політичної економії визнали „за дуже докладну, що надзвичайно повно охоплює чисто-всі життьові явища с. Землянки"; далі відділ висловлює їй свою подяку за цікаву працю; сповіщає, що передав рукопис до редакції „Трудовъ Вольно-Экономическаго О-ва" і дуже вітає її пропозицію подати описи й инших сіл Глухівського повіту, а так само, згідно з її проханням, надсилає їй книгозбірню (що їх тоді складало „О-во Грамотности") для с. Землянки. Список цих книжок теж зберігся. Серед них окрім душенавчальних є ще короткі оповідання Толстого та инших письменників [2]).

У матеріялах П. Я. окрім „Монографії" с. Землянки знаходимо ще уривки „Статистико-экономической монографіи села Богданова съ крестьянскимъ населеніемъ Черн. губ. Глух. у.", що вона обіцяла й хотіла зробити, але через недугу не встигла. На жаль, з цих робіт збереглося найменше (й найгіршої вартости) чернеток. Та з них усе ж-таки видко, що вона пророблювала її, добирала матеріяли не тільки в Богданові, а й у Юдинці (Курськ. губ.) і по Глухівському повіту взагалі [3]). Але й за цими уривками з багатьма таблицями помітно, як довго й уважно збирала та студіювала П. Я. матеріяли до цієї роботи, а в передмовах вона висловлює свої погляди, вважаючи знання економіки за фундамент до всякого иншого знання й стверджуючи, що тільки всебічне знання економіки нашого народу дасть нам змогу поліпшити його стан.

13. Літературні, публіцистичні праці; співробітництво в „Кіевской Старинѣ". Разом з цими двома великими працями, що до них вона збирала цілими роками матеріяли, бачимо в її чернетках силу невеликих заміток як чисто публіцистичних, так і невеликих оповідань та етнографічних записів, де завсіди є частка й публіцистики. Датовано частину з них 1874—76 р., а більшість не датовані і на них не зазначено, чи їх тільки готувалося до друку чи й друковано де. Жіноче питання, гігієнічні умови виховування дітей і жінок, земська медицина, пересельча справа, обов'язкове навчання — це теми її заміток; оповідання

---

[1]) Тр. Имп. В. Эк. О-ва 1879 г., т. III, ст. 511—513 „Изъ Глуховскаго у. Черн. г." П. Литвиновскаго (о хлѣбномъ червѣ), 1887, № 5, ст. 77—80 „Soja hispida" Пелагея Литвинова.

[2]) Тр. В. Эк. О-ва 1889 г., № 4, ст. 29. „Отчетъ о дѣйствіяхъ Имп. В. Эк. О-ва".

[3]) У Ц. Ленінгр. Архіві справи І. В. Ек. Т-ва, на жаль, ще не розібрано, і я не могла довідатися, чи збереглися там які рукописи П. Я.

завсіди про те, що близько до неї стосується, що її хвилює, або обурює. Теми їх — згадане вже життя учнів середньої та вищої школи („Записки умершаго", „Дешевый трудъ", „ Скромная семья"), або вбогих родичок у заможних самодурів („Аксюша", що життя її розбив каприз „благодѣтельницы", або „Племянница", з якої тітка робить кріпачку і нарешті продає); селянські нещастя („Варварство и цивилизація" — оповідання, де розказано, як хитра пані-німкеня обдурила мужиків, забрала собі сільське озеро, залишивши все село без води; „Няня" — написане наче з слів кріпачки-вдови, що всеньке життя віддала графським дітям; „Труженица" — про особу, яка ввесь вік працювала — постачала свойому панові дівчат; „Галька", що її долю зіпсував управитель; „Стрига" — історія гарної, але вбогої дівчини, якої ніхто не взяв за себе і вона стала „стригою" і наймичкою); патріярхальний побут і оточення дрібноземельних українських панків, що иноді мало чим різнився од селянського, з десятком кріпаків, що всі ввіходили до складу двірні; господарства, що в них усі нескладні потреби життя — одіж, їжу виготовляють удома, нічого не купують, навіть усі дрібниці міняють у „коробейників" на пух, пір'я, свинячу щетину, то-що, встають з таких оповідань, як „Аксюша", „Старосвѣтскіе помѣщики", „Графъ и его семья", „Варварство и цивилизація", „Тетушка Елена Ивановна".

„Кіевская Старина" ввіходить у життя П. Я. з першого свого нумера. Вона все уважно читає, бере до серця і дає відгук на прочитане, розшукує й надсилає цікаві старі документи [1]), надсилає й друкує мало не що-року свої невеликі, але завсіди до речи й цікаво написані заміточки, готує для „К. Стар." також і більші праці, що, на жаль, свого часу не було їх надруковано [2]).

14. Досліди над кустарною промисловістю; сільське господарство. Проживаючи переважно в Київі, П. Я. не порушує звязку з провінцією — відтіль вона бере теми своїх писань, цікавиться працею земства й сама бере участь у ній, наїжджаючи до Глухова. Так, 80—81 р. вона інтенсивно працює для Московської виставки у кустарному і місцевому відділах. Вона об'їздить кустарні пункти — ткачів, золотарів, ганчарів, розшукує й підбирає колекції писанок, рушників,

---

[1]) Прочитавши в другій книжці за 1882 р. „Разговоръ Малороссіи съ Великороссіей" — надсилає свій (1788 р.) найдавніший список, надрукований у кн. 7 того-ж 1882 р., прочитавши в кн. 6, 1881 р. „Старинные тракты или дороги Южн. Рос.", додає свою замітку „Еще о старинныхъ трактахъ" (К. Ст. 1883, к. 3) й т. ин.; року 1881 надсилає 32 старовинні купчі поч. XVIII ст., р. 1894 розшукує Любку і пише листа до В. П. Науменка про неї; р. 1904 — надсилає документ про прищеплення віспи, що їй трапивсь випадково в Глухові на базарі; в списку праць „Мои сочиненія" зазначає, що в 1885 р. надсилає до К. Ст. „Одну легенду и одно преданіе".

[2]) Див. список друков. праць; про одну з них, а саме „Криницю", П. Я. пише Ф. К. Вовкові, що В. В. Антонович уважає її за цінну; року 1897 надсилає „200 словъ", р. 1898 — „Семейную лѣтопись".

хусток; досліджує вироби місцевих золотарів (каблучки, мережані люльки, хрести); за підготовчу до виставки працю вона дістає „почесного диплома“, а за зразки глин і таблиці до них — брондзовий медаль. Шкода, що ці матеріяли загинули, бо ні золотарство, ні ткацтво, ні ганчарство Чернігівщини сливе не досліджені [1]); навіть ті матеріяли про кустарну промисловість, що 1913—14 рр. збирали всі земства, а деякі з них і опублікували, в Чернігівському земстві не були оброблені; так вони й досі лежать в Архіві Окр. Стат. Бюра. Досліди 80-х рр. такого уважного робітника як Пелаг. Як. мали-б велике значіння для історії кустарної промисловости Чернігівщини.

У 80-х рр. П. Я. заслабла на фіброму й ця недуга з невеликими перервами мало не 10 років докучала і перешкоджала інтенсивній праці. За недугою наближалися вже старість, турботи не тільки за дітей, а й за онуків, бажання влаштувати й упорядкувати свій клаптик землі — Землянку.

Ще з 1874 р., коли вмерла тітка Надія, П. Я., розділившися спадщиною з сестрою, здобула Землянську садибу з тим самим будиночком, що збудував перед смертю батько, але жити там постійно не могла: більшість дітей ще вчилася й вона мусіла бути з ними; хазяйнував-же старий прикажчик. У „Захолустьи“ П. Я. пише, що, продавши Землянку, вона — Орися — змогла-б на відсотки жити в місті, але шкода їй було покинути рідне село, соснові бори, все, що нагадувало їй щасливе дитинство; нарешті, це був куток, де вона почувала себе вільною, де вільно дихалося й їй, і дітям, коли вони приїжджали до неї відпочити. У Землянці не було прислужництва, як у Богданові: П. Я. й дітям усі говорили „ти“ й просто на ймення та по-батькові звали, а не „Ви, судариня“, або „баришня“, хоч-би баришні було 1—2 роки. Один з синів — Олексій Петрович — почав був господарювати в Землянці разом з товаришем, якого вважав за досвідченого агронома, й склав умову на своє та товаришеве прізвище, але з тим, щоб П. Я. керувала ними. Нічого путнього з їх господарювання не вийшло; Ол. Петр. скоро вийшов з компанії й виїхав на революційну роботу, де його незабаром і заарештували та вислали; а товариш виявив себе таким пройдисвітом, що вмів тільки нищити все навколо себе; отож довелося від нього відкупитися, давши йому виїзного.

Наїжджаючи з Києва, П. Я. жила в Богданові, в Глухові, аж доки в Землянці справи трохи покращали й доки відбудувався там кращий домок; чоловік її, хоч і сміявсь завсіди з її сільсько-господарських експериментів та проєктів, цим разом допоміг їй грішми, а коли нарешті в Землянці за кілька років все й справді стало на ноги та пішло гаразд — почав ставитися з повагою до її „новшествъ“.

---

[1]) Не залишилося сліду їх ні в Моск. Політехнічн. Муз., ні в Моск. Куст. Музеї, що його організовано тільки в 1886 р.

Приблизно в рр. 1882—86 П. Я. починає все на довший час залишатися на господарстві в Землянці, інвентарні описи її [1]) свідчать про те, як зовсім просто й скромно, порівнюючи з життям у Богданові у чоловіка, жила вона в цьому свойому власному робочому гнізді. До чоловіка в Богданів (за 15 в. од Землянки) доводилося все-ж-таки частенько наїжджати, а коли в р. 1888 дочка Настася Петрівна, що саме розійшлася з чоловіком, переїхала з дітьми в Богданів до батька, П. Я. остаточно оселяється в Землянці, взимку вперто працюючи науково, а з весни — господарюючи; „з квітня я віддаюся землі, вся підпадаю її владі й нічим иншим вже й не займаюся", пише вона в листі до Вовка [2]). Та сама абеткова книжка, що з 1885 р. дає силу найрізноманітніших відомостей про землянське життя, розказує нам і про те, як саме спочатку провадилося в Землянці господарство. Під літерою „А" — „Аренды" — зазначено чимало прізвищ землянців, що за гроші, за бабські дні, за корчування, копання канав, то-що, орендують у П. Я. невеликі ділянки городу або сінокосу. У цих орендарів та половинщиків П. Я. доводилося, пригадуючи ще батькові лекції, вчитися сільського господарства, бо чоловік у Богданові не дозволяв їй втручатися в ці справи. І вона вперто, на досвіді, всього навчається. Ніхто з родичів, навіть сестра, не спочувають її життю, повному праці, тому, що вона залишила чоловіка, вважаючи за „соціялізм" та „нігілізм" те, що вона водиться з мужиками й бажає иншого життя.

З записів дочки й з її власних (в абетковій книжці літера „К" — „кореспонденція") знаємо, що в 80—90 рр. П. Я. давала кореспонденції і матеріяли і в „Департаментъ Земледѣлія", „Трудъ", „Русскія Вѣдомости", „Кіевское Слово", „Зарю", „Недѣлю", „Русскій Садъ", „Русскій Пчеловодъ", „Сельскій Хозяинъ", „Хозяинъ", „Труды Им. В. Эк. О-ва" про стан сільського господарства; для цього вона провадила докладний метеорологічний щоденник, але напевне це були зовсім дрібні заміточки.

Після 1891 року знову маємо чимало її закінчених, датованих праць, переважно з галузи сільського господарства [3]); серед них тільки про чотири відомо, де саме їх надруковано [4]).

Проте відомо, що як-раз у ці роки вона працює і над найбільшим з своїх автобіографічних оповідань „Захолустье" [5]), до якого збереглося багато чернеток окремих розділів, і над інститутськими спогадами [6]),

---

[1]) В абетковій господарській книжці за 1885—1886 рр.

[2]) 97, 1/II.

[3]) „Помѣсь куры съ цесаркой", „Объ искусственномъ и естественномъ выводѣ птицъ", „Маленькія замѣтки о перекрестномъ опыленіи", „Изъ моей дѣятельности по луговодству", „О нормѣ пайка или харчей для сельско-хоз. рабочих" (українців і росіян), то-що.

[4]) Див. список друк. праць.

[5]) Уривки-ескізи з „Захолустья" вона читала ще дочці Вірі (вмерла в Ніжені в 1886 р.), яка вважала їх за нелітературні, занадто суб'єктивні.

[6]) В 1886 р. 26/III вона надсилає їх до „Сѣвернаго Вѣстника" (абеткова книжка).

і над „Весіллям“, які були найдокладнішою й накращою з її наукових праць [1]).

Окрім того, старість приносить їй бажання записати з минулого те, що зберегала їй її багата пам'ять і впорядкувати готові матеріяли: 1896-м роком помічено чимало переписаних на-біло родинних документів і рукописів, — серед них „автобіографічні замітки“ [2]), що про них була мова спочатку, і де описано перші роки життя до виїзду батьків з Хмельника, а так само й „Очерки прошлаго“ (Хроника происхожденія, быта и нравовъ нѣкоторыхъ малороссійскихъ дворянъ XVIII—XIX ст.), про які в 1898 р. вона пише Ф. К. Вовкові, що складає, як того вимагає Науменко, „семейную лѣтопись“ минулого віку за документами.

15. Листування з Ф. К. Вовком. „Очерки прошлаго“ і „Автобіографическія замѣтки“, і „Институтскія воспоминанія“ і „Захолустье“ — все це стосується до минулого її й її родичів, є той матеріял, що за ним можна уявити собі всі головні етапи її життя і настроїв до переїзду до Землянки і жадного автобіографічного запису з останніх років її життя ми не мали-б, як-би не 27 листів її, що переховуються в каб. ім. Ф. К. Вовка. Листи ці охоплюють період з 1896 р. 25/XI по 1902 р. 8/I; декілька чернеток П. Я. в зшитках і спогади Наст. Петр. [3]), стверджують, що листування не припинялося до самої смерти, себ-то до 1904 р.; на жаль, відповіді Ф. К., що П. Я. так старанно зберегала, підібрані, поперекладувані її чернетками, зав'язані в окремий пакуночок, загинули підчас революції. Але і так, ці щиро-приязні й ділові листи П. Я. до Ф. К., якого вона так поважала, — дають вичерпливі дані для характеристики життя й праць останніх років.

Уже в першому листі, що вона за порадою С. Ф. Русової написала Ф. К. на адресу Наук. Т-ва у Львові, надсилає вона йому дві казки для Revue des traditions populaires [4]), в другому — пропонує надіслати йому „Свадебные обычаи с. Землянки“, що вона дала на рецензію Русову. На запитання про оплату праці, П. Я. відповідає, що цікавиться тільки можливістю подарувати на очіпок або на кешеню тим жінкам, що співають і оповідають їй, а для себе тільки відбитками — бо й „Хозяина“ і „Извѣстія Мин. Земледѣлія“ і „Кіевскую Старину“ здобуває вона замість гонорарів. З дальшого листа видко, що Ф. К. похвалив її за першу частину „Весілля“ [5]), яке він сам перекладає їй українською мовою й переконує П. Я. писати одразу українською мовою;

[1]) На одному з фрагментів „Весілля“ в рукописах точно зазначено рік 1886 і навіть прізвища тих селянок, з слів яких записано найбільшу частину пісень і звичаїв.

[2]) Маю певність, що і „За что возненавидѣлъ меня мужъ мой“, хоч дати на цьому рукопису й нема, написано цього-ж року.

[3]) Лист Ф. К. до Наст. Петр. 1910 р.

[4]) La part du chien, Comment le pope sonna les vêpres надрук. в Revue des traditions populaires № 1 за 1897 р.

[5]) 1897, 20/IV, 27. „Вы уже слишкомъ льстите моимъ трудамъ“ пише вона Ф. К.

вона спочатку одмовляється, що не володіє нею „въ литературной отдѣлкѣ", але все-ж-таки слухається й кінець надсилає вже написавши по-українськи. Листи 1896—900 рр. багаті на додатки й зміни у „Весіллі"; повертаючи коректуру й надсилаючи малюнки [1]), вона пише, що нетерпляче чекає його листа з оцінкою Грушевського й страшенно хвилюється, щоб він не сказав їй: „проваливай къ чорту".

В листі до Ф. К. по виході „Весілля", вона докоряє йому за те, що надрукували всі соромітські пісні, які вона йому надіслала і що тепер вона не може онукам дати читати цієї своєї праці.

На пропозицію Ф. К. написати роботу про хліборобство за його програмою — відповідає, що для неї легше було-б писати про ліс, хоч чимало все-ж матеріялу в неї зафіксовано й про сільське господарство, про приладдя, молочу, добування вогню, печи, рибальство [2]).

Надсилаючи до Львова „Олійницю" [3]) з малюнками, з українським текстом, вона згадує за силу неопублікованих матеріялів — вишиванки, писанки, кахлі — по Чернігівській, Курській, Полтавській губернях (їх у неї назбиралося таблиць на 30) і скаржиться: „невже-ж моя праця мусить марно загинути" [4]). З инших своїх праць цього часу вона згадує в листах „200 слозъ" та „Закрутки й заломи" [5]), що вона надіслала до „Кіевской Старины", щоб і надалі одержувати її безплатно; згадує за етнографічні записи, пісні й казки, що їх у неї по всіх зшитках і окремих сторінках розкидано справді безліч, і що вона р. 1899 передала О. Н. Малинці [6]); згадує переклади з Мольєра, — їх ми маємо три в рукописах: „Грицько Дендрик або Одарчин Чоловік" (незакінчено) і 2 варіянти „Знахаря по неволі", до одного з них додається лист до М. П. Старицького [7]), а також сповіщає, що працює над „Народнім Календарем", „Новымъ способомъ приготовленія губки", „ткацтвомъ", „народньою кухнею", „невінчаними браками", „відьмами", „ступою" — ці останні роботи

---

[1]) Лист до Ф. К. 1898 20/XI: „Весільні обряди і звичаї у с. Землянці в Чернігівщині" надрук. р. 1900 в III т. „Матер. до укр.-р. етнольоґії".

[2]) Лісовим питанням П. Я. цікавиться давно, читає серйозні лісівничі праці; в рукописах збереглися роботи про породи дерев Глухівського повіту, що вона готувала для „Географ. О-ва", дарма що в програмі його й нема параграфу про лісівництво.

[3]) Надрук. вже після смерти П. Я. 1905 р., т. VI „Матер. до укр.-рус. етнол.".

[4]) Коли в 1902 р. „Предвар. Ком. XII Арх. Съѣзда" постановив видати II вип. Орнаменту, П. Я. надсилає Ф. К. передмову з проханням сказати їй про неї щиру правду, перевірити, поробити вставки.

[5]) Надруковано р. 1899, № 3 Кіев. Стар.

[6]) „Сборникъ матеріаловъ по малорусскому фольклору" Чернігів 1902. У передмові О. Н. вдячно зазначає її прізвище серед инших, але в самому тексті не помічено, хто саме й що давав йому; цю прогалину що-до матери заповнює Наст. Петр. в своїх етногр. записах, зазначаючи, які саме записи належали П. Я.

[7]) У листі прохання, коли він візьме водевіль — надрукувати його за звичайну платню в його виданні, а коли-б захтів надрукувати окремо, то й умови мусять бути окремі. Між иншим в абетковій книжці в розділі „кореспонденція" згадується, що „Знахаря по неволі" П. Я. ще 1885 р. 21/X надсилала до Львова через Волочиськ до газ. „Зоря".

всі є в уривках, писані українською мовою; всі вони заслуговують на увагу, бо зберегають багато слів з народньої техніки, дають дещо зовсім нове; зокрема „календар", — порівнюючи з иншими українськими народніми календарями, подає відомості, що їх ніде не записано.

Окрім наукової праці П. Я., що нею виразно керував тоді Ф. К., листи до нього освітлюють нам так само історію її особистого та родинного життя. Більшість листів припадає на зимові й осінні місяці й це довід як-раз на те, що весну й літо вона й справді віддає землі. Взимку вона листується, пише й читає, читає без краю — „бо я як п'яниця — який день не почитаю, то й заснути не можу, неначе провинилася". Весною Землянка оживає — приїздять діти, онуки, родичі, знайомі. Якось в одному літньому листі П. Я. прохає надіслати їй з Парижу книжку про виготовлення консервів, бо багато чого вона вміє готувати не гірше за Балабуху, дечого-ж не знає, а треба всього навчити внучок, що їх навколо неї чимало віком од 17 років до одного.

У 1900 році пише вона про розкопи, що провадив М. Т. Біляшівський на їх землі коштом її старшого сина Олександра Петровича і за якими захоплено стежило все молоде покоління: „добре, що чоловік вже старий і не може заборонити, а син цього бажає". М. Т. Біляшівського, О. Н. Малинку й Могилянського вона в листах не раз згадує з повагою й похвалою. Здобуває вона, як завсіди, багато книжок і журналів, шкодує й хвилюється, що з-за кордону так важко їх діставати, розшукує, через кого-б це легше робити й в 1901 р., коли „Société de sociologie" надсилає їй подяку за „Весілля" — вона прохає повідомити про це Моск. Етн. Т-во та Акад. Наук, додавши, що вона сама свого твору, через чинні закони, одержати не може [1]).

Загальний тон листування щирий, отвертий; почувається, що П. Я. ставиться до Ф. К. з глибокою повагою, прислухається до кожного його слова, завсіди прохає суворої критики („ставьте мнѣ замѣчаній побольше" — прохає вона не раз), уважає його за свого справжнього патрона. Шкода, що не збереглося відповідей Ф. К., але й з її листів до нього видко, що він відповідає на всі її запитання, хвалить її праці, дає їй різні доручення, надсилає книжки, примушує робить нові розвідки, поширювати попередні; писати українською мовою, надсилає їй свої родинні фотографії, прохає її зфотографуватися.

На одному її листі р. 1898 7/X є його сердита нотатка: „лист оцей, як що хочете скласти до архівів Т-ва, то хоч і подеріть, бо правду кажучи, дивитися на його мені вже наче й не хочеться"; — справа тут в тому, що „Весілля", яке П. Я. надіслала в 1897 р., у Львові довго не друкувалося, П. Я. слабувала й боялася вмерти не дочекавшися побачити друкованою цю найкращу з своїх праць, а тут саме Моск.

---

[1]) В паперах Наст. Петр. в Глухові залишилася замітка про доповідь Ф. К. в Паризькому Антропол. Т-ві „au nom de m-me Litwinowa Bartoche, Vesselny zwytchaï i obriady na seli Zemlionzi""; в ній він підкреслює захопливий інтерес цієї праці, що за неї П. Я. обрано на члена-кореспондента Паризького Антропол. Т-ва.

Етногр. Т-во почало її в неї прохати й обіцяло незабаром надрукувати, тоді вона й написала Ф. К., що як „Весілля“ у Львові не можна надрукувати, вона прохає повернути їй рукописа. Ф. К. мав підставу розсердитися, „Весілля“ йому подобалося, першу частину він сам перекладав українською мовою, а другу примусив П. Я. писати одразу по-українськи, і надрукувати так швидко, як хотілося П. Я., він не не хотів, а не міг.

Після цього інциденту листування знову йде мирно та приязно й без перерв.

16. Останні роки життя; недуга; смерть П. Я. Не вважаючи на роки й слабування, П. Я. працює як і раніш, захоплюється організаційною роботою, мріє про відродження ткацтва. Замовляє в Кролевці варстат і човники-самольоти, сама тче й инших навчає, відвідує кустарів, листується з Доліво-Добровольською (з Мініст. Хлібор.) про допомогу кустарям, про якість місцевого льону й вохр, хоче навіть улаштувати в Землянці ткацьку школу й подарувати її селу.

В 1903 14/III П. Я. одержує листа про те, що її затверджено членом Наук. Т-ва ім. Шевченка.

У цьому-ж році закінчує писати й переписувати свою автобіографічну хроніку „Захолустье“. Душею вона ще молода, усім цікавиться, всього доброго прагне, але роки — їй вже близько 70-ти, — горе своє, дітей, онуків, Китайська війна, що про неї вона ввесь час згадує і що ввесь час тримає її під жахливим враженням, роблять своє й тло цих років — постійні недуги, що вже давно й сильно заволоділи нею, перешкоджають їй працювати так інтенсивно, як вона хотіла-б [1]).

Р. 1898 вона пише Ф. К. „ледве встигла зробити Вам малюнки до ‚Весілля‘ й знову лежу“; в 1899 — „болить ліве око — не можу працювати“; в 1900 — „знову хорію, але все ще збираю, збираю, наче не пора мені старій вмирати“, в 1901 — „знову хорію, хорію без кінця“.

Увесь час їй хочеться побачитися з Ф. К. — „чи доживу я до цього? чи не приїдете Ви на з'їзд?“ Але на з'їзд 1902 р. у Харкові, куди вона їздила з О. Н. Малинкою, Ф. К. не приїхав, так вона з ним і не бачилася [2]).

Про родинні справи в листах до Вовка говориться небагато; чоловіка П. Я. згадує рідко й побіжно. В останньому листі, що зберігся в Кабінеті ім. Ф. К. Вовка, пише коротко: „вмер чоловік 31/XII (1902), в день, коли одержала Вашого листа“ і далі подає легенду про походження писанок. Мало говориться й про дітей — так у листах, як і в рукописах, але відчувається, що не все й тут гаразд — багато їх, усі вони різні, не подібні один до одного й не дружні між собою; у кожного свої особисті й родинні напасті. Починаються справи з розділом майна після батька й стосунки загострюються.

---

[1]) У листі до невістки вона пише, що в неї подагра, запалення легенів що-року, ще й слабі нирки.

[2]) Тільки один з синів П. Я., Володимир Петрович, що їздив до Парижу в р. 1900 на виставку, бачився з Ф. К. та його сім'єю.

Хоріють, вмирають, ідуть в народ, до революції, до еміграції діти й онуки — і П. Я. завсіди з молоддю за одне.

За місяць перед смертю, виряджаючи онуку, молоду революціонерку Зінаїду Юр'ївну Боголюбову до Петербургу й прощаючися з нею, каже: „коли знайдуть у тебе жандарі щось компрометантне, кажи, що це — моє; мені байдуже, де вмирати — дома чи в тюрмі“.

Останню її працю, а саме розділ „Опекуны“ з „Захолустья“, що над ним вона багато працювала (збереглося 8 варіянтів його), під назвою „Очеркъ изъ жизни старосвѣтскихъ помѣщиковъ“, надруковано в № 8 „Кіевской Старины“ за 1904 р. Книжка ця прийшла в Землянку за декілька днів перед смертю П. Я. Діти показували її їй й читали, але вона була вже дуже слаба і нічого не розуміла.

Непритомна, вона шкодувала, що не встигла чогось зробити для Ф. К., що довго нема від нього листів; увесь час ввижалися їй землянці, яких погнали на Японську війну і вона закликала: „ходім мерщій стрічати їх, вони всі вже повернулися й Павло, й Степан й Омелько“. Невпокійно, сумуючи вмирала вона: чомусь їй здавалося, що ніхто її не розумів, ніхто не любить і не цікавиться тим, що вона любила й що вся її праця загине. У хвилини, коли свідомість їй поверталася, вона вимагала, щоб її рукописи й малюнки з народнього мистецтва негайно надіслали Біляшівському і, хоч як одмовляли її, нагадуючи, що час небезпечний і це може загинути на пошті — вона хвилювалася та вперто вимагала цього й заспокоїлася тільки тоді, коли їй дали поштову квитанцію.

Вмерла П. Я. тихо, спокійно уві сні, 8-го вересня в 3—4 год. ранку. При смерті її були три старі жінки: дві землянські, Забариха „правильна женщина“, що ніколи нікого не осудила, ні з ким не сварилася, кожному рада була допомогти, й Кулина Лютая — баба хитра, облеслива, корислива, але яка знала багато звичаїв, приміток, пісень, від якої П. Я. чимало записала; третя була Глухівська Марія Михайлівна, що її завсіди запрохували доглядати слабих у недузі та при смерті. Перед тим як обмивати, Мар. Мих., а за нею й усі поклонилися померлій у ноги й М. Мих., хоч за обрядом, хоч імпровізуючи, сказала: „прости нас, сестрице, що виряджаємо тебе саму в далеку дорогу. Не гнівайся, бо й ми незабаром за тобою прибудемо“ — оповідає дочка. „Я побачив, що мама вже одягнені та обмиті лежать на підлозі в своїй кімнаті, за звичаєм, на соломі. Прекрасне, спокійне обличчя“ — пише син.

Поховано П. Я. Литвинову на цвинтарі під великою ялиною проти її дома в Землянці.

Тепер влітку 1926 р., виконуючи її останнє бажання, дочка П. Я. — Настася Петрівна Боголюбова, що доглядала її до самої смерти, що зберегла і зібрала у решти родичів все, що залишилося досі з материних паперів, доручила мені, порадившися з покійним незабутнім вчителем моїм Данилом Михайловичем Щербаківським, розподілити

все це по відповідних архівах. Переглядаючи зо мною рештки цього великого колись архіву, Данило Михайлович казав, що він давно мріяв розшукати для історично-побутового відділу Всеукр. Іст. Музея такий поміщицький архів, де разом з ревізькими казками, рекрутськими квитанціями, описами майна та инш. документами, були-б і щоденники і листування і альбоми; тому більшу частину, власне кажучи все, окрім етнографічних записів, що Наст. Петр. прохала передати до каб. ім. Ф. К. Вовка (16 №№), Данило Михайлович намітив передати, за докладними описами, рукописному відділові Вс. Іст Муз., де вже переховуються матеріяли П. Я. з її „Орнаменту", а мене Дан. Мих. примусив замість коротенького некролога П Я., як я обіцяла Настасі Петрівні, використати цей матеріял яко мога повно, як-найшвидше, до передачі по архівах. Тільки першу частину роботи я ще мала за щастя показувати йому. За тиждень до смерти (31/V) Д. М. питав мене, як справа з „Литвиновою", чи скоро кінчаю, й наказав, закінчивши, однести до акад. М. П. Василенка, „бо він глухівчанин і знав П. Я." і скаже мені як що не так.

СПИСОК ДРУКОВАНИХ ПРАЦЬ П. Я. ЛИТВИНОВОЇ [1]).

1) Замітка на статтю Лонгинова „Русскіе писатели XVIII ст.", Ф. І. Туманскій (в Русск. Ст. за 1873 г.) („С.-Петерб. Вѣдомости", 18—VIII, № 218, 1875). 2) Старосвѣтскіе помѣщики, только не Гоголевскіе („Кіевлянинъ", № 9—10, 1875). 3) Тетушка Елена Ивановна („Кіевлянинъ", № 33—34, 1875). 4) Аксюша („Кіевлянинъ", № 71—72, 1875). 5) Азбука для народныхъ школъ. Составлена по звуковому способу для нагляднаго обученія, изд. Андріяшева (Кіевъ, 1877). 6) Разсказы для дѣтей о домашнихъ животныхъ, Кіевъ, изд. Андріяшева (1877). 7) Русскіе народные узоры Черниговской и Полтавской губерній. Изд. ред. Кіевскаго народнаго календаря (1877). 8) Южно-Русск. народный орнаментъ, вып. I, Черн. губ. Глуховскій уѣздъ, Кіевъ. Изд. Бецъ въ литогр. Фрица. Предисловіе и 20 цвѣтн. таблицъ (1878). 9) Сборникъ народныхъ русскихъ узоровъ для женскихъ рукодѣлій. Предисловіе — 1 стор. і 10 таблиць (1879). 10) Изъ Глуховскаго уѣзда Черн. губ. („Труды Имп. В. Эк. О-ва", т. III, ст. 511—513, 1879). 11) Графъ и его семья или повѣствованіе о томъ, какъ живутъ иные мелкопомѣстные малороссійскіе дворяне („Трудъ", № 99, Кіевъ, 1881). 12) Еще о старинныхъ трактахъ или дорогахъ въ Южной Россіи („Кіевская Старина", № 3, ст. 682—683, 1883). 13) Криница — Богиня плодородія у Сѣверянъ („Кіевская Старина", № 4, ст. 695—697, 1884). 14) Какъ сажали въ старину людей старыхъ на лубокъ („Кіевская Старина", № 6, ст. 354—356, 1885). 15) Какъ землянцы потеряли свою вольницу („Кіевская Старина", № 6, ст. 381—384, 1886). 16) Soja hispida („Труды Имп. В. Эк. О-ва", № 5, ст. 77—80, 1887). 17) Нужны ли сельскіе магазины („Голосъ землевладѣльца", № 5, 1/III, 1891). 18) Народныя формы землевладѣнія („Голосъ землевладѣльца", № 14—15—16, 1891). 19) Испольщина („Хозяинъ", № 21, май, 1896). 20) La part du chien. Comment le pope sonna les vêpres (Revue des traditions populaires", № 1, Janvier, Paris, 1897). 21) Сельско-Хоз. жизнь въ Россіи („Хозяинъ", № 41, 1898). 22) Закрутки и заломы („Кіевская Старина", т. III, 139—141, 1899). 23) Письмо о представленіяхъ „Любки" Котляревскаго въ 30—40 г. у ея родныхъ („Кіевская Старина", № 1, ст. 120—121, 1900). 24) Весільні обряди і звичаї у с. Землянці на Чернігівщині („Матеріяли до укр.-р. етнольоґії", т. III, Львів, ст. 70—173, 12 мал. Вид. за ред. Ф. К. Вовка Етноґр. ком., 1900). 25) Южно-Русск. народный орнаментъ, вып. 2, Черниговская губ., уѣзды: Конотопскій, Кролевецкій, Новгородъ-Сѣверскій и Стародубскій. Предисл. пр. Рѣдина, изд. Харьковск. предв. ком. по устройству

---

[1]) До цього списку введено ті праці П. Я. Литвинової, які можна було розшукати у Київі, а також ті праці, про які з її рукописів відомо з певністю, де саме й коли їх було надруковано.

XII Арх. съѣзда. Текстъ и 20 цвѣтн. таблицъ (1902). 26) Къ исторіи оспопрививанія въ Малороссіи („Кіевская Старина", № 5, ст. 55—56 (Д), 1904). 27) Очерки изъ жизни старосвѣтскихъ помѣщиковъ (1814—66 г.) („Кіевская Старина", № 8, ст. 176—212, 1904). 28) Олійниця у с. Землянці Глух. пов. на Чернігівщині („Матер. до укр.-р. етнол.", т. VI, Львів. Вид. за ред. Ф. К. Вовка, Етноґр. Ком., ст. 83—88, 11 мал., 1905).

ПЕРЕБІГ ЖИТТЯ П. Я. ЛИТВИНОВОЇ.

Р. 1833 народилася в х. Теребень Глух. повіту Черн. губ.
Рр. 1834—39 жила в Хмельнику на Поділлі.
Рр. 1839—1846 знову на Чернігівщині в х. Теребень, с. Стольному, с. Казарах.
Р. 1846 в пансіоні на Шостенськ. Порох. Зав.
Рр. 1846—1852 в Лизавет. інституті в Москві.
Р. 1853 — одружилася з П. О. Литвиновим.
Рр. 1853—1866 жила в с. Богданівці з сім'єю.
Рр. 1866—1888 у Київі, у Москві, у Богданові, в Землянці.
Рр. 1888—1904 в с. Землянці Глух. пов. Черн. губ.
Р. 1904 8/IX вмерла в с. Землянці.

Акад. НИК. ВАСИЛЕНКО.

П. Я. ЛИТВИНОВА.

(Післяслово до статті Ї. Спаської).

Поруч з науковими діячами, що рухають наперед науку, прокладають в ній нові шляхи, увесь час іде часто малопомітна праця тих наукових співробітників, які збирають та підготовлюють матеріяли. Без цієї праці не можливі були-б успіхи науки. Таких співробітників ми зустрічаємо в галузі кожної науки. Студії над народнім життям, побутом, правом, народньою творчістю не становлять вийнятку. Навпаки. Жадна наука не користувалася й не користується такою допомогою від широкого кола співробітників, як етнографія. Історія цієї науки — то історія співробітництва наукових діячів з тими непомітними, або малопомітними прихильниками науки, що сидять по різних глухих місцях, по сільських закутнях та спостерегають народнє життя, надсилаючи свої спостереження, записи та дописи до наукових осередків. Імення цих робітників часто маловідомі широким колам не тільки суспільства, а й наукових діячів і швидко забуваються.

Серед діячів, що свого часу ретельно виучували та спостерегали народнє життя й побут в його минулому і сучасному, звертали увагу на його потреби, несправедливо забуте ім'я Пелагеї Яковівни Литвинової, народженої Бартош. В глуху та важку пору, коли їй доводилося жити та працювати, діяльність її як етнографа та публіциста не минула без сліду для науки та суспільства.

П. Я. Литвинова не була рядовою людиною. Тому її життя й має свій інтерес. Коли її ім'я тепер забуте, у цьому винна не вона сама, ні її діяльність, а випадкові обставини. Місцеве виучування у нас слабо розвинено. Тому скоро хтось з місцевих діячів вмирає, пам'ять про нього губиться. Так було і з П. Я. Литвиновою. Літературна її діяльність була різноманітна, писати їй доводилося випадково по різних часописах. Списку її праць не було. Через те важко було підбити підсумки її роботі й показати наукову її вартість. Після смерти П. Я. не було складено докладного некролога. І в цьому, повинен визнати, головна провина спадає на мене. П. Я. Литвинова упокоїлася 8/21 вересня року 1904 напередодні першої російської революції. Дізнавшися про її смерть, я написав коротеньку замітку в газеті „Кіевскіе Отклики", але без біографічних даних. Згодом я одержав їх, а так само й список праць П. Я. Литвинової од одного з її молодших синів, Володимира,

що тоді був членом Менського окружного суду, а тепер теж вже упокоївся. В. П. Литвинов прохав мене написати про П. Я. статтю для „Кіевской Старины". Я почав був працювати над нею, але стаття залишилася ненаписана. Тоді я редагував газету „Кіевскіе Отклики". Редакторська праця та сучасні революційні події тогочасні стали на перешкоді моїй роботі. Із праці Ї. Г. Спаської можна бачити, що написати некролога П. Я. Литвинової хтів був і О. Н. Малинка, але його намір теж не здійснено. Таким чином після смерти ніхто не згадав про П. Я. Литвинову, і ім'я її залишилося забуте, як забута вона була й останніми роками свого життя, оселившися в глухому селі Землянці тодішнього Глухівського повіту, далеко од міста, нікуди не виїздячи.

Зминуло багато років. Влітку 1926 року Є. Г. Спаській довелося бути в Глухові. Тут вона познайомилася з дочкою П. Я. Литвинової Настасією Петрівною Боголюбовою, і та передала їй всі папери, що збереглися у неї після матери. З властивою їй енергією, Є. Г. Спаська, за моральною підтримкою небіжчика Д. М. Щербаківського, почала збирати матеріяли що-до біографії П. Я. Литвинової, виучувати її праці, і, таким чином, повстала можливість написати досить докладну біографію Пелагеї Яковівни й схарактеризувати її, як людину та наукового робітника. Таким чином, завдяки своїй цінній та ретельній праці Є. Г. Спаська вивела з забуття П. Я. Литвинову. Цим вона хоче зняти докір з чернігівців, ніби вони забувають своїх земляків.

Я знав П. Я. Литвинову за моїх юнацьких років, коли мені було років 14—15. Вона допіру повернулася з Києва. Треба було їй вчити молодших дітей; один з них, Михайло, був мій одноліток, а Володимир трохи молодший. Їх віддали до глухівської тоді шостикласової прогімназії, де вчивсь і я. Кватиру для них П. Я. Литвинова найняла у моїх батьків, бо мати моя теж жила в Глухові за-для нашого виховання у величенькому-таки нашому глухівському будинкові. За кілька місяців до Глухова на житло переїхала й сама П. Я. з своїм молодшим сином Сергієм, якому тоді було років 6—7. Вона теж оселилася в нашому будинкові й прожила щось років з троє. Жили всі ми не відокремлено, а сумісно, наче це була одна сім'я, і бували в постійних стосунках з П. Я. Коли не зраджує мене пам'ять, то я уявляю собі П. Я. Литвинову тоді людиною немолодою, середнього зросту, згорбленою од довгого сидіння над столом, або за книгою. Обличчя її вже щедро бороздили зморшки. Короткозора, вона дивилася на вас здалека, приплющуючи очі, через що вони здавалися дуже маленькими, а обличчя робило гримасу. Одягнена була П. Я. простенько, недбайливо, не по моді. Пам'ятаю її більше в чорному з дрібними білими горохвинками.

Обставини особистого родинного життя П. Я. Литвинової склалися для неї несприятливо, але бачити в П. Я. елемент виключно страждальний було-б помилково. З неї була людина енергійна, настирлива, вперта, що вміла допнутися свого, коли хотіла. Такою уявляли собі її глухівчани. Директором глухівської прогімназії був тоді М. Ф. Лазаренко,

людина чесна, але вперта, страшенний формаліст і ретельний провідник ідей толстовської школи. Коли він упреться було на чомусь, зрушити його не можна було. Він тероризував у Глухові всіх батьків, і всі його боялися. Тільки не Пелагея Яковівна. Вона вміла примусити й М. Ф. Лазаренка робити так, як вона хоче. Вихованням своїх дітей вона цікавилася мало, головну увагу звертала на здоров'я, переважно на здоров'я свого молодшого сина Сергія. Київські лікарі радили, щоб зміцнити здоров'я, проводити осінь у Криму. Хоч під той час навчання в гімназії відбувалося повним темпом, а М. Ф. Лазаренко пильно стежив, щоб учні та учителі не проминали лекцій, П. Я. Литвиновій щастило напосідати на директора, і він давав дітям відпустку на цілий місяць. Перед настирливістю П. Я. директор не міг устояти.

Ця настирливість та упертість в досягненні своєї мети визначали життя П. Я. Литвинової. Торкаючись родинного життя П. Я. Литвинової, не треба всю вину переносити на чоловіка П. Я. П. О. Литвинова. Тут справді була глибока трагедія, яка може дорівнювати тільки трагедіям наших часів, коли в родині зустрічаються два світогляди і на тлі їхньої різниці починається боротьба. Щось подібне було і в родині Литвинових. Тут одбувалася боротьба „батьків та дітей", бо чоловік П. Я. Литвинової був удвоє старший від неї і годився їй в батьки. Звичайно боротьба ця повинна була закінчитися розривом. Так вона й закінчилася. А тривала вона довго, бо П. Я. вміла настояти на своєму: не рвучи офіційно з своїм чоловіком, П. Я. живе в Москві та Київі цілими роками з сім'єю в оточенні нових людей, з якими у її чоловіка не було нічого спільного.

Причину розриву треба бачити не стільки в особливостях П. О. Литвинова, як людини, скільки в тих суспільних стосунках між молодшим та старшим поколінням, що наступили після року 1861. П. Я. Литвинова належала до категорії тих жінок, які не завдовольнялися з рутинного сімейного життя, їй хтілося піднести в собі людину, бажалося працювати. Коли це зустріло опір од чоловіка, вона зуміла побороти цей опір. Вона керувала вихованням своїх дітей, а не чоловік, і це виховання йшло зовсім протилежним шляхом, ніж цього міг бажати П. О. Литвинов. Оскільки відогравала при цьому вихованню активну ролю сама П. Я. Литвинова, важко сказати. Мені здається, що цього не було, бо з неї не був педагог. Я міг спостерегати, як вона ставилася до виховання молодших її дітей. П. Я. дуже піклувалася про їхнє здоров'я, але в ідейному напрямку вона сливе нічого не давала. Заслуга її була в тому, що вона обстоювала волю виховання дітей як од свого чоловіка, так і од директора М. Ф. Лазаренка. Внести-ж в це виховання своє, нове вона не могла.

Взагалі треба уявляти П. Я. Литвинову, як людину оригінальну, але не творчу. Вона була видатним явищем серед глухівчан не тільки жінок, а й чоловіків. А втім вона не мала широкого впливу і стояла осторонь суспільного життя в Глухові. З неї була переважно кабінетна

людина, письменниця. Перебування в середині 1870-х років у Київі не змінило вдачі П. Я. та її загальної праці. Вона цікавилася народнім життям як людина вчена, як публіцист, що виучує форми життя та деякі його потреби. Ідейна сторона, боротьба за зміни й кращу будуччину в житті і літературній діяльності П. Я. Литвинової відігравали незначну ролю.

Оцінюючи наукову та літературну діяльність П. Я. Литвинової, не треба забувати, що П. Я. Литвинова була самоука. Не вважаючи на це, вона торкалася дуже цікавих та важливих питань з народнього життя в минулому та сучасному і розроблювала їх досить уважливо, інтересно та науково. Її статті що-до фольклору, завдяки важливому матеріялу, не втратили своєї ваги й досі і бажано, щоб зроблено було їх докладний огляд та наукову оцінку. Тоді ще яскравіше стане, чом не можна забувати Пелагеї Яковівни Литвинової та її праць в галузі студій над народнім життям. Вони мають досі значіння і посідають своє місце в історії науки.

ОЛЕКСАНДЕР МАЛИНКА.

МОЇ СПОГАДИ ПРО П. Я. ЛИТВИНОВУ.

1898 р. переїхав я вчителювати до Глухова; приміщення найняв у О. П. Литвинова. За кілька день зайшла до мене його мати — Пелагея Яковівна й спитала, чи не моє це прізвище зустрічала вона на сторінках „Кіевской Старины". Так почалася наша з нею знакімля й не переривалася до мого переїзду в Кременчук 1903 р.

Пелагея Яковівна часто заїздила до мене; бував і я в неї; багато чув про неї від її дочки та синів і деяких глухівчан. Отож я мав можливість близько пізнати цю цікаву людину.

В темній сукні, невеличка, сухенька, в зморшках, з ласкавою, трохи соромливою посмішкою в очах — така й тепер стоїть переді мною Пелагея Яковівна.

Насамперед, це була надзвичайно енергійна людина, що ніколи не давала собі відпочинку. Сидіти без діла — була для неї найгірша мука. Вона навіть не ходила, а бігала дрібненькими кроками, ніби боялася кудись спізнитися, не поробити всього, що треба. І спала, і їла вона не тоді й не так, як це звичайно роблять люди, а якось випадково, між иншим.

Сяде оце обідати. Сьорбнула раз, вдруге; згадала щось, побігла...; за півгодини повертається: „О, я й забула про обід!" — і сідає доїдати холодну вже страву. Заїде було до мене з Землянки; завезе книжок, чи матеріялів, розкаже про свої справи. Як устигнуть подати сніданок, з'їсть трохи; як ні, — то хоч скільки проси почекати хвилин 5, не згодиться: їй ще в десять місць треба заїхати. І дуже рідко, в екстраординарних, так мовити, „урочистих" випадках (як от приїзди М. Т. Біляшівського, або проф. М. М. Бережкова, що був тоді головою Підготовчого на Чернігівщині Комітету до Харк. Арх. З'їзду) вона разом з деякими гістьми (П. Як. Дорошенко, П. П. Лютий) засиджувалася в мене до пізньої ночи.

Підчас розкопів у Богданові ми з М. Т. Біляшівським прожили в Литвинових щось із тиждень. Щоб використати день, лягали ми пізно, вставали рано. Але Пелагея Яковівна лягала ще після нас, а вставала, тільки розвиднювалося. Зате, їде вона куди, хоч у поле, драбинястим возом; підмостить під боки сіна й, поки доїхала, встигла вже виспатися. Були ми з нею в Харкові на Археологічному З'їзді (тоді проф. Рєдін видав 2-ий вип. її альбому). На перше засідання, — звичайно, як про-

вінціяли, — прийшли ми рано („щоб, буває, не спізнитись“). Пелагея Яковівна, щоб не гаяти часу, примостилася біля столу й задрімала; далі почала вже й похропувати. Бачучи, що дехто з публіки з цікавістю поглядає на неї, я хтів потихеньку її розбудити, але, як тільки почалася доповідь, Пелагея Яковівна сама прокинулася.

А вже коли вона чим зацікавиться, то ніяких тоді перешкод для неї не існувало.

Раз в-осени над вечір, коли надворі сіяв холодний дощ, заїхала Пелагея Яковівна, вся мокра, до П. Як. Дорошенка. Тут за чайом почула вона, що в Дорошенковій садибі Баничах переробляють кахельні груби, і зараз-же схопилась їхати в Баничі змальовувати кахлі. Даремно намовляли її не їхати під дощ, почекати, коли буде видно та покращає погода, — сіла на свою натачанку й поїхала... А від Глухова до Банич 20 верстов.

Розказував землянський священик: „Сиджу я в себе біля вікна; бачу — біжить до нас Пелагея Яковівна; почекав трохи, — нема її, пішов глянути; дивлюсь, — а вона в кухні злізла на стіл і змальовує писанку, що висіла під образами“. А треба пам'ятати, що їй тоді йшов сьомий десяток і ту саму писанку хазяїн міг-би зняти й дати їй у руки; але, побачивши цікаву річ, вона захопилася так, що забула про все. Вона завсіди носила з собою олівець і папір. Зустріне на вулиці чи на базарі в Глухові дівку в гарно вишиваній сорочці або в красивій плахті, спинить її: „Почекай на хвилинку“, розгляне візерунок, змалює й іде далі, а дівка стоїть та оглядається на кумедну панію.

Треба зазначити ще одну рису в характері Пелагеї Яковівни: це її делікатність та скромність; ніколи вона не висувала себе на перший план.

Записувала вона для мене фольклорний матеріял (писала вона гарно: читко, красиво). Частину його я надрукував у свойому „Сборникѣ матеріаловъ по малор. фольклору“, але не зазначив, що саме вона тут подала; це легко встановити й тепер: на перших сторінках „Сборника“ є покажчик місцевостей, де збирано той чи инший матеріял; от усе те, що зазначено селами „Богданів“ та „Землянка“, це й є матеріяли Пелагеї Яковівни. — Більшу-ж частину їх я, разом з своїми, впорядкувавши, надсилав до „О-ва любит. Ест., Антроп. и Этногр. при Моск. Унив.“. За кілька років (свої я почав надсилати з 1889 р.) цих матеріялів там назбиралося багато, і секретар товариства М. Я. Янчук повідомив мене, що товариство постановило надрукувати їх окремим томом. Але з книжки проф. С. В. Савченка „Русская народная сказка“ я потім довідався, що підчас революції 1905 р. в складі Товариства сталася пожежа й мої матеріяли погоріли. А що я не зберегаю чорнових своїх паперів, то можна напевно сказати, що разом з моїми й Пелагеї Яковівни матеріяли теж загинули навіки.

Окрім матеріялів, вона привозила мені ще й деякі книжки, напр. „Записки Наук. Товариства ім. Шевченка“ (їх тоді дуже важко було дістати в провінціяльному місті).

Пелагея Яковівна познайомила мене з Хв. К. Вовком (він жив тоді в Парижі), і Хведір Кіндратович прислав мені чимало своїх фотографічних знімків для етнографічного альбому, що я готував для Харк. Арх. З'їзду.

Як подарунок од Пелагеї Яковівни, я мав два випуски її альбому узорів, а старшому мойому синові, що починав тоді вчитись читати, вона подарувала свою абетку з власноручним написом; з цієї абетки й училися читати обидва мої хлопчики.

Фотографічної картки Пелагеї Яковівни я не мав, — якось не спадало на думку попрохати. Одного разу М. Т. Біляшівський, від'їздячи з Глухова, зфотографував у мене в садку на одній карточці Пелагею Яковівну, себе, П. Як. Дорошенка й мене (Дорошенко сміявсь: „Зібрались разом археолог, археограф та два етнографи“). Але карточка вийшла мабуть невдала, бо Микола Теодотович потім ніколи не згадував про неї.

Євг. Г. Спаська вказує, що я теж намірявсь написати біографію Пелагеї Яковівни. Так, на це я дививсь, як на свій обов'язок, і тому зараз, скоро померла Пелагея Яковівна, звернувсь до її дочки Настасі Петрівни з проханням надіслати мені потрібні для цього матеріяли. Настася Петрівна повідомила, що всі материні папери забрав її брат Сергій Петрович. Я написав йому, але Сергій Петрович не тільки не прислав паперів, а навіть і не відповів на мого листа. Через це я й не міг виконати свого обов'язку.

СЕРГІЙ ЯКИМОВИЧ.

ПРИПОВІДКИ І. П. КОТЛЯРЕВСЬКОГО.

У всіх статтях про Котляревського, що повторюють дані одного з перших його біографів Стеблин-Камінського [1]), ми раз-у-раз знаходимо згадку, що І. П. Котляревський, готуючи свою „Енеїду", пильно вивчав народній побут, ба навіть записував народні звичаї, пісні, то-що. Виходить, отже, що Котляревський був одночасно і один з перших українських етнографів.

На жаль, усі ці записи Котляревського до нас не подоходили і тільки про невеличку частину його етнографічної спадщини ми маємо певні відомости, але й ця його спадщина дійшла до нас, як складова частина праці І. Снеґірьова („Русскіе въ своихъ пословицахъ", Москва, 1831, ч. I, ст. 104—110) в розділі: „Малороссійскія пословицы и поговорки" [2]).

Подаючи українські приповідки, Снеґірьов певно зазначає в своїй короткій передмові допомогу Котляревського і подає конкретні дані: „Къ сожалѣнію мы доселѣ не имѣемъ полнаго собранія Малороссійскихъ и Бѣлорусскихъ пословицъ. Г. Павловскій въ своей Грамматикѣ Малоросс. нарѣчія, изд. въ СПБ. 1818 г., помѣстилъ нѣсколько пословицъ и поговорокъ Малороссійскихъ съ приложеніемъ Русскихъ, соотвѣтствующихъ онымъ. Дополненіе къ онымъ мы получили отъ Котляревскаго, творца Малороссійской Енеиды" (стор. 33). Отож із цих слів Снеґірьова бачимо, що Котляревський надіслав Снеґірьову певну кількість українських приповідок, які той і використав у своїй праці. В иншому місці, перед українськими приповідками Снеґірьов подає такі дані: „(Пословицы и поговорки), заимствованныя у гг. Котляревскаго и Павловскаго, при семъ предлагаемъ для примѣра и сличенія, въ ожиданіи полнаго собранія Малороссійскихъ пословицъ" (стор. 104).

---

[1]) Дашкевичъ Н., Отчетъ о 29-мъ присужденіи наградъ графа Уварова. И. Стешенко, Поэзія И. П. Котляревскаго. Кіевъ, 1898, стор. 15. Єфремов С., Історія укр. письменства, Київ, 1917, стор. 175.

[2]) Б. Грінченко в свойому покажчику „Литература украинскаго фольклора", Черниговъ, 1901, стор. 13, ч. 41, зазначає 119 приповідок. Дані Грінченка повторено в бібліографічному покажчику в збірнику: „На вічну память Котляревському", Київ, 1904, стор. 472.

Ці дані Снеґірьова дають нам змогу, порівнявши українські приповідки в праці Снеґірьова з Граматикою Павловського, вилучити цікаві для нас приповідки І. П. Котляревського.

У книжці Снеґірьова видрукувано 91 „Малороссійскія пословицы и поговорки" (стор. 104—110) не за абеткою; впорядковано їх гірше ніж у Павловського, бо, як відомо, Павловський у своїй „Малороссійской грамматикѣ" подає 145 українських приповідок та прислів'їв, розіклавши їх у послідовному абетковому порядку.

Снеґірьов трохи далі за розділом „Малороссійскія пословицы и поговорки" наводить ще 28 „Волинських" приповідок (стор. 111—113). Але ці 28 волинських приповідок Снеґірьов укладає в цілком окремому розділі, не зазначаючи будь-яких джерел, отож, він неначе цілком свідомо розрізняє споріднені приповідки. Таке розмежування однакових українських приповідок, корениться, певно, в тому, що Снеґірьов, ідучи за тогочасною польською традицією досить виразно роз'єднує ці два поняття: „Україна" і „Малороссія" [1]).

Отже, лишаючи одкритим питання, кому саме належать „Волинські" приповідки, ми спинимося на питанні про те, які саме з „Малоросійських" приповідок належать Котляревському. Порівнявши українські приповідки Граматики Павловського з такими самими приповідками праці Снеґірьова, здобудемо такі дані: 1) тих приповідок, що зовсім немає у Павловського, — 76; 2) тих приповідок, що однакові у Снеґірьова і у Павловського, тільки 15, і таким чином з 91-ої приповідки з збірки Снеґірьова Котляревському належать 76 приповідок, що й становлять цілком певну частину невеличкої етнографічної спадщини Котляревського.

Ці всі 76 приповідок, вилучених з збірки Снеґірьова й належних, безперечно, самому Котляревському, ми й подаємо далі в тому порядку й у тій нумерації, як їх укладено у Снеґірьова, зберегаючи правопис оригіналу, бо можливо, що це був правопис і самого І. П. Котляревського [2]).

ПРИПОВІДКИ І. П. КОТЛЯРЕВСЬКОГО.

1. (2) Коли не пипъ, не мыкайся въ ризы. 2. (7) Съ чужого воза, хоть посередъ калу (въ грязь) [3]). 3. (8) Не то козакъ що сборовъ (повалилъ), то що вывернувся. 4. (9) Промѣнявъ ременецъ на лычко. 5. (10) Не поможе кадыло, коли бабу сказило. 6. (11) Коня кують, а жаба и собѣ лапу пидставля. 7. (12) Добувся, якъ Шведъ пидъ

---

[1]) „Поляки называютъ Кіевскую г(убернію) Украиною, а Заднѣпровскія Малороссіею". Примітка до стор. 123.

[2]) Правопис у Павловського одмінний од правопису Котляревського. Подаю приклади подібних приповідок та їх правопису. Снеґірьов, „Паны скубутся, а у мужиковъ чубы болять" (стор. 105). Павловський, „Паны деруцьця, а у мужиківъ чубы болять" (стор. 83).

[3]) Нумерація в дужках за Снеґірьовим. Так само ми можемо вважати за цілком певне, що пояснення незрозумілих слів належать самому лиш Снеґірьову (їх подано в дужках). Котляревський не міг подати таких хибних тлумачень, як от у приповідках ч. 10, 47, 51 і т. ин.

Полтавою. 8. (13) Гдѣ два бьются, третій не мѣшайся. 9. (14) Межъ двери пальця не клади. 10. (15) Далеко куцому до зайца (разумѣется хорту). 11. (16) Не спытавшись броду, не суньзя въ воду. 12. (17) Напередъ невода, рыбою не хвались. 13. (18) Тодѣ скажешь гоцъ, якъ выскочишь. 14. (19) Сытый голодному не товарищъ. 15. (20) Два третьёго не ждуть. 16. (21) Лежачого не бьють. 17. (22) Хто пытается (спрашиваетъ), не блудить. 18. (24) У старця (у нищаго) въ торбѣ не поживишься. 19. (25) Коли игуменъ за чарку, то братія за ковши. 20. (26) Яки сани, таки сами. 21. (27) Нашого поля ягода. 22. (28) Наскочила коса на камень. 23. (29) Богу молись, а чорта не гнѣви. 24. (30) Чухайся вилъ съ воломъ, а кинь съ конемъ. 25. (31) На похиле дерево и козы скачуть. 26. (32) Где чортъ не сможе (не успѣетъ), туда бабу пошли. 27. (33) Зла искра и поле спалить и сама слизне (исчезнетъ). 28. (34) Покирливе телятко двѣ матки ссе. 29. (35) Вовка якъ ни годуй (корми), а винъ въ лѣсъ дивится. 30. (37) Не тилько свѣта, що въ вокнѣ. 31. (38) Съ дужчимъ не борись, а съ богатымъ не судись. 32. (39) Хто спѣшить, людей смѣшить. 33. (41) Шила въ мѣшку не утаишъ. 34. (42) Не до поросятъ свиньи, коли свинью смалять. 35. (44) Голому розбой не страшенъ. 36. (45) Утикъ (ушолъ) не утикъ, а побѣгти вильно. 37. (46) Багатого съ хвастливымъ не роспознаешъ. 38. (47) Куда не кинь, то клынъ. 39. (48) Съ одного вола двухъ шкуръ не деруть. 40. (49) Где тонко, тамъ и рвется. 41. (50) Чортъ по титулѣ, коли нема ничого въ шкатулѣ. 42. (51) На ласый (лакомый) кусокъ найдется кутокъ (уголокъ). 43. (53) Панська ласка до порога. 44. (54) Суха ложка ротъ дере. 45. (55) Горбатого могила выправить. 46. (56) Свинью за стилъ, а вона и ноги на стилъ. 47. (57) Не буде Галя (Аннушка), буде другая. 48. (58) Вымѣнявъ шило за швайку. 49. (59) Коли медъ, то и ложкою. 50. (60) Бачили очи, що куповалы. 51. (61) Коня въ позыку (ссуда) не давай, а жинку въ приданки (сваха) не пускай. 52. (62) Добрый панъ! ни бье, ни лае, та ничѣмъ и не дбае (ни о чемъ не старается). 53. (63) Нихто не вѣда, хто якъ обѣда. 54. (64) Обійшовся мовъ Сахно въ церквѣ (фамилія малороссіянина). 55. (65) Змѣшався якъ Омелькова (Емельянова) мати перед смертью. 56. (66) Се кучма (язвительная шутка)! мама Каленника привела (родила), та не знаемъ якъ зваты. 57. (67) Съ москалемъ дружи, а камень за пазухой держи [1]). 58. (68) Дурнивъ не сѣють, сами родятся. 59. (69) Где верба, тамъ и вода. 60. (72) Жинку люби якъ душу, а труси як грушу. 61. (73) У жинокъ волосъ довгій, та умъ короткій. 62. (74) Диво не решето, багацько дирокъ, та никуды вылѣзти. 63. (75) Колибъ хлѣбъ та одежа, то бъ ѣвъ козакъ лежа. 64. (76) Козаки якъ дѣти, хоть багато поѣдять, хоть трохи наѣдятся. 65. (77) Стара съ глузду ссунулась, мовъ стара собака съ соломы. 66. (78) Языкъ доводить до Кіева и до Кія. 67. (81) Паны якъ дурни, що хотять, те роблять. 68. (82) Ни въ сихъ, ни въ тихъ, мовъ собака въ човнѣ. 69. (83) Шануй горы, мосты, будутъ цѣлы кости. 70. (84) Говори чорте за попомъ. 71. (85) Пипъ свое а чортъ свое. 72. (86) Не помажешъ, не поѣдешъ. 73. (87) Допикъ, мовъ горохомъ объ стѣну. 74. (88) Дошкуливъ мовъ пугою по водѣ. 75. (89) Панъ хорошій, та нема грошей. 76. (91) На чужій коровай очей не порывай, да собѣ дбай.

Всім цим приповідкам, що видрукувані у Снєґірьова й що становлять перші записи українських приповідок, Котляревський напевно не надавав великого значіння. Як ставивсь сам Котляревський до усної народньої творчости, це ми можемо бачити з його розмови 11 липня 1837 року з Із. Срезневським [2]): „Потомъ у насъ завязался маленькій споръ о важности памятниковъ народной словесности. Онъ (Котляревскій) отчасти отрицалъ эту важность, называлъ современную любовь къ собиранію народной поэзіи порожденіемъ моды, ведущимъ къ немногому, и собирателей винилъ

[1]) Цю приповідку Снєґірьов повторює в IV ч. своєї збірки, стор. 172.

[2]) В. Срезневскій, „Знакомство И. И. Срезневскаго съ И. П. Котляревскимъ", Кіев. Старина, 1899—I—7.

въ недальнозоркости, въ неумѣніи пользоваться сокровищами. „А сокровища все болѣе пропадаютъ и скоро не надъ чемъ будетъ и трудиться; бывало десятками, сотнями слышишь старинныя пѣсни и думы, а теперь разъ въ годъ придется услышать одну. Пусть бы эти сокровища остались не болѣе какъ тѣмъ, чѣмъ стались пирамиды для Египта, все же бъ остались памятникомъ народа стоющаго памяти". Я разсказалъ ему свои попытки къ собиранію памятниковъ народности и свои предположенія свои надежды, говорилъ, какъ думалъ, какъ чувствовалъ. „Колы бы то такъ уси за дило прыймалысь! Та ще колы бъ не москали, а наши!'".

В останніх словах Котляревського ми одразу відчуваємо глибокий сум і навіть гірку кривду, що найцінніші, мовляв, пам'ятки української народньої творчости „старовинні пісні та думи" збирають та записують не українці, а чужі для України люди. Иншим видам та виявам усної творчости Котляревський належної уваги, як видко, не надавав, ба навіть збирання їх уважав за тимчасове модне захоплення. Цим певно й треба пояснятй той факт, що українські приповідки, які записав Котляревський, з'явилися не в Харківських журналах, а в далекій Москві, куди він і надіслав свої приповідки на запрошення московського професора Снеґірьова.

РЕЦЕНЗІЇ.

Этнография. Под редакцией *В. Д. Виленского-Сибирякова,* профессора *Д. А. Золотарева,* акад. *С. Ф. Ольденбурга,* проф. *Б. М. Соколова* и проф. *Л. Я. Штернберга.* Ответственный редактор акад. *С. Ф. Ольденбург.* Отв. секр. проф. *Б. М. Соколов.* 1927, год изд. 2-ой, кн. III, ст. 260, кн. IV, ст. 261—412. Москва — Ленинград. Главное управление научными учреждениями (Главнаука). Государственное издательство (Госиздат).

План цього часопису залишається поки що приблизно таким, який був і першого, 1926-го, року його існування, тільки обидві тодішні книжки видано разом, в одному томі, а в 1927-му році його чергові частини вже більш-менш відокремлені: отже, виходить, не дуже-то здійснилася думка шановного секретаря проф. Б. Соколова, „чтобы издающийся в центре Союза журнал „Этнография" вместо почти что ежегодника превратился в этнографический ежемесячник" (див. „Етногр. Вісник", кн. 4, ст. 176). Знов-таки надзвичайно дивує нас, що й тираж книжок 3 та 4 по-старому не перевищує 800 примірників, тимчасом як навіть „Мемуары Этнографического Отдела Общества Любителей Естествознания, Антропологии и Этнографии" друкуються вже „в количестве 1000 экземпляров", хоч вони для себе й не ставлять особливо широких завдань!

Зміст III-ої книги „Этнографии" такий: коротка замітка про смерть Л. Я. Штернберга; „статьи" — того-ж-таки Л. Я. Штернберга, „Избранничество в религии", ст. 3—56; В. Н. Харузиної, „Примитивные формы драматического искусства", ст. 57—85; Д. К. Зеленіна, „Примитивная техника гончарства ‚налепом' (au colombin) в Восточной Европе", ст. 87—105; Б. Соколова, „Былины старинной записи", ст. 107—122; А. М. Мерварт, „Достижения и проблемы индийской этнографии", ст. 123—138; В. М. Жирмунського, „Проблемы немецкой диалектографии в связи с историческим краеведением", ст. 139—150; Н. М. Элиаш, „Этнографические музеи в Германии", ст. 151—159; „Обзоры" — Д. К. Зеленіна, „Обзор работы по этнографии восточных славян за 1917—1925 гг.", ст. 161—173; С. П. Толстова, „Русские крестьянские постройки", ст. 175—184; А. Г. Данилина, „Этнографическая работа в Якутской АССР", ст. 185—192; Н. И. Воробьева, „Этнографические исследования в Татарской АССР с 1920 по 1927 год", ст. 193—195; С. Макар'єва, „Этнографическая работа среди вепсов после революции", ст. 196—200. Далі йде „хроника", ст. 201—233, дев'ять рецензій, ст. 234—255, та деякі повідомлення, ст. 255—260.

Обсяг четвертої книги порівнюючи вже трохи зменшився; „статьи" — Л. Я. Штернберг (некролог), ст. 263—266; С. Ф. Ольденбурга, „Л. Я. Штернберг", ст. 267—268; В. Богораза-Тана, „Л. Я. Штернберг, как человек и ученый", ст. 269—282; В. Н. Харузиної, „Примитивные формы драматического искусства", ст 283—300; Б. Соколова, „Былины старинной записи", ст. 301—314; Є. Г. Кагарова, „Об эстонской мифологии", ст. 315—322; М. Андреєва, „По поводу процесса образования средне-азиатских древних цехов и цеховых сказаний (рисаля)", ст. 323—326; „обзоры" — Л. Я. Штернберга, „Этнография на III Всетихоокеанском научном конгрессе в Токио в ноябре 1926 года", ст. 327—336; Д. К. Зеленіна, „Обзор работ по этнографии восточных славян за 1917—1925 гг.", ст. 337—357; С. П. Толстова, „Русские крестьянские постройки", ст. 359—366;

„Хроника“ — ст. 367—385; „Personalia“ — 386—402; „рецензии“ — п'ять ст. 403—412, та запитання (Є. Г. Кагарова), ст. 412.

Видатне місце в обох книжках приділено Л. Я. Штернбергові, тільки, на превеликий жаль, це місце зайнято не самими науковими його працями, а й сумними повідомленнями та згадками про його-ж-таки смерть. „Тяжелую утрату“ повідомляє редакція: „понес наш журнал, потеряв в лице ушедшего от нас Льва Яковлевича авторитетного соредактора и ценнейшего сотрудника, статьи которого по справедливости являлись украшением журнала“ (див. кн. 3). Доводиться втішатися хіба тим лиш, що він встиг широко розвинути свою діяльність, ретельно працював мало не до останніх днів свого життя і залишив по собі на етнографічній ниві чималу низку молодих працівників — своїх учнів!

Штернбергові статті та замітки про Штернберга роблять взагалі найбільше враження: ними насамперед захоплюється читач; разом з тим — досить змістовна, иноді навіть дуже змістовна й більшість инших матеріялів; трохи замало є тільки критично-бібліографічних заміток, але тут передбачається цікавий початок: „Считая существенно необходимым дать на страницах ж. ‚Этнография‘ сведения о главнейших иностранных этнографических работах за время войны и революции и, не находя возможным за стесненностью журнала в размере выполнить эту грандиозную задачу путем рецензий, Редакция предположила для ближайшего времени ограничиться помещением в журнале рецензий лишь на этнографические работы, изданные в СССР, и иностранные труды по этнографии СССР, для ознакомления же и освещения всей огромной иностранной этнографической литературы, хотя бы и главнейшей, помимо систематических обзоров по отдельным вопросам... ввести новый отдел кратких аннотаций (по 5—8 печатн. строк) о трудах иностранных этнографов. Так как такая задача может быть осуществлена лишь организованной коллективной работой, то Редакция обращается ко всем этнографам СССР с приглашением откликнуться на ее призыв, принять возможное участие в этой общей работе каждому по своей специальности, а также передать это обращение Редакции в соответствующие научные этнографические учреждения и общества“ (кн. III, ст. 259—260).

Акад. Андрій Лобода.

Мемуары Этнографического Отдела Общества Любителей Естествознания, Антропологии и Этнографии. Выпуск 2-ой. 1927 г. Москва. 270 стор.

Славнозвісний давній Етнографічний Відділ московського „Общества Любителей Естествознания, Антропологии и Этнографии“ почасти поновив своє періодичне видання, тільки під трошки иншою назвою („Мемуары“ замість старого „Этнографическаго Обозрѣнія“) і, звичайно, в иншому теж напрямку: колишній журнал перетворивсь у збірку об'єднаних спостережень, пороблених у тому чи иншому районі більш-менш недавніх часів. 2-й випуск „Мемуарів“ присвячено „Народному быту в верховьях Десны и в Верховьях Оки (Этнологическая экспедиция в Брянской и Калужской губерниях в 1925-ом и 1926-ом годах). Часть первая. Народный костюм, прядение и ткачество. 171 рисунок в тексте“. Спостереження ці уважно, цілком науково опрацювала Н. І. Лебедева за допомогою деяких ще осіб. Кілька разів торкається Н. І. Лебедева останніх і навіть вступ свій починає так: „Настоящий труд является одним из неразрывных звеньев той этнологической работы, которая ведется в Москве по плану и под непосредственным руководством Вл. Вл. Богданова и сосредоточивается при его ближайшем участии в следующих учреждениях: в Этнографическом Отделе Общества Любителей Естествознания, Антропологии и Этнографии, в Этнологической Комиссии Московской Секции Государственной Академии Истории Материальной Культуры, в Центральном Музее Народоведения (быв-

шем Румянцевском Музее) и в Государственном Музее Центрально-Промышленной Области" (ст. 5). Це яскраво свідчить, як вже широко поставлено в Москві етнологічну працю... Побажаймо, щоб і дальші частини праці шановної Н. І. Лебедевої швидше побачили світ!

Акад. Андрій Лобода.

„*Lud*". Serja II. Tom V, zeszyt I—IV. Rok 1926 (144 + XVIII).

Значно опізнившись виходить дальший (див. „Етногр. Вісник", кн. 3, ст. 160—167) п'ятий річник польського етнографічно-етнологічного часопису „Lud": чотири випуски за 1926 рік виходять разом в одній книзі на початку 1923 року. Причини такого опізнення не знаємо: редакція про це ні одним словом не прохопилася. На розмір ця книжка менша за попередні і змістом своїм теж їм не дорівнює. Маємо тут чотири невеличкі статті, з яких тільки дві етнографічні (одна з матеріяльної культури, друга з фольклору), дві більші — характеру історичного; маємо далі деякі дрібні етнографічні матеріяли й, нарешті, рецензії. В додатку один з редакторів, проф. Л. Козловський, подає велику (стор. I—XVIII) полемічну статтю: „Niektóre zagadnienia polskiego neolitu" (відповідь на рецензію проф. Костшевського).

Спинімося трохи на статтях першого розділу:

1. St. Poniatowski. Ghrapki (1—6). Порівнявши польські „chrapki", „базлуки" волзьких рибалок, відповідні предмети брондзового віку, що їх знайдено в Мінусинському, й инше аналогічне приладдя, що їх прив'язують до ніг рибалки й гірняка, щоб ходити по льоду та по горах, П. висловлює думку, що наш закаблук є отакий змодифікований „базлук".

2. Karol Koranyi. Czary w postępowaniu sądowem. Szkic prawno-etnologiczny (7—18). На підставі історичних джерел, переважно правничого характеру, доводить давність і поширеність по всій Европі, також і в Польщі, вірування в те, що різними чарами, талісманами, то-що, можна впливати на судовий процес.

3. K. Sochaniewicz. Miary roli na Podhalu w ubiegłych wiekach (19—37). Ці „минулі століття — то є XIII—XVIII століття; історичні джерела дають можливість встановити такі послідовні варіяції основної господарчої одиниці (земельної міри): „łan frankoński" (середньовіччя) — „łan zupełny" (XVI століття) — „siedlisko" (XVIII століття).

4. Jan Kuchta. Polskie podania ludowe o człowieku na księżycu (38—51). Про людей на місяці оповідають по всій земній кулі. Всі версії цих оповідань К. розподіляє на дві групи: 1) перебування людей на місяці є нагорода за якісь гарні вчинки; 2) кара за якесь злочинство. Версії польські відтворюють різні варіянти світового репертуару, але мають і свої оригінальні ухили: один з тих спеціяльно-польських варіянтів — про св. Юрія, що сидить на місяці й грає там на лютню, — К. звязує з культом Богородиці в Польщі; другий — про відомого польського чарівника Твардовського — з впливом містичної науки, що її поширював краківський університет, надто в XV—XVI століттях. Згадуючи за жидівські вірування в те, що на місяці сидить цар Давид, і з'ясовуючи ними польські погляди (стор. 44), слід було-б додати, що аналогічні погляди є й у чехів (напр. у чехів на Волині можна почути, що на місяці сидить цар Давид і грає на гарфу).

Розділ другий: „Materjały i notatki etnograficzne" (52—98) теж і в цьому томі, як і в попередніх, містить у собі тільки дрібні нотатки й деякі дрібні етнографічні матеріяли, як от про тварини в забобонах білорусів Смоленської губерні, дані про чарівниць з рукопису початку XIX століття, то-що.

Порівнюючи з попередніми томами, значно поширився розділ „Recenzje i sprawozdania" — йому присвячено третину всієї книги. Маємо тут 29 рецензій на різні етнографічно-етнологічні видання останніх років (до 1927 включно) — німецькі (13), польські (9), чеські (3), українські (2), французькі (1), мадярські (1). Добір цих видань, що-правда, якийсь випадковий: подекуди розглядають дрібні причинки, що не мають особливого наукового значіння, і зовсім не занотовують важливих і серйозних праць. Зокрема

часопис мало не цілком ігнорує етнографічну працю в Радянському Союзі (цього не можна вже сказати напр., про чеський етнографічний орган: „Národopisný Věstník Československý“, що останніми часами починає вже за нашою етнографічною роботою пильно стежити).

В інформаційному розділі попередніх томів відчувався брак уваги до періодичних видань з етнографії; том п'ятий починає заповнювати цю прогалину: на 15 сторінках подано зміст етнографічних статтів з вісьмох часописів — 1 чеського „Slavia“ (тт. I—V), 1 мадярського „Ethnographia“ (1926 р.) і шістьох німецьких: „Zeitschrift für slavische Philologie“ (тт. I—III), „Ethnologischer Anzeiger“ (I, 1926 р.), „Mitteilungen zur jüdischen Volkskunde“ (1926 р.) і ин.

Виходячи з недостатнього й усе ще несистематичного нашого обізнання з закордонною науковою літературою, я мушу тут занотувати деякі з рецензованих у п'ятому томі „Ludu“ праць. Один з редакторів часопису, Євген Франковський, докладно розглядає (стор. 99—105) нову поважну книгу проф. Бистроня: „Wstęp do ludoznawstwa polskiego“ (Lwów 1926, ст. 176). Книга має дві частини: 1. Людознавство як наука; 2. Огляд завдань польського людознавства, і являє собою підручник з методологічних і теоретичних питань етнографії з бібліографічними вказівками до кожного параграфу. У своїх критичних завваженнях Франковський висловлюється насамперед проти самого терміну „людознавство“. Цей термін запровадив у польську науку Карлович на означення фольклору, хоч для такої мети він мусів-би мати незграбну форму „luduznawstwo“, а не „ludoznawstwo“ (тоб-то „wiedę ludu — folk-lore“: те, що люд знає, а не те, що ми про нього знаємо); згодом цей термін поширивсь, але для означення етнографії й етнології разом; через це він неокреслений, ненауковий, і вживати його в наукових працях, на думку Франковського, не слід: його стосунок до наукової етнографії нагадує стосунок краєзнавства до географії.

Далі Франковський не погоджується з загальним методологічним підходом Бистроня. Він тут знову і з особливим натиском підкреслює ті свої методологічні переконання, що я їх відзначав у своїй рецензії на попередні томи „Ludu“ (див. „Етн. В.“, кн. 3, стор. 165) і що набувають, здається, переваги серед сучасних польських етнографів: спочатку треба докладно вивчити етнографічний матеріял своєї місцевости і вже допіру тоді настане час для порівняння. „Замість говорити про етнографію польську, каже він з приводу відповідних тверджень Бистроневих, ми повинні говорити про етнографію Польщі, і тоді ми говоритимемо про явища, що є на певному терені, на терені нашої держави, приступному для наших дослідів... Праця етнографа повинна бути точна, як праця геолога. Мапа культурних явищ на нашій землі повинна точно пасувати до аналогічних мап наших сусідів, як пасують один до одного два аркуші геологічних мап двох країн, що виконали їх за тим самим мірилом двоє незнайомих навіть один з одним дослідників. Питання про польський характер цих культурних явищ можна буде знімати аж тоді тільки, коли докладні досліди охоплять цілу нашу країну і наших навколишніх сусідів“ (стор. 101).

Критичні завваження Франковського не обнижують, звичайно, великої вартости книги проф. Бистроня; вона, безперечно, матиме чималий вплив на дальший розвиток польської науки.

Одночасно з нею вийшла книга проф. Адама Фішера: „Lud polski. Podręcznik etnografji Polski“ (Lwów 1926, стор. 240) [1]). Обидві книги дуже добре доповнюють одна одну: Бистронь розглядає теоретичні й методологічні питання етнографічної науки, Фішер спиняється більше на об'єкті етнографічної роботи. Поява цих двох книг свідчить про чималі досягнення етнографії в Польщі — таких книг не мала досі слов'янська етнографія. Не маємо таких книг і ми, дарма що в щоденній нашій практиці всі болюче відчуваємо їх брак. Підручник з етнографії є одне з найдошкульніших завдань нашої етнографії на сьогоднішній день.

З инших рецензованих книг на особливу нашу увагу заслуговують ще такі: Vulpesco Michel. Les Coutumes Roumaines Périodiques. Études descriptives et comparées pré-

---

[1]) Див. рецензію В. А. Камінського. „Етн. В.“, кн. 4.

cédées d'une Préface par A. van Gennep et suivies d'une Bibliographie Générale de Folklore Roumain (Paris 1927, стор. 303). Своєю бібліографією книга важлива для всіх дослідників слов'янської етнографії, але особливо української, бо обряди румунські, що про них у тій книзі мова, дуже подібні до обрядів українських.

Bossert. Volkskunst in Europa (Berlin 1927) — розкішне видання (132 таблиці in-folio), де разом з синтетичною картиною народнього мистецтва Европи є чимало й українського матеріялу.

Paul Elsner. Volkslieder der Slawen (Leipzig 1926, стор. 32—560) — перекладами й коментарями популяризує слов'янську пісню, між иншим і українську.

Jan Janów. Gwara małoruska Moszkowic i Siwki naddniestrzańskiej z uwzględnieniem wsi okolicznych (Lwów 1926). Велика діялектологічна монографія проф. Янова є, очевидячки, серйозне придбання для небагатої ще літератури української діялектології, але розділом „Teksty" стор. (107—149) вона подає й цікавий фольклорний матеріял.

З наших видань редакція „Ludu" визнала за потрібне познайомити своїх читачів тільки з „Програмами до збирання матеріялів звичаєвого права, виробленими в Комісії для вивучування звичаєвого права України" (Київ 1925). Без ніяких завважень подано зміст усіх розділів цих програм.

Наприкінці інформаційно-бібліографічного розділу вміщена „Bibljografja ludoznawcza za r. 1925" — список книг і статтів з польського народознавства; це — продовження систематичної бібліографії польського народознавства за 1914—1924 рр., що подав профес. Фішер у третьому томі „Ludu".

Євген Рихлик.

Новини сербської етнографічної літератури.

„Српска краљевска Академија", що через світову війну й революцію припинила свою наукову та видавничу працю безмаль на 10 років, після цих тяжких подій знов розгорнула дуже велику й плідну діяльність. Вона що-року випускає в світ грубі книги з різних наукових галузів, і ось тепер перед нами вже 39-та книга видання „Српски етнографски зборник — прво одељење" „Насеља и порекло становништва, книга 24", що вийшла ще 1926 р. за ред. небіжчика Іована Цвіїча. У цій книзі міститься велика й дуже докладно написана розвідка д-ра Іована Ердельяновича „Стара Црна Гора. Етничка прошлост и формирање црногорских племена са 7 фотографија и 5 карата у прилогу и 3 скице у тексту, 890 ст. „Друго одељење" „Живот и обичаји народни" Београд, 483 ст., випустило у світ 1927 р. книгу 16-ту „Српски народни обичаји у Дьевдьелијској кази прикупио и описао Стеван Тановичь учитель". Ця „каза" лежить по обох берегах річки Вардара і становить частину „Солунског вилајета"; половина її людности — слов'яни (серби і болгари), а другу становлять румуни, турки, греки, жиди, то-що.

Тановичеві записи дуже цікаві між иншим з боку мови, що являє собою вельми цікавий матеріял для лінгвіста. Подаємо, напр., такі зразки: ден и нокј, пуниделник, торник, читврток, питок, с'бута, усимнувајне (серб. сванучье = світання), Бугуројчин пос(т), Крстов дин, умраш (смерть, болг. умреди, серб. смрт), закупувајне, кукја, дубици (гуведа), то-що. Характер цієї мови, на мою думку, взагалі більш нагадує болгар, ніж сербів.

Тамановичева книга обіймає мало не всі сторони народнього побуту тієї країни, яку він узявсь описати в XXV відділах. Досить цікаві відділи — III. „Народни календар и празднични обичаји преко године"; V. „Больки, имена и леченье"; VII. „Положај, живот и дужности женске и мужске чельади"; XI. Кукја (кутя) — звичаї що-до будування дому; XII. Верски живот (релігійне життя); XV. Урачке адети. Ці турецькі слова записувач з'ясував такими сербськими: тежачки (хліборобські) обичаји. XVII. Обичаји при женским радовима; XIX. Лов и ловачки обичаји; XX. Рибилувејне и рибарски обичаји; XXI. Пчеларски адети (обичаји); XXII. Кукушкарство (живинарство), себ-то пташарство; XXV. Необичне природне појаве. У цьому останньому відділі говориться про землетрус

(земјотрес), грім (грмеж, грмљава), помраченье сунца и месеца, град, то-що. При землетрусі радять у той-же момент узяти землі й укинути її в вино або горілку та й дати це випити пиякові, і він після того перестане пити. Коли довго немає дощу, співають „дудулејску песму" (дудулою звуть у цьому обряді одну з дівчат):

Дудулејка мајка	Дож да заверне
Сред море стоје,	Берикјет (тур. = успіх) да даде,
На Бога се моле,	Ој дудуле, мили Боже і т. д.

Книга д-ра Ерделяновича у трьох відділах — з них кожен теж поділяється на багато різних відділів — подає безліч різного цінного матеріялу, найбільш проте історичного, про людність Чорногори, її „племена", роди, „братства" (родини), їхню територію, ймення, то-що, по „нахіях": Катунській (катун — місце, де влітку доять вівці), Льешанській, Рієчкій, Црмніцькій, і по племенах: Цетиньско племе, Нєгуші, Тьеклічі, племе Цуце, а в межах кожного плім'я по родах і родинах. 7 малюнків, прикладених до книги, і п'ять ландкарт — одна загальна, а чотири по 4 племенах справляють на читача враження путящих докладністю свого виконання.

Відомий вчений фольклорист Ю. Полівка написав цікаву статтю: „Две приповетке о метаморфози спола (стати) из околине Солуна" (Див. „Прилози за кньижевност, језик, историју и фолклор", книга VII, свезка 1—2, 1927). Ці оповідання автор виводить з Верковичевого збірника прозаїчних повістей з околиць міста Солуня, що переховується в Акад. Наук СРСР у Ленінграді. Пісні з другої збірки Ст. Верковича видав акад. П. О. Лавров 1920 р. у XCV томі „Сборника Отд. русск. яз. и словесности"; а прозаїчні оповідання він-же готує до видання вкупі з проф. Ю. Полівкою, який висловлює думку, що обидві вищеназвані збірки Ст. Верковича припадають найпевніше на ту приблизно пору, коли цей останній надрукував свій перший збірник „Народне песме македонских Бугара", Београд 1860 р. До тих цікавих паралелів, що наводить проф. Полівка до надрукованих у нього оповідань про зміну стати, можна ще додати цікаве народнє повір'я теж з Солунської округи, що навів Ст. Танович у вищевказаній книзі „Српски народни обичаји у Дьевдьелијској Кази" на ст. 433 з приводу „зунки" чи „дуги" (веселка; райдуга). Народ там вірить не тільки в те, що, як з'явиться „зунка", то вже не буде дощу, а також у те, що той, хто зуміє перескочити через неї, переміниться у своїй статі: чоловік зробиться жінкою, а жінка чоловіком: „Кау се после кише појави зунка, народ верује, да не хчье скоро падати киша. Народ верује, да онај, који би могао зунку прескочити, може да промени пол: мужско да се претвори у женско и обратно".

Той-же-таки проф. Полівка вмістив у книзі „Sborník prací věnovaných pr. K. Tillovi" досить видатну статтю (ст. 159—179) „Vlči pastýř", де розглядає ті перекази, які ходять у слов'янському народі різних країн про св. Юрія, як царя або старшину вовків, який клопочеться про їхній добробут, особливо що-до їжі. Такі оповідання особливо поширені в слов'ян південних і східньопівденних. Можливо, що вони перейшли до цих слов'ян з Малої Азії, де, як каже Анічков у своїй „Ист. русск. литературы", культ св. Юрія щільно звязано з скотарством. Матеріял, яким користувався у своїй статті проф. Полівка, досить різноманітний і поширений у східніх і південних слов'ян. Цікаво, що з східньослов'янських оповідань перше таке переказав Пушкін, коли він був в Оренбурзі, відомому збирачеві народньої усної творчости В. Далеві; з цього пушкінського оповідання про „Юрія Хороброго і вовка голодного" і починає свою розвідку проф. Полівка. Потім він багато користується Афанасьевим — його збіркою „Русскія народныя сказки", — Худяковим — його „Матеріалы для изученія народной словесности", журналами „Живая Старина", „Кіевская Старина", „Этнографическое Обозрѣніе", „Черниговскія Губернскія Вѣдомости", „Матеріалами" Шейна, „Трудами" Чубинського, „Сборникомъ великорусскихъ сказокъ" Смірнова, „Малорусскими преданіями" Драгоманова, „Матеріалами по этнографіи Новороссійскаго края" Ястребова і т. ин.

Вміло ведеться словинський етнографічний журнал у Любляні за ред. відомого вченого д-ра Н. Жупанича „Etnolog, glasnik etnografskega muzeja v Ljubljani La revue du musée ethnographique royal à Ljubljana". Між його статтями дуже цікава робота

д-ра Станка Вурника „Slovenska peča“ (Leto II, 1928, ст. 1—25). В ній мало не на кожній сторінці знаходимо цікаві малюнки, що наочно показують дуже велику різноманітність, а иноді й оригінальність жіночих голов'яних уборів на Словинщині, надто з так званим „петелинчком“, себ-то півником — особливого роду вузлом або бантиком на самому вершку голов'яного убору; малюнок його подано на ст. 13, № 21. До статті подано й французьке „résumé“ на ст. 25. Такі-ж „résumé“ додано й до инших статтів Мирка Николаєва (Votívi nerodkinja), К. Оштира (Veneti in Anti), Ніко Жупанича „Prvi nosilci etničnih imen Srb, Hrvat, Čeh in Ant“. Ця остання стаття робить на читача якесь дивне враження; автор виявляє багато вчености, цікавих і иноді важливих поглядів та міркувань, але не може пересвідчити читача в справедливості своєї думки, буцім-то перші носії (nosilci) етнічних імен „серби, хорвати, чехи, анти“, якими згодом прозивалися різні слов'янські племена, жили десь на Кавказі, були його аборигенами з родини „алародів“. Ці імена автор силкується з'ясувати, і, здається, досить таки неприродньо, з лезгінської, черкеської мови, або що, де вони, в первісній своїй формі визначали „людей, народ, плім'я“, то-що...

Одсилаємо зацікавленого читача до цієї статті, нехай він сам вже поспитається зважити, чи справедливі лінгвістичні аргументи автора, чи ні.

Проф. Андроник Степович.

Etnolog. Glasnik kr. Etnografskega Muzeja w Ljubljani. Leto I. 1926—1927. 1—176.

За редагуванням директора Краєвого Етнографічного Музею в Любляні відомого дослідника Ніко Жупанича почав виходити часопис „Etnolog“. Зміст першої книжки поділяється на два відділи: I — наукові розвідки, II — хроніка, коротенькі реферати, бібліографія. Наукові розвідки, що їх уміщено в першому відділі часопису, присвячено антропологічно-історичним та етнологічним питанням. До першої ділянки зарахувати треба розвідки самого Н. Жупанича, а саме: 1) Антропологічні нариси про М. Пашича та Міленко Веснича (74—83). 2) До антропології османських турків ангорського та конійського вілайєтів (87—130) і 3) Harimati — студії над проблемою первісних хорватів (стор. 131—158). До другої ділянки належать праці: К. Оштира: 4) До питання про передслов'янську етнологію Передкарпаття (Κοσεντζής стор. 1—35). Сими Трояновича: 5) Про мнячкове плім'я, що проживає поміж Коробою та Бістрою (68—73). Станка Вурника: 6) Матеріяли до студії над жіночим голов'яним убранням словенців (46—67). 7) Подробиці до питання про словенську народню пластику (84—86). Миколи Зеди: 8) Рибалка на долішньому Дунаєві.

З праць першої ділянки на першому місці треба поставити розвідки Н. Жупанича. У невеличкій розвідці про Пашича й Веснича, він подає точні та певні й докладні антропометричні та кефалометричні обміри, додержуючись системи історичної антропології, яку він склав у своїй праці, надрукованій у „Старинар“ іще р. 1908; на підставі матеріялів цих двох видатних представників сербської антропології, Пашича та Вурника, Н. Жупанич робить цікаві взагальнюючі висновки про якість раси людности сербської держави.

В другій своїй розвідці про османських турків Жупанич робить висновок, що ці турки репрезентують з антропологічного погляду націю з помірним середнім зростом, з помірною брахіцефалією і багатою комплекцією (стор. 130), а також освітлює питання, оскільки на османських турках відбились властивості монгольські. Розвідка „Harimati“ торкається питання про перебування сербів на східньому березі Озівського моря. Поміж праць другої ділянки на першому місці треба з певним правом поставити праці Вурника про жіноче словенське убрання голови (41—67, з 33 малюнками). Визначаючи, що під тиском нівеляційного впливу мод у Словенщині загинуло багато так званих народніх убрань, Вурник подає стислий історичний екскурс на підставі звісток про перші народні словенські убрання XIII ст., а далі розглядає на підставі матеріялів, яких певно датовано

з 1760 р., поступову еволюцію головного убрання за одзначними типами, починаючи з цього часу, і визначаючи в цьому процесі оригінальний словенський елемент (zawijače), а також впливи стилів бароко, рококо та инш. Не вважаючи теперішнє жіноче убрання голови в словен за абсолютно оригінальне, автор визначає в ньому впливи західні, а разом з тим індивідуальні місцеві елементи. Малюнки яскраво й докладно ілюструють авторові міркування про це цікаве й сливе не досліджене питання. Невеличка стаття „Рибалка на долішньому Дунаєві" змальовує рибальство, основний промисел на двох gard'ах: „Crkvište" і „Domogled", а також засоби, яких уживає людність, і кількість влову. Докладна розвідка передсловенської етнології Закарпаття являє цікаву й детально обґрунтовану спробу суто-лінгвістичного досліду.

В другій частині річника маємо докладні статті: а) про етнографічний музей у Любляні, його заснування, справу й потреби; б) про директора Н. Жупанича, його життєпис, наукову та громадську працю з оглядом наукових праць. Окрім того є згадки про істориків Мілана Мітича і В. Томашка, антрополога Вейсбаха А. і про вшанування 75-ої річниці з дня народження Яна Пейскера — чеського історика-соціолога.

Отже бачимо, що „Etnolog" справляє враження солідного суто-наукового часопису. Проте не можемо не зазначити сливе повного браку фольклорного матеріялу, якого зібрати та й освітлити було-б потрібно в циклі широких наукових виучувань. Сподіваючись, що й цю прогалину буде заповнено, щиро вітаємо ми свого собрата й бажаємо йому широкого успіху в його плідній праці на користь науки і свого народу.

В'ячеслав Камінський.

Schweizerische Gesellschaft für Volkskunde. *Schweizerisches Archiv für Volkskunde.* Vierteljahrsschrift unter Oberleitung v. Prof. Dr. **Ed. Hoffmann-Krayer**, hrsg. v. Dr. **H. Bächtold Stäubli** u. Dr. **J. Roux**. Achtundzwanzigster Band. Heft 2. 1928.

Невеличкий розміром (SS. 81—144) квартальник, видаваний у Базелі за головним керівництвом відомого вченого та бібліографа Гофман-Крайєра від імени швайцарського народознавчого товариства. Dr. A. Jacoby з Люксембургу належить праця „Die Teufelspeitsche". Пуга, батіг чи бич проти диявола (SS. 81—105). Мова йде про амулет манастирського походження; призначено амулета того — оберегати власника від нечистої сили — функція, подібна до дуже поширених у нас писань, як „Сон Богородиці", то-що [1]), хоч зовнішнім своїм виглядом „Teufelspeitsche" щось инше. До ст. 86 додано відповідного малюнка: амулет цей — лист паперу, на якому намальована Божа Мати по середині, а навколо — різні святі; окрім того — таємничі літери. Автор призбирав чимало матеріялу, який свідчить про поширення амулету в низці пунктів (Лотаринґія, Ельзас, навколо Люксембургу та инш.). Автор подає свої міркування з приводу терміну „Teufelspeitsche". Він наводить аналогічні терміни для таких „Schutzbriefen" — як Geissel der Teufel з історії про Марту Бросьє, якою владала нечиста сила, дотичні дані з давніх збірок заклинань над дияволом, приклади з патрологічної та античної літератури. На античних амулетах

---

[1]) Див. Кіевск. Стар., 1891, т. XXXV — Сумцовъ, Очерки истор. южно-рус. апокриф. сказ.; Lud, III, 61; ib., IX, 170 й дд.; Кіевск. Стар., 1887, IX, 358 й дд.; Wisła, XIII, 328 й д.; багато їх в ученому архіві Рус. Геогр. О-ва, див. Д. Зеленина — Описаніе, I, 162—163; ib.; 225, 271 та по инших тт. Описанія. Этн. Обозр., 1901, 3, 61, ib., 139. Lud, II, 232 й дд. Були й окремі видання, очевидно, призначені для популяризації в народі цього „Сна" — нпр. „Сонъ Пресвятой Богородицы въ градѣ Виѳлеемѣ", Одесса, 1883, с. 1—16. Див. також А. Веселовскаго, Опыты по истор. разв. христ. легенды, Ж. М. Н. П., 1876, III, IV. Також Тихонравова, Пам. отреч. рус. лит. II; Памятники стар. рус. литер., т. II; Пыпина, Лѣтоп. зан. Археогр. Ком. 1861, I. Також — Драгомановъ, Малор. нар. пред., 167 й дд.

трапляється образ Горуса з батогом у руці — на знак влади. Оцей іконографічний момент ніби й перейшов у пізніші вирази, як Malleus maleficorum, Hexenhammer, Geissel der Teufel, тим більше, що широко вживали засобу виганяти нечисту силу, б'ючи того, в кого вона вселилася. Так виходить за Jacoby; чи не простіше розуміти цей вираз — Teufelspeitsche etc. як фігуральний? Остання частина праці — це спроби авторові розшифрувати таємні літери на одному такому амулеті 15 в. (SS. 86 ff.).

Матеріяли репрезентовано збіркою W. Keller'a — „Indovinelli, proverbi, filastrocche e canti popolari ticinesi" (SS. 106—118). Далі маємо цікавий етюд Dr. A Bächtold-Stäubli „Der Mühlstein am Faden", присвячений поширеному в німецьких та швайцарських казках мотиву: жорно на тоненькій ниточці над головою героя, як один з жахливих привидів, що мають налякати його у рішучий момент. Часом жорно замінено якимось иншим предметом — залізною штангою, велетенським дзвоном, то-що. Мотив цей автор спостерегає в кількох групах казок: 1) казки про скарби, 2) про спасіння неприкаяного грішника чи грішниці, 3) про кумування людей у карликів. До кожної з цих груп наведено відповідну бібліографію. Завважмо, що і в українському матеріялі можна надибати на подібну ситуацію; як приклад, можна навести легенду про царя Давида, де розповідається, як він, збираючись забрати дружину Урії, побачив над собою тяжкий меч, що висів на тонесенькій волосинці [1]). Автор нагадує античну паралелю — Дамоклів меч — і вбачає тісний звязок між жорном на ниточці з античним мотивом. „Питання тільки — завважує він — чи мотив жорна на нитці повстав з Дамоклового меча, так що до наших казок цей мотив перейшов як спадщина від античного часу на свій кшталт перероблений, чи повстав він (мотив) самостійно й незалежно у нашому культурному циклі?" (S. 128). За перше промовляє велике поширення таких збірок, як Gesta Romanorum та подібні до неї, звідки класичний зразок міг прислужитися до утворення нових варіянтів на ту саму тему (меч на волосинці). За незалежне, самостійне повстання мотиву, на думку автора, промовляє те, що жорно є специфічно німецький образ, який корениться ще в мітичних німецьких звичаях — карати людей, кидаючи на голову жорно (Грімм, Лібрехт). Отже остаточно автор питання не вирішує. Він спинився поміж двох головних теорій нашого часу — Elementargedanke та Uebertragungstheorie.

Не спитуючися детально розглядати питання про повстання цього казкового мотиву, ми тільки зауважимо, що жорно, як знаряддя для кари на горло, навдаку щоб було специфічно німецькою рисою. Досить згадати відоме євангельське порівняння: Мө, 18, 6. Той-же Лібрехт, на якого покликується автор, наводить далматську пісню, де згадується жорно, як знаряддя кари [2]). А. Веселовський нагадує один старофранцузький роман, з таким-же епізодом — кидають людину в воду з жорном на шиї [3]). Між иншим, пригадаймо тут ті обмеження, які пропонував Веселовський у рецензії своїй на книжку Лібрехта. Страта з жорном на шиї за Веселовським могла бути не тільки з життя дійсного узята подія, але-ж і просто поетичний образ, як він висловлюється, поетична асоціяція [4]).

Зазначені дві статті, власне, й є головне в цьому числі. Далі маємо „Nachweise u. Berichtigungen zu den Proben aus einem Arzneibuch des 15. Jahrhunderts" проф. др. H. Marzell'я (SS. 130—131), відділ Miszellen та критично-бібліографічний. З останнього розділу довідуємося, що вийшов т. I лексикону німецьких народніх вірувань (Wörterbuch des deutschen Aberglaubens), виданий за близькою участю проф. Гофман-Крайєра. Потреба в таких кодексах у нашій науці зростає що-дня. Що далі, то праці фольклориста стає все більше на перешкоді колосальна кількість розпорошених збірок сирового матеріялу, які (збірки) тяжко дістати та не менш тяжко всі переглядати при кожній потребі. Справа

---

[1]) Этногр. Обозр., 1893, 2, П. Ивановъ, Изъ обл. малорос. народн. легендъ, с. 88 й дд.

[2]) Librecht, Zur Volkskunde. Eine alte Todesstrafe.

[3]) А. Веселовскій, Сказаніе о красавицѣ въ теремѣ и рус. былина. Ж. М. Н. П., 1878, ч. CXCVI, с. 190.

[4]) Його-ж, Ж. М. Н. П., 1878, CCV, с. 119 й д.

повертається на те, що дальші видання самого тільки сирового матеріялу стають рішуче шкідливі. Час і пора перейти до кодифікації тої сили розпорошених матеріялів, які ми досі здобули і які всі через ту саму розпорошеність використати як-найкраще не можемо. Слідом за німецькими фольклористами і ми неминуче повинні взятися за це.

Володимир Білий.

Sudetendeutsche Zeitschrift für Volkskunde hrsg. v. Dr. G. Jungbauer. Prag, 1928, I. Jahrgang, I. Heft. Jährlich 6 Hefte.

Це новий невеличкий (у цьому числі 48 сс.) журнал, спеціяльно призначений для етнографічного вивчення німецької людности, що опинилася тепер на Чехо-Словаччині в стані національної меншости. Територіяльні межі визначено назвою часописа.

Редактор Dr. G. Jungbauer у вступній статті (SS. 1—5) з'ясовує програмові завдання: дбати за народознавче виучування німецької людности на згаданій території, втягати нових співробітників, поширюючи згодом студії й на инші народи, в першу чергу — сусідів слов'ян (S. 2). На редакторову думку, це тим важливіше, що німецька людність на Чехо-Словаччині є природній посередник між слов'янською та німецькою культурами. Далі часопис гадає налагодити збирання матеріялів, щоб утворити „Судетонімецький Народознавчий Архів". З окремих завдань — наводиться проєкт узяти участь у складанні німецького народознавчого атласу, що його задумав видати „Verband deutscher Vereine für Volkskunde (S. 3) та заснувати відповідний музей. Редактор запевняє, що часопис позбавлений цілком якоїсь політичної чи партійної тенденції, а тому він сподівається на широке співробітництво „ohne Unterschied des Alters, Standes, Geschlechtes und der Partei". З особливим закликом узяти участь у часописі редактор звертається до вчительства, підкреслюючи велике значіння народознавства для школи, де во-но що-року набирає де-далі більшої ваги не тільки що-до шкільного вжитку, але й що-до освіти самого вчителя (S. 4). Ці рядки особливо цікаві для нас, бо хоч краєзнавство в радянській школі певне місце має, та зате питання про заведення відповідних дисциплін чи хоч якогось практикума по наших педагогічних вищих школах — так і залишилося відкритим, а доповідна записка, яку Етнографічна Комісія У. А. Н. в цій справі свого часу подала до Держметодкому, — без ніяких наслідків. А тимчасом у празькому німецькому університеті, як те видко з цієї статті, народознавство заведено до курсу (S. 4). Взагалі рецензований журнал збирається замінити „Zeitschrift für österreichische Volkskunde", який раніше обслуговував потреби місцевого вивчення, але з р. 1920 втратив місцеве значіння, бо перетворився на „Wiener Zeitschrift für Volkskunde".

З окремих статтів у цьому числі маємо характеристику письменника Штіфтера (A. Stifter) „Adalbert Stifters Bauerntum" Dr. K. Essl'a (SS. 6—9). Це тільки початок; так само почато тільки друком статтю Dr. E. Jungwirth'a „Zur Psychologie der nordmährisch-schlesischen Hirtendichtung" (SS. 9—12). Автор починає з твердження, що всякій добі Ueberkultur властива мода на „пастуші" мотиви в літературі (Теокрит, Вергілій, Боккачо, Ameto, Тассо (Aminto) та Гваріні (Pastor fido), французька галантерійна „пастуша" поезія. Тимчасом у статті автор тільки побіжно поки-що торкнувся пастушого побуту. Дальша стаття „Der säugende Finger" (SS. 12—17) A. Wesselsk'ого присвячена тій групі казок про заснулих у чарівному сні, де з'являється дитина, яка замість грудей ссе палець. Мотив цей дуже давній; його можна прослідкувати до 14 в. Автор наводить світові паралелі. „Ein Beispiel volkskundlicher Flurnamenforschung" Dr. E. Schwarz'a (SS. 17—19) має на увазі етимологічні домисли. I. Blau подав „Die westböhmischen Bettfedernhändler und ihre Geheimsprache" (SS. 20—23) — статтю з невеличким (близько 45 слів) словничком потайної мови цих промисловців, здебільшого — жидів. Серед тих слів ми знайдемо відомі у нас з жидівського жаргону вислови, як от goja = Nichtjude. а звідси і Gojarän = Christin; meschuge = місцеве мишігін. До статті додано коротеньку бібліографію. Питання про розвиток німецької нації в Карпатах обговорюється в дальшій статті Dr. E. Winter'a,

приват-доцента соціології на німецькому університеті в Празі. Редакторові часописа окрім уступної статті ще належить огляд „Die Volkskunde bei den Tschechen und Slowaken" (SS. 26—29); поки-що видрукувано початок. Цікава замітка Dr. F. Repp'a „Der Affenzins" (SS. 29—32). Мова тут іде про своєрідний податок, який повинні були сплачувати мешканці села Hejna в Böhmerwald'i. Місцеві перекази про цей податок, по чеському „opičný úrok" зводяться до того, що завів його був пан, у якого селяни вбили дорогу заморську малпу, вважаючи її за диявола. Такі легенди автор уважає за етіологічні перекази; його власна думка, — що тут маємо в основі плутанину, а пізніше — і неправильний переклад двох різних термінів opice (Affe) та opeku — opečné, що й призвело до витвору такої легенди. Податок на право пекти хліб, Brotzins перевернувся на Affenzins, що пояснює подібність звуків у словах opice та opeku — opečné.

Окрім саттів є маленькі нотатки, зібрані у відділі „Kleine Mitteilungen" (SS. 32—37). Поміж них треба згадати відомості про заробітну платню наймитам у південному Böhmerwald'i та невеличку збірку замовлянь (6). Досить цікава замітка „Altes und Neues zur Volksetymologie" (SS. 35—36). Тут Dr. R. Kubitschek між иншим подає курйозні приклади тлумачень модних за наших часів скорочень слів: скорочену назву Південно-Славії — S. H. S. тлумачать як „Sie hassen sich". Підчас імперіялістичної війни салдати скорочення A. O. K. (Armee - Ober - Kommando) читали так: „Alles ohne Kopf", a K. u. K. (Kaiserliche und Königliche) — „Kann unmöglich klappen", скорочення M. A. V. на угорських залізницях перекладали як „Mein armes Vaterland".

Зрештою маємо інструкцію-заклик до збирання фольклорного та етнографічного матеріялу та запитання. В бібліографічному огляді звертають на себе увагу видання, призначені спеціяльно для школи (окремий розділ бібліографічний: „Schule und Volkskunde") — напр. „Deutsche Volkskunde, insbesondere zum Gebrauch der Volksschullehrer", 1926. Ці видання ще раз настійно нагадують нам, що час уже й пора дати подібні підручники для наших шкіл.

Важко судити по першому числу „Sudetendeutsche Zeitschrift für Volkskunde" — оскільки він здійснить поставлені завдання. Це покажуть майбутні числа часопису. Тимчасом можна сподіватися, що потреби місцевого вивчення, на які редакція орієнтується, він завдоволить, особливо, коли обіцянка — уникати будь-яких політичних тенденцій — не пусті слова.

Володимир Білий.

Академия Наук СССР. Труды Комиссии по изучению племенного состава населения СССР и сопредельных стран.

12. *Д. А. Золотарев.* Этнический состав населения сев.-зап. области и Карельской АССР. 1926. 1—117. С 54 цифровыми таблицами и тремя этнографическими картами.

13. Список народностей СССР, составленный под редакцией *И. И. Зарубина.* 1927. 1—50.

14. Материалы для библиографии по антропологии и этнографии Казакстана и среднеазиатских республик составлена *Е. А. Вознесенской и А. Б. Пиотровским.* 1927. I—XII, 1—249.

Протягом двох останніх років праця комісії для виучування племінного складу людности нашого союзу в Р. А. Н. позначилася трьома, що вгорі зазначені, виданнями (крім тих, що за них ми згадували були вже, Етногр. Вісник, кн. 6). У першому з них Д. Золотарьов з властивою йому обґрунтованістю й вичерпливістю подає, спираючись на дані перепису 1897 р. і звідомлень 1920 р., відомості про склад людности: 1) Мурманської губ., 2) Карельської АССР і, нарешті, 3) тої південно-західньої країни, до якої увійшли губ — Ленінградська, Новгородська, Череповецька й Псковська. За цими

трьома ділянками й складено три мапи, і треба сказати, складено мало не бездоганно. У передмові до видання автор говорить про окремі етнічні елементи, що увіходять до складу людности; він спиняє увагу на карелах, естах, лопарях, зирянах, самоїдах, латишах, литовцях та ин., подаючи деякі історичні вказівки й покликуючись на акад. Кеппена, якого пам'яті присвячує цю книжку. Спеціяльну увагу присвячено племенам слов'янським, що тут живуть. Цікаво зазначити, що до руського плім'я зараховано українців, тимчасом як про білорусів (стор. 19) йде окремо мова і окремо-ж про великорусів.

Склад етнічний подається у двох розрізах: племінному і територіяльному, і ця спроба являє зразкове виконання основних завдань Інструкції (кн. 2), — виконання тим цінніше, що людність цих районів і зокрема в деяких кутках сливе не зачеплено дослідом. Наше бажання, щоб українській людності було присвячено в майбутніх дослідах належну увагу, бо хоч її тут і не гурт, але для об'єктивности її варт при обрахункові також виділяти окремо, як німців (стор. 65) і жидів (там-же), показуючи точно її кількість. Не шкодило-б, а навпаки було-б дуже корисно в огляді „наиболее важных источников" подавати до них критичні завваження.

Друга розвідка — „Список народностей" — перша цікава й найпотрібніша спроба огляду національностей. Не викликаючи закиду з боку класифікації, праця, яка не використала даних перепису 1926 р., що повинен був становити основне що-до кількости людности джерело, не може тепер претендувати на особливе значіння. Список людности подано за окремими мовними класифікаціями племін з зазначенням територій, кількости людности, мови, релігії, зайнять. Додано також покажчика етнічних термінів. Етнографічні характеристики народностей такі обмежені, що не випадало-б для поважного академічного видання. Тому чи не краще було-б почекати з цим, аж доки буде зібрано досить матеріялу. Що-до українців, то аж ніяк не слід говорити про 80%, як найвищу кількість української людности на Полтавщині, коли в статті Русова на підставі перепису 1897 р. зазначено 93% (Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ, т. II, 1916, стор. 386—387). Очевидячки, фахівці, що подавали звідомлення, не звернули увагу ані на працю Русова, ані на обчислення, пороблені при мапі укр. людности, яку видано у Відні р. 1920, ні на матеріяли, що містяться в Ст. Рудницького — в його відомій праці „Основи землезнання України", Прага 1923. Літографовано, як рукопис т. I, 1—199, II, 201—525. Коли такі неточні відомості й про инші племена, то така книжка не тільки не принесе користи, але запровадить таку шкоду, що її не можна буде швидко викоренити.

Третє — „Материалы для библиографии Казакстана и средне-азиат. республик — подає: 1) передмову, 2) список скорочень, 3) сами матеріяли, що розподілено на 25 ділянок, з них перша — „О б щ и й о т д е л", остання — „Д о п о л н е н и я", а инші 23 — присвячено окремим племенам і 4) „список народностей, племенных и родовых делений, упомянутых в аннотациях общего отдела". Не можна не погодитися, що покажчик цей, як зазначено в передмові, треба вважати „первым наброском, который в дальнейшем подлежит многим усовершенствованиям" (стор. II). Проте, як зважити те, що потреба в такому покажчикові надто велика, то справді не можна не вітати щиро цієї книжки, якої цінність ще більша через те, що використано літературу, яка вийшла до 1-го січня 1926 р. Праці, які вміщено, супроводяться коротеньким змістом, а подекуди і вказівками на рецензії, подані з приводу тої чи иншої праці. Проти класифікаційного принципу заперечувати не можна, але що-до удосконалень, яких вимагає „наброcок", випадає побажати більшої читкости що-до тубільних племін: слід не сполучувати (як, прим., турків з узбеками) в розгляді, а відокремлювати. Окремого завваження потрібує розділ — „русское старожильческое население" (ст. 232) тим, що про українців (у старій номенклатурі — „малорусів") ми тут не маємо згадки. Годі вже користатись з старих поглядів, треба висунути до здійснення в наукових дослідах те, що стало фактично подією самого життя: існування України є факт, і на це треба вважати.

В'ячеслав Камінський.

Известия Краеведческого Института изучения южно-волжской области при Саратовском Государственном университете. Саратов, т. I, 1926, 1—192; т. II, 1927, 1—270.

Краєзнавчий Інститут при Саратівському Державнім університеті, поставивши за своє основне завдання виучувати південну частину Поволжя з природньо-історичного, економічного та й культурно-історичного погляду й заходившись виконувати це завдання ще р. 1925, у червні р. 1926 видає перший том „Известий", а р. 1927 — другий том. Як довідуємось з першого тому, працю Інституту розподілено за трьома секціями, що вгорі зазначено. Культурно-історична секція, що на її праці ми маємо спинити особливу увагу, ставить завдання — виучувати: а) історію „колонизации Поволжья", б) матеріяли з історії археології та етнографії мордви, в) господарчий побут Поволжя в XVIII—XIX в. і г) бібліографічні праці по Астраханському й Уральському краю (стор. 189). Перший том, це завдання виконуючи, подає три статті, а саме: Гераклітова А. А. доц. „Саратовская мордва" (до истории колонизации в Саратовском крае) (стор. 135—157) і проф. Медведева Б. Х. „Сравнительная оплата труда в малоземельных крестьянских хозяйствах" (стор. 157—187); та проф. Рикова П. С. „Археологические раскопки и разведки в Нижнем Поволжье и Уральском крае летом 1925 г." (стор. 87—135). Другий том. Передовсім статті Гераклітова А. А. (Мордовский „беляк", „мордовские должностныя лица", „мордовские зимницы", „Кирдановская мордва" и „Раздача мордвы" „по жребию" боярам „для крещения" (стор. 101—137) викривають й освітлюють цікаві й маловідомі явища місцевого побуту; студіюючи архівний матеріял що-до далекої минувшини, автор цих невеликих етюдів досить ґрунтовно встановлює цікаві моменти що-до економічного побуту, колонізації мордви і т. и. Економічним питанням переважно присвячено статті: проф. Б. Х. Медведева (Влияние численности и различного трудового состава семьи на организацию хозяйства, стор. 243—261, і Под'япольської Ол. (О поместном землевладении и колонизации в районе Аткарского у., стор. 143—215). Стаття проф. Рикова П. С. (К вопросу о культурах бронзовой эпохи в Нижнем Поволжье, ст. 77—101) дає спробу висвітлити процес поступінного розвитку так зв. „Хвалынской" культуры, а ст. Чернова С. (Семья Чернышевских, ст. 215—243) подає цінні матеріяли до життєпису М. Г. Чернишевського і до побуту духівництва. Що-ж до переважної більшости розвідок, то вони торкаються питань природничих у широкому розумінні цього слова (гідрології, флори, фавни края — і окремих найцікавіших питань в різних галузях природознавства). Не бачимо ми, на превеликий жаль, розвідок з етнографії та фольклору; питання матеріяльної культури торкається в своїх розвідках проф. Риков П. С. тільки побіжно. Очевидячки, ці галузі поки що не висовуються, як навіть другорядної ваги завдання: Краткий обзор деятельности Института (том II, стор. 265—267) за це свідчить. Ми не можемо ставити це на карб Інститутові, в якого мабуть не було до цього певної спромоги, але-ж нехтувати цю галузь у дослідах наступних було-б злочинством, тим більш, що промисловість, виробництво й господарство увіходять значною частиною у дослідницьку працю Інституту, і тому досліди усіх їх було-б не вичерпано цілком, коли-б їх обминати, досліджуючи риси місцевого фольклору та етнографії.

В'ячеслав Камінський.

Известия Крымского Педагогического Института им. М. В. Фрунзе. Кн. I. Симферополь. 1927, стор. 1—152.

Книжка перша „Известий" містить низку розвідок переважно з поля математики. Що до місцевої етнографії, то тут маємо тільки одну статтю Османа Акчокракли: „Татарські тамги в Криму". Стаття ця, до якої додано малюнки тамг, подає звістки про походження тамг, про різні випадки їх уживання, про легенди, що існують за них, і ви-

словлює думку про їх стародавність. Що-до краєзнавчої праці, то оскільки за це можна говорити на підставі І кн. „Известий", вона перебуває в стадії початкової організації, і студентство Інституту до цього тільки підходить. Тому немає ні вироблених для місцевих умов певних планів, ані програм чи що.

В'ячеслав Камінський.

Известия Таврического Общества истории, археологии и этнографии (бывш. Таврической Ученой Архивной Комиссии). Т. I (58). Под редакцией Секретаря об-ва Н. Л. Эрнста. Симферополь. 1927. I—VIII; 1—207.

Тимчасом як у Таврійському Педтехнікумові, як ми були зазначили на підставі його видань, краєзнавча праця має випадковий і не цілком систематичний характер, а молодь цієї вищої школи ще й не втягнено до краєзнавчої праці, існує в Криму Т-во історії, археології та етнографії, що відродилося з колишньої вченої Архівної Комісії, яка вже видала була протягом свого існування 57 томів праць. 58-й том (перший том відновленого Т-ва), свідчить про наслідки праці цього наново зорганізованого Т-ва. Цей том, виданий з нагоди 40-річчя існування колишнього Т-ва (1887—1927), присвячено довголітньому керівникові праць та голові колишньої вченої Архівної Комісії А. І. Маркевичеві з нагоди 50-річчя його наукової діяльности та 70-річчя його народин. Головні питання, на яких зосереджено увагу, це питання місцевої історії, археології та мистецтва; поміж них зазначимо найвидатніші, а саме: проф. Д. В. Айналова — „Живопись Бахчисарайского дворца" (1—5); акад. В. В. Бартольда — „Отец Едигея" (18—24); акад. Н. Я. Марра — „К вопросу о топонимике Крыма" (115—118); профес. Варнеке Б. В. — „Театры в греческих колониях северного побережья Черного моря" (28—29); проф. Г. В. Вернадского — „Памятники искусства и старины средневекового Пелопоннеса" (29—33); проф. Н. И. Новосадского — „К вопросу о композиции первой книги Геродота (122—126). Питанням місцевої археології присвячено статті професорів К. Є. Гриневича, А. А. Спіцина (Татарские курганы), Уссейн-Боданинського (Татарские мавзолеи). Чимало уваги присвячено дослідам місцевих написів в статтях Османа Акчокракли, Ю. Ю. Марти, Якуба Кемаля й инш. Що-до місцевого побуту та фольклору, то й йому приділено місце, правда невелике, в статтях: 1) акад. І. Ю. Крачковського („Песнь арабского солдата" і додаток до неї). 2) С. Б. Ефетова і В. І. Филоненка (Песни крымских татар). 3) Чепурної П. Я. і Ельяшевича Б. (181—195) (Караимские брачные договоры — шетары). У статті акад. Крачковського, за паперами відомого мандрівника А. Н. Муравйова, що переховується в нас у Київі у В. Б. У., опубліковано пісню арабського салдата про події 1816—18 років. До цього суто-народнього твору акад. Крачковський подає порівняльні відомості з франц. джерел — Henry Borcleaux — Voyageurs d'Orient, 1926. „Песни крымских татар" — подають текст та переклад пісень із збірки ногайсько-татарських пісень кримських мусулман, „собранных по всей местности Крыма А. Мурасовым в 1903 — 1910 годах"; пісні розподілено за такими ділянками: а) переселенческие, б) исторические и бытовые, в) любовные, г) рисалэ (пророцтво) і д) свадебные". Додаються примітки що-до змісту та вказано подекуди й варіянти; зазначено також, де, коли й що після видання збірника відповідних пісень з нього було надруковано. Цікаві та своєрідні риси місцевого побуту, що тут змальовуються, доповнює стаття про „шетари" — шлюбні угоди, які стосуються до половини XVIII ст.; аналіза змісту цих шетарів доводить наявність загально-караїмської форми шлюбного звичаєвого права, що її вперше записано ще р. 1490.

В'ячеслав Камінський.

Бурят-Монгольское Научное Общество имени Доржи Банзарова. *„Бурятиеведение“*. Верхнеудинск. № 2. 1926. 1—46; № 3—4. 1927. 1—156 (5 фотографий, 1 плак. и 8 таблиц с рисунками).

„Бурят-Монгольское Научное Общество“, що вже р. 1924 розгорнуло свою багатобічну, плідну та й широку краєзнавчу роботу в м. Верхнеудинському, провадячи її спочатку по двох секціях — фізично-географічній та історично-етнологічній, до яких долучено ще й економічну, у р. 1926 видало друге число свого видання, а р. 1927 — 3-4 число. Не вважаючи на ту віддаленість, що відокремлює „Об-во“ від нас, ми подибуємо багато спільного в праці Т-ва, зосібна в праці історично-етнологічної секції. Число друге подає статті: а) Баторова П. П. Материалы по вопросу о происхождении бурятских племен (ст. 3—6), б) А. Попова: 1) Поездка к „семейским“ Забайкалья (этнографический очерк) (ст. 16—19), 2) Краткий очерк об этнографической работе среди „семейских“ Забайкалья в 1925 году (ст. 22—23) і, нарешті, інструкції та програми й поміж останніх — Н. Хороших, Программа для собирания сведений об одежде и обуви бурят (ст. 43—46). Не можна не спинити уваги на „семейских“ — тоб-то старовірах, що за свої релігійні пересвідчення були переселені з Вітки до Сибіру ще року 1765, основне зайняття яких є хліборобство, почасти скотарство, а окрім того деякі кустарні промисли. У коротенькому інформаційному огляді подано пісні, і серед них частушки (150) за різними ділянками: „бытовая, юмористическая, партизанская, антирелигиозная“, а також загадки (66) и пословицы (7); крім того звернено увагу на сливе недосліджену дитячу етнографію (записано 65 ігор і пісень дитячих). Нарешті подано список літератури по „семейским“, з р. 1776 починаючи.

У числі 3—4 „Бурятиеведения“ подибуємо статті про орендні стосунки в Бурятії (Л. І. Воскобойникова), історичний нарис оформлення бурят-монгольської народности (Бородина). Разом з характеристикою місцевих діячів (Гомбоєва, Михно), це число містить цікаві й до цього часу невідомі матеріяли з народніх свят бурят-монголів (цагалган — новий рік, тайлаган — свято на честь шаманських богів), легенди за Джінґізхана, за Гененхутукту, за урянхайські та бурятські роди в Боханськім аймаку, про культ орла в північно-байкальських бурят („Изображения на скалах реки Лены в пределах Якутского округа“). Видатне місце належить низці програм; поміж ними випадає поставити на першому місці: „Краткую программу по этнографии“ проф. Л. Я. Штернберга (ст. 122—139), а за нею: 1) „Программу для собирания произведений народной словесности“ і 2) „Местный словарь бытовых названий“. Програма проф. Л. Я. Штернберга разом з загальноетнографічними ділянками містить і такі ділянки, що пристосовані до місцевого побуту (культ, шаман, шаманское облачение). Цікава докладна та систематична схема краєзнавчої праці в Бурят-Монгольській АССР.

Не можна сказати, щоб статті, за винятком програм, були-б докладні і подавали цілком вичерпливі з боку описового дослідження певного явища дані. Цікавий фольклорний матеріял, що його маємо тут, надто уривчастий і варт було-б звернути увагу, щоб в наступних виданнях цю хибу було усунено.

В'ячеслав Камінський.

Северно-Кавказский Краевой Горский Научно-Исследовательский Институт. Бюллетень. Периодический орган. № 1, июнь 1927. Ростов на Дону, стр. 1—60. №№ 2—4, июль—сентябрь 1927, стр. 1—86.

Часопис, що почав існувати допіру з минулого року, у двох перших випусках подав докази широкої та різноманітної краєзнавчої праці, що розгорнулася й обіцяє давати щоразу де-далі ширші наслідки що-до виучування місцевої людности, природи й краю. Часопис складається з трьох частин: перша — краєзнавча, друга — бібліографічна і третя — інформаційна. За основний відділ править частина перша; статті цієї ча-

стини в першому випускові мають переважно організаційний характер, намічають план, малюють перспективи. Поміж них визначається значно й вигідно стаття А. Н. Дячкова-Тарасова — цього знавця краю, що подав стислі підсумки роботи й дослідів у минулому, а разом з тим і план на майбутнє. У другому (2—4) випускові ми вже подибуємо спроби розвідок, що серед них для нас цікаві дві: проф. А. А. Алексеева: „Автономные области, как форма содружества народов на северном Кавказе" (стор. 5—14) і профес. А. Ладиженського: „Обычное семейное право черкесов" (стор. 30—34). Тимчасом як перша з них, виходячи з засад національної політики Радвлади на Кавказі і розглядаючи у напрямку двох моментів — політичного й економічного, подав обґрунтовану розвідку про становище і втішні перспективи, друга справляє инше враження. Подаючи стислу спробу історії виучувань черкесів взагалі і зокрема їхнього звичаєвого права, автор, хоч і правник, не намічає читко й виразно основних рис звичаєвого родинного права, і бібліографія, що її він подає, справляє враження спішности й необґрунтованости, а в кожному разі завдовольнити не може середнього читача, а тим менше фахівця. У краєзнавчій праці Інституту переважну вагу надається антропології, археології й виучуванню природи й економіки краю. Значно меншу — етнографії і жадної — фольклорові. Тим-то ми, побажавши успіху часописові, звертаємо увагу на це й сподіваємось, що в своїй праці Інститут приділить певне місце й цим галузям в дослідах краю.

В'ячеслав Камінський.

Известия О-ва обследования и изучения Азербайджана. № 4. Баку. 1927, стор. 1—249.

„Известия", що почали виходити в світ з р. 1923, встигли за цей час з'явитись в чотирьох числах часопису, які свідчать про те, що справу місцевого краєзнавства поставлено міцно. Обминаючи питання організації, не можна не згадати за такі праці, що їх уміщено в перших трьох книжках „Известий", як проф. Л. И. Жиркова — Языки Дагестана и их изучение; И. И. Мещанинова — Основные начала яфетидологии; проф. Б. Чобан-Заде — Сообщение о кумыкском наречии (кн. № 1) і проф. Самойловича А. И. — а) Кавказ и турецкий мир (№ 2), б) Литовские татары и арабский алфавит; Н. Н. Поппе — К вопросу об отношении алтайских языков к уральским (№ 3). Як бачимо, мало досліджена галузь місцевого мовознавства вже має видатні розвідки. Зачеплено так само в дослідах-розвідках і місцеву літературу (в ст. М. Чаринова), природу, історію, археологію та мистецтво (проф. В. М. Зуммер — Современные кубанские ковры; Є. Ю. Спаская — Старо-крымские узоры). Що-до місцевого фольклору, то тільки в 4-ій книжці маємо дві властиво кажучи статті: А. Субханвердиханова — „Перечень и краткое изложение материалов по фольклору народов Азербайджана и прилегающих стран, из наследия Л. Г. Лопатинского" (стор. 223—242) і А. П. Фитуни — „История народных легенд о кладе Александра Македонского в Ширване" (185—210). З галузи матеріяльної культури звертає увагу стаття Д. Шарифова — „Крестьянская усадьба 3 и 4-го районов Нухинского уезда" (64—74). Що-до фольклорного матеріялу, що його зібрав видатний кавказознавець Л. Г. Лопатинський (матеріял той придбано у його вдови), то опис цих матеріялів становить по-над 100 нумерів. Переважну кількість за описом становлять казки та легенди (аж до 80); далі йдуть пісні, биліни, перекази й повір'я. Що-до племін, серед яких цей матеріял було зібрано, то на першому місці що-до кількости стоять азербайджанські тюрки; далі йдуть курди, інгуші, чеченці, черкеси, ногайці, трухмени, карачаєвці (стор. 225—230). Надруковано тільки частину матеріялу; продовження обіцяє редакція подати в наступних числах. Проте й те, що подано, не являючи всюди рівноцінного матеріялу, сприятиме крім пожвавлення місцевих виучувань також і поширенню того ґрунту, що дозволить поглибити до можливої вичерпливости досліди над питанням про обопільні взаємини народів, про мандрівні сюжети і зокрема досліди що-до казки та її еволюції. Цікаву генезу легенд з змістом про Оле-

ксандра Македонського являє стаття Фітуні, а стаття Шаріфова подає надзвичайно докладний опис селянської садиби, ілюструючи його малюнками. Сумлінні описи являють ту скарбницю, яка допоможе перейти до суто-наукових дослідів шляхом порівнянь та узагальнень. Варт було-б звернути більшу увагу на фольклор і присвятити хоч деяку увагу людності не тубільній, а так званим нацменшостям і саме тим, що тут оселилися й не мають національного та мовного звязку з місцевою людністю.

В'ячеслав Камінський.

Общество изучения Сибири и ее производительных сил. Первый Сибирский краевой научно-исследовательский съезд. Том І-й. Протоколы и резолюции. Новосибирск. 1927. I—III; 1—272. I—X.

Перша та невдала спроба об'єднати наукові сили Сибіру сталася ще року 1919, коли у м. Томську відбувся З'їзд для організації Інституту для дослідів над Сибіром. Слідом за цим відбулися краєзнавчі конференції — р. 1924 у Семипалатинську, Барнаулі, Красноярську; р. 1925: з'їзд краєзнавчий в Іркутському та краєзнавча конференція в Омську. Тимчасом усе-ж не було осягнено належної координованости у найважливіших питаннях практичного характеру, надто з того часу, як було виголошено лозунг широкої індустріялізації Сибіру. За цими міркуваннями визнано було за необхідне скликати з'їзд, що відбувсь у Новосибірському наприкінці р. 1926 (15—21 грудня). З'їзд виявив надзвичайну продукційність праці. Для ілюстрації, не торкаючись инших секцій, ми вважаємо за потрібне спинити увагу на праці Секції: „Человек“ та „Музейно-архивная“. До першої з них подано доповіді: а) Особенности населения Сибири перед лицом ее индустриализации — проф. Н. Д. Бушмакина; б) Роль и место фольклора в краеведческом изучении — проф. М. К. Азадовского; в) Очередные задачи исторического изучения Сибири — проф. С. В. Бахрушина; г) Обычное право туземных племен — Д. Е. Лаппо; е) Задачи дальнейшего изучения туземцев — проф. Б. Э. Петри; ж) Задачи изучения искусства сибирских туземных племен. Що ж до другої, то музейній справі присвячено було кілька доповідів — М. А. Кравкова, В. Д. Вегмана й Ф. К. Маклашиной; також кілька доповідів присвячено справі археології і окремо питанню охорони та виучуванню пам'яток мистецтва. Безумовно, що в поставі питань ще не почувається сталої організаційної бази, коли напр. за фольклор, що тісно в'яжеться з усіма сторонами побуту, ми маємо одну-однісіньку доповідь.

Не спиняючи уваги на докладному розгляді окремих питань, тим більш, що близькі для нас розглядувано на сторінках нашого часопису (Місце фольклору в краєзнавстві, Етногр. Вісн., кн. I, 1925, стор. 12—21), ми повинні відзначити З'їзд, як подію величезної ваги та значіння, як першу влучну спробу до об'єднання та координування науково-дослідчої праці на такій широкій простороні як Сибір, а разом з тим першу спробу сполучити досягнення чистої науки з практичними вимогами культурно-господарчого життя краю.

В'ячеслав Камінський.

К. Г. Червяк. *Шляхта околишня на Коростенщині.* Коростень 1928, in 8, 20 стор.

Ця невеличка брошура молодого вченого етнографа має значну наукову вагу. Автор, цікавлячись побутом людности на Коростенщині, описує минуле „шляхти околишньої“, яка помітно відрізняється від свого селянського оточення. Це робиться на підставі авторитетних історичних свідоцтв. Далі описується сучасний побут „шляхти“, цих уламків давньої класи, тепер — а навіть вже перед революцією — значно декласованої й почасти злитої з селянством, від якого її відрізняють одначе певні риси побутові. Завдання

авторове полягав в тому, щоб накреслити історію занепаду цієї, колись міцної, класи боярської, на підставі здобутків дослідження матеріяльної культури — здається мені сливе цілком новиною в нашій науковій етнографічній літературі. Звідси — зрозуміла й наукова вартість цієї невеличкої брошури, де крім згаданого вище начерку історії „шляхти", знаходимо описання хати, одежі і т. ин., а разом характеристику зайнять сучасних нащадків шляхти околишньої, напр. чумацтва, килимарства і т. г. Зібравши матеріяли до характеристики „статики" побуту шляхти, автор має намір накреслити — у майбутньому — теж його динаміку, але для цього потрібний великий додатковий матеріял. Тому було-б дуже бажано, щоб цю брошуру було широко розповсюджено поміж сільською інтелігенцією — вчителями та ин., — яка, збираючи за даною програмою потрібні відомості, допомогла-б К. Червякові в його праці, що має метою з'ясувати одно з найцікавіших наукових питаннів етнографії та соціології — про зріст та занепад певних шарів суспільства на Україні. З такого погляду ми повинні привітати перші кроки праці К. Червяка й подякувати директорові Коростенського Музею Козубовському, що він допоміг авторові брошури надрукувати її як видання Коростенського Музею.

Акад. Володимир Перетц.

Die folkloristische Arbeitsmethode begründet von Julius Krohn *und weitergeführt von nordischen Forschern erläutert von Kaarle Krohn.* Oslo, 1926, in 8⁰, S. 6 + 167 + 1 (Instituttet for Sammenlignende Kulturforsking, serie B, V).

П'ятнацять років зминуло, відколи з'явилася перша поважна методологічна праця історично-географічної (так званої фінської) школи вивчення усної народньої творчости — A. Aarne, Leitfaden der vergleichenden Märchenforschung, 1913 (Folklore Fellows Communications, № 13). Відтоді північні дослідники дали науці цілу серію солідних монографій і статтів (тільки за роки 1917—1925 у серії FFC випущено 36 №№, див. Н. Андреев „FF Communications с 1917 года" в часоп. „Художественный фольклор", М. 1926, I). Низку праць до всього надруковано по-за серією. Природня річ, за 15 років, що протягом їх шерег дослідників інтенсивно послугувавсь однаковісінькими принципами, у школи призбиралося чимало практичного досвіду; отож, маємо нову методологічну працю, що базується на широкому матеріялі досліджень, з одного боку, і орієнтується на ширший, аніж казка, обсяг досліджуваних об'єктів з другого боку. Така є розвідка Kaarle Krohn'а.

K. Krohn'ова книга складається з 21-го розділу і починається, звичайно, з біографічних даних про фундатора школи Julius'а Krohn'а (розд. 1). У розділі 2-му автор спитується звузити обсяг фольклору, що його широко накреслив van Gennep (Le folklore, Paris, 1924) і Ch. S. Burne (Handbook of Folklore, London, 1914), такими межами: „Поле фольклористової праці охоплює народнє знання (Volkswissen), оскільки воно: 1) традиційне, 2) перероблене в фантазії і 3) суто-народнє" (стор. 25). Сюди автор застосовує тільки народню усну творчість. Вірування, обряди й мова ввіходять до фольклору тільки тією мірою, як вони відповідають зазначеним принципам. Матеріяльну етнографію й народню музику цілком вилучено з фольклору. У розділі 3 подано методичні вказівки, як вибирати й обмежувати завдання досліду. Рекомендується спочатку ширше ставити розшукування, щоб, передчасно звузивши матеріял, не довелося згодом повторювати переведені вже розшуки. У тому-ж таки розділі подано принципи, як розкладати виучуваний твір (головні частини, епізоди, пригоди, моменти, мотиви, важливі риси, подробиці). У розділі 4 виставлено головну засаду географічної школи — вимогу, щоб варіянтів у міжнародньому маштабі було як-найбільше. У розділі 5 зазначено первинний момент у впорядкуванні зібраних варіянтів, відокремлення усних варіянтів од літературних, а серед останніх — залежних від незалежних. Розділ 6. Далі літературні варіянти треба впорядковувати хронологічно, а усні — етнографічно й географічно; окрім того подано дрібні технічні поради, як це робити. У розділі 7 відзначено, що можна визначити

існування **нормальних** форм твору, які сходять до однієї **провідної** форми. У **розділі** 8 подано технічні вказівки для аналітичної роботи. У **розділі** 9 на різних жанрах усної творчости вивчено закони забуття, що порушують первісний текст. У **розділі** 10 сказано про випадки, коли текст занадто розростається. **Розділ** 11 — про закони перетворення (акліматизація, архаїзація, псування) і про ті чинники, що їх викликають. У **розділі** 12 подано критерій, що ним слід керуватися, визначаючи старшинство або первісність окремих рис твору (численність записів із чим більшої кількости місць, напрям поширення, давні літературні варіянти). У **розділі** 13 підкреслено потребу вважати й на загальні епічні закони (єдність дії, концентрація, пластичність, логіка) та на спеціяльні закони народньої творчости: схематизація, повторення, прямолінійність (Einsträngigkeit), на закони постійности зачину й кінцівки, на наочність змісту (die Uebersichtlichkeit des Inhalts), сценічного подвоєння й потроєння з градаційним змаганням чи без нього (mit oder ohne Achtergewicht). У **розділі** 14 обстоюється вимога, щоб повсякчас була можливість реконструювати Grundform навіть у подробицях. У **розділі** 15 — як реконструювати, користуючись тотожністю (Identität) найпростіших комплексів. У **розділі** 16 — полеміка з теорією полігенези; одзначено, що існували історично певні струмені руху усної творчости (з Індії, із Середньовічного Заходу Европи, з Балкан). У **розділі** 17 показано, як визначити напрямок руху усних творів (дані мовних діялектизмів, назва місцевостей, власні ймення й речові дані змісту). У **розділі** 18, слідом за проф. В. Андерсоном, подано теорію про те, що народня творчість поширюється хвилями, замість теорії родовідного дерева. **Розділ** 19 — поради, як датувати твори. **Розділ** 20 — про підвалини даного переказу, про його джерела і **Розділ** 21 кінцевий — закликає вчених бути стійкими в цьому русі фольклорної науки від філософування до реальної дрібної роботи над фактичним матеріялом.

Безперечна позитивна вага K. Krohn'ової книги в тому, що вона подає методологічні підсумки робіт своєї школи. А втім, треба завважити, що в книзі надзвичайно яскраво позначилися і всі хиби цієї школи.

По-перше, автор не криється, що перед історично-географічними дослідами стоять не аби-які труднощі (в питаннях поновлення праформ, у розумінні рухливости морфологічного складу творів усної словесности, у пристосуванні їх до місця й часу) й оці труднощі та вагання запроваджує як застереження, виправдуючи відносність наукових досягнень (напр., стор. 98, 117, 131, 142). З того-ж-таки погляду варто уваги й те, що після завзятої полеміки цілого шерегу вчених з Ж. Бедьє (P. Renaud, Ch. M. des Grandes, I. Jacobs, W. Cloëtta, K. Euling, v. d. Leyen і инш.) K. Krohn береться до нової полеміки (розд. 16).

По-друге, надзвичайно характерно, що Krohn у своїй Arbeitsmethode зупинивсь тільки на методології історичного обслідування матеріялу й навіть не торкнувсь питаннів морфології, поетики, тоб-то зовсім не порушив теоретичних проблем фольклорного студіювання. В цьому звуженні завданнів фольклористичних студій полягає, з одного боку, до деякої міри навіть сильна сторона самої історично-географічної школи (вона порівнюючи вільна від скепсису та методологічних непевностей сучасности), але з другого боку і її хиткість, бо школа минає головні мистецтвознавчі проблеми фольклору — проблеми художнього й соціологічного порядку.

О. І. Нікіфоров.

Sven Liljeblad. *Die Tobiasgeschichte und andere Märchen mit toten Helfern. Lund.* 1927. S. 265 in 8⁰. (З додатком 5-ох мап).

Докторська дисертація шведського вченого Sven Liljeblad'а дуже цікава для тих, що вивчають казку. Тимчасом як історично-географічна школа вивчення казки, здавалося, закріпила свої методологічні позиції і блискучими монографіями, як от праці A. Aarne і W. Anderson'а і методологічними vademecum — працями A. Aarne і K. Krohn'а, тимчасом як Liljeblad'ів навчитель Dr. C. W. von Sydow править за одного з співредакторів

органа школи — F. F. Communications, — з-поміж північних-же дослідників виходить книга, що очевидячки не може знайти собі місце у FFC, бо вона наважується сумніватися, чи правильна метода школи, ба навіть закинути їй національний гонор (in einem gut Teil nationaler Eitelkeit, S. 9). Книга S. Liljeblad'а складається з передмови й двох частин. У передмові автор викладає своє методологічне credo. Тепер Бенфей безнадійно перестарів, а тимчасом вивчення народньої казки спирається на Бенфея й досі. „Припущення Бенфея, а надто його наступників, що казки переходять через мовні межі в літературній формі, або фінів, що вони мандрують із уст до вуст, по суті — те-ж самісіньке. Це все-ж-таки перехід з однієї мовної царини до иншої, до цього прагнуть. Коли дослідники спитуються з'ясувати появу певної казки на всьому індоевропейському обширі самим переходом її з Індії до Европи або навпаки, то не можна вважати, що цим досить з'ясовано відміни її в різних народів. Як далі буде показано, жидівська казка про Товію, ірландська казка про „наречену потвори", російська про „дівчину-змію" й німецька про „затанцьовані черевики" попервах є та сама історія. Але жадного з цих типів не можна вважати ні за давніший від инших, ані за їхній прототип. Отож плідний буде висновок, що теорія запозичення як у фінів, так і німецьких бенфеїстів базується на національних помилках, — у перших на чималій частці національного гонору, а в останніх — на німецькій кабінетності" (стор. 8—9).

Всупереч обом школам сам Liljeblad висуває теорію свого навчителя von Sydow'а, що за нею чудесна казка є праіндоевропейська з походження. Ця теорія подає авторові надію, вивчаючи казки порівняльною методою лінгвістики, реконструювати закони особливої „етимології" народніх казок. Автор гадає, що варіяції казкового матеріялу так само, як граматичні й фонетичні ухили мовного матеріялу, виявлять таку закономірність, що можна буде зазначити межі між обширами традицій (Ueberlieferungsgebiete), на яких трапиться той самий казковий тип, але все-ж-таки належно змінений відповідно до різних територій (стор. 11). Отакі особливі відміни автор слідом за von Sydow'им називає ботанічним терміном екотипи (Oekotypen). Термін екотип у Liljeblad'а, очевидячки, має відтінок генетичного значіння, бо автор уживає ще поняття чинний тип (Handlungstyp) казки, що являє собою частковішу основу казки, її головний мотив (або комплекс), незмінний по всіх варіянтах типу.

Зрештою, „поруч з цими стереотипними мотивами, що надають казці її Handlungstypen, трапляється багато рухливих мотивів, які з'являються то в тому, то в тому типі й застосовуються в різних випадках з різною метою. Мертвий помічник і є такий мандрівний мотив, що подибується більше-менше серед десятьох різноманітних Handlungstypen" (стор. 13 - 14).

Друга ідея, що автор поклав за основу книги, — це гіпотеза про виразну різницю між казковою творчістю европейців і семітів. Потвердження гіпотези автор бачить так само на прикладі казок про мерця, героєвого помічника.

Ґете вважав, що казки — випадкові образи вільної гри фантазії. З цим автор погоджується, але нічого вільного в цій фантазії не вбачає. „Нема літературного чи народнього виду творчости з отакими суворими законами, як індоевропейська чудовна казка. Але пізнати ці закони можна не виучуючи ті шляхи, якими мандрували казки, надто коли казка, відповідно до теорії, що її ми поклали за основу цієї праці, є не продукт творчости, запозиченої від инших народів, а спадщина спільної праепохи. Ці закони ми можемо шукати здебільша в студіюванні варіяцій Handlungstypen, що визначаються здебільша в зсуванні мотивів екотипів казки. Казки про мертвого помічника з цього погляду цікаві тим, що вони дають приклади як чудовної казки з географічно обмеженими екотипами, так і новелістичної казки семітичного походження з культурним поширенням в Европі" (стор. 15).

Liljeblad'ів вступ надзвичайно цікавий і своїм критичним боком і модернізованим поворотом до праіндоевропейської теорії і особливо в методологічній пропозиції студіювати казкові типи методами порівняльної лінгвістики. Казкознавець неодмінно повинен розпізнавати екотипи, Handlungstypen і мандрівні мотиви. Хиба вступу до книги є те, що вся теорія, звідки з'явилася казка, все-ж-таки апріорна і з цього погляду поки гіпотетична.

В одній з приміток на стор. 215 автор слушно завважує, що „жаден учений і досі поважно не заходжувавсь коло проблеми, як побудовано народню казку“. Тільки висвітливши цю проблему, можна порозвязувати генетичні та історичні питання в казкознавстві. Тим-то й дальші розділи книги найбільшу вагу мають саме там, де автор спитується заглибитися хоча-б описово у побудову та рух окремих казкових мотивів і схем; але ці розділи хиткі й непевні, коли автор будь-що-будь воліє прив'язати певні факти до праіндоевропейської давнини.

Частина І „Мертвий помічник“ — підготова до 2-ї частини книги. Автор знає, що мотив мертвого помічника частенько трапляється в казці, але він повинен іще зрозуміти становище цього мотива в казках різноманітних типів. У 1-му розділі подано критичну історіографію, як виучувано даний мотив, зазначаючи, що даний мотив часто сполучується з казкою про „наречену потвори“ (Aarne 507). У 2-му розділі на підставі матеріялів „Anmerkungen“ I. Bolte і I. Polivka він установлює, що є шестеро казкових типів з мертвим помічником як сталим мотивом. До того декілька казок засвоюють цей мотив спорадично („Принцеса в труні“ — А. 307, „Іван-царевич і сірий вовк“ — А. 550, „Кіт у чоботях“ — А. 545, „Принцеса не може розвязати загадки“ — А. 581). Шість типів із сталим мотивом мертвого помічника автор позначає так: „вірний лицар“, „викуплена принцеса“, „принцеса в печері розбійників“, „наречена потвори“, „Асмодей“ і „дівчина-змія“. Автор наводить на кожен тип зразок тексту і радить рахувати їх під окремими нумерами, за каталогом Aarne, послідовно так: 508, 505 А., 506 В., 507 А., 507 В, 507 С. Типи відзначаються комплексами мотивів і специфічною для кожного провідною ідеєю (seine leitende Idee), що „більше-менше незалежна від мотиву помічника“ (с. 39). У 3-му розділі — бібліографічний перелік літературних варіянтів (16 №№) і усних (160) у різних народів. У 4-му розділі, на підставі даних варіянтів, послідовно розглянено ввесь список мотивів, що трапляються по всіх шістьох типах. Особливо цікавий розділ тим, що автор спитується вистежити коріння кожного мотиву в явищах примітивного народнього світогляду й побуту. Приміром, мотив — героїню пізнають з того, як вона тче — походить із Сходу; мотив пізнавання з персня в келіхові сягає до народніх вірувань, можливо, сексуального порядку; мотив самого мертвого помічника попервах аж ніяк не був казковий, а просто переказ (Zeugensage), що „десь потрапив до якоїсь народньої казки і в цьому новому застосуванні став таким доречним, аж незабаром, як народньо-казковий мотив, опинивсь у різноманітних казкових типах“ (с. 97). Розглянувши варіянтні одміни мотиву мертвого помічника, автор робить висновок, що за основну форму поширення, очевидячки, була одміна А, тоб-то тип „вірного лицаря“. Мотива, як розрубано наречену, що часто сполучується з мертвим помічником, запроваджено з казок типу „Вірний Іван“. Зрештою, у 5-му розділі автор робить ще загальнішу спробу класифікувати шість типів. Він поділяє їх на три групи змістом: а) середньовічний роман („вірний лицар“), б) російська казка про кинутого на морі („Über-Bord-Erzählungen“, „Принцеса викуплена“ і „Принцеса в печері розбійників“) і в) казка про наречену потвори („Асмодей-Товій“, „Наречена потвори“ і „Дівчина-змія“). Далі автор докладно аналізує казки про „кинутого на морі“, відзначає серед них мотиви східнього та західнього походження й робить такі висновки що-до цієї групи казок: „Середньовічні новелі про „принцесу в неволі“ являють собою недоладні копії арабських казок, проте виявляють також вплив народніх европейських форм (помічник у легенді про Миколу, пригода підчас мандрівки — там-же і у Hervis von Metz висока ціна за пряжу, що її тче героїня). Ці й собі повстали з того-ж-таки джерела, на підставі якого творили поети середньовіччя, але збагатились, що правда певною мірою й не так щасливо, на суто народній мотив про мерця-помічника. Обидві европейські казки „принцеса в неволі“ й „принцеса в печері розбійників“, проти арабських, цілком оригінальні, але що-до такої казки, як „Nûr-ed-Dîn und Marjam“, вони є екотипи. Мрець-помічник попереду пристав до (казки) „принцеса в неволі“ й приніс туди мотив про паювання з помічником. У (казці) „принцеса в печері розбійників“, яку треба вважати за пародію на „принцесу в неволі“, що повстала серед данців або голандських узбережних жителів, мотив помічника значно послаблений. Епізоди похорону тут так само, як і паювання, відкинуто“ (152—153).

Перша частина S. Liljeblad'ової книги, як будовою, так і дослідчими засобами, відрізняється від звичайних метод розробляти казки. Авторова мета — студії над груповим складом сюжетів і надто одного епізоду властивого всій групі, щоб з'ясувати становище, ролю, значіння й подекуди походження цього епізоду. Автор досяг мети, цього не можна не визнати: він довів, що „мрець-помічник" є один з рухливих і органічно не звязаних із жадним сюжетом морфологічних компонент казкового репертуару. Такою диверсією Liljeblad завдає помітного удару фінській теорії про обов'язкову приналежність типового для групи казок епізоду до якоїсь його праформи і через це до праказки. Є й деякі lapsus'и в 1-й частині книги. Наприклад розгляд окремих мотивів у розділі 4-му занадто ескізний, фактично не досить аргументований і тому над міру схематичний. На цьому втрачає довідна сила розділу. Трапляються в ньому й прямо сумнівні твердження, приміром, на сторінці 92 тільки через те, що з 24 варіянтів казки „принцеса в печері розбійників" 19 варіянтів мають за героя салдата, автор датує й саму редакцію XVII-м століттям, коли салдат був ніби-то дуже популярний герой у творчості.

Частина II Liljeblad'ової книги має заголовок: „Наречена потвори" й розглядає третю з вищезазначених груп казкових типів.

• У 1-му розділі подано зразки казок про „Наречену потвори", налічено їх сім типів і, по бібліографії про них, зазначено, що дослідники схилялися були до того, щоб уважати їх за спільний мотив, змінений через запозичення, і „ніхто не гадав, що оці типи можуть бути цілком самостійні, давні, що володіють однаковісінькими мотивами як нащадками прадавнини" (175). Оці сім споріднених казок автор розбиває географічно на дві групі. Одна група поширилася найбільше на Заході: A. Наречена потвори (Aarne 507 A), B. Затанцьовані черевики (Aarne 306), C. Дужа жінка (A. 508). Друга група — на Сході: D. Вірний Іван (A. 516), E. Асмодей — казка про Товію (A. 507 B), F. Дівчина-змія (A. 507 C) і G. Принцеса в труні (A. 307). Оці дві царини поширення збігаються з групами мов centum з одного боку і satem з другого. Кожна з сімох казок є екотип однієї й тієї самої основної форми, що бере початок з індоевропейської прадавнини, кожна відома на обмеженій мовній території і, коли переходить оці межі, то тільки в попсованій формі. Взагалі-ж „казки — колективні формування, що сягають до примітивних вірувань і примітивних звичаїв і яких не було складено в одному певному місці та за якийсь певний час" (183). Отож Liljeblad, як і фінська школа, визнає можливість праформи (Grundform, Prototypus, S. 182), але настоює, що праформу казки можна реконструювати тільки порівнюючи екотипи (а не просто поодинокі типи казки). Спеціяльний невеличкий розділ під заголовком „проблема екотипів" дає пояснення (стор. 178—182). Автор пише: „Ми не гадаємо застосовувати тут методи фінської школи. Ми повинні пам'ятати, що кожен окремий тип протягом свойого довгого розвитку так дуже змінював свій зміст, що просто порівнювати окремі типи одного з одним неможливо" (стор. 178). „Стародавні індоевропейські казки так оповито змістом примітивних уявлінь, що більш аніж у чому иншому відзеркалюють національні властивості кожного народу" (стор. 179). Тільки усунувши оці нарости часу, місцевости, плім'я, то-що, тоб-то студіюючи екотипи і порівнюючи здобуті таким студіюванням схематичні часткові основні форми підчас обліку загальних законів народньої творчости, можна відтворити й праіндоевропейський прототип.

У розділі 2-му „Принцеса й потвора" автор розглядає західньо-европейські екотипи, тоб-то вищеназвані типи A, B, C. Стисло проаналізувавши попереду такі казки, як змієборець (Aarne — 300), чудесне зачаття (Aarne — 303) та Кощей (Aarne — 302), автор твердить, що уявління про потвору, подібну до зображеної в них, „не виходить за межі кельтських і північних народніх вірувань" (стор. 192) і що аналіза варіянтів казки A типу про „Наречену потвори" дозволяє вважати цей тип за ірландсько-північний екотип. Тип B — „затанцьовані черевики" — німецький екотип. Тип C — „Дужа жінка" (= Брунгільда) — російський тип, але з домішкою північного, мабуть чи не скандинавського впливу.

У розділі 3-му „Східньо-европейські казки про „наречену потвори" розглянено решту типів D. E. F. G. Тип D — „Вірний Іван", очевидячки, індійський екотип, коли вважати Індію за країну satem-говірки (тоб-то долучаючи сюди й слов'янські країни).

Тип E — „історія Товії" — східнього, мабуть чи не жидівського, походження. З арабської традиції походить між иншим і ще одна казка — про „отруйну дівчину". Тип F — „дівчина-змія" і тип G — „принцеса в труні" (= українська — „Вій") — теж із сходу.

У розділі 4-му „Найдавніша казка" подано схематичну синтезу спостережень. Сім розглянутих казок вчені здебільша приєднували до спорідненої групи тільки через спільність мотиву мертвого помічника. Але, як показано в 1-й частині книги, оцей мотив секундарний для казок. Подібні ці казки одна до одної иншим, а саме тим, що „герой (або помічник) забиває потвору-супротивника". Оцю дію, підсилену віруванням про фізичні стосунки демонів з людьми й треба вважати за зміст найдавнішого прототипу. „На західньо-европейській території ця казка розвивається, прилучаючися до ірландсько-північних вірувань про крадіжку від гірського духа (Berggeist), як це взагалі траплялося з казками, де потвора виступає як супротивник. Тут мала вагу ще й віра у відьом. На східньо-европейській території цікавість зосереджується на здавна побічному мотиві мстивої матери дракона" (с. 253). „Зазначену різницю поміж зах.-европейськими й східньо-европейськими відмінами мотивів треба пояснювати матеріялом, що його казка притягає з різних місць. Через те зсувається дія казки. Тип A найповніший і охоплює всі мотиви решти типів. Типи B і C проти першого секундарні, причому B все-ж-таки самостійний тип, C навпаки — паросток норвезької казки про чортову наречену. Східньо-европейські D, E і F — типи, близько споріднені один з одним" (254).

Підсумовуючи сталі по суті в усіх екотипах казки риси, можна віднєвити й головні риси праіндоевропейського прототипу. В ньому було що-найменше чотири дійових особи: герой, помічник, героїня й супротивник. Дія починалася з мандрівки героя до нареченої, яку він сватає. Мандруючи він здобуває чудесного меча, що од нього загине потвора. Займаючи місце героя, помічник забиває потвору-коханця, уночі вартує в шлюбному покої й забиває другу потвору, що йде помститися за приятеля, та в бійці гине сам. Герой офірує свого первака за-для вбитого приятеля, і той оживає.

Говорити про centum- і satem-казки є рація, бо вони аж надто відрізняються. Різниця значна навіть для вужчих територій (як от кельтська й німецька). Границі між казковими типами покриваються в цілому мовними межами або просто, або вкупі з загальнокультурними типами. Так, німецькі казки є у чехів і фінів, індослов'янські в арабів і турків, румунів, угрів. Із наших екотипів тільки „Вірний Іван" поширивсь по-за його стародавніми межами. Такі випадкові запозичення з satem-казок є здебільшого по середземноморських країнах. Варто уваги, що оці казки ніколи не досягали британських островів і скандинавської півночи, що мають власні екотипи. Закінчує автор розділ вказівкою, що за кожним екотипом, як і за прототипом, стоїть індивідуальна творчість, але казка в процесі передачі невпинно зростає й переробляється за законом колективної усної традиції, відмінним од штучної індивідуальної творчости.

Додані п'ять мап змальовують, як географічно поширилися п'ятеро типів Aarne — 506 A, 506 B, 507 A, 507 B, 507 C.

Така 2-га частина Liljeblad'ової книги. Не можна не погодитися з ним у тому, що надзвичайно спрощену порівняльну методу фінської школи треба виправити та поглибити. Але шляхи цього поглиблення, що їх зазначив автор у своїй аналізі екотипів, не всі відзначаються однаковою вартістю.

Теорія екотипів цікава і її можна прийняти через те саме, що вона переводить простолінійний механізований схематизм порівняння варіянтів у фінів на рейки більш обумовлені географією, етнографією та культурою чинників казкового життя. Заразом з теорії екотипів визирає проблема морфологічного студіювання казки, що стає тепер на порядок денний. Оцей новий Liljeblad'ів шлях — безперечно позитивне явище в розглядуваній книзі.

А втім, з другого боку шлях шукання казкових прототипів у праіндоевропейській давнині не може викликати безумовного співчуття. Можливо, звичайно, що серед багатого казкового матеріялу Европи є й такі казки, що сягають до індоевропейської давнини. Але, минаючи вищезазначену апріорність такої гіпотези, треба сказати, що:

По-перше, сама ідея прамови сумнівна. Казкознавцеві мабуть доведеться вважати на яфетичну теорію.

По-друге, виходячи з ідеї прамови, все-ж-таки не можна виставляти праіндоевропейську теорію, як єдину. Цьому заперечують сами факти Liljeblad'ової книги. Автор визнає Handlungstypen, тоб-то досить сталі морфологічні формування, так-би мовити, морфотипи, що повстають за історичних епох. (Це, очевидячки, те, що W. Anderson називає Normalformen казки). Битування казки показує, що Handlungstypen можуть повставати навіть у фантастичній казці не генетичним шляхом (як гадає Liljeblad) і не через запозичення (фіни), а просто за іманентними законами сюжетоскладу і перегрупуванням мандрівних мотивів. Для цієї групи ідея прототипу, та ще індоевропейського, очевидячки, не потрібна.

По-третє, правдива авторова думка про казкові екотипи по суті так утруднює вилущувати зернятка найдавнішої схеми екотипу, що безперечно робить безнадійною і всю працю над реконструкцією праіндоевропейського прототипу. Всенька друга частина Liljeblad'ової книги дає блискучий тому приклад. Поки автор характеризує окремі екотипи з боку складу або припускальних світоглядних і побутових підвалин, він не завсіди однаково переконливий, але завсіди стоїть на ґрунті конкретних відносин і фактів. Проте, що таке реконструйована від нього, наприклад, форма прототипу? Мало того, що це не казка, а надто абстрактна форма сюжету, але ця схема не цілком специфічна для тієї групи казок, що її розглянув автор. Запропоновані від нього чотири дійових особи прототипу — герой, помічник, супротивник і героїня — є трохи чи не по всіх фантастичних казках, а в казці про наречену, що її здобувають, — у всякому разі. Це носії основних функцій дій у кожній казці, а не реальні казкові особи. Далі сами дії припущеного прототипу (мандрівка до нареченої, що її сватають; помічник здобуває чудесного меча, ширше предмет; помічник, що замість героя, вбиває ворога) знову звичайнісінькі типи дії для різних казок. Отже Liljeblad'ів прототип аж ніяк не справляє враження прототипу 7-ми казок. Він тільки доводить, що серед казок є група подібних морфотипів. Пояснення про походження їх від одного типу не витримує серйозної критики. Гадаємо, що як у ботаніці ідею екотипу ще, властиво, не з'ясовано і прикмети екотипу констатується, але не з'ясовується, так і що-до казки пояснювати подібність екотипів поки-що передчасно. Будь-що-будь, не виключається можливість суто іманентно-художніх пояснінь замість генетичних, що переважають і у фінів і у Liljeblad'a. За спірне так само треба вважати авторове твердження, буцім народня казкотворчість виразно відрізняється від штучно індивідуальної творчости.

Отже вся вартість Liljeblad'ової дисертації не в історичній її частині, що не багато додає до наших відомостей про казку, а в тому, що в ній історик визволяється від гіпнозу ортодоксально-догматизованої виключности методи пануючої наукової школи і відчуває казку в аспекті нових ідей, ідей багаторайонової казкотворчости і морфо-генетичної незалежности так званих подібних казкових сюжетів.

О. І. Нікіфоров.

[John Meier], *Deutsche Volkskunde*, insbesondere zum Gebrauch der Volksschullehrer im Auftrage des Verbandes deutscher Vereine f. Volkskunde hsg. v. John Meier, Berlin und Leipzig, de Gruyter et C°. 1926, IV + 344 pp., M. 10.

Оцю колективну працю призначено передусім для навчителів німецької народньої школи, що за підвалину навчання бере краєзнавчий ухил (див. про це цінну книгу проф. И. М. Гревса: „Школьное краеведение в Германии", Ленинград 1926 та мою замітку: „Современные течения в методике преподавания географии и краеведения в Германии", „Краеведение" 1926, № 4, стор. 509—520). Книга розпадається на такі розділи, що написали їх видатні спеціялісти: Передмова, Село, дім і двір, Рослини, Обряди та звичаї,

Вірування, Йменця, Народня мова, Перекази, Казки, Народня пісня. Наприкінці додано чималенького систематичного покажчика спеціяльної літератури.

Завдяки багатому та вміло підібраному матеріялу, суворій науковості, ясності й простоті викладу та рясним бібліографічним вказівкам, рецензований збірник справді може бути за чудового підручника для навчителя та дебютанта-етнографа. Особливу увагу приділено сазі та казці. Цікаві й змістовні розділи, що їх присвячено народнім звичаям (Paul Sartori) та віруванням (H. Bächtold), а так само походженню власних іменнів у Німеччині (John Meier).

Не зважаючи на чималу кількість співробітників та різні підходи їх (то етнографічний, то історично-літературний, то філологічний у вузькому розумінні слова), редакторові пощастило внести єдність та суцільність до характеру праці. До хиб можна віднести подекуди непропорційність в розробці відділів та брак малюнків.

Проф. Євген Кагаров.

Jan. St. Bystroń. *Wstęp do ludoznawstwa polskiego.* Lwowska Biblioteka Sławistyczna, tom drugi. 1926. I—VIII. 1—176.

Справа краєзнавчих дослідів у Польщі розгортається де-далі ширше й ширше. Мало не одночасно з підручником проф. А. Фішера „Lud polski" (див. нашу рец. в Етн. Вісн., кн. 4) вийшла праця відомого в Польщі етнолога Бистроня, що являє вже зразок університетського курсу. Цього курса („Wstęp do ludoznawstwa polskiego") автор викладав на Краківському університеті в осінньому триместрі в 1924—25 та 1925—26 рр. Праця розподіляється на дві головні частині: перша — людознавство, як наука (1—105); друга — огляд завдань польського людознавства (109—176). В першій частині маємо такі розділи: а) суть людознавства; б) стосунок людознавства до инших наук; в) джерела польського людознавства; г) розвиток людознавчих дослідів у Польщі; д) огляд людознавчої літератури по инших країнах. В другій частині вміщено такі розділи: 1) етнічні групи; 2) промислові і релігійні групи людности; тут зазначено такі групи: лікарі (народні, чарівники), злочинці, групи міські, шкільні, військові, в'язничні, дитячі, дрібна шляхта, то-що; 3) мова й знаки; 4) культура розумова (література, мистецтво, музика, віра та знання); 5) культура суспільна (звичаї — обрядові, хатні, господарчі, товариські, правні, релігійні); 6) Культура технічна (фізична, вбрання, оселі й будівництво, приладдя й начиння), здобування різних речей (огню, їжі, то-що) з сировини та їх обробка (промисловість та її види). До книжки додано покажчика прізвищ.

Як вже виявляє зміст праці, вона по суті має студіювати ті-ж самісінькі питання, що ввіходять до обсягу етнографії (підручник проф. А. Фішера). Тимчасом, як гадає автор, людознавство являє окрему науку, і, як така, вона певною мірою відрізняється від етнографії, знов-же і від краєзнавства, що його він цілком слушно за науку не визнає. Виходячи з засади тлумачення понять культури (pewien zespół pojęć czynności właściwy określonej grupie społecznej) і люду (перевагу віддає термінові — lud wiejski), Бистронь каже, що „kultura ludu wiejskiego jest przedmiotem naszej nauki", але людознавство опрацьовує цей предмет не в цілому обсягові, як рівно-ж не обмежується тільки оцим саме предметом. Людознавство цікавиться певними культурними явищами з визначеним змістом, що являють властивість суспільних груп і що їх не можна визначити терміном „lud wiejski", ба навіть „lud" взагалі. Проблему людознавства як науки з'ясовує Бистронь на розгляді явищ динаміки життя й розвитку культури. Міркуючи, що в кожному з нас можуть бути поруч з засадами, які є наслідок впливу школи, письменства, то-що, і такі, що їх передається віддавна шляхом безпосередньої усної традиції, — він зазначає, що це й становить предмет людознавства („nauka o pewnych określonych treściach kulturalnych, a nie określonych grupach społecznych", стор. 5).

Що-до наукових завдань людознавства, то вони цілком збігаються в автора з завданнями етнографії, як науки, а саме: опис за певною методою таких явищ, як обряд,

пісня, то-що, з зазначенням типовости та характеристичности, класифікація, розташування і, як остаточна мета, це — виявлення мандрівок племінних груп, а разом з тим визначення шляхів культурних взаємовідносин через ці мандрівки (стор. 19—20).

Не можемо не погодитися з авторовими думками (Od autora), що нерівномірність в опрацюванні частин являє негативну рису курсу: для деяких частин подано стислого конспекта (kultura techniczna, zwyczaje prawne, domowe, religijne), а деяких, яким належало-б бути в університетському курсі, дослідом не зачеплено (критичний огляд наукових тлумачень етнографічних явищ і сьогочасний стан науки). Окрім того класифікації подаються за різноманітними підвалинами і викликають закид з боку логічного.

Прикре враження справляє те, що, згадуючи за групи й окремі племена, автор зовсім не згадує за українців; це було-б тим потрібніш зробити, що тепер у межах держави польської значну частину земель посідають українці (Волинь, Галичина). Усе-ж-таки Бистронева праця — цікавий зразок університетського курсу, що широко ставить і глибоко опрацьовує питання, що ввіходять до обсягу науки. Для цього тверду підвалину становить бібліографія, що подає звідомлення про всі новітні праці. Було-б зручніш користуватися, як-би її було виділено в окрему частину з стислими завваженнями що-до їх цінности. Щиро вітаючи працю Бистроня, не можемо не висловити побажання, щоб він якнайшвидше видав цілий курс людознавства, а в тій частині, що вже видано, вніс ті додатки і переробки, що їх потребу він сам визнає.

В'ячеслав Камінський.

Výbor l'udowých rozprávok — Čitanie študujúcej mládeže slovenskej. Vydáva Matice slovenská. IX. V Turčianskom sv. Martine. 1927, ст. 335.

Ця гарна книжка дуже цікава для етнографа і що-до змісту й з боку мови містить у собі 55 народніх повісток та казок і хорошу популярну статтю відомого знавця народньої словесности проф. Ю. Полівки. Шановний цей автор взагалі дуже багато працює в царині фольклористики. Цікаві з цього боку його останні відомі нам розвідки „Vlči pastýř" (Див. Sborník prací, věnovaných prof. V. Tillovi, ст. 159—179) і „Две приповетке о метаморфози спола из Околине Солуна" — стаття в виданні „Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, кн. VII, свезка 1—2, 1927, ст. 1—22". Йому-ж-таки належить чудовий великий збірник словацьких казок — Súpis slovenských rozprávok; про нього див. між иншим у ж. „Первісне громадянство", I, ст. 141—142. З цього збірника у розглядувану в нас книгу взято багато матеріялу, яка складається з таких розділів: а) L'udové rozprávky u cudzich národov, ich sběrky a pestovatelia; б) Sberatelia a vydavatelia slovenskich l'udových rozprávok; в) Názory o póvode a širení sa l'udových rozprávok. Єсть і невеличкий словничок словацько-чеський (307—330 стор.), де пояснюється різні незрозумілі (для чехів) слова. Оповідання і казки подаються у таких відділах: I. Rozprávky s nadprirodzenými živly (3—128 ст.); II. Legendy (129—176 ст.); III. Poviedky z obecného života, novely (177—216 ст.), IV. Rozprávky humorictické a žartovné (217—238 ст.); V. Zvierace látky. Bajky (239—262 ст.); VI. Rozprávky polské, maloruské a z Dolnej zeme (263—276 ст.). Не наводячи инших більше-менше далеких паралелів, скажемо тільки, що наведені у книжці словацькі казки багато де-в-чому дуже подібні до східньослов'янських (українських, російських, то-що); там єсть і баба-яга (Ježibába) і чарівний кінь (tatoš — „горбоконик") і золоті яблучка, і дурень — третій син, і нелюба пасербиця і т. ин. Казка „Popelvár (затьопа, замазуха, Сандрільйона) hnusna tvar" нагадує навіть деякими подробицями єршівського „Горбоконика", а так само відому казку „Сивко-бурко, вещий воронко". Між гумористичними казками Ďuro-Trul'o (дурень) дуже нагадує відому казку „Набитый дурак". Гарненька казка про дванацять місяців (o dvanastich miesiačkoch) особливо багато має паралелів, і про неї проф. Полівка дав навіть окрему статтю у виданні „Юбілейний збірник Наукового товариства ім. Шевченка" у Львові в п'ядесятиліття основання 1873—1923, у Львові, 1925, під заголовком „Slovenska pohádka o dvanácti mě-

sičkach a jeje parallely“, де особливо багато зібрано і обслідувано паралелів українських і російських і не тільки, напр., з Курщини, а навіть з Вологодщини. Казка про двох дротарів („Dvaja drotari“ з Бошацької долини, ст. 114—116) очевидячки — народній переказ запозиченого з школи грецького міту про Одисея й одноокого Циклопа; різниця є тільки в деяких подробицях.. В казці „Jelenčok“ єсть подробиці, які трохи нагадують зміст тих казок у різних народів, що збігаються в своїй основі з відомою Пушкіновою казкою „Сказка о царѣ Салтанѣ“ східнього, як дехто вважає, походження. (Див. між иншим цікаву розвідку Ев. Анічкова „Происхожденіе Пушкинской сказки о царѣ Салтанѣ“. Slawia 1927. Ročn. VI. Seš. 1, 2—3) та приміром з бурятською казкою о „Шангисѣ“ у відомій книзі Потаніна „Очерки сѣверозападной Монголіи“, т. IV. Веселовський у своїй розвідці „Изъ исторіи романа и повѣсти“ відзначив велике поширення цього мотиву в монголів та инших східніх народів. З цього боку цікава також подібна що-до сюжету одна з казок „1001 ночи“, яка у французькому перекладі — з його зроблено це в половині XVIII століття і рос. переклад — дуже вподобалася на заході Европи і перейшла навіть у народню усну творчість.. Про це всі цікаві подробиці див. в зазначеній розвідці Анічкова. Розглянена книжка цікава і з погляду мови, де трапляються частенько такі слова й вислови, подібні до виразів, які зустрічаються, напр., у східніх слов'ян і немає їх у західніх, напр., хвост, гуторити (говорити), хрякнуть, хиба, гумно, светлица, чреда (череда). У словничку деякі слова можна-б було не ставити, бо вони єсть і в чеській мові, напр., deska, doska, dumać, svokor, opatrit і ин., і тільки одрізняються од чеських вимовою. Взагалі вибір казок, повідок, легенд у розглянеyій книзі, призначеній для читання словацьких школярів, треба визнати за досить вдалий, бо взято їх з кращих видань, як видко з бібліографічних приміток — poznamky bibliografické (ст. 303—306).

Проф. Андроник Степович.

П. С. Богословский. *К номенклатуре, топографии и хронологии свадебных чинов.* Издание кружка по изучению Северного края при Пермском Университете. (Оттиск из Пермского Краеведческаго Сборника, вып. III). Пермь, 1927, с. 64.

Сучасний стан етнографічних вивчень і завдання їх ставлять певні вимоги що-до способів публікації потрібного матеріялу. Ті часи, коли простого видання матеріялів, як це було в XIX в. та почасти і за нашого часу, минули. Тепер такі форми публікації не тільки не сприятимуть розвиткові науки, а навпаки, до певної міри перешкоджатимуть йому. Література (розумію тут збірки матеріялів) поширилася до такого ступеня, що далі збільшувати її виданням тільки сирового, неопрацьованого матеріялу просто таки недоцільно. Настав час, коли треба рішуче змінити ці застарілі методи й перейти до видання матеріялів опрацьованих, класифікованих, узятися до публікації зводок. Це в значній мірі полегшить працю дослідника і надасть більшої науковости праці авторів етнографічних збірок. Коли свого часу В. Гнатюк у численних рецензіях настоював на потребі додавати до кожної публікованої збірки бібліографію [1]), то тепер завдовольнитися самим наведенням літератури не можна; її треба як-найповніше використати для того, щоб утворити кодекс. Така праця зекономить час дослідника і відразу введе його в коло потрібних матеріялів.

Такою давно бажаною спробою — покласифікувати певний матеріял є книжка П. С. Богословського. Вже з цієї причини її слід привітати, як піонерську працю. У нього

---

[1]) Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка, 1909, I, с. 208, рец. В. Гнатюка на С. Малевича „Бѣлор. нар. пѣсни“; ib., 1909, V, с. 225, рец. його-ж на „Български нар. пѣсни отъ Е. В. Янкова“.

не було попередників, коли не вважати на словник весільний — дуже стислий і неповний — Сумцова та працю Охрімовича (Э. О., 1891, XI, 1892, XV).

Підкресливши наукове та художнє значіння „русской народной свадьбы" (с. 1) і зазначивши давно відому бідність літератури російської що-до всебічної наукової аналізи цього явища (с. 2), автор справедливо говорить, що „появление монографии о русских свадебных обрядах возможно при условии полной библиографии всего появившегося по этому вопросу в русской (и иностранной) литературе", але „...такая монография осуществима после предварительной разработки отдельных, частных вопросов нашей проблемы" (стор. 3). От автор і опрацював одне з таких окремих питань. Його завдання було: 1) „выявление всех участников свадебной драмы и их названий (номенклатура свадебных чинов); 2) выяснение их атрибутов; 3) определение их обрядовых функций; 4) топография свадебных чинов" (с. 4). Далі йде сама зводка весільних дійових осіб, розбитих на такі групи: 1) „Чины, своими функциями (сватовства) начинающие свадебную церемонию" (сс. 5—11); 2) „Названия гостей и родственников со стороны жениха, приезжающих к невесте" (сс. 11—15); 3) „Названия отдельных чинов со стороны жениха" (сс. 15—25); 4) „Родственники и свадебные чины со стороны невесты" (сс. 25—32); 5) „Прочая свита невесты" (сс. 32—35); 6) „Communia. Чины, обслуживающие ту и другую сторону и вообще не прикрепленные к какому-нибудь одному лагерю" (сс. 35—49); 7) „Участники свадебной драмы с функцией знахаря" (сс. 49—50); 8) „О роли духовенства на свадьбе" (сс. 50—51); 9) „Дополнительные чины" (с. 51). Далі йдуть „Некоторые выводы и наблюдения" (сс. 52—61) та 10) „Алфавитный указатель личной свадебной номенклатуры" (сс. 61—64).

Подаючи номенклатуру учасників весільної драми, П. Богословський завсіди зазначає місцевість, де та чи инша назва живе. Через це ми поруч з номенклатурою маємо топографічні дані. Що-до хронології, то вона представлена датами видань чи манускриптів з одного боку та відповідними увагами в розділі „Некоторые выводы и наблюдения" (сс. 54 й дал.). Розуміється, хронологічні дані треба розуміти умовно, бо рік публікації не завсіди відповідає часу спостереження. А втім це не так важно. До кожної назви, розуміється, подано бібліографічне джерело. Таким чином кожний, користуючися книжкою Богословського, може на практиці переконатися — оскільки доцільно публікувати матеріяли в класифікаційних зводках: читач одразу має і певний термін, і його топографію — на що все більше і більше звертають тепер увагу [1]), і разом з бібліографічними вказівками — хронологічні дані. Автор використав окрім етнографічної літератури російської ще й архів Російського Географічного Общества. Література переважно стосувалася XIX та XX вв., в окремих випадках — XVIII в.; що-до раніших часів, то автор свідомо обмежив себе матеріялами, які стосувалися тільки згаданого часу. Він не користався, як сам зазначає, джерелами історичними, актами, документами, мемуарною літературою, то-що (с. 55). Взагалі, авторові не пощастило опублікувати всіх наслідків своєї праці за браком місця. Є тільки невеличкий екскурс історичний на сс. 55 та дал. При умові вичерпливого використання всіх можливих джерел, з'являється ще один дуже важливий момент — статистичний, який дозволить судити про поширеність даного терміну. На нашу думку, слід зазначати всі джерела й тоді, коли на один і той-же термін натрапляємо у багатьох авторів, хоч який-би той термін звичайний чи поширений був.

В назві праці П. С. Богословського ми не маємо точної вказівки — який власне весільний ритуал має на увазі автор, а в передмові говориться про „русскую народную свадьбу" (с. 1). В тексті-ж маємо матеріяли про „южно-руссов и западно-руссов" (с. 9 й дал.), просто з „юга" (с. 9), „Угорской Руси" (с. 7), Білоруси (напр. с. 18). Це значно поширює вже тему, бо, як бачимо, притягається матеріял східньо-слов'янський взагалі. І сам автор іде на це свідомо, бо номенклатурі весільних дійових осіб він надає не аби-яке значіння „в выяснении вопроса о происхождении свадебного ритуала в связи с проблемой об единстве всех трех племенных групп русского народа" (с. 61). Певна річ, що все це так, і номенклатура весільного ритуала в розвязанні тієї проблеми єдности „трех пле-

---

[1]) Див. напр. Ю. Соколова в „Художеств. фольклоре", М., 1926, I, с. 27.

менных групп русского народа", що її авторові знадобилося розвязати, матиме свою вагу, не виключну, розуміється, але поряд инших етнологічних даних. Тільки в такому разі, хоч автор і завважує, що в цій праці він поки що такого завдання не ставить (с. 61), читач від таких підготовчих екскурсів і праць у праві вимагати докладности і вичерпливости що-до використаних джерел. Отже, коли автор навів до своєї зводки український матеріял, то слід було-б використати літературу хоч найголовнішу, коли не всю чисто. А тимчасом цього ми не бачимо. Українські перводжерела П. С. Богословського нечисленні. Вони обмежуються Калиновським (1777), Pauli Żegotą, А. Терещенком, Головацьким, Чубинським, Сумцовим, Охрімовичем та иншими публікаціями в „Этногр. Обозр." (А. Малинки, Р. Данковської), статтями з „Живой Старины" та „Записокъ Рус. Геогр. О-ва". Здається, ми перелічили все головніше, на що посилається шановний автор. Не можна було йому поминути таких польських видань, як Zbiór wiadomości; „Lud"; O. Kolberg'a „Pokucie" (нпр. т. I), Łozińskiego „Ruskoje wesile opisanoje czerez J. Łozińskiego", Peremyśl, 1835; раз автор користувався Тишкевичевим „Opis pow. Borysowskiego" Wilno, 1847, то слід було-б використати подібну-ж працю Ed. Rulikowskiego „Opis pow. Wasilkowskiego", W., 1853; A. Nowosielskiego (Marcinkowski) „Lud ukraiński", Wilno 1857, т. I (Obrzędy przy swataniach i weselach, розд. V). З старих українських публікацій годилося-б використати Кулжинського „Малороссійская деревня", 1827 (розд. IV-й „малороссійская свадьба); Маркевича „Обычаи, повѣрья"..., 1860, Галька „Нар. звычаи и обряды зъ околицъ надъ Збручемъ", Л., 1860, ч. I (в „Основі" 1862, IV, передруковане було як раз „Русинське весілля"); Данильченка „Этнограф. Свѣд. о Под. губ.", 1869. Автор, здається, не цілком використав неоціненне джерело для етнографа „Кіевскую Старину" (не помітили ми напр. цитат з відповідних публікацій — 1883, II, 1890, VII—IX (приложенія), 1896, III, XI; 1897, I, III, X; 1898, V; 1905, V. З деяких цих публікацій автор мав-би й цікаві варіянти термінів — нпр. „староста бранський", „староста данський" (К. С., 1898, V, с. 246 й дд.). Ці варіянти тим цікавіші, що зареєстровані в початку XIX в. в Галичині (О. Левицкій, свадебн. и др. народ. обыч. въ Червон. Руси сто лѣтъ назадъ). Деякі дали-б цікаві паралелі, як напр. „пані-матко вінчальна", „пан-батько вінчальний" (К. С., 1905, V, с. 209, пор. це з „Венчальным батькой", „венчальной маткой", с. 11 рецензованої книжки). Так само — велика прогалина, раз автор торкнувся українського весілля — пропуск „Етнографічних Збірників" (нпр. тт. II, XI, XXI) та „Матеріялів до україно-руської етнольогії (нпр. тт. I, III, V, X, особливо XIX—XX), видаваних у Львові від Наукового Т-ва імени Шевченка, зокрема — „Гуцульщини" В. Шухевича. Останні прогалини особливо важливі. Не помітили ми цитат з Х. Вовка (Волкова) — Украинскій народъ, т. II, а особливо його „Rites et usages nuptiaux en Ukraine" (L'anthropologie, 1891, II, 2, 4, 5; 1892, III, 5; тепер вийшов переклад українською мовою в книзі Х. Вовка „Студії з укр. етнографії та антропології", Прага, s. a.). Залишився невикористаний і „Український Етнографічний Збірник" (К., 1914, т. I). Хоч автор не мав на увазі подавати тут літератури чужомовної, але для української невеличкої весільної літератури праця Вовка має визначний характер. Крім того слід було-б скористатися „Этнографическими матеріялами" Б. Грінченка чи хоч його відомим покажчиком. Це-б дало авторові рецензованої збірки новий матеріял. Якщо П. Богословський притяг був для своєї праці словник Даля, то слід було-б для українського весілля скористатися українськими словниками Б. Грінченка (в цьому словнику є потрібний матеріял, напр. II, 84 та Д. Яворницького — Словник української мови, Катеринослав, 1920, с. 265). З видань провінційних слід було-б використати хоч-би такі, як Бабенка — „Этнографическій очеркъ народнаго быта Екатериносл. края", Ек., 1905; Кравченка В. „Свадьба въ с. Курозванахъ", Житоміръ, 1902; Осадчій Т. „Щербан. вол. Елисаветгр. у. Херс. губ. Херсонъ, 1891, то-що.

Розуміється, ми не претендуємо на повноту наших бібліографічних вказівок, та для вичерпливої бібліографії тут і не місце. Хотілося тільки зазначити дещо з головнішого, без чого, на нашу думку, не варто було заводити до праці український матеріял взагалі. А оскільки автор не міг опублікувати всіх наслідків своєї роботи, то дуже легко може бути, що всі ті джерела, які ми тут зазначаємо, він використав, але не опублікував. Великоруської та білоруської бібліографії ми не торкалися зовсім.

У висновках автор, між иншим, говорить про класифікацію, якої він додержувався (див. вище), та про еволюцію назв дійових осіб, яку (еволюцію) можна розкрити при історичному вивченні цих назов, про пережитки давнини в самих їх термінах. Останнє дозволяє П. Богословському поділити дійових осіб ще на 5 категорій: 1) особи фактичні з виразними функціями своїми (дружка, світилка); 2) фактичні особи, але без певних функцій (молодший боярин) 3) фактичні учасники весільної драми з певними функціями, але без певних назов (брат молодої, напр., що сидить поруч з нею з захованим батогом); 4) особи, яких фактично вже немає серед учасників сучасного ритуалу, але назви яких збереглися в піснях, то-що (чашник) та 5) зовсім зникли дійові особи, як наприклад, „фонарщики".

Нашими завваженнями бібліографічного характеру в жаднім разі не знецінюємо ми доброї праці П. Богословського. За цією першою і, не зважаючи на деяку неповноту, вдалою спробою, повинні піти й дальші спроби в инших галузях етнографічної науки. За П. Богословським — честь починателя і починателя успішного. За ними підуть инші.

Володимир Білий.

Два огляди успіхів радянської етнографії.

Перед десятиріччям Жовтневої Революції з'явилася низка збірників, присвячених підсумкам та досягненням радянської науки за період 1917—1927 рр. Два таких збірники містять, між иншим, огляди успіхів етнографії в СРСР як-раз за цю добу. Перший з них належить проф. Д. К. Зеленінові і міститься в книзі: „Академия Наук СССР за десять лет" (Ленинград, Изд-ство Акад. Наук, 1927), другий, що його скомпонував З. Е. Черняков, являє собою розділ чималенького збірника: „Десять лет Советской Науки" (Лнгр. Гос. Изд., 1927).

Перший нарис ставить собі спеціяльне завдання — схарактеризувати ролю та значіння Академії Наук СРСР у розробці етнографії за останнє десятиріччя. Отже автор зупиняється тільки на тих моментах в історії цієї дисципліни, що так чи инак звязані з діяльністю Всесоюзної Академії Наук, з експедиціями, які вона організувала, з роботою її інститутів, комісій та окремих членів і співробітників. В оцих рамцях Д. К. Зеленін подає стислу, але яскраву картину, як розвивалася етнографічна наука за останній час головно в Ленінграді.

Ширші завдання ставить собі нарис З. Е. Чернякова, що змальовує, як зростала етнографічна освіта й етнографічна наука в цілому СРСР. Через те йому доводиться зупинятися на характеристиці роботи низки московських наукових закладів та музеїв, роботі Етнографічного Відділу Географ. факультету Ленінградського Держ. Університета, Держ. Центр. Музею Народознавства в Москві, провінціяльних краєзнавчих організацій, то-що. Автор говорить стисло і про етнографічний рух на УСРР і про Комітет сприяння нацменшостям півночи при Президії ВЦВК, про праці окремих осіб та багато инших.

В еволюції радянської етнографії З. Е. Черняков розрізняє три послідовні етапи: 1) добу блокади, 2) початок зносин з закордоном і 3) добу поглибленої розробки найважливіших етнологічних проблем та зростання вивчення матеріяльної культури. Назви праць відзначаються точністю та витриманістю. Неправильно тільки він приписує видання книги К. Грушевської: „З примітивної культури" Етнографічній Комісії при Українській Академії Наук. Ця цікава книга вийшла заходом К у л ь т у р н о - і с т о р и ч н о ї Секції.

Проф. Євген Кагаров.

ХРОНІКА.

Виставка з історії первісних знаряддя та зброї в Музеї Антропології та Етнографії Академії Наук СРСР.

Заснований за ініціятивою небіжчика проф. Л. Я. Штернберга Відділ Еволюції й Типології Культури при Музеї Антропології та Етнографії Російської Академії Наук організував виставку з історії розвитку первісних знаряддя та зброї різних часів і народів.

Виставка поділяється на такі основні відділи: 1) еволюція палиці, як первісного знаряддя та зброї, 2) еволюція кам'яного й иншого знаряддя, 3) лук і стріли, 4) типи ножа й меча, 5) типологія палиць, 6) типологія списа й 7) оборонна зброя.

На чолі виставки дві великі вітрини, що з них одна показує, як еволюціонувало кам'яне знаряддя, друга — еволюцію палиці, як знаряддя та зброї. Експозицію побудовано за принципом родовідного дерева, що окремі його гілки являють різні функції знаряддя.

Дерев'яну палицю вживано, щоб колоти та для тупого вдару, щоб захищатися або-ж відбивати удари, копати та свердлити. Палиця — предок списа, що розвинувсь геть згодом, як зброя для вдару та кидання. Спис помалу перетворивсь на піку, що її кидають з руки або за допомогою списокидальника.

Палиця, як ударна зброя, перетворилася на дубець, а по декотрих місцях на бумеранг — єдину своєрідну зброю, що відзначається здібністю, коли не влучить, повертатися до кидальника.

Палиця, як знаряддя для копання, здебільшого сполучується з каменем та кісткою і перетворюється на мотику й далі на плуг.

За свердло палицю почали вживати здебільшого, щоб здобувати вогонь та просвердлювати кам'яне знаряддя.

У с е в и щ е н а в е д е н е р е п р е з е н т о в а н о н а в и с т а в ц і ц і л к о м наочно. Окреме знаряддя розкладено за еволюційним рядом від простішого до складнішого.

Певна річ, можна було-б підшукати низку заперечень проти зайвого схематизму при аналізі етнографічних фактів. Проте, з педагогічного погляду, еволюційний підхід є єдино правдивий.

Перейдімо до відділу кам'яного знаряддя. У середині шахви лежить кілька уламків лупця, кремінки, пісківця й кременю — матеріял, з якого роблено кам'яне знаряддя та зброю. Від цих уламків, як із центру, радіяльно відходить проміння знаряддя розбивного, одбивного, такого, що рубає, коле, свердлить, кидає, спушує, скребе, то-що.

Розбивне знаряддя — камінь з тупими кінцями, прототип сьогочасного молотка та парового ковальського молота.

Знаряддя, що рубає — ручна сокира c o u p d e p o i n g шельської доби, що помалу еволюціонує в формі часів неоліту, а потім у брондзові та залізні сокири.

Знаряддя, що коле, розпадається на кілька галузок, що з них одна кінчиться на сьогочасному колуні, друга на ґинджалі, то-що.

Свердлильне знаряддя приводить до сьогочасного свердла. Кидальне кам'яне знаряддя закінчує свій розвиток на пращі, патагонському болло та індійському кидальному дискові.

Знаряддя, щоб розпушувати землю, приводить до гострого каменя для копання, кайла та мотики.

Окремо, трохи в ускладненому вигляді, репрезентована еволюція сокири, долота й теслиці, ґинджала, торочок, списів, скребачок, свердел та шил. Експонати розташовано

систематичним порядком за вищезазначеним принципом, — від найпримітивніших кам'яних форм до брондзових та залізних.

Дальший багато репрезентований і цікавий відділ присвячено еволюції лука й стріл — від найпростіших форм до арбалетів та складного бойового знаряддя старовини, щось подібне до баліст та катапульт в античних народів (моделями), яке проіснувало аж до середніх віків і пізніш.

Инші відділи виставки містять колекції списів, пік, гарпунів, остей, палиць і булав, шоломів, щитів та инших типів оборонної зброї в порівняльно етнографічному аспекті.

Таблиці й мапи, розвішані по стінах, дозволяють хоч трохи розібратись у складному клубкові етнічних стосунків передісторичної доби.

Об'єкти матеріяльної культури розташовано за еволюційним принципом, як уже зазначено, вперше. Початковий проєкт заснування Відділу Еволюції і сама ідея подібного розташування колекцій належить небіжчикові професорові Л. Я. Штернбергові. Усенька організаційна праця на виставці припала на долю професора Е. Г. Кагарова, теперішнього її керівника. Розташовуючи матеріял, проф. Кагаров значною мірою виходив з педагогічного погляду, маючи установку на учня та екскурсанта, що шукають самоосвіти. Цей по суті правильний погляд цілком себе виправдує.

Щоб полегшити користування виставочним матеріялом, Рос. Академія Наук випустила коротенького провідника по виставці, складеного за редакцією проф. Є. Г. Кагарова.

Наприкінці дозволимо собі сподіватися, що ця виставка первісного знаряддя та зброї перетвориться на постійний відділ МАЕ, присвячений еволюції та типології культури.

З. Е. Черняков.

КІЛЬКА СЛІВ ПРО МОЇ ЗАПИСИ ДУМ.

У капітальній своїй праці „Українські Народні Думи“, т. І, К. М. Грушевська на 74 стор. передрукувала, між иншим, і ту, що я записав од лірника Н. Дудки, думу про Олексія Поповича [1]) (сам Дудка називав її „Алексєй Поповіч, казак запорозський“). Ті в думі місця, де напис слів у мене різко відрізняється від звичайного, К. М. Грушевська попідкреслювала, поставивши знаки запитання. — Ці її знаки можуть викликати в читача сумнів, чи можна покладатися на правильність моїх записів, дарма що сама авторка на стор. CLIV і додає: „Всі вони (думи) записані старанно, як і дальші записи Малинки, що рекомендують його нам, як доброго записувача й совісного дослідника кобзарства“.

Справді, що-ж це тут: друкарські помилки, чи записувачева недбалість? Ні те, ні те. — В цій думі в свойому тексті я знайшов тільки одну друкарську помилку („Чернєв“ — 38 рядок) [2]). Збираючи фольклорний матеріял, надто від кобзарів та лірників, я дбав не тільки за те, щоб записати всі проказувані слова, ба й за те, щоб занотувати їх яко мога точно, так, як їх вимовляли співці. Це було легко робити або тоді, коли проказувач говорив чистою українською мовою, або, навпаки, коли в нього вимова якого слова різко відрізнялася од звичайної української; і важко, — коли цей відхил у нього був невеличкий, ледві помітний. Надто важко було занотовувати звук „и“ після гортанних та инколи після шиплячих (козацьки́й, очі́), бо він тут вимовляється не так твердо, як от у слові „води“, але й не так м'яко, як, напр., у слові „дїд“, „лїс“; і тому, хоч як уважливо прислухавсь я до проказувачевої вимови, все-ж міг зробити тут помилку.

Від Дудки я записав дві думи (про Ол. Поповича та В. Удовиченка), історичну пісню „Похищеніє Второго Олександра“, сатиричну „Попадя“ та коротеньку пісеньку до танцю, що її лірник називав „Малоросійський прїпєвок“; окрім того, 194 слова жебрацького криптоглосу. Від другого лірника Ол. Побегайла — дві псальми (про Варлаама й Йосафа, „Боже, зри моє смиреніє“) і пісню про Хому та Ярему.

В вимові обох цих лірників помічаємо дуже багато ухилів од звичайної української мови. Обидва вони родом із Глухівського повіту, що межує з російською „акучою“ Курською губернєю, і мова цієї губерні, безперечно, має великий вплив на говірку тутешніх чернігівців. Окрім того, наші лірники, професіонали-жебраки, старцюючи, мандрували й по деяких російських губернях; це знати хоча-б з того, що Дудка знає криптоглос не тільки чернігівських, ба й орловських та курських жебраків, а його пісня „Похищеніє...“, безперечно, російського походження. Через це все, у цих лірників поряд з українськими трапляються й російські слова та форми. Так, у думі про Вдовиченка Дудка вживає слово „куля“, а в думі про Ол. Поповича — „пуля“. Одні й ті-ж слова він вимовляє раз по-українськи, а вдруге — по-російськи: „хлопці“, „удалі молодці“, — і „хлопци“, „удали молодци“, „доброму молодцу“ (В. Удович.); „гріх“ і „грех“, „усі“ і „всє“, „Олексєй“ і „Алексєй“, „отцовской“ і „атцовская“ (В. Уд.). Инколи вживає тільки російського слова;

---

[1]) А. Малинка, Кобзари и лирники („Земск. Сб. Черн. г.“, 1903 г. апр.). До речи: ввесь матеріял, надрукований у цій статті, записав я влітку та в-осени 1902 року (в самій статті це випадком не одзначено).

[2]) Є ще й друга: 35 ряд. „чаучаешь“ замість „научаешъ“ („ярижкою“); але в українському тексті К. Грушевської її не помітно.

напр., замість українського „кінь“ у нього в обох думах „лошадь“, „лошадью“, „ветер“, або такий вислів: „пусть я буду“... Инколи в одному слові Дудка плутає російську його форму з українською, й виходить щось середнє, своєрідне: „потопаєть“, „розбиваєть“ (дарма що і поправно: „починав“), „беленький“, „наверно“, „ани“ (склалося з рос. „ані“, укр. „вони“). Є вкрай поперекручувані форми: „про єто“, „тібе“ (В. Уд.), „в мори“ (але є й поправно: „в морі“); вимовляє він то „капитан“, то „копітан“. В пісні „Похищеніє“ російських слів більше, бо й пісня ця російського походження; навпаки, в пісні про Попадю їх сливе зовсім не помічаємо, бо цю пісню складено в західній Україні серед уніятів.

Але до цього треба ще додати, що в „Укр. Нар. Думах“ передрук не скрізь точний. Отож, словам моїх (ліва шпальта) записів (уживаю тієї транскрипції, що нею друковано матеріял у моїй статті) відповідають отакі (права шпальта) слова в „Укр. Н. Дум.“ (сьогочасна транскрипція):

Рядок	6	*корабель*	*коробель*
„	23	*шайки*	*шайки*
„	26	*хлопцы*	*хлопцы* (!)
„	31	*козаки*	*козаки*
„	50	*лошадью*	*лошаддю*

На стор. XV та CLIV авторка пише, що декотрі дослідники — серед них і я — „думи“ звуть „думками“. Справді, я вживав такої назви, але-ж не „з ніжности до рідного слова“ (як гадає К. Грушевська), а тому, що чув це слово в такому розумінні від кобзарів та лірників; у такому самісінькому розумінні слово „думка“ чув і В. А. Камінський (він сам мені казав) від лірників на Волині. 14 серпня цього року був у мене кобзар Дем'ян Симаненко. Розмовляючи з ним, я поспитав і за те, чи не доводилося йому де чути, щоб замість „дума“ казали „думка“. На це він одказав: „А як-же! біля Ніженя та на Полтавщині кажуть так: — я знаю думу про Хмельницького, або Невольницький плач; а як каже: — я знаю деякі думки, або: — думо́к я не співаю, — то тут уже кажуть: „думка“. З його слів виходить ніби так: коли слово „дума“ має конкретне значіння, коли при цій назві пісні подається ще — про що́ в ній співається, то вживається слово „дума“, коли-ж вона має абстрактне значіння, подається тільки як назва певного літературного твору, — то „думка“.

Далі, на стор. CLIV читаємо: „Малинка зробив помилку, заявивши, що (лірник) Прищенко співав д у м у про Осаду Почаєва — себ-то відомий кант про Почаївську Божу Матір. Малинка надавав чимале значіння сьому „відкриттю“. — До цього мушу завважити, що це „відкриття“ належить не тільки мені, ба й проф. М. І. Стороженкові: „Единственная у насъ религіозная д у м а (писав він) — волынская пѣсня о битвѣ подъ Почаевомъ“ („Ой зійшла зоря вечеровая“). [Ол. Пчілка: „Н. И. Стороженко“ „К. Стар.“].

Подібні помилки — річ цілком зрозуміла, бо „тільки з працями Ф. Колесси се поняття („дума“) набула цілком конкретного змісту та цілком твердих меж: стало можливим говорити про думи, як про зовсім означене літературне явище“ (XV). — Але-ж студії Ф. Колесси почали виходити допіро з 1910 року, а я свої матеріяли записав був ще в 1890-х рр.

Не кожен, хто користуватиметься „Укр. Нар. Думами“, зможе прочитати в „Етнографічному Вісн.“ цю мою замітку; отож прохаю шановну К. М. Грушевську передрукувати її в себе в другому томі Корпусу, тим більше, що там буде, мабуть, передруковано й записану в мене думу про В. Вдовиченка.

О. Малинка.

2/IV 1928 р., у Київі.

ДЕ ЩО Є:

СТАТТІ Й МАТЕРІЯЛИ З ІСТОРІЇ УКР. ЕТНОГРАФІЇ.

РЕЦЕНЗІЇ.

Corrigenda.

На стор. 142 помилково зазначено Степан Шевченко. Треба читати Сава Шевченко.

Д. А. БАЛИКА та О. Є. КАРПІНСЬКА.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК КРАЄЗНАВЧОЇ ЛІТЕРАТУРИ НА УКРАЇНІ (1917—1926).

Бібліографічний покажчик складено за матеріялами Всенародньої Бібліотеки України. Крім монографічної літератури використано ще українську та російську журналістику.

КРАЄЗНАВСТВО НА УКРАЇНІ.

1. Робота загально-принципового характеру.

1917 р.

1. Бюллетень Харьков. О-ва любителей природы. Харьковъ, ч. 1 [див. хроніку].
2. „Природа“, популярный ест.-истор. журналъ. Москва [друк. матеріяли з України].

1918 р.

1. Анучин Д. К антропологии украинцев. Русск. Антрополог. Журнал. ч. 1—2.
2. Бюллетень Харьков. О-ва любителей природы. Харьков, ч. 2—3 (за 1917 р.).
3. Известия Совета обследования и изучения Кубанского края. Краснодар, чч. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7.
4. Малик Е. Охорона памятників природи. Літер.-Наук. Вісник. Київ, кн. X—XI, ст. 119—136.
5. Малик Е. Перша нарада природників України. Літер.-Науков. Вісник. Київ, кн. VII—VIII, ст. 149—153.

1919 р.

1. Известия Совета обследования и изучения Кубанского края. Краснодар.

1920 р.

1. Юрьев. Производительные силы Украины. „Революц. Фронт“. №№ 13—14.

1921 р.

1. Известия Совета обследования и изучения Кубанского края. Т. III, Краснодар, 128 стр.
2. Сумцови Мик. і Дм. Географія України. Всеукр. Держав. Видавн. Харків, стор. 140 [багато матеріялів з краєзнавства; див. Передмову, реєстр головн. джерел і т. и.]

1922 р.

1. Боринев ич А. С. Города Одесской губернии (общ. обзор) [Оттиск из изд. Одесск. Губстатбюро, ж. „Стат. Вестник“ № 7—12 за 1921 г.]. Одесса, 50 стр. Приложение: Программа описания городов Одесской губернии.

2. Всероссийская конференция научных обществ по изучению местного края (10—20 декабря 1921 г. Москва). Див. „Изв. О-ва люб. изуч. Куб. обл., вып. VII (юбилейный). Краснодар, ст. 176—191.

3. Городецкий Б. М. проф. Общество любителей изучения Кубанской области за 25 лет существования (1897-16/х-1922). „Изв. О-ва Люб. изуч. Куб. обл.", вип. VII (юбилейный), Краснодар, ст. 5—44.

4. Дневник Всероссийской конференции Научных Обществ по изуч. местного края [дек. 1921 — янв. 1922]. Москва 1921—1922 г. №№ 1, 2, 3, 4, 5.

5. Доленго М. Шевченко й краєзнавство. Газета „Вісти". Харків, 1922, № 58.

6. Дубняк К. Матеріяли до вивчення Полтавщини. „Хозяйство Полтавщины", Полтава, № 7.

7. Известия Общества любителей изучения Кубан. области. Вып. VII. Юбилейный (1897—1922) под ред. проф. Б. М. Городецкого. Краснодар, 240 стр.

8. Котов Т. проф. Научно-исследовательская работа на Украине. „Студент Революции". Харків № 1, ст. 27—32.

9. От редакции. [Как собирать краеведческий материал, программы: Запись произведений народной поэзии. Что записывать. Как записывать. Обследование быта местного населения. От Донецкого Педагогического Музея и т. п.]. „Просвещение Донбасса". Бахмут, № 6—7, ст. 98—99. Отдел Краеведения.

10. Юшкин Е. М. Роль „любителей" в науке и краеведении и научная ценность любительских наблюдений. „Изв. Об-ва люб. изуч. Куб. обл.", вып. VII. Юбилейный, Краснодар, ст. 45—56.

1923 р.

1. Бюллетень Всеукраинской Государственной Черноморско-Азовской Научно-Промысловой Опытной Станции, издано под редакцией проф. В. И. Каминского. Очаков.

2. Бюлетень Комісії Краєзнавства. Вид. Україн. Академії Наук. Київ, № 1. 20 березня 1923 р., стор. 4.

3. Вопросы краеведения. Сборник докладов, сделанных на Всероссийской конференции Научных Обществ по изучению местного края в Москве, в декабре 1921 г., созванной академич. центром. Изд. Центр. Бюро Краеведения при Российск. Академии Наук, Нижний Новгород, стор. 171.

4. Второй Губернский съезд по просвещению Донбасса 13—18 янв. 1923 г. Стенографический отчет и постанов. съезда. Изд. Губ. Отдела Народного образования Донбасса. г. Славянск, стр. 178. „Доклады и резолюции по краеведению" на стор. 105—106; 124—125; 176.

5. Дорогутин Н. 4-я сессия Центрального Бюро Краеведения [з 27 по 30 березня 1923 р. Приймали участь представники України — Белінг, Лобода, Лучицький, Птуха, Срезневський, Федоровський, Шарлемань, Шкорбатов. Доповіді зробили: Лобода, Федоровський, Шкорбатов]. „Краеведение", периодич. орган Центр. Бюро Краеведения при Росс. Академии Наук, Гиз. Москва [и] Ленинград, № 1. ст. 84—88.

6. К читателям сотрудникам [как собирать краевед. материал, программы и т. п.]. „Просвещение Донбасса". Бахмут, № 8, ст. 56—57.

7. „Комісія Краєзнавства при ВУАН". „Червоний Шлях", ч. 1, ст. 247.

8. Коробов П. Обследование местного населения. „Просвещ. Донбасса". Бахмут. № 9, стор. 76—79.

9. [Краеведческая работа в Киеве, Краснодаре, Лубнах Полтавск. губ., Харькове]. „Краеведение". М. [и] Л., № 1, ст. 62—63; 69; 78—79.

10. [Краеведческая работа в Изюме, Миргороде, Ростове на Дону, Харькове]. „Краеведение", Ц. Б. Кр. при Р. Акад. Наук. Гиз. М. [и] Л., № 2, стор. 160; 162; 166—168; 181; 183

11. О деятельности Научного Комитета Наркомпроса и научных учреждений и организаций Украины (1921—1923 гг.). Изд. „Путь Просвещения", Харьков, ст. 30.

12. [Про перший з'їзд краєзнавців Лубенщини]. „Червона Лубенщина" 1923, № 45.

13. [Про працю Кам'янець-Подільськ. Наук. дослід. катедри]. „Путь Просвещения" ч. 11—12, ст. 235—236.

14. [Про працю Кам'янець-Подільськ. Наук. дослідч. катедри]. „Червоний Шлях", ч. 8, ст. 296—297.

15. Протопопов А. А. Государственное планирование научно-исследовательских работ и задачи Совета Обследования и изучения Кубанского края. „Юбилейный Сборник Совета обследования и изучения Кубанского края. 1917—1922". Краснодар, стр. 76—83.

16. Труды экспедиции для изучения Изюмского края. Под руков. проф. А. С. Федоровского. Выпуск І. Издание Изюмского Окружного Отдела Народного Образования. Изюм, 32 стр.

17. Федоровський О. Краєзнавча робота в Харкові й на Слобожанщині. „Червоний Шлях". Харків, № 3, ст. 186—195.

18. Юбилейный Сборник Совета Обследования и изучения Кубанского края 1917—1922 гг. Изд. Совета обслед. и изуч. Кубанск. края, ныне Кубано-Черноморского Краев. Научно-исследов. Института. Краснодар. 89 стор.

1924 р.

1. Анкета до інституцій і товариств. Вид. Комісії Краєзнав. при В. У. А. Н. Київ.

2. Б-н В. Про з'їзд що-до дослідження продукційних сил та народнього господарства України. ж. „Знання", Харків, ч. 35—36, ст. 3—4.

3. Баланін В. Всеукраїн. з'їзд у справі розвитку продукційних сил та народнього господарства України. ж. „Земельник", вид. Наук.-техн. секції Укрбюро Всеробітземліс. Харків. № 1 (жовтень), ст. 95—99.

4. Браунер А. проф. Об изучении фауны Степной Украины и Крыма [примітка]. „Краеведение". Гиз. М. [и] Л. № 4. ст. 421—422.

5. Бюлетень Комісії Краєзнавства. Вид. Україн. Акад. Наук. Київ, ч. 2, 15 ст. Зміст: Лобода А. Краєзнавство на Вкраїні; Шарлемань М. Краєзнавчі установи України; Носів А. Музейна справа в краєзнавчій роботі; Шарлемань М. Коротке звідомлення Комісії Краєзнавства при УАН.

6. Бюллетень № 1. Организационного Комитета по созыву съезда по изучению производительных сил и народного хозяйства Украины. Дод. до Бюллетеня Укрглавпрофобра № 3. Народ. Комиссариат Просвещения. Харьков, 16 стр.

7. Бюлетень № 2 Організаційного Комітету по скликанню з'їзду що-до вивчення продукційних сил та народнього господарства України. Додаток до Бюлетеня Наркомосвіти № 2. Народ. Комісаріят Освіти. Харків, 20 стор.

8. Бюллетень № 1. Распорядительного Комитета Первого Съезда деятелей по краеведению Черноморского побережья и Западного Кавказа. Изд. Абхаз. Научн. О-ва. Сухум, 21 стор.

9. Відозва Студентського Комітету при Комісії Краєзнавства ВУАН. Київ, 2 ст.

10. Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії Наук. Видання Одеської Комісії краєзнавства при ВУАН'і. Одеса. ч. І. 24 стор. Зміст: 1. Звіт Бюра Комісії (жовтень 1923, березень 1924). 2. Статут Комісії. 3. Звіт секції природніх багатств. Матеріяли. (Кліментов Л. В., проф. Лебедев В. Б., проф. Лігнау М. Г., Прендель О. Г., Осмоловський-Ярошенко А. Д.) 4. Звіт секції археологічної. Матеріяли. (Дложевський С. С.). 5. Звіт секції соціяльно-історичної. Матеріяли. Стратен В. В.). 6. Звіт секції етнографо-діялектологічної. Матеріяли. (Цветко С. І.).

11. Воблый К. Г. [акад.]. Производительные силы Украины. „Техника, Экономика, Право". Киев, № 4—5, стор. 126—150. Наукові записки КІНГ'у.

12. Гольдрин Н. горн. инжен. Несколько слов о краеведении. „Промышленность Украины". Изд. ВСНХ УССР. Харьков, № 22 (5), ст. 46—47.

13. Гревс Ив. Краеведческая работа в Полтаве. „Краеведение". Гиз. М. [и] Л. № 4, ст. 461—466.

14. Д. Студентство на фронті краєзнавства. „Студент Революції", орган Центрального і Харківського Бюро Пролетарського Студ. Рік видання 3-й. Харків, ч. 7 (17).

15. До пролетарського студентства України [відозва про краєзнавство]. „Студент Революції", орган Центрального і Харк. Бюро Пролет. Студ. Харків, ч. 6, ст. 98.

16. Дорогутин Н. V Сессия Центрального Бюро Краеведения. [Доповідь академ. М. В Птухи про краєзнавчу роботу на Україні]. „Краеведение". Гиз. М. [и] Л., ч. 3, ст. 270—281.

17. Дубровський В. Проблеми історичного вивчення Чернігівщини. „Коммун. Путь", ежем. журнал Черниговского Губкома КП(б)У, № 6—7, ст. 100—102.

18. За чотири місяці [про Харків. Бюро Краєзнавства при Губбюро Пролетстуду]. „Студент Революції", Харків, ч. 7, ст. 54.

19. Зборовець В. Кам'янець-Подільська Науково-дослідча катедра в 2-му півріччю 1923 р. „Червоний Шлях". Харків, ч. 3, ст. 273—276.

20. Известия Общества любителей изучения Кубанского края. Вып. VIII. Под редакцией проф. Б. М. Городецкого. Краснодар, стор. 170 + II н.

21. Как живет украинское село. (Монографическое обследование Гребенского и Кошеватского районов на Киевщине). Изд. „Сорабкоп". Киев, 136 + I н. стор.

22. Лобода А. акад. Краєзнавство на Вкраїні. „Бюлетень Комісії Краєзнавства" ВУАН. Київ, ч. 2, стор. 1—5.

23. „Академик Андрій Лобода" (1894—1924). Короткий життєпис і спис наукових праць. Вид. Україн. Акад. Наук. Київ, 13 стор.

24. Носів Ан. Антропо-етнологічне вивчення людини — населення України [як завдання]. „Червоний Шлях". Харків, ч. 1—2, ст. 136—141.

25. Съезд деятелей по изучению производительных сил Черноморья. „Известия О-ва любителей изучения Кубанск. края" под ред. проф. Б. М. Городецкого, вып. VIII. Краснодар, ст. 154—156.

26. Трилиський О. Сучасне село. „Червоний Шлях", 58 стор.

27. Украинская С. С. Р. Краеведческая работа. Екатерин. губ., Киевская губ., Полтавская губ., Харьковская губ. УССР. „Краеведение". Гиз. М. [и] Л., ч. 1, 2, 3.

28. „Українознавство". „Шлях Освіти". Харків, ч. 7, ст. 166—170.

29. Федоровский А. Краеведческая работа в Харькове и на Слободской Украине. „Краеведение", Гиз. М. [и] Л., ч. 3, ст. 292—298.

30. Філянський. Всесоюзна конференція по краєзнавству. Літ. Наук. Мистец. ч. 49, ст. 4.

31. Шарлемань М. Коротке звідомлення Комісії краєзнавства при УАН. „Бюлетень Комісії Краєзнавства" УАН, Київ, ч. 2, ст. 13—15.

32. Його-ж. Краєзнавчі установи України. „Бюлетень Комісії Краєзнавства" УАН. Київ, ч. 2, ст. 5—9.

ВИДАННЯ

ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ

I. Записки Історично-Філологічного Відділу: кн. I (1919)—1 крб. 50 к.; кн. II - III (1920 - 1922) та кн. IV (1923) — по 2 крб.; кн. V (1924—1925) — 2 крб. 50 коп.; кн. VI (1925) — 2 крб.; кн. VII—VIII (1926)—7 крб.; кн. IX (1926) та кн. X (1927)— 4 крб.; кн. XI (1927) — 3 крб. 50 к.; кн. XII (1927) — 4 крб.; кн. XIII-XIV (1927) — 4 крб. 25 к.; кн. XV (1927) і кн. XVI (1928) по 3 крб. 50 к.; кн. XVII і кн. XVIII (1928) — по 4 крб., кн. XIX (1928) — 4 крб. 60 к., кн. XX (закінч. друк.), кн. XXI—XXII і кн. XXIII (друк.).

II. Етнографічний Вісник: кн. I (1925) — 90 коп.; кн. II (1926) — 1 крб. 80 к., кн. III (1927), кн. IV (1927), кн. V (1927) та VI (1928) — по 2 крб.; кн. VII (1928) — 2 карб. 80 к., кн. VIII (закінч. друк.). **Бюлетень** Етнограф. Комісії (1925—1927) по 5 коп.

[III] Україна: (1924) кн. I - IV — 5 крб.; (1925) кн. I - VI — 6 крб.; (1926) кн. I - VI — 6 крб.; (1927) кн. I - IV — 5 крб. 90 к. (продається тільки в Державидаві).

IV. Збірник Історично-Філологічного Відділу:

№ 1 — акад. **Дм. Багалій.** Нарис української історіографії. Вип. I: Джерелознавство (1923) — 1 крб.; вип. II: Козацькі літописи (1925) — 1 крб.

№ 2 — **Т. Сушицький.** Західньо-руські літописи, як пам'ятки літератури (1921) — 1 крб.

№ 2а — **Ѳ. П. Сушицкій.** Зап.-русскія лѣтописи, какъ памятники литературы (1921) — 1 крб.

№ 3 — акад. **Аг. Кримський.** Історія Персії та її письменства. I. Як Персія, звойована од арабів, відродилася політично (1923) — 1 крб.

№ 4 — Давній Київ: а) **Хв. Ернст.** Контракти й контрактовий будинок у Київі. Економічно-історичний нарис (1924), 2-ге вид. (з 20 малюн.) — 50 коп.; [б) Збірка — Київ та його околиця (1926) — 6 крб. 25 коп.]; в) **В. Щербина.** Нові студії з історії Київа (1926; з 26 мал.) — 2 крб. 50 коп.

№ 5 — **В. Науменко.** З історії початків української літератури XIX в. (1924)—50 коп.

№ 6 — акад. **Аг. Кримський.** Перський театр, звідки він узявсь та як розвивавсь, з 5 малюнками (1925) — 1 крб.

№ 7 — проф. **Вол. Рєзанов.** Драма українська (Старовинний театр). Вип. I. Сценічні вистави в Галичині (1926) — 2 крб. 75 коп. Вип. 2. Як устатковувано сцену (з мал.) (друк.). Вип. 3. Шкільні дійства великоднього циклу (1926) — 4 крб. Вип. 4. Шкільні дійства різдвяного циклу (1927) — 2 крб. Вип. 5. Драматизовані легенди агіографічні (1928) — 3 крб. Вип. 6. Пієси характеру „моралітє" (друк.).

[№ 8] — **Ол. Курило.** Уваги до сучасної української літературної мови, 1923 і 1925.

№ 9 — акад. **Аг. Кримський.** Хафиз та його пісні, в його рідній Персії XIV в. та в Европі (1924) — 1 крб. 25 коп.

№ 10 — акад. **Аг. Кримський.** Історія Туреччини та її письменства, т. I (1924) — 1 крб. 50 коп.; т. II, вип. 2 (1927) — 1 крб. Вступ (1926)—75 коп.

№ 11 — **Ів. Каманін.** Водяні знаки українських паперів до 1650 р. (1923) — 2 крб. 50 к.

№ 12 — акад. **О. Шахматов** та акад. **Аг. Кримський.** Нариси з історії української мови та хрестоматія старописьменської українщини (1924) — 1 крб.

№ 13 — Програми для збирання етнографічних матеріялів: 1. **Ол. Курило.** Початки мови (1923) — 25 коп. 2. **Клим. Квітка.** Професіональні народні співці та музиканти (1924)—60 коп. 3. Проф. **Є. Тимченко.** Діялектологічні вказівки (1925) — 15 коп. 4. Програми до збирання пісенного матеріялу (1925)—5 к. Див. № 29.

№ 14 — **В. Ганцов.** Діялектологічна класифікація українських говорів (з мапою) (1923, відб. з IV-ої книги „Записок") — (випродано).

№ 15 — Найголовніші правила українського правопису (1927, 165-та тисяча)—10 к. (випродано).

№ 16 —акад. **П. Тутківський.** Бібліографія українського мапознавства (1924) — 50 к.

№ 17 — проф. **Хв. Тітов.** Історія книжньої справи на Вкраїні (із 221 знімком) (1924) — 10 крб.

№ 18 — проф. **Є. Тимченко.** Локатив в українській мові (1925)—(вичерпано).

№ 19 — акад. **А. Кримський** та **М. Левченко.** Знадоби для життєпису Ст. Руданського (з 4-ма мал. та вступною промовою акад. С. Єфремова) (1926)—3 крб. 25 коп.

№ 20 — проф. **Хв. Тітов.** Стара вища освіта в київській Україні (із 180 мал.) (1924).

№ 21 — **О. Курило.** Особливості говірки села Хоробричів (1924)—60 коп.

№ 22 — проф. **М. Марковський.** Як утворивсь роман «Хіба ревуть воли як ясла повні?» (вичерпано).

№ 23 — **Л. Шульгина.** Пасічництво (етнол.) (1925) — 40 к.

[№ 24] — Російсько-український словник. Т. І-й, під головним редагуванням акад. **А. Кримського** (1924) — 2 крб. 50 к. Т. ІІ-ий в. 1 (закінч. друк.). Т. ІІІ-ій вип. 1-й — 1 крб. 60 коп. (1927), вип. 2-ий — 1 крб. 50 к. (1928).

[№ 25] — акад. **Д. Багалій.** Мандрований філософ Г. Сковорода (1926) — 4 крб.

[№ 26] — Наук. збірник Істор. Секції за р. 1924—3 крб. 40 к.; за р. 1925 —3 крб. 50 к.

[№ 27] — а) **К. Грушевська.** З примітивної культури (1924)—2 крб. 50 к.; — б) Первісне громадянство та його пережитки на Вкраїні (1926)—2 крб. 70 коп.

[№ 28] — Шевченко та його доба. 1-й Збірник (1925) — 1 крб. 75 к.; 2-ий Збірник (1926) — 2 крб. 70 коп.

№ 29 — Див. № 13. І. Програми до збирання оповідань, казок і пісень (1925)—5 коп.

№ 30 — акад. **С. Єфремов.** Поет і плантатор (1925)—20 к.

№ 31 — проф. **В. Данилевич.** Археологічна минувшина Київщини (з 5 таблицями малюнків та 9 мапами). 1925—1 крб. 25 коп.

№ 32 — проф. **Є. Тимченко.** Номінатив і датив (1925) — 75 коп.

№ 33 — акад. **В. Перетц.** Слово о Полку Ігоревім (1926) — 4 крб. 25 коп.

№ 34 — проф. **Є. Кагаров.** Нарис історії етнографії, І (1926) — 75 коп.

№ 35 — Археол. дослідв 1925 р., з мал. (трипільської культури) (1926)—2 крб. 25 к.; за 1926 р. з мал. й табл. (1927) — 2 крб. 75 к.

[№ 36]—акад. **М. Грушевський.** Історія української літератури, т. IV (1926)—6 крб. т. V (1926-1927) — 6 крб.

№ 37 — Декабристи на Україні, Збірник Комісії для дослідів громадських течій на Україні за ред. акад. **С. Єфремова** та **В. Міяківського** (1926)—3 крб.

№ 38 — проф. **В. Кордт.** Подорожні по Східній Европі до 1700 р. (1926)—2 крб. 25 к.

№ 39 — **Вад. Модзалевський.** Гути на Вкраїні (1926)—2 крб. 25 коп.

№ 40 — Трипільська культура на Україні. Збірник І (з малюнками) (1926)—3 кб. 25 к.

№ 41 — Російсько-український словник правничої мови, під головним редагуванням академика **А. Кримського** (1926) — 4 крб.

№ 42 — Літопис Величка, т. І (1926) — 3 крб. 25 к.

№ 43 — Український Археографічний Збірник, ред. акад. **М. Грушевський,** т. І (1926) — 3 крб. 75 коп.; т. ІІ (1927) — 4 крб. 50 к.

№ 44 — проф. **М. Марковський.** Енеїда Котляревського (1927) — 1 крб. 50 коп.

№ 45 — проф. **Є. Тимченко.** Вокатив і інструменталь (1926) — 1 крб. 40 к.

№ 46 — Історично-Географічний Збірник, ред. проф. **Ол. Грушевський,** т. І (1927) — 1 крб. 75 к.; т. ІІ (1928) — 2 крб. 25 к.

№ 47 — **Кл. Квітка.** Пісні про дівчину-втікачку (1926)— 50 коп.

№ 48 — проф. **П. Бузук.** Нарис історії української мови (1927)—1 крб. 35 к.

[№ 49] — Щоденник Т. Г. Шевченка, за ред. акад. **С. Єфремова** (1927)—5 крб. 25 к.

№ 50 — проф. **Г. Павлуцький.** Історія українського орнаменту (з 11 табл.) (1927) — 2 крб. 25 к.

№ 51 — Юбілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія. Ред. акад. **А. Кримський** (1927) — 15 крб.

№ 52 — Листування Ів. Франка з М. Драгомановим (1928) — 4 крб. 75 коп.
№ 53 — Збірник: П. Куліш. Ред. акад. **С. Єфремов** (1927) — 2 крб. 50 коп.
№ 54 — Проф. **М. Грунський.** Київські глаголицькі листи і Фрейзінгенські уривки, з знімками (1928)—1 крб. 25 к.
№ 55 — **М. Левченко.** З поля фольклористики та етнографії, вип. 1 (1927) — 1 крб.; вип. 2 (1928) — 50 коп.
[№ 56] — Українські думи (корпус), т. I, зо вступною статтею **К. Грушевської** (1928) — 6 крб. 50 к.
№ 57 — акад. **Аг. Кримський.** Розвідки, статті, замітки. I (1928) — 4 крб.
№ 58 — проф. **В. Сиповський.** Україна в російськ. письменстві. Ч. I (1801-1850). (1928) — 5 крб. 50 к.
№ 59 — **К. Квітка.** Українські пісні про дітозгубницю (1928) — 1 крб.
№ 60 — **Євгенія Рудинська.** Листи В. Горленка (1928) — 1 крб. 50 коп.
[№ 61] — Збірник: За сто літ, ред. акад. **М. Грушевський** I (1927) — 4 крб. 50 к.
№ 62 — Акад. **Д. Багалій.** Автобіографія (1927) — 1 крб. 75 коп.
№ 63 — проф. **В. Розов:** Українські грамоти XIV—XV в., т. I (1928) — 6 крб.
№ 64 — Збірник Діялектологічної Комісії під головуванням акад. **А. Кримського,** кн. I (1928) — 3 крб.
№ 65 — Український Архів, I (закінч. друк.).
[№ 66]. — **Б. Грінченко.** Словник, 3-е доп. вид., 5 тт., редактори академ. **С. Єфремов** і **А. Ніковський** (1928).
№ 67 — проф. **Є. Тимченко.** Акузатив (1928) — 1 крб. 50 коп.
№ 68 — **М. Левченко.** Казки та оповідання з Поділля в записах 1850—1860 рр. (друк.).
№ 69 — проф. **Л. Беркут.** Етюди з джерелознавства середньої історії (1928) — 2 крб. 25 к.
[№ 70] — проф. **Т. Кезма.** Граматика арабської мови (1928).
№ 71 — акад. **Аг. Кримський.** Звиногородщина з етнографічного та діялектичного погляду (друк.).
[№ 72] — акад. **Д. Багалій.** Історія України, т. I (друк.).
№ 73 — Археографічний Збірник Жидівської Історичної Комісії, під головуванням **Іллі Галанта,** т. I (1928) — 2 крб. 75 коп.
№ 74 — Збірник Ленінградського при У.А.Н. Товариства за ред. акад. **Вол. Перетца** (1928). — 1 крб. 75 к.
№ 75 — проф. **П. Смірнов.** Волзький шлях і стародавні руси (1928) — 3 крб.
№ 76 — Юбілейний Збірник на пошану акад. М. С. Грушевського, т. I (1928).
№ 77 — **С. Бугославський.** Пам'ятки XI—XVIII вв. про кн. Бориса та Гліба (Розвідка та тексти) (1928). — 3 крб. 50 к.
№ 78 — Акад. **П. Лавров.** Кирило та Методій в давньому слов'янському письменстві (закінч. друк.).
№ 79 — Проф. **Є. Кагаров.** Завдання та методи етнографії (1928) — 90 коп.
№ 80 — **Ол. Курило.** Спроба пояснити процес зміни *о*, *е* в нових закритих складах у південній групі українських діялектів (1928) — 1 крб. 80 коп.
№ 81 — Проф. **П. Клименко.** Цехи на Україні (закінч. друк.).
№ 82 — Література, I. Ред. акад. **С. Єфремов** (1928) — 3 крб.
№ 83 — **Ол. Курило.** Матеріяли до діялектології та фольклору (друк.).

Державні установи та товариства, котрі вдаються безпосередньо до Академії Наук (Київ, вул. Короленка [кол. Володимирська] 54, тел. 14-26), мають на академічних виданнях 35% знижки. Инший склад видань — «Книгоспілка», Київ, вул. Короленка № 46 та Д.В.У. (Видання під №№ 1, 8, 24—28, 36, 49, 56, 61, 66, 72 набувати можна тільки там). № 63, друкований в обмеженому числі, набувати можна тільки в Академії за спеціяльним дозволом од голови Комісії для історії української мови.

Ціна 2 крб. 80 коп.